

KIRKON VAI VALTION KIRJAT?

Uskontokuntasidonnaisuuden ongelma
Suomen väestökirjanpidossa 1839–1904

Yrjö Tala

KIRKON VAI VALTION KIRJAT?

Uskontokuntasidonnaisuuden ongelma
Suomen väestökirjanpidossa 1839–1904

ZUSAMMENFASSUNG

BÜCHER DER KIRCHE ODER BÜCHER DES STAATES?

Das Problem der religionsgemeinschaftsgebundenen
Bevölkerungsbuchführung in Finnland 1839–1904

Yrjö Tala

Päätoimittaja – Chefredaktör – Principal editor
Timo Alanko

Toimittaja – Redaktör – Editor
Yrjö Tala

Taitto – Ombrytning – Layout
Silja Kahra

© 2008 Tilastokeskus – Statistikcentralen – Statistics Finland

ISSN 0355–2071
= Tutkimuksia
ISBN 978–952–467–878–0

Tutkimus on otettu julkaistavaksi Tilastokeskuksen Tutkimuksia-sarjassa Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan 7.4.2008 myöntämän painatusluvan perusteella.

Esitarkastajat: professori Markku Heikkilä ja dosentti Kaarlo Arffman

Multiprint Oy

Helsinki – Helsingfors 2008

Abstract

The Population Register – run by the Church or the state?

The problem posed by the obligation to belong to a religious community in the registration of births and deaths in Finland between 1839 and 1904

Yrjö Tala, University of Helsinki, Finland

The Lutheran Church of Finland is the nation's largest church; approximately 82 per cent of Finns were members in 2007. The Church ran an official register of its members until 1999, when the state then undertook this task.

The registration of births and deaths by the Church has a long history dating back to the 17th century, when Bishop Johannes Gezelius Sr. decreed that all parish members would have to be recorded in parish registers. These registers were used to control how well parish members knew the Christian doctrine and, gradually, also if they were literate. Additionally, the Church attempted to ensure by means of the parish registers that parish members went to Holy Communion annually. Since everyone was a member of the Lutheran Church, the state also took advantage of the parish registers and used them for the purposes of tax collection and conscription. The main research theme of "The Population Register – run by the Church or the state?" goes back to these times.

The actual research period covers the years of 1839–1904. At that time Finland was under Russian rule, although autonomous. In the late 19th century the press and different associations in Finland began to engage in public debate, and the country started moving from a submissive society to a civic one.

The identity of the Lutheran Church also became more prominent when the Church Act and the General Synod were realised in 1869. A few years earlier, municipal and parish administrations had been separated, but the general registration of births and deaths was left to the Church to see to. In compliance with the constitution of the country, all the inhabitants in principle still had to be Lutheran.

In practice, the situation was different. The religious and ideological realms diversified, and the Lutheran concept of religion was no longer acceptable to everyone. The conflict was reflected in the registration of births and deaths, which was linked to the Lutheran Church and its parish registers. Nobody was allowed to leave the Church, there was no civil register, and the Lutheran Church did not consent to record unbaptized children in the parish registers. Therefore such children were left without civil rights. Thus the obligation to belong to a religious community had become a problem in the registration of births and deaths. The Lutheran clergy also appealed to the 1723 privileges, according to which they had been exempted from the drawing up of additional population registers.

In 1889 Finland passed the Dissenters Act. By virtue of this act the Baptists and the Methodists left the state Church, but this was not the case with the members of the free churches. The freethinkers had to retain their church membership, as the law did not apply to them. This meant that the unbaptized chil-

dren of the members of the free churches or those of freethinkers were still not entered in any registers. The children were not able to go to school, work for the state or legally marry. Neither were they able to inherit property, as they did not legally exist.

The system of parish registers was created when everyone was required to be a member of the Lutheran Church, but it did not work when liberal attitudes eventually penetrated the sphere of religion, too. The government's measures to solve the problem were slow and cautious, partly because Finland was part of Russia, partly because there were only about 100 unbaptized children. As the problem group was small and the state's resources were limited, no general civil register was established. The state accepted the fact that in spite of the problems, the Evangelical Lutheran Church and the congregations of dissenters were the only official establishments to run population registers in the country, and for social purposes, too.

In 1900 the Diet of Finland finally approved a limited civil register, which unbaptized children and unregistered foreigners would be recorded in. Due to political reasons the civil register did not come into existence until 1917 after the actual research period.

Saatteeksi

Ensimmäinen kosketukseni kirkonkirjoihin tapahtui parikymppisenä. Tarvitsin virkatodistuksen ja menin Kiikan pappilaan – yleisen maalaistavan mukaan viraston aukioloajoista piittaamatta. Rovasti Kilpi ei ollut paikalla, mutta ruustinna oli. Hän johdatti minut kanslian hämärään, etsi tarvittavat tiedot paksusta kirkonkirjasta, kirjoitti papintodistuksen ja sen alle nähteni miehensä nimen: ”Taavi Kilpi, kirkkoherra”.

Ruustinna Kilpi ei ollut kanslisti, mutta hän osasi tehdä sen, mitä tarvitsin. Hän ei yrittänytkaan jäljitellä rovastin kulmikasta käsialaa vaan käytti omaansa. Todistus kelpasi. Myös tällä tavoin väestökirjanpitoa on Suomen pappiloissa hoidettu ”Jumalan kunniaksi ja valtakunnan hyvinvoinniksi” – valistuksen periaatteita noudattaen.

Kimmokeen väestökirjanpidon tutkimiseen sain paljon myöhemmin. Kirkkoherranvirastojen ja arkistojen hämärästä on kuitenkin tullut kolmas elämä. Se ei päättynyt, kun jäin vuonna 2000 eläkkeelle Porin seurakuntien keskusrekisterin johtajan virasta, vaan kehkeytyi kirkkohistorian jatko-opinnoiksi. Minulla oli onni saada kärsivällinen ja tarkka ohjaaja sekä kannustava ja selkeästi ajatteleva valvoja, jotka ovat viitoittaneet tietäni hapuilusta hallintaan. Mitä en ole oppinut, ei ole heidän syytään. Myönteisiä kokemuksia on kartuttanut myös nuorten tutkijanalkujen lisensiaattiseminaari, joka on varauksetta hyväksynyt seniorin joukkoonsa. Hyvä tukikohta Helsingin viikkojen ajaksi löytyi Lähetyskodista, joka tulkitsi minut opiskelijaksi.

Haluan nyt kiittää tutkimukseni valvojaa, professori *Jouko Talosta*, joka ehdotti tutkittavalle ajanjaksolle järkeviä rajoja ja on positiivisella otteellaan seurannut työni edistymistä. Tutkimuksen ohjaajana on koko ajan ollut dosentti *Kyllikki Tiensuu*, jonka usko sen valmistumiseen ei ole horjunut eikä alttius opastamiseen sammunut kahdeksan vuoden aikana. Kiitos tuntuu tässä yhteydessä vaatimattomalta sanalta. Mieluisasti muistan myös lisensiaattiseminaarimme assistenttia, dosentti *Tarja-Liisa Luukkasta* ja hänen kannustustaan.

Suuren urakan ovat suorittaneet professori *Markku Heikkilä* ja dosentti *Kaarlo Arffman*, jotka ovat toimineet sekä lisensiaatintutkimuksen että väitöskirjan käsikirjoituksen tarkastajina. Professori Heikkilä oli myös lisensiaatintutkimuksen opponenttina, ja dosentti Arffman on lupautunut vastaväittäjän tehtävään. Heidän korjausehdotuksensa ovat syventäneet ja parantaneet työtäni ratkaisevasti. Molemmille olen suuresti kiitollinen.

Tutkimustyöni aikana olen joutunut vaivaamaan monien kirjastojen ja arkistojen henkilökuntaa. Seikkailut arkistosta toiseen ovat parhaimmillaan olleet löytöretkiä. Ilman Kansallisarkistoa ja Tilastokeskuksen arkistoa ei olisi tätä tutkimusta, mutta ei myöskään ilman kirkonarkistojen eikä maakunta-arkistojen tietoja. Monia tietolähteitä on pitänyt metsästää. Närpiön baptistiseurakunnan vanhat pääkirjat löytyivät lopulta Helsingin maistraatista. Museovirastolla on laaja kuva-arkisto, mutta sopivia valokuvia löytyi myös Satakunnan museosta. Kaikkialla olen saanut osakseni hyvää ja ystävällistä palvelua. Pisimpään jouduin vaivaamaan Porin kaupunginkirjaston henkilökuntaa, jonka erinomainen palvelu säästi monta Helsingin matkaa. En pysty mainitsemaan nimeltä kaikkia niitä, joita haluan nyt kiittää.

Tutkimustyöhöni olen saanut myös aineellista tukea. *Kirkon tutkimuskeskuse*sen apurahoilla oli ratkaiseva merkitys lisensiaatintutkimuksen valmistumiseen. Väitöskirjatyöhön olen saanut apurahan *Suomen kulttuurirahaston Satakunnan rahastolta*, sen hallussa olevasta *apteekkari Kaarina Vaalannon rahastosta*. Lisäksi olen saanut tutkimuksen painattamista varten avustuksen *Kirkkohallitukselta*. Ratkaisevasti väitöskirjani julkaisemista on tukenut *Tilastokeskus*, joka on hyväksynyt sen julkaisusarjaansa. Yhteistyö tietopalvelujohtaja *Heli Mikkelen* ja suunnittelija *Silja Kahran* kanssa on ollut miellyttävää. Kaikille tutkimustyötäni tukeneille lämmin kiitokseni!

Väitöskirjani englanninkielisen tiivistelmän on kääntänyt diplomikielenkääntäjä *Leena Tuomola*, ja saksankielisen yhdistelmän kieliasun ovat hyväntahtoisesti tarkastaneet filosofian maisteri *Raili Heinäjoki* ja erlangenilainen ystäväni, teologian tohtori *Hermann Reiner*. Heille vilpitön kiitos. En halua myöskään unohtaa perhepiirimme juristia, joka on vastailut alansa kysymyksiin, enkä sen insinöörejä, jotka ovat olleet valmiita antamaan atk-tukea käyttäjän tai järjestelmien takkuillessa.

Lopuksi mutta en vähiten haluan kiittää vaimoani, teologian maisteri *Pirkko Talaa*, joka on kaikin mahdollisin tavoin tukenut ja kannustanut sekä opintojani että tutkimustyötäni nurkumatta sitä, että niihin on kulunut noin viidennes 42 avioliittovuodestamme. Omistankin kirjani hänelle. Aikuiseksi varttunut lapsikatraamme on seurannut vaihtelevin tuntein isänsä puuhia: tuleeko joskus valmista vai ei?

Tampereella Johannes Kastajan päivänä 2008

Yrjö Tala

Sisällys

1. Tutkimustehtävä	9
2. Rippikirjat kirkon ja kruunun tarpeisiin 1600-luvulta 1800-luvulle	17
2.1. Johannes Gezelius teettää luetteloista kirjat	17
2.2. Kirkon ja kruunun toimet väestön kirjaamiseksi	18
2.3. Pappien vaikeudet ja vaikeudet pappien kanssa	20
2.4. Taulustot papiston uudeksi tehtäväksi	23
2.5. Vallanpitäjä vaihtuu – kirkonkirjojen pitäminen jatkuu	26
<i>Ruotsin lakeja ja asetuksia Venäjän Suomessa</i>	28
3. Onko pappi maallisen esivallan vai kirkon palveluksessa? 1839–1864	32
3.1. Tavoitteena entistä tarkemmat tiedot väestöstä	32
3.2. Kirkonkirjat, pappi ja papinkirjat	39
3.3. Muuttunut käsitys papin tehtävästä	51
<i>Schaumanin teologia ja käytännön vaatimukset</i>	60
4. Mitä laissa lukee? 1865–1881	61
4.1. Seurakunta ja kunta jakavat tehtäviä	61
4.2. Uusi kirkkolaki ja kirkonkirjat	64
4.3. Mikä on kirkollishallitus?	68
<i>"Styrelse" ja "regering" – käsitehistoriallinen analyysi</i>	71
4.4. Tilastollisen pääneuvoston uudistusinto ulottuu kirkonkirjoihin.	72
4.5. Tuomiokapitulit torjuvat uudistuksen – pääneuvosto vastaa	79
4.6. Senaatti käskee tuomiokapitulien panna kirkonkirjat kuntoon	86
4.7. Tuomiokapitulit kiistelevät kirjojensa paremmuudesta	88
4.8. Kumpi on tärkeämpi, keisarin vaatimus vai papiston privilegit?	95
<i>Manner-Euroopan siviililait ja niiden uhka</i>	101
<i>Mikä on siviilirekisteri?</i>	104
5. Keskustelu siirtyy kabineteista julkisuuteen 1882–1888	105
5.1. Miten päästä kirkonkirjoihin tai niistä pois?	105
5.2. Vapaamieliset vaativat siviilirekisteriä	112
5.3. Kenen tehtävä on pitää kirjaa baptisteista?	120
5.4. Eriuskolaislaki nostaa pohdittavaksi siviilirekisterin	123
5.5. Kiista eriuskolaisten väestökirjanpidosta	129
5.6. Siviilirekisteristä tulee uhkatekijä	139
5.7. Kompromissi eriuskolaisten kirjaamisessa	143
6. Kirkonkirjat – yleisiä väestöluetteloita vai kirkon kirjoja? 1888–1892	146
6.1. Yrjö-Koskisen "hyvät tuumat" väestökirjanpidon uudistamiseksi	146
6.2. Papisto torjuu uudistushankkeen	151
6.3. Vapaakirkolliset liberaalien linjalle	157
6.4. Kastamattomia ei mihinkään kirjaan!	159
6.5. Eriuskolaisseurakuntien väestökirjanpito käynnistyy	165

7. Kirkonkirjat kirkon asenteiden peilinä 1893–1896	171
7.1. Esivalta velvoittaa – papisto palvelee	171
7.2. Viedäänkö kastamattomat kirjoihin vai ei?	179
7.3. Walter Alfred Heikelin opintie katkeaa.	191
7.4. Löytyykö senaatilta ratkaisu puuttuvaan papintodistukseen?	202
7.5. Kirkonkirjat Robert Hermansonin ja Frans Nordlundin mukaan	210
7.6. Kirkon rintamalinjat kastamattomien kirjaamiskiistassa	215
<i>Johanssonin kolme kehää ja Råberghin vuotta</i>	217
8. Kastamattomien kansalaisoikeudet 1897–1900	221
8.1. Constantin Boijen aloite kastamattomien rekisteristä.	221
<i>Kihlmanin motiivit: rakkaus ja teologia</i>	232
8.2. Tapaus Samuel Krogius	232
8.3. Kirkolliskokous siviiliavioliiton ja siviilirekisterin puristuksessa	240
8.4. Senaatti ja lakivaliokunta: uskonnonvapautta on laajennettava!	248
8.5. Kolmen säädyn konsensus: papit rekisterin pitäjiksi!.	252
8.6. Papisto pakenee privilegioiden suojaan.	256
8.7. Rekisterikiistan laiha-sopu	265
9. Asevelvollisten luettelot – kuohuvan ajan kysymys 1901–1904	269
9.1. Kagaali kehottaa papistoa vastarintaan	269
9.2. Kiista luetteloista jakaa papiston	273
10. Tutkimustulokset	281
Lyhenteet	288
Lähteet ja kirjallisuus	289
1. Painamattomat lähteet	289
2. Painetut lähteet.	291
3. Sanoma- ja aikakauslehdet	297
4. Kirjallisuus	298
Henkilöhakemisto	309
Zusammenfassung	313

1. Tutkimustehtävä

Virallisen väestökisterin pitäminen evankelisluterilaisen ja ortodoksisen kirkon jäsenistä siirtyi Suomessa valtion tehtäväksi vuonna 1999. Kummallekin kirkolle jäi joitakin väestökirjanpitoon liittyviä viranomaistehtäviä, mutta virallisia väestökisterinpitäjiä ne eivät sen jälkeen ole olleet.¹ Siirto sujui yhteisymmärryksen vallitessa, mutta sitä oli edeltänyt pitkä ja ajoittain kiivas kiista, jossa kirkon ja valtion näkökohdat iskivät vastakkain. Vastaava siirto tapahtui Ruotsissa vuonna 1991, sekin kirkon ja valtion välisen kädenväännön jälkeen. Siihen saakka Ruotsin kirkko oli huolehtinut yleisen väestökisterin pitämisestä.²

Tutkimuksen työotsikko ”Kirkon vai valtion kirjat” oli peräisin 1900-luvun lopun vastakkainasettelusta, joten sen sijoittaminen 1800-luvun ympäristöön oli uskaliaista. Tutkitun aineiston perusteella sen muuttaminen osoittautui kuitenkin tarpeettomaksi, varsinkin kun kyseessä on aihepiiriin johdatteleva yleisotsikko, jota alaotsikko tarkentaa.

Kirkolla tarkoitetaan tässä tutkimuksessa Suomen evankelisluterilaista kirkkoa, joka alkoi hahmottua omaksi kokonaisuudeksi Venäjän vallan aikana. Merkittävin kirkon olemusta, valtiosuhteita ja yhteiskunnallista asemaa määrittävä tapahtuma oli uuden kirkkolain saaminen vuonna 1869. Kun valtiovalta hyväksyi kirkkolain, se tunnusti samalla kirkon itsenäisyyden ja erityisluonteen. Hallinto-oikeuden professori *Kaarlo Juho Ståhlberg* on todennut, että kirkkolain myötä evankelisluterilaisesta kirkosta tuli sekä itsehallinnollinen että julkisoikeudellinen yhdyskunta. Samalla tulkintalinjalla on ollut valtiotieteilijä *Karl Robert Brotherus*, jonka mielestä kirkko ei ollut kirkkolain vahvistamisen jälkeen enää valtion laitos, vaan siitä tuli erityinen oikeussubjekti, julkisoikeudellinen laitos, jolle valtio oli siirtänyt osan omasta vallastaan.³

Ståhlberg ja Brotherus, oikeusoppinut ja valtiotieteilijä, tulksivat kirkkoa ja sen suhdetta valtioon 1900-luvun näkökulmasta lähinnä periaatteellisenä ja juridisena kysymyksenä. Käytännössä luterilaisen kirkon itsehallinto oli kirkkolain saamisen jälkeenkin rajallinen. Valtionkirkon aika jatkui, sillä kirkkolakia täydentävä eriuskolaislaki jäi siinä vaiheessa saamatta eikä kirkolla ollut omaa ylintä hallintoelintä. Myös kulttuuriset siteet kirkon ja valtion välillä jatkuivat, ja etenkin uskonnollisten vähemmistöjen ja liberaalien silmissä enemmistökirKKo leimautui 1800-luvun lopulla edelleen valtionkirkoksi. Käsitys luterilaisesta kirkosta valtionkirkkona sävytti myös keskustelua kirkollisesta väestökirjanpidosta.

Valtion määrittäminen 1800-luvun Suomessa on vaikeampaa kuin kirkon. Hallinto-oikeuden professorin *Veli Merikosken* myöhemmin antamat tuntomer-

1 *Sääd.kok* 614–620/1998.

2 Väestökisterikysymys oli osa-alueena monissa kirkon ja valtion suhteita käsitelleissä komiteamietinnöissä 1900-luvun lopulla. Laajennetun piispainkokouksen asettaman komitean mietintö ”Kirkko ja valtio” julkaistiin 1972 ja viisi vuotta myöhemmin valtioneuvoston asettaman parlamentaarisen Kirkko ja valtio -komitean mietintö. Vuonna 1982 opetusministeriön Kirkko ja valtio -työryhmä sai valmiiksi oman mietintönsä, ja 1997 ilmestyi opetusministeriön toimesta komiteamietintö ”Valtion ja kirkon taloudelliset suhteet”. *Kirkko ja valtio* 1972, 43–45; *KM* 1977:21, 122–133; *KM* 1982:47, 37–39; *KM* 1997:7, 87–92. Vastaavia komiteamietintöjä Ruotsissa edustavat esim. ”Svenska kyrkan och staten” 1968, ”Samhälle och trossamfund” 1972 ja ”Stat – kyrka” 1978. *SOU* 1972:36, 76–82; *Wannerdt* 1987, 48; *Tala* 1996, 39–43, 88.

3 *Ståhlberg* 1915, 544–545; *Brotherus* 1923, 169.

kit valtiolle ovat selkeät: ”Valtio on ihmisyhdyskunta, joka määrättyllä alueella käyttää omintakeista ja pysyvää valtaa.” Kyseiset tuntomerkit ovat muutkin oikeusoppineet hyväksyneet.⁴ Määritelmästä olivat Venäjän Suomessa kiistattomia ihmisyhdyskunta ja määrätty alue, mutta eivät aluksi. Kiisteltyä oli omintakeinen ja pysyvä vallankäyttö sekä itse valtion käsite.

Suomen kohdalla olikin 1800-luvulla turvauduttava toisenlaisiin valtiomäärittäyksiin, kuten reaaliunioniteoriaan tai suvereenittoman valtion käsitteeseen. Itse asiassa Suomen asema ei ollut selvästi sijoitettavissa mihinkään valtio-oikeudellisiin luokituksiin.⁵ Koko tutkimuskauden Suomi oli Venäjään liitetty suuriruhtinainmaa ja kuitenkin Suomesta puhuttiin valtiona.

Valtio-sana on suomen kielessä 1800-luvun neologismeja eli uudissanvoja. Sitä käytti ensimmäisenä Paavo Tikkanen vuonna 1847 vastaamaan ruotsin sanaa ”stat”. Sana vakiintui nopeasti 1850-luvulta lähtien. Suomi alkoi samaan aikaan myös esiintyä omana yksikkönä, valtiona, erilaisissa kansainvälisissä yhteyksissä kuten tilastokongresseissa ja maailmannäyttelyissä. *Osmo Jussila* on todennut, että 1860-luvun alussa Suomen valtio tavallaan huomattiin. Esimerkiksi valtiopäivien kokoontuminen vuonna 1863 levitti käsitystä, ettei Suomi ollut maakunta vaan valtio. Valtion identiteetti rakentui kuitenkin vähitellen, kuten *Matti Klinge* on huomauttanut, ensin ylhäältä, valtion tarpeista käsin, myöhemmin myös alhaalta kansallisuusaatteen levitessä.⁶

Valtio-sanalla oli monivivahteinen sisältö. Kun professori Frans Ludvig Schau-
man puhui vuonna 1858 valtion ja kirkon suhteiden ”onnettomasta sekoittumisesta”, hän ei tarkoittanut Suomen suuriruhtinaskuntaa Venäjän keisarikunnasta puhumattakaan, vaan maallista valtaa yleensä ja kahden instituution pitkään jatkunutta tehtävien ”sekoittumista”.⁷ Tässä tutkimuksessa valtiolla tarkoitetaan Suomen suuriruhtinaskuntaa, sen valtioelimiä ja niiden käyttämää valtiovaltaa tai maallista valtaa yleensä unohtamatta sitä, että Suomen senaatti oli keisarin senaatti ja keisari oli kirkonkin pää. Tutkimuksessa puhutaan ”valtiosta”, niin kuin siitä puhuttiin Suomessa 1800-luvulla.⁸

Kirkon ja valtion lisäksi tutkimuksen kolmantena tahona on yhteiskunta. Yhteiskunta-sanaa alettiin käyttää samana vuonna kuin sanaa ”valtio”, mutta sen nykymerkitys on tavattu ensimmäisen kerran vuonna 1865, ja kansalaisyhteiskunnasta ruvettiin puhumaan vasta 1880-luvulla.⁹ Tutkimuksessani olen pyrkinyt ottamaan huomioon sanan kehityksen etenkin kansalaisyhteiskunnan osalta.

Yhteiskuntaa on pidetty kommunikaatiosta muodostuvana järjestelmänä¹⁰ ja kansalaisyhteiskuntaa poliittisesta valtakoneistosta riippumattomana inhimillisen toiminnan piirinä.¹¹ Eräs kommunikaation muoto, julkinen keskustelu, kuu-

4 *Merikoski* 1949, 6; *Jyränki & Perttunen & Vilkkonen* 1989, 14; Valtion käsitteen ongelmallisuudesta *Leino* 2002, 69–77.

5 *Rommi* 1964, 9; *Jussila* 1969, 133, 144, 173; *Jussila* 1987, 55, 137–139, 150–156; *Jussila* 2004, 23–24.

6 *Klinge* 1982, 48, 210; *Jussila* 1987, 103–107, 123–127, 159; *Pulkkinen* 2003, 218–219.

7 *Schauman* 1858, 266.

8 *Kuusterä* 2004, 70.

9 Yhteiskunta-sanan keksijä oli Pietari Hannikainen. *Kettunen* 2003, 176–178, 183.

10 Niklas Luhmannin käsitys yhteiskunnasta. *Kangas* 2001, 33–34.

11 *Saastamoinen* 2003, 38.

luu tämän tutkimuksen piiriin. Siitä välittyä kansalaisten näkökulma käsiteltäviin asioihin. Sanomalehdistö, yhdistystoiminta ja erilaisten kokousten julkisuus tekivät yksityisistä mielipiteistä julkisia ja yleisiä autonomisessa Suomessa. Lehdistön avulla voitiin puhua laajalle yleisölle samanaikaisesti ja käsitellä uusia asioita nopeasti. Poliittinen julkisuus toimi Suomessa 1860-luvulta alkaen periaatteessa samaan tapaan kuin muuallakin Euroopassa. Esimerkiksi valtiopäivistä tuli lehdistön ja kansalaiskokousten välityksellä julkisia tapahtumia.¹² Vaatimusten vauhdittamiseksi julkinen keskustelu muuttui 1880-luvulta alkaen ajoittain hyökkääväksi.¹³ Vastaavasti myös kirkonkirjojen pitoon liittyvistä ongelmista tuli julkisia, eikä kirkon hoitama väestökirjanpitoakaan säästynyt julkisilta hyökkäyksiltä.

Kirkon ja valtion hahmottuessa, lehdistön laajetessa, yhdistystoiminnan viriessä ja uusien aatteiden tunkeutuessa rauhanhäiritsijöiksi väestökirjanpito säilytti uskontokuntasidonnaisuutensa. Luterilaisella kirkolla oli käytännöllisesti katsoen monopoliasema väestörekisterin pitäjänä. Kaikkien kansalaisten sidonnaisuus uskuntoon ei kuitenkaan ollut enää 1800-luvun jälkipuoliskolla nimenomaan luterilaista, ja osa vapaamielisistä vaati vapautta uskonnosta kokonaan. Uskonnonvapauden vaatimus sivusi väistämättä luterilaisen kirkon pitämää väestörekisteriä sekä periaatteessa että käytännössä. Tutkimuksen tarkentavana alotsikkona onkin ”Uskontokuntasidonnaisuuden ongelma väestökirjanpidossa”.

Tarkoituksena on ollut tutkia, mitkä seikat osoittautuivat ongelmallisiksi kirkon hoitaessa väestörekisteriä. Toisena tehtävänä on ollut selvittää, missä historiallisissa tilanteissa ongelmallisuus ilmeni ja miten sitä pyrittiin ratkaisemaan. Tutkimuksen kolmas juonne tarkastelee, missä määrin väestörekisterin uskontokuntasidonnaisuus liittyi kysymykseen kirkon valtiosuhteista, asemasta ja tehtävistä.

Tutkittava ajanjakso käsittää vuodet 1839–1904. Alkuvuosi liittyy Turun ja Porin läänin kuvernöörin Lars Gabriel von Haartmanin toimiin. Hän oli nimittäin pannut merkille, että kirkonkirjojen ja henkikirjojen ilmoittamat väkilukutiedot poikkesivat toisistaan ja antoi vuonna 1839 sysäyksen kysymyksen selvittämiseksi. Haartmanin senaatille lähettämä muistio johti komiteanmietintöihin, minkä jälkeen kysymys väestörekisterin pitämisestä nousi toistuvasti esille eri yhteyksissä.

Tutkimus päättyy kiistaan asevelvollisten luetteloista, joita vaadittiin papistolta vuosina 1902–1904. Kyseessä oli lyhyt ja mielenkiintoinen episodi, joka ei varsinaisesti päättänyt mitään väestökirjanpidon kehityslinjaa. Se oli kuitenkin väestökirjanpitoon liittynyt viimeinen kädenvääntö kirkon ja valtion välillä ennen suurta yhteiskunnallista murrosta, vuoden 1905 suurlakkoa. Sen jälkeen väestökirjanpitoa koskevien vaatimusten intensiteetti kasvoi ja siviilirekisteristä tuli entistä selkeämmin uskonnonvapauskysymyksen osa-alue. Väestörekisterin kokonaisuudistuksen mallia alettiin myös hakea Manner-Euroopasta, missä yhteiskunnallisella rekisterillä oli monen vuosikymmenen perinne. Lisäväärinsä väestörekisterikysymykseen toi nouseva yhteiskunnallinen voimatekijä, työväenliike. Samaa murrokseen sijoittui uusi valtiopäiväjärjestys, joka toi puolueet päättämään maan asioista. Ei ole yhtä yksittäistä syytä vaan monia syitä pitää

¹² Pohjantammi 2003, 377; Alapuro 2003, 523.

¹³ Alapuro & Stenius 1987, 35.

1900-luvun alun yhteiskunnallista murrosta taitekohtana myös väestökirjanpitoa koskevassa tutkimuksessa.

Tutkimuksen kolmesta tahosta: kirkko, valtio ja yhteiskunta, mitään ei ole asetettu ensisijaiseksi,¹⁴ vaikka kyse onkin kirkkohistoriallisesta tutkimuksesta. Kaikki tahot olivat kiinteässä vuorovaikutuksessa toisiinsa. Myös asioiden lähestymistapoja on kolme. Tutkimuksen alkupuolella kysymyksiä on tarkasteltu lähinnä valtion tai kirkon hallinnosta käsin eli ylhäältä alas (*von oben her*), mutta mitä pitemmälle tutkimusjakso on edennyt, sitä paremmin kyseistä tarkastelutapaa on voitu täydentää kansalaisen näkökulmalla eli alhaalta ylös (*von unten her*).¹⁵ Hallinnollisen ylärakenteen ja kansalaisten muodostaman alarakenteen väliin jää kuitenkin kolmas taso, alempi virkamiestaso. Tässä tutkimuksessa se on papisto, joka tosin oli hallintorakenteen osa, mutta myös lähellä kansaa. Kiperissä tilanteissa, etenkin kirkon ja valtion vastakohtaisuuden korostuessa se joutui puun ja kuoren väliin. Silloin kysymyksiä on voitu tarkastella myös välirakenteesta käsin (*von mitten her*).

Lähestymistapoja ei ole sovellettu kaavamaisesti, vaan ne ovat painottuneet sen mukaan, millaisia viitteitä aineisto on antanut. Esimerkiksi tavallista seurakunnan jäsentä ei ole kiinnostanut väestökirjanpidon tekninen toteuttaminen eivätkä asetusten sanamuodot. Silloin on turha etsiä seurakuntalaisen näkökulmaakaan. Sen sijaan seurakunnan jäsentä on kiinnostanut, onko hänen lapsensa merkitty kirkonkirjoihin vai ei. Siihen löytyy aineistoa ja näkökulmaa.

Tutkimuksessa on pyritty välttämään voittajien tai menestyjien historian kirjoittamista ja haluttu säilyttää avoimuus toteutumaton vaihtoehto kohtaan.¹⁶ Se ilmenee myös tutkimuksen kuvagalleriassa, jossa esimerkiksi vähemmistöä edustaneiden liberaalien ja vapaakirkollisten kuvat esiintyvät enemmistöön kuuluneiden kirkonmiesten rinnalla.

Vastaavasti esimerkiksi äänestysissä hävinneet olivat osa kokonaisuutta, vaikka tulos ratkaisikin toimenpiteen suunnan. Enemmistöpäätökset tai hallinnolliset toimenpiteet kertovat historiallisesta tilanteesta, mutta eivät ajatusten tai aatteiden elinkelpoisuudesta. Voittajien ja hävinneiden problematiikka on johtanut myös kysymään, missä määrin kirkonkirjojen pitäminen on ollut paitsi hengellisen myös maallisen vallankäytön väline.¹⁷

Tapahtumahistoria ja rakennehistoria kulkevat tutkimuksessa rinnan ilman että pohdittaisiin jommankumman primaarisuutta.¹⁸ Tapahtumat tapahtuvat rakenteissa, ja rakenteet elävät tapahtumissa. Tutkimus valottaa osaltaan prosessia, missä suomalainen yhteiskunta kehkeytyy alamaisten yhteiskunnasta kansalaisten yhteiskunnaksi.

Eri tasojen toimijoille on mahdollisuuksien mukaan pyritty löytämään kasvot. Ne ovat olleet ajankohdasta, aiheesta ja historian osa-alueesta johtuen lähinnä miesten kasvoja, mutta en ole sivuuttanut naistenkaan osuutta historiallisissa tapahtumissa.¹⁹ Toimijoiden kasvot saavat ilmeikkyyttä erityisesti sitaateista, joista välittyy ajan ilmapiiri sekä ihmisten ajatusmaailma, käyttäytyminen, affek-

14 *Burke* 1992a, 3.

15 *Burke* 1992a, 4; *Sharpe* 1992, 26.

16 *Soikkanen* 1991, 191-192, 200.

17 Vallankäytön ongelmasta *Ylikangas* 1990, 335-336, 342-343; *Soikkanen* 1991, 193-195.

18 *Burke* 1992a, 4, 12; *Burke* 1992b, 236-237, 240-242.

19 *Scott* 1992, 49, 51, 55.

tit ja toisinaan myös aggressiot. Ne kuvastavat ajan mentaliteettia ja auttavat ymmärtämään, miksi on toimittu, niin kuin on toimittu.²⁰ Kasvokuva ei tietenkään ole täydellinen, vaan se on suunnilleen yhtä kapea kuin tutkittava asia.

Tutkimuksen kuvagalleria kulkee rinnan mentaliteettien historian kanssa. Keskeisistä vaikuttajista on pyritty löytämään kuva siltä ajalta, jolloin he esiintyivät tutkimuksessa ja ajoittamaan kuva mahdollisimman tarkasti. Jokainen kuva on vain yksi otos kyseisestä henkilöstä. Kuvat eivät kuitenkaan ole sattumanvaraisia, vaan kuvattava on yleensä asettunut omasta halustaan kuvattavaksi ja hyväksynyt tuloksen. Suuri osa kuvista on niin sanottuja käyntikorttikuvia.²¹ Kuvien ajoituksessa on käytetty *Hannu Sinisalon* ja *Ritva Tähtisen* toimittamaa haku-teosta "Suomen valokuvaajat" (1996) ja *Sirkku Döllen* toimittamaa kirjaa "Kuvat kunniaan" (1989).

Tutkimus kuuluu kirkkohistorian alaan, mutta siinä liikutaan lisäksi kirkko-oikeuden, hallintohistorian, teologian historian, aatehistorian, taloushistorian, poliittisen historian, yhteiskuntahistorian, käsitehistorian ja kulttuurihistorian alueilla. Kirkkohon on ollut hallinnollisesti, aatteellisesti, taloudellisesti, poliittisesti ja kulttuurisesti kiinteä osa muuta yhteiskuntaa. Tutkittavia asioita on lähestytty pääasiassa historiatieteen perinteistä menetelmää käyttäen kronologisesti ja geneettisesti. Joidenkin ajatustaustojen selvittäminen on kuitenkin aiheuttanut dispoition ongelmia. Ne on pyritty ratkaisemaan "laatikoiden" avulla, ettei varsinaisen tekstin juoni katkeaisi. Joissakin tapauksissa asiakokonaisuuden yhtäjaksoiselle esittämiselle on annettu etusija kronologisen pilkkomisen sijasta.

Tutkimuksen teemaa on rajattu jättämällä sen ulkopuolelle kiinnostavat erityiskysymykset esimerkiksi siirtolaisten, sotilasseurakuntien ja Venäjällä passilla oleskelleiden väestökirjanpidosta. Ne olisivat tuoneet tutkimukseen mielenkiintoista lisäväriä, mutta johdattaneet tutkijaa myös vaikeakulkuisille sivuteille. Tutkimuksen ulkopuolelle jäävä kysymys on myös ei-kristittyjä koskeva väestökirjanpito. Esimerkiksi osa juutalaisista ja tataareista ei ilmeisesti ollut missään kirjoilla, osa taas oli merkitty poliisilaitosten ja kuvernöörien luetteloihin. Osa oleskeli maassa tilapäisesti passin nojalla.²²

Kirkonkirjojen pitäminen ei ole ollut Suomessa innokkaan tutkimuksen kohteena, merkittävä kyllä, kun ottaa huomioon niiden keskeisyyden papin työssä ja niiden vaatiman työ määrän. Sen sijaan niiden sisältämiä tietoja on hyödynnetty tutkimuksessa monipuolisesti. Niitä on käytetty lähdemateriaalina lukuisissa erityistutkimuksissa, paikallishistorioissa ja sukukirjoissa. *Paavo Kortekangas* on käyttänyt merkittäväällä tavalla hyväkseen rippikirjojen tietoja väitöskirjassaan "Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa" (1965) kuten myös *Eeva Ojanen* väitöskirjassaan "Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla" (1966) ja *Pentti Laasonen* tutkimuksessaan "Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa" (1971).

Kirkonkirjojen varhaishistoriaa ovat puolestaan käsitelleet *Martti Parvio* väitöskirjassaan "Isaacus Rothovius" (1959), *Pentti Lempiäinen* väitöskirjassaan

20 Mentaliteettien historiasta *Peltonen* 1992, 15–17; *Hyrkkänen* 2002, 9, 25, 27, 73–74, 85–90, 100–102.

21 Käyntikorttikuvista *Aalto* 1976, 644–645.

22 Juutalaisten väestökirjanpidosta *Torvinen* 1989, 28, 33, 59; *Illman & Harviainen* 1993, 234, 236–237; *Harviainen* 2005, 170–172. Tataarien väestökirjanpidosta *Leitzinger* 2006, 85–86, 91–92 (alaviitteet), 97, 100.

"Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun" (1963) ja *Pentti Laasonen* tutkimuksessaan "Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia" (1977). Arvioidessaan ruotsalaisen *Gösta Lextin* tutkimuksia vuonna 1986 *Kauko Pirinen* totesi, että ainoa laajahko esitys Suomen kirkonkirjoista oli vuonna 1916 ilmestynyt *A. R. Cederbergin* "Maamme kirkonarkistot".²³

Pirisen mainitseman puutteen on poistanut *Rauno Korhonen*, jonka oikeustieteellinen lisensiaatintutkimus "Suomen väestökirjanpidon historiaa" ilmestyi vuonna 1999. Mainittu *Gösta Lext* on taas julkaissut kaksi Ruotsin väestökirjanpitoa koskevaa tutkimusta: "Mantalskrivningen i Sverige före 1860" (1979) ja "Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946" (1984). Niiden lisäksi läntisessä naapurimaassa on ilmestynyt *Arvid Wannerdtnin* artikkelisarja "Den svenska folkbokföringens historia under tre sekler" (1987).

Suppeudestaan huolimatta *Wannerdtnin* artikkelisarja on kirkon ja valtion välistä kamppailua korostavan näkökulmansa johdosta antanut virikkeitä omaan tutkimukseeni. Sen lisäksi merkittävää apua alkuperäislähteiden tavoittamiseksi on ollut *Oscar Lundellin* väitöskirjasta "Bidrag till den finska befolkningsstatistikens historia" (1913) ja *Georg Lutherin* teoksesta "Suomen tilastotoimen historia vuoteen 1970" (1993).

Korhonen on selvittänyt tarkasti ja tutkimuksensa otsikon mukaisesti väestökirjanpidon eri alueiden kehityksen varhaisista vaiheista uusimpiin saakka. Kirkollisen väestökirjanpidon lisäksi Korhonen on käsitellyt henkikirjoituksen historiaa sekä väestötilastojen ja väestönlaskennan vaiheita. Hänen oikeushistoriallinen näkökulmansa keskittyy lähinnä säädösten muuttumiseen, ei niinkään muutosten syihin eikä uskontokuntasidonnaisuuden ongelmaan. Esimerkiksi kirkko ja valtio -teema nousee esille vasta 1970-luvulla. Korhosen tutkimus on auttanut selkeyttämään omaa tutkimusteemaani ja helpottanut käsittelemieni asioiden rajaamista.

Mikko Juvan klassikon maineen saanutta aatehistoriallista tutkimusta "Valtiokirkosta kansankirkoksi" (1960) olen selannut useampaan kertaan pohtiessani 1800-luvun lopun ongelmia. Tutkimusaihetta sivuavista monografioista on syytä mainita myös *Esko Jossaksen* väitöskirja "Agathon Meurman, suomalaisuusliikkeen uskonto- ja kirkkopoliitikko 1863-1899" (1990). Meurman otti hana-kasti kantaa ajankohtaisiin kysymyksiin siviilirekisteristä ja kastamattomien lasten kirjaamisesta. Tutkimukseni viimeinen osio on puolestaan voinut suuressa määrin nojautua *Eino Murtorinteen* väitöskirjaan "Papisto ja esivalta routavuosina 1899–1906" (1964).

Tutkimuksen lähteinä ovat olleet säätyvaltiopäivien pöytäkirjat ja asiakirjat, pappeinkokousten ja kirkolliskokousten pöytäkirjat, tuomiokapitulien kiertokirjeet, painetut ja painamattomat komiteanmietinnöt sekä asetuskokoelmat. Tilastokeskuksen, Kansallisarkiston ja tuomiokapitulien arkistoista löytyvää anomus-, valitus-, pöytäkirja- ja kirjeaineistoa olen joiltakin osin voinut täydentää kirkonarkistojen tiedoilla. *Fredric Ekmanin* vuonna 1860 julkaisemaan, silloin voimassa olleiden säädösten kokoelmaan olen perustanut kansliapapin työtä koskevan luvun, ja *Ernst Estlanderin* järjestämästä lähdekokoelmasta "Kagaalin arkis-

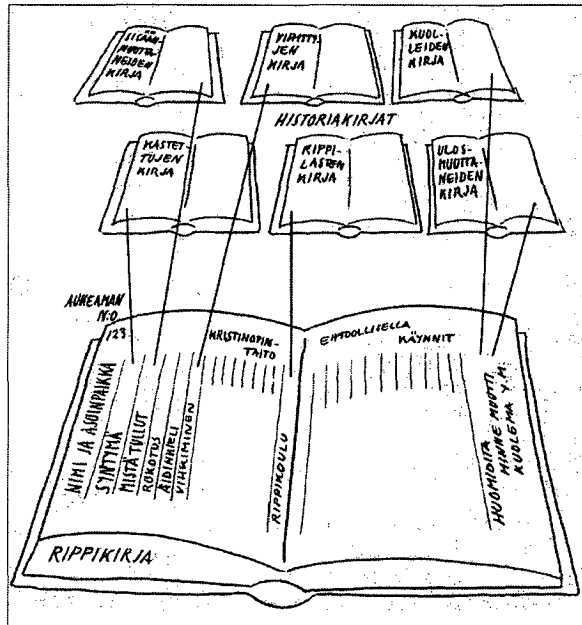
23 *Pirinen* 1986, 207.

toa” (1939) olen käynyt läpi muun muassa papistoa koskevat kirjeet vuosilta 1901–1903.

Kirkollinen väestörekisterinpito on kiinnostanut poliittista sanomalehdistöä satunnaisesti, yleensä jonkun muun asian yhteydessä. Sen sijaan perusteellisemmin kysymystä on käsitelty *Vartijassa*, *Teologisessa Aikakauskirjassa* ja vapaa-kirkollisessa lehdistössä. Niitä on tutkimuksessa myös seurattu tarkemmin kuin muuta lehdistöä. Vapaakirkolliset han muodostivat muista eriuskolaisista poikkeavan ryhmän, sillä he jäivät erilaisine käsityksineen ja käytäntöineen luterilaisen kirkon yhteyteen, mikä tuotti ongelmia myös väestökirjanpidossa.

Kirkonkirjojen pitämistä koskevaan tutkimukseen perehtyminen edellyttää väestökirjanpidon keskeisten käsitteiden tuntemista ja sen tietämistä, miten kirkonkirjojen järjestelmä toimii. Käsitteistön tarkka sisältö määräytyy ajankohdan mukaan, mutta suuntaa antavia viitteitä voidaan esittää. Kirkonkirjajärjestelmän toiminta on sen sijaan helposti havainnollistettavissa (kaavio 1), eikä siinä tapahtunut tutkimuskautena olennaista muutosta.

Yleiskäsitteenä eri väestökirjojen hoitamisesta käytetään nykyisin sanaa *väestökirjanpito*. Tutkimuksessa mainitut kirkonkirjat, historiakirjat, henkikirjat, eriuskolaisseurakuntien jäsenluettelot ja siviilirekisteri kuuluvat kaikki väestökirjanpitoon. Siihen kuuluvat monet muutkin väestöluettelot. Sen sijaan *väestörekisteri* kuvaa sellaista väestökirjanpitoa, jonka paikkansapitävyyteen voidaan



Kaavio 1. Kirkonkirjojen toimintaperiaate. Vain perustiedot siirrettiin historiakirjoista rippikirjoihin, kuten esimerkiksi kastekirjasta nimet ja syntymäaika, mutta ei kastepäivää, kastajaa eikä kummeja. Ajatuksena oli, että kaikki olivat kastettuja, minkä vuoksi kastetietoa ei tarvinnut kuljettaa rippikirjassa vuosikymmenestä toiseen. Vihkimistä ja rippikoulua ei merkitty pääkirjaan pitkään aikaan, vaikka vihittyjen ja rippilasten historiakirjat olivat olemassa. Rokotus ja äidinkieli ovat esimerkkejä tiedoista, jotka eivät perustuneet historiakirjoihin. Kristinopintaitoa koskevia sarakkeita ei ole kuvassa eritelty. Niihin sisältyi myös lukutaito. Aukeaman numeroa käytettiin viitettietona kirjojen välillä. Kaavio on merkintöjen sijaintipaikkojen osalta suuntaa antava.

riittävästi luottaa, kun tarvitaan yksityiskohtaisia tietoja henkilöistä, heidän perhesuhteistaan ja keskinäisestä sukulaisuudestaan.²⁴ Tavallisen kielenkäytön käsitteet eivät kuitenkaan ole tarkkoja. Esimerkiksi väestökirja ja väestörekisteri esiintyvät toistensa synonyymeinä. Myös kirkonkirja-sanana sisältö on vaihdellut ajasta ja sanankäyttäjistä riippuen. Käsiteviidakossa pitää paikkansa Jouko Tyyrin toteamus: ”Ihmisten sanat ovat sopimuksia, niin huolimattomasti laadittuja, että niiden merkitykset valuvat joka suuntaan.”²⁵

Kirkon pitämistä väestökirjoista voidaan käyttää yhteisnimitystä *kirkonkirjat*. Kansan keskuudessa kirkonkirjoiksi on mielletty nimenomaan isokokoiset rippikirjat, joita papit kuljettivat kinkereillä. Karoliininen kirkkolaki luetteli kuitenkin erikseen rippikirjat, kuulusteluluettelot ja kirkonkirjat. Sen mukaan kirkonkirjoihin kuuluivat historiakirjat, tili- ja inventaariokirjat, penkkiluettelot ja pitäjänkokousten pöytäkirjat.²⁶

Schaumanin kirkkolaisissa kirkonkirjoihin kuuluivat kirkon pääkirja – jolla tarkoitettiin rippikirjaa – historiakirjat, tavarakirja ja protokollakirja eli kaikki kirjat, joita seurakunnan hoitamiseen tarvittiin. Tässä tutkimuksessa kirkonkirjoilla tarkoitetaan joko rippikirjoja tai seurakunnan väestökirjoja yleensä asiayhteydestä riippuen, mutta ei tavarakirjoja eikä pöytäkirjoja penkkiluetteloista puhumattakaan. Päähuomio kohdistuu kuitenkin rippikirjoihin, jotka toimivat varsinaisena väestörekisterinä.

Historiakirjat edustavat kirkonkirjojen vanhinta kerrostumaa, ja niihin kirjattiin kirkolliset toimitukset, kuten kasteet, vihkimiset ja hautaukset aikajärjestyksessä. Historiakirjojen kaltaisia olivat myös muuttaneiden kirjat, joihin sisään- ja ulosmuutot eli muutot seurakuntaan ja seurakunnasta vietiin aikajärjestyksessä.

Rippikirja oli seurakunnan pääkirja, johon sen jäsenet kirjattiin perhekunnittain. Maalaisseurakunnissa se eteni kylittäin ja taloittain, kaupunkiseurakunnissa kaupunginosittain ja kortteleittain. Väkiluvun kasvaessa otettiin kaupungeissa avuksi aakkoskirjat. Historiakirjat olivat puolestaan kerran tapahtuneen toimituksen, kuten esimerkiksi kasteen, historiallisia dokumentteja. Periaatteessa niihin ei lisätty mitään jälkepäin. Sen sijaan rippikirjat elivät koko ajan, ja niihin kirjattiin jatkuvasti uusia tapahtumia. Tiedot rippikirjaan kulkivat pääasiassa historiakirjojen kautta. Esimerkiksi kasteen jälkeen lapsen tiedot vietiin ensin kastettujen kirjaan (= historiakirjaan), minkä jälkeen lapsesta tehtiin merkintä rippikirjaan. Vastaavasti seurakuntaan muuttanut merkittiin ensin sisäänmuuttaneiden luetteloon (= historiakirjaan) ja vasta sen jälkeen rippikirjaan. Rippikirjoilla oli mahdollisuus toimia väestörekisterinä, koska niitä pidettiin jatkuvasti ajan tasalla.

Suurimman tilan rippikirjan aukeamasta vaativat merkinnät sanankuulijoiden katekismuksen taidosta ja ehtoollisella käynneistä. Ajan tasalla pidettäviin rippikirjoihin mahtui rajallinen määrä muutostietoja, minkä vuoksi ne oli kirjoitettava muutaman vuoden välein uudelleen, aluksi tiuhemmin, lopulta suunnilleen joka kymmenes vuosi. Uudesta kirjasta jätettiin pois kuolleet, ulosmuuttaneet ja seurakunnan jäsenten aikaisemmat ehtoollisella käynnit, jolloin uuteen kirjaan tuli tilaa seuraavan ajanjakson merkinnöille.

24 *As.kok* 141/1969 § 1, 26.

25 *Tyyri* 1959, 72; *Palonen* 2003, 505.

26 *KL* 1686 II:10, XXIV:8.

2. Rippikirjat kirkon ja kruunun tarpeisiin 1600-luvulta 1800-luvulle

2.1. Johannes Gezelius teettää luetteloista kirjat

Rippikirjojen edeltäjinä olivat irtolehdistä laaditut lukuluettelot, joiden avulla seurakuntalaisten luku- ja kristinopintaitoa valvottiin. Valvonta tapahtui vuosittain kinkereillä. Turun piispa Johannes Gezelius vanhempi (piispana 1664–1690) määräsi irrallisten ja tilapäisten luetteloiden sijasta käyttöön sidotut kirjat ja tuli panneeksi alulle järjestelmällisen rippikirjanpidon. Ensimmäiset ohjeet rippikirjoista Gezelius antoi piispantarkastusohjeissa vuonna 1665. Hän tarkensi niitä seuraavana vuonna katekismusopetuksen ohjeessa ”Catechismi appendix” sekä vuonna 1673 säännöskokoelmassa ”Perbreves commonitiones”. Rippikirjojen tarkoituksena oli kansan luku- ja kristinopintaidon tehokas seuranta, joten ne luotiin kirkollisen valvonnan välineeksi, kuten *Pentti Laasonen* on todennut.¹

Gezelius ymmärsi, ettei rippikirjan pitäminen ollut ongelmatonta. Jo Catechismi appendixissa hän pelkäsi, että rippikirjaa käytettäisiin myös tarkoituksiin, jotka vähentäisivät kansan lukuintoa. Pelko ei ollut aiheeton. Papiston käyttäminen sotaväenotoissa ja veroluetteloiden laatijana oli vanha tapa, joka oli jatkunut ainakin 1600-luvun alusta. Esimerkiksi vuonna 1623 kirkkoherrat oli määrätty karjaveroa koskevan veroluettelon laatijoiksi. Jokainen ylimääräinen vero merkitsi sitä, että pappien oli kirjoitettava luettelot niistä, jotka kulloinkin olivat verovelvollisia. Suuri sotajakso 1600-luvun alun Ruotsissa kysyi puolestaan paljon miehiä. Koska pappi tunsu pitäjän miehet ja tiesi heidän ikänsä, hän joutui tekemään heistä luettelot väenottoa varten. Entistä suurempi houkutus kruunun virkamiehille oli vaatia pappi kutsuntapaikalle sen jälkeen kun tällä oli rippikirjassaan tarkat tiedot seurakuntalaisista.²

Rippikirjan käytöllä yhteiskunnallisena väestörekisterinä on käytännöllisesti katsoen yhtä pitkä historia kuin koko kirjalla. Tosin yhteiskäyttöä kirkon ja kruunun tarpeisiin ei pidetty välttämättä pahana. Esimerkiksi sodan ajan kriisitilanteissa papistonkin oli osoitettava solidaarisuuttaan. Rauhan aikana tilanne oli erilainen. Silloin rippikirjojen yhteiskäyttö sai Gezeliuksen mielestä väärinkäytön piirteitä, mistä piispa ja tuomiokapituli valittivat kuninkaalle:

Sitten on vielä sängen paha haitta oikeassa sielunhoitotyössä, jota papiston tulee suorittaa, että muutamat sotaväenottoa toimittavat komissaarit panevat papit huutamaan miehiä esiin tai todistamaan heidän olemassaolonsa rippikirjan perusteella. Tämä tarkoittaa sitä kirjaa, mihin papisto merkitsee kaikkien henkilöiden nimet ja heidän edistymisensä kristinopissa. Paitsi että sama kirja on alun alkaen otettu yksinomaan kirkolliseen käyttöön (in pium usum), seuraava menettely, että rahvaan mies pitää poikansa poissa pappien kristinopin opetuksesta ja alttarin sakramentilta, jotta nämä aina vain näyttäisivät lapsilta. Kun sitten ikä paljastuu näiden kasvaessa tai muusta syystä, ja he tulevat joko

1 *Laasonen* 1977, 177–181; *Parvio* 1986, 103; *Niemelä* 1991, 15, 27; *Arffman* 2000, 68.

2 *Laasonen* 1977, 182–183; *Lext* 1979, 19; *Nilsson* 1982, 5–7; *Niemelä* 1991, 27; *Välämäki* 2002, 104.

sotaväen tai talon palvelukseen, he ovat tyhmiä kuin nautakarja ja pahanillisiä kuin villipedot.³

Piispa piti rippikirjan yhteiskäyttöä tai yhteiskunnallista käyttöä sopimattomana, koska se hämärsi kansan silmissä kirjan alkuperäisen hurskaan tarkoituksen. Kirja oli periaatteessa tarkoitettu seurakunnan tarpeisiin. Saman kirjan käyttö sotaväenottojen pohjaluettelona teki kansanmiehen hitaaksi tuomaan poikiaan papin opetettaviksi, koska siitä seurasi tietojen vieminen rippikirjaan. Jos nuoria miehiä ei ollut merkitty rippikirjaan, heitä ei voitu huutaa esiin väenotoissaan, jolloin he välttivät sotapalveluksen. Mutta jos heitä ei ollut rippikirjoissa, kristinopin opetuskaan ei ollut tavoittanut heitä ja vakavat seuraukset paljastuivat myöhemmässä elämässä. Valitus ei kaikunut kuuroille korville, sillä vastauksessaan kuningas piti aiheellisena ja kohtuullisena Turun hiippakunnan papiston vapauttamista kirjelmässä mainitusta tehtävästä.⁴

Tilanteen koko karuutta piispan kirje ei paljastanut. Väenottoihin liittyi muutakin kielteistä kuin papin pakottaminen ”huutamaan miehiä esiin” tai luetteloidaan heitä. Niiden yhteydessä esiintyi myös lahjontaa, nöyristelyä ja ilmiäntojoja. Lahjonta on tehokas keino välttää sotapalvelukseen astuminen, ja lähin virkamies, johon se kohdistettiin oli pappi, luettelon laatija ja varmentaja. Viimeisenä lahjottavien ketjussa oli väenottokomissaari, joka päätti lähtijöistä. Lahjonta ei ollut vain yksityistä yritteliäisyyttä, vaan se saattoi saada koko pitäjää koskevat mittasuhteet. Papilla oli siinä tilanteessa suuri houkutus poiketa kaidalta tieltä.⁵

Papit joutuivat välienselvittelyyn seurakuntalaistensa kanssa myös papinmaksujen yhteydessä. Niistä oli jatkuvia riitoja 1600-luvun alkupuolella, kun talonpojat valittivat pappien laittomista vaatimuksista ruokalisän, voim, kalojen ja oravannahkojen kannon yhteydessä. Papeista tehtiinkin 1600-luvun puolivälissä enemmän valituksia kuin muista virkamiehistä.⁶ Ilmeisesti papit käyttivät rippikirjoja myös omien kantoluettelojensa tukena. Pappien ja seurakuntalaisten huonot välit eivät siis johtuneet aina siitä, että pappi oli kirjoineen mukana kutsunnoissa ja kruunun veronkannoissa, mutta rippikirjojen käyttö valtion tarpeisiin luonnollisesti kärjisti tilannetta, joka saattoi olla jo ennestään tulehtunut.

2.2. Kirkon ja kruunun toimet väestön kirjaamiseksi

Vuoden 1686 kirkkolaissa kirkonkirjojen ja rippikirjojen pitämisestä tuli papiston velvollisuus. Kysymys ei siis ollut kokonaan uuden käytännön luomisesta vaan pikemminkin hyväksi havaitun vakinaistamisesta ja yhtenäistämisestä.⁷ Laissa ei ollut erillistä pykälää kirkonkirjoista, vaan niitä koskevat määräykset oli sijoitettu katekismusopetuksen, kasteen ja piispantarkastuksen yhteyteen. Tarkastuksen yhteydessä kirkkoherran oli esitettävä piispalle rippikirja, johon pitä-

3 Piispan ja tuomiokapitulin anomukset vuodelta 1681. *Leinberg* 1892, 234; *Laasonen* 1977, 182–183; *Lext* 1979, 19; *Niemelä* 1991, 28–29.

4 Kuninkaallisen Majesteetin resoluutio vuodelta 1681. *Leinberg* 1892, 244; *Laasonen* 1977, 183.

5 *Ylikangas* 1990, 178.

6 *Välimäki* 2002, 104–105, 109–110, 112–113, 139.

7 *Lundell* 1913, 2–3; *Wannerdt* 1987, 6–7.

jän väki oli kirjoitettu kylittäin ja taloittain. Siitä ilmeni, kuinka väki osasi lukea ja kuinka se oli edistynyt katekismuksen taidossa. Rippikirjan avulla kirkkoherra todisti samalla oman toimeliaisuutensa viranhoidossa. Piispalle esitettiin myös ”Kircon Kirjat”, joihin kuului suuri joukko erilaisia luetteloita, niiden joukossa luettelot vihityistä, syntyneistä, kuolleista ja muuttaneista. Määräykset olivat kuitenkin ylimalkaisia. Kirkkolaissa puhuttiin vielä erikseen sanankuulijoiden luettelosta, jota oli pidettävä sen vuoksi, että papisto pystyi valvomaan opetuksen edistymistä:

Pappein pitä pitämän erinomaiset lengdit caickein Sanacuulioittens päällä / Huonesta Huoneseen / Taloista Talojn / ja heillä hyvä tieto oleman nijden Parrannuxesta ja tiedosta Christilisen Opin Pääcappalisa / caikella wireydellä sen päälle pitäin / että Lapset / Drengit ja Pijcat oppiwat Kirja lukeman / ja omilla Silmillens näkemän mitä Jumala pyhäs Sanasans käske ja waati.⁸

Rippikirja ja sanankuulijoiden luettelo saattoivat tarkoittaa samaa asiaa. Eri nimitysten käyttö kuvastaa mahdollisesti vain lakitekstin eri-ikäisiä kerrostumia. Varsinaista väestökirjanpitoa rippikirjoilla tai sanankuulijoiden luetteloilla ei tavoiteltu, vaan niiden tarkoitus oli kirkollinen valvonta. Vastaavasti kristinopin opettaminenkaan ei ollut kansansivistyksellinen vaan hengellinen tehtävä.⁹

Vuoden 1686 kirkkolaki oli kaikkia koskeva laki, joka sisälsi myös puhtaasti yhteiskunnallisia määräyksiä.¹⁰ Käytäntö oli luonteenomainen 1600-luvulla, jolloin kirkollisia ja yhteiskunnallisia kysymyksiä ei lajiteltu erilleen. Karoliininen kirkkolaki ei kuitenkaan liittännyt kirkonkirjojen pitämiseen mitään sellaista, mikä olisi voitu myöhemmin luokitella yhteiskunnalliseksi asiaksi. Rippikirjat ja sanankuulijoiden luettelot määrättiin käyttöön vain kirkon tarpeita varten.

Yhteiskunnallisia tarpeita varten olivat olemassa sotaväenottoa koskevat luettelot ja henkiveroluettelot eli henkikirjat. Kummankin nimenä esiintyi sana ”mantalslängd”. Sana ”manttaali” oli monimerkityksinen. Se oli maaomaisuuden mitta, jonka mukaan suoritettiin maaverot. Sotaväenluettelossa sana tarkoitti mieslukua (mantal), henkiveroluettelossa taas henkilölukua (antal människor). Ajan myötä eri asemassa olevia ihmisiä – kuten miehiä, naisia ja palvelusväkeä – alettiin verottaa eri tavalla, minkä vuoksi henkikirjasta ilmeni myös henkilön yhteiskunnallinen asema.¹¹ Tässä tutkimuksessa manttaaliluetteloilla tarkoitetaan henkikirjoja, manttaalikirjoituksella henkikirjoitusta ja manttaalikomissaarilla eli henkikomissaarilla aikansa henkikirjoittajaa.

Henkikirjoitusta varten annettiin 1600-luvulla useita ohjeita. Kaikissa niissä mainittiin kirkkoherra ensimmäisenä niiden joukossa, joiden tuli olla toimituksessa paikalla ja vahvistaa luettelot omalla nimellään ja allekirjoituksellaan – jopa sielun autuuden menettämisen uhalla. Varhaisemmin papin tuli kulkea toimitusmiesten mukana pitäjällä kirjaamassa kansaa, karjaa ja siemenviljaa, myöhemmin pitäjäläiset kokoontuivat määrättyyn paikkaan toimitusta varten. Vuoden 1693 ohjeissa, niin sanotussa henkikomissaarin johtosäännössä, todettiin, että kirkkoherralla tuli olla toimituksessa mukana kirkonkirja, johon jokai-

8 KL 1686 II:10, III:5, 12, XXIV: 8; *Wannerdt* 1987, 8–10.

9 *Lempiäinen* 1963, 238; *Heikkilä* 1968, 4; *Laasonen* 1977, 181; *Wannerdt* 1987, 9–10, 12.

10 *KLF* 1863, 109–110; *Parvio* 1986, 113.

11 *Lext* 1979, 18–21; *Wannerdt* 1987, 28–29; *Välimäki* 2002, 58, 78, 102–103.

sen seurakuntalaisen syntymä tuli olla merkittynä. Jos tuli kiistaa henkilön iästä, kirkkoherra pystyi kirjansa avulla osoittamaan oikean tiedon.¹²

Sotaväen kirjaamisen tarve väheni 1600-luvun päättyessä, sillä ruotujakolaitoksen yleistyminen vuodesta 1682 alkaen muutti väenoton luonnetta. Erillisiä luetteloita ei periaatteessa tarvittu enää sotilaallisiin tarkoituksiin.¹³ Sen sijaan verotuksen tarve ei osoittanut ehtymisen merkkejä, joten henkikirjoitus luetteloinen jatkui.

Väestön kirjaamista tapahtui 1600-luvulla sekä valtion että kirkon aloitteesta. Kruunun kirjanpitoa tarvittiin sotilaallisten ja kameraalisten eli valtion taloutta koskevien tarpeiden vuoksi. Se oli luonteeltaan valikoivaa, sillä luetteloihin otettiin vain osa väestöstä. Kaikkihan eivät kyenneet sotamiehiksi, eikä kaikista ollut veronmaksajiksi. Rippikirjat edustivat kirkollista kirjanpitoa. Niiden avulla papisto valvoi lukutaidon ja kristinopintaidon edistymistä, mutta niihinkään ei merkitty aluksi kaikkia seurakuntalaisia.¹⁴ Rippikirjojen katsottiin kuitenkin sisältävän luotettavampaa tietoa kuin henkikirjojen. Jos tietojen oikeellisuudesta syntyi kiistaa, se ratkaistiin rippikirjan tietojen perusteella.

2.3. Pappien vaikeudet ja vaikeudet pappien kanssa

Ruotujakolaitos ei kyennyt tyydyttämään poikkeusolojen tarpeita, vaan sodan aikana jouduttiin turvautumaan ylimääräisiin väenottoihin. Myös pappeja kirjoineen tarvittiin ylimääräisissä kutsunnoissa, eivätkä henkikirjoituksetkaan sujuneet ilman pappeja ja kirkonkirjoja. Suuren Pohjan sodan kriittisessä vaiheessa, syksyllä 1709, Turun tuomiokapituli välitti papistolle vaatimuksen, että sen oli laadittava kirkonkirjojen perusteella luettelo pitäjän kaikista 15–60 -vuotiaista miehistä, jotka kykenivät kantamaan asetta. Luettelot oli toimitettava kruununvoutien välityksellä lääninkansliaan.¹⁵ Vaikka maallisella esivallalla oli omat virkamiehensä ja komissaarinsa, seurakunnan papilla oli paras paikallistuntemus ja paras väestökirja tehtävän suorittamiseen.

Rippikirjojen yhteiskäyttö kirkon ja kruunun tarpeisiin tuotti kuitenkin jatkuvasti ongelmia. Poikkeustilanteessa yhteiskäyttöä voitiin kirkon piirissä pitää soveliaana, mutta jos poikkeuksista tuli sääntö, yhteiskäytöstä tuli rasite. Tilanne oli Pultavan tappion jälkeen erilainen kuin Gezeliuksen kyhätessä valitusta kirjojen väärinkäytöstä. Vaikka Gezelius oli korostanut rippikirjojen ”hurskasta käyttöä” eikä kirkkolakikaa tuntenut muuta kuin niiden kirkollisen käytön, yhteiskunnalliseen käyttöön velvoittavia määräyksiä tuli maalliselta esivallalta. Mantaalikomissaarin johtosääntö on siitä hyvä esimerkki. Se ei jättänyt kirkkoherralta vaihtoehtoja, mitä hänen tuli tehdä kirkonkirjansa kanssa.

Yhteiskäytöstä aiheutuva ongelma kosketti sananpalvelijan ja sanankuulijoiden välistä suhdetta eikä ainakaan parantanut sitä. Kun valtakunnan asioita jär-

12 Henkikirjoitusta koskeva asetus vuodelta 1635, henkikomissaarin johtosäännöt vuosilta 1673 ja 1693. *Lext* 1979, 257–278; *Wannerdt* 1987, 11, 29–32.

13 *Lext* 1979, 19.

14 *Wannerdt* 1987, 10–11, 26, 29.

15 Papiston erioikeuksien 8. §:ään sisältyvä jeremiadi kuvastaa papiston käyttöä kruunun toimissa 1700-luvun alussa. *Hakkila* 1939, 1082–1083; *Wannerdt* 1987, 11; *Niemelä* 1991, 29–30; *Mäntylä* 1997, 234.

jestettiin uudelleen suuren Pohjan sodan jälkeen, myös papisto valvoi oikeuksiaan. Vuonna 1723 annettuihin papiston privilegioihin eli erioikeuksiin sisältyi sekä kuvaus papiston ongelmista että kuninkaan armollinen ja kaikkien säätyjen hyväksymä vakuutus epäkohtien korjaamisesta:

Siitä syystä, että ne rasittavat sota-asiat, jotka kauan aikaa perätyksin ovat vaivanneet Valtakuntaa ja isänmaata, ovat vaikuttaneet, että Kirkkoherrain maalla on täytyntä sotaväenotoissa, veronvähennyksissä ja muiden luetteloiden kirjoittamisessa ruokakuntien ja savujen mukaan, sekä useampain ylimääräisten apuverojen maksamisessa valmistaa ja toimittaa luettelot pitäjäläisistensä ja sanankuulijoistansa; ja koska Papisto on valittanut, että he sen kautta sekä paljon estyvät virkainsa toimituksissa, että myös usein joutuvat vihaan ja epäsopuun sanankuulijoidensa kanssa, ja muutoin paitse sitä saavat kärsiä kovia ja väärusteleviä puheita; niin olemme Me tahtoneet heidät tästälähin armossa vapauttaa sekä kaikesta luetteloiden kirjoittamisesta, paitse kymmenysluetteloiden, että myös siitä vaivasta ja vastuksesta, joka henkikomisarituksen johdesäännön mukaan tähänasti heidän velvollisuutenansa ollut on, niin etteivät vast'edes ole velkapäät tulemaan henkikirjoituksiin, toimittamaan luetteleita tahi niitä allekirjoittamaan, vaan heidän tulee ainoastaan pyynnöstä henkikomisarituksen noudatukseksi antaa kirkonkirja tahi ote siitä.¹⁶

Pappien toimiminen erilaisten luetteloiden kirjoittajina oli privilegioiden perustelujen mukaan johtanut siten ikäviin ristiriitoihin sanankuulijoiden kanssa. Seurakuntalaisten vihamielinen käyttäytyminen ei ollut ilmennyt vain panetteluina, vaan se oli haitannut pappien virantoimituksia. Tilannekuvauksissa voi olla liioittelua, sillä papiston tekemien valitusten tarkoituksena oli myös säädyn omien etujen turvaaminen, mutta muutoksen tarve todettiin kuitenkin perustelluksi. Papiston erivapauksien tekstiin piirtyi samalla havainnollinen ajankuva, joka kertoo, että sotaväenotot olivat armeijan uusista järjestelyistä huolimatta jatkuneet, eivätkä normaalit veronkannotkaan olleet riittäneet kruunun tarpeisiin. Pappia oli tarvittu kirjoineen sekä toimitusmiehenä että erilaisten luetteloiden laatijana. Ei siis ollut ihme, että osa pitäjäläisten vihamielisistä tunteista kohdistui häneen.

Vuoden 1693 henkikomissaarin johtosäännössä oli ollut nimenomainen määräys, että kirkkoherran tuli olla kirkonkirjoineen läsnä henkikirjoituksessa. Vaikka papin läsnäolovelvollisuudesta nyt luovuttiin, kirkonkirjat tai ote niistä oli pyydettyä annettava henkikomissaarin käyttöön. Muuta riittävän kattavaa väestöluetteloa pitäjäläisistä ei ollut, minkä vuoksi kirkonkirjojen yhteiskunnallisesta käytöstä ei voitu luopua. Siinä suhteessa erivapaus ei tuonut vapautta, ja käytäntökin muodostui kirjavaksi.

Monin paikoin papit – lähinnä kirkkoherrat – olivat edelleen läsnä henkikirjoituksissa, mikä vie osittain pohjan tehdyiltä valituksilta. Papin läsnäoloa voitiin perustella hänen paikallistuntemuksellaan, mikä takasi seurakuntalaisten oikeudenmukaisen verokohtelun. Vähintään yhtä paljon hänen läsnäoloonsa saattoivat kuitenkin vaikuttaa totuttu tapa olla mukana henkikirjoituksessa tai halu valvoa kirkonkirjojen käyttöä. Määräys kirkollisten kirjojen antamisesta muiden virkamiesten sormeiltaviksi tulikin närkästyksen aiheeksi. Kristdalan kirkkoher-

16 Papiston erioikeudet 1723 § 8. *Hakkila* 1939, 1082–1083.

ra Ruotsissa totesi 1700-luvun lopulla: ”Ei ole myöskään sopivaa, että liuta pikkukirjureita selailee meidän pöytäkirjojamme, laskutoimituksiamme ja paljon muuta.”¹⁷ Joissakin seurakunnissa papit tulkitsivat erivapauttansa taas siten, etteivät antaneet kirkonkirjoja lainkaan henkikomissaarin käyttöön. Kuningas joutui silloin lähettämään huomautuksen kaikille konsistoreille, ettei papisto saanut kieltäytyä luovuttamasta luetteloita, joita sen tuli kirkkolain mukaan pitää. Tuomiokapitulit lähettivät kuuliaisina asiaa koskevan kiertokirjeen papistolle huomauttaen, ettei niskoittelu saanut toistua:

Papisto toimittakoon vaadittaessa henkikirjoitusta varten manttaalikomissarille kirkonkirjat tai otteen niistä ja myös kirkkolain 2. kappaleen 10 §:ssä pidettäväksi määrätty kuulusteluluettelot, jotta henkilöiden lukumäärä voidaan saada niistä selville. Konsistorin on sen vuoksi – täyttääkseen kuninkaallisen majesteetin armollisen käskyn – pitänyt huomauttaa papistolle, että sen on toimitettavissa henkikirjoituksissa annettava kirkonkirjasta kaikki se tieto, jota voidaan vaatia, niin että älköön enää esitettäkö mitään valitusta siitä, että papisto olisi laiminlyönyt velvollisuutensa tai ollut jollain muulla tavoin huolimaton edistäessään omalta osaltaan sellaisissa tilanteissa kuninkaallisen majesteetin ja kruunun korkeaa oikeutta ja tulojen hankkimista.¹⁸

Ei juuri selkeämmin voinut sanoa, että kirkonkirjojen tuli palvella myös kruunun tarpeita. Joko kirjat tai kaikki tarvittava tieto oli annettava verottajan käyttöön. Suomen papisto näyttää kuitenkin kuninkaan ja tuomiokapitulin käskykirjeestä huolimatta hangoitelleen kirkonkirjojen luovuttamista vastaan, sillä Turun tuomiokapituli joutui vuonna 1781 palaamaan samaan asiaan. Se lähetti hiippakunnan papistolle suoran lainauksen Kustaa III:n kirjeestä, jossa muistutettiin, ettei asiasta huomautettu ensimmäistä kertaa. Sillä kertaa kyseessä olivat erityisesti henkikirjoitusten yhteydessä ilmenneet vilpit:

Vaikka säädösten perusteella näyttää selvältä, että papisto on vaadittaessa velvollinen luovuttamaan viskaaleille osan kirkonkirjoista, ehtoollis- ja kuulusteluluettelot, varmimpina ja ainoina välineinä, joiden avulla voidaan selvittää monet vilpit, mitä henkikirjoituksessa voi sattua, ja minkä johdosta meidän ja kruunun tuloja kavalletaan, kuuluu kuitenkin tapahtuneen, että kirjojen luovuttamisesta on kieltäydytty.¹⁹

Toinen virkamiesryhmä, jolla oli tarve päästä käsiksi kirkon väestöluetteloihin, olivat syyttäjinä toimivat maaviskaalit. Heidänkin oli hoidettava omat velvollisuutensa, eivätkä he voineet selviytyä niistä ilman kirkonkirjojen tietoja.²⁰ Papiston saamat erivapaudet eivät näytä käytännössä selkeyttäneen kirkonkirjojen yhteiskäytön ongelmia.²¹ Maallisilla virkamiehillä oli omat velvollisuutensa ja tarpeensa, ja veronkiertäjien kekseliäisyys aiheutti heille uusia paineita. Ei ollut vir-

17 *Wannerdt* 1987, 11–12, 32.

18 Dom-Kapitlets i Åbo Cirkulär-Bref 24.4.1754. *Hällström* 1824, 102; *Lundell* 1913, 7–8; *Wannerdt* 1987, 13.

19 Dom-Kapitlets i Åbo Cirkulär-Bref 28.11.1781. *Hällström* 1824, 189–190; *Niemelä* 1991, 31–32; *Wannerdt* 1987, 12–13.

20 *Wannerdt* 1987, 12–13.

21 Pappisprivilegioilla on kuitenkin ollut ajallista kantavuutta, sillä viimeiset niistä kumottiin 1995. *Sääd.kok* 971/1995; *KL* 1997, 13:3.

kamiesten syy, ettei muuta luotettavaa väestökirjanpitoa ollut käytettävissä kuin kirkonkirjat. Papistonkaan menettely ei ollut nuhteetonta, sillä sekin osasi tulkita mielivaltaisesti oikeuksiaan ja velvollisuuksiaan.

2.4. Taulustot papiston uudeksi tehtäväksi

Kahden Ruotsille onnettoman sodan, suuren Pohjan sodan (1700–1721) ja hattujen sodan (1741–1743) jälkeen valtakunnan talouden elvyttämisen tarve oli suuri. Siihen tarvittiin työvoimaa, mutta väestö oli monin paikoin huvennut. Ruttokin oli ottanut omansa, eikä tarkkoja tietoja valtakunnan väestöstä ollut olemassa. Hallitus oli yrittänyt hankkia tietoja maan väestöstä ennen hattujen sotaa, mutta sanottaviin tuloksiin ei ollut päästy. Samalla oli kuitenkin oivallettu, että koko valtakuntaa koskeva tilasto voitiin saada kirkonkirjoissa olevien tietojen perusteella. Kyse oli ”poliittisesta aritmetiikasta”, joka oli kiinnostanut tiedemiehiä ja poliitikkoja muuallakin Euroopassa.²²

Ruotsin valtiopäivien keskeisin valiokunta, niin sanottu salainen valiokunta, käsitteli kysymystä väestötilastosta perusteellisesti vuosina 1746 ja 1747. Se sai ehdotuksia tilastohankkeen toteuttamiseksi sekä Ruotsin nuorelta tiedeakatemialta että kenraali Jakob Albrekt von Lantingshausenilta. Asia eteni suotuisasti, ja helmikuussa 1748 valtaneuvosto teki päätöksen tietojen keräämisestä ja taulustolomakkeiden painattamisesta.²³

Lomaketauluja oli kolme, ja niitä painettiin 25 vuoden tarpeisiin. Taulujen täyttäminen annettiin papiston tehtäväksi. Ensimmäinen taulu sisälsi tietoja syntyneistä, kuolleista ja vihityistä. Toinen taulu, johon koottiin tarkempia tietoja kuolleisuudesta, oli jaoteltu kuolleiden iän, sukupuolen ja kuolinsyiden mukaan. Kumpikin oli painettu samalle arkille, ja sitä kutsuttiin mortaliteettitauluksi tai nativiteetti- ja mortaliteettitauluksi. Taulut oli jaettu sarakkeisiin ja ruutuihin. Jokainen syntymä, kuolema ja vihkiminen merkittiin pystyviivalla asianomaiseen ruutuun ja vuoden tolppakirjanpito laskettiin yhteen. Sen jälkeen kirkkoherra toimitti taulut lääninrovastille, joka laati seurakuntatauluista rovastikuntataulun. Lääninrovasti lähetti rovastikuntaa koskevan taulun tuomiokapitulille, jonka tehtävänä oli laatia hiippakuntaa koskeva yhdistelmä. Se toimitettiin maaherranvirastoon, jossa suoritettiin tietojen yhdistäminen läänintauluksi. Tämä lähetettiin Tukholmaan kansliakollegiolle, jonka tehtäväksi jäi valtakunnallisen tilaston kokoaminen.²⁴

Kolmanteen tauluun, väkilukutauluun, merkittiin tiedot väkimäärästä. Kirkkoherra täytti sen vuoden lopussa seurakuntalaisten kuulusteluluettelon tai rippikirjan perusteella. Jokainen elossa oleva merkittiin pystyviivalla asiaan kuuluvaan ruutuun ja tolppakirjanpito laskettiin yhteen. Myös väkilukutaulun tiedot kulkivat edellä kuvattuja väliportaita pitkin eteenpäin ja karttuivat lopulta valtakunnan tilastoksi. Kaupungeissa väkilukutaulun täyttäminen oli maistraatin tehtävänä. Työn tarkoitus ja vaatavuustasokin mainittiin lomakkeissa:

22 *Lundell* 1913, 11–15; *Lext* 1985, 317–319; *Wannerdt* 1987, 14–15, 18; *Niemelä* 1991, 32–33; *Jutikkala* 1994, 72.

23 *Lundell* 1913, 15–19; *Kovero* 1948, 5–6; *Lext* 1985, 320–322; *Wannerdt* 1987, 17–19; *Luther* 1993, 22–23.

24 *Lundell* 1913, 19–20; *Kovero* 1948, 6; *Wannerdt* 1987, 18–19; *Luther* 1993, 23.

Tapa saavuttaa tämä tärkeä tarkoitus – sekä JUMALAN KUNNIAN (korostus alkuperäistekstissä) laajentamiseksi – – kuten myös valtakunnan todelliseksi hyvinvoinniksi ja vahvuudeksi – on myös tehty niin helpoksi ja yksinkertaiseksi, että lastakin, joka vain on oppinut laskemaan yhteen jonkin pienen summan, voidaan käyttää saattamaan päätökseen nämä taulut.²⁵

Perustelu Jumalan kunnian ja valtakunnan hyvinvoinnin edistämisestä ei ollut vain valistuksen tuotetta, vaan se perustui myös luterilaisen ortodoksian käsityksiin.²⁶ Valistuksen ideologiaan kuului puolestaan olennaisena osana Jumala-usko, joka oli sopusoinnussa hyöty- ja hyvinvointiajattelun kanssa. Kaupunkikulttuurissa valistus saattoi olla poliittista ja kohdistua kirkon auktoriteettia vastaan, mutta maakunnissa se ilmeni taloudellisena toimeliaisuutena ja modernisuuden edistämisenä.²⁷ Taulustot nivelyivät hyvin valistuksen perusideologiaan ja tukeutuivat papiston kirjanpitotaidon lisäksi kirkkoherrojen taloudelliseen toimeliaisuuteen.

Taulustojen yksinkertaisuuteen ja lapsentasoiisiin laskutoimituksiin perustelujen laatijat tuskin sentään uskoivat. Teksti oli tarkoitettu papistolle, joka joutui tekemään suuren työn lomakkeiden täyttämässä, tietojen tarkistamisessa ja niiden yhdistelemisessä.²⁸ Uusi tehtävä oli perusteltava siten, ettei se tuntuisi kohutuuttomalta. Kenties tarkoitus oli sanoa, että vaiva oli työstä saatavaan hyötyyn nähden vähäinen.

Taulut olivat käytössä ensimmäisen kerran vuonna 1749, mutta valtakunnallinen tilasto niistä saatiin valmiiksi vasta vuonna 1755. Ne oli täytettävä vuosittain, paitsi väkilukutaulut, joiden täyttöväli piteni ensin joka kolmanteen, sitten joka viidenteen vuoteen, mistä johtui nimi qvinqvennii-tilastot. Ruotsi – ja Suomen mukana – oli näin saanut oman taulusto- eli tabellilaitoksensa (tabellverket), jota varten perustettiin vuonna 1756 Tukholmaan pysyvä hallintoelin, taulustotoimikunta (tabellkommissionen). Ruotsin tilastollista virastoa pidetään maailman vanhimpana.²⁹

Taulustolaitos oli valtiollinen hanke, jonka avulla oli tarkoitus löytää keinoja yleisen hyvinvoinnin kohottamiseen. Ensimmäisessä lomakepainoksessa käytettiin otsikkoina kirkollisten toimitusten nimiä ”kastetut” ja ”haudatut”, ja vasta 25 vuoden kuluttua eli seuraavassa painoksessa ne vaihtuivat ”syntyneiksi” ja ”kuolleiksi”. Vaikka lomakkeiden täyttö tapahtui ”Jumalan kunniaksi” ja kirkolliset toimitukset näkyivät otsikoinnissa, papisto ei aina kokenut uutta tehtäväänsä mielekkääksi. Valituksen ääniä alkoi kuulua useammalta taholta. Esimerkiksi Porvoon tuomiokapituli joutui muistuttamaan hiippakuntansa papistoa, että sen oli tehtävä velvollisuutensa lomakkeiden täyttämässä.³⁰

Papiston vaikeudet taulujen täyttämässä johtuivat osittain rippikirjojen puutteellisuudesta, minkä vuoksi myös niihin jouduttiin kiinnittämään huomiota. Jo vuonna 1748 kuningas oli määrännyt tuomiokapitulien välityksellä, että kirkkolain määräämiin kuulusteluluetteloihin eli rippikirjoihin oli merkittävä

25 TKA väkilukutaulut 1/1 1749 mf 0001; *Wannerdt* 1987, 18–19.

26 Luterilaisen ortodoksian mukaan **politian**, **ecclesian** ja **oeconomian** yhteisenä tarkoituksena oli nimenomaan Jumalan kunnia. *Kuoppala* 1963, 26–27.

27 *Klinge* 2006, 201, 209.

28 Taulujen täyttämisen ongelmista *Kovero* 1948, 7.

29 *Lundell* 1913, 21–22; *Wannerdt* 1987, 18–19, 21–22; *Niemelä* 1991, 33; *Luther* 1993, 24–25.

30 *Lundell* 1913, 22–23, 33.

kaikki sanankuulijat lapsista vanhuksiin. Merkintä kasteesta, kuolemasta, vihkimisestä ja muutosta oli tehtävä niihin välittömästi. Rippikirjan luonne väestörekisterinä korostui, kun seurakuntalaisten henkilötietoja alettiin koota siihen järjestelmällisesti. Se sisälsi samat kirkolliset tiedot kuin ennenkin, mutta 1700-luvun puolivälin jälkeen sen tuli tyydyttää myös taulustolaitoksen tarpeet.³¹ Samaan aikaan pappeja ryhdyttiin luonnehtimaan uudella tavalla, sillä vuodesta 1757 alkaen heidät luettiin virkamiesten joukkoon.³²

Taulustolaitoksen vaatimat muutokset näkyivät rippikirjoissa nopeasti. Esimerkiksi Turun hiippakunnan rippikirjoihin tuli jo 1750-luvulla syntymäaikaa (natus) ja kuolinaikaa (obiit) osoittavat sarakkeet ja seuraavalla vuosikymmenellä seurakuntaan muuttoaikaa (accessit) ja seurakunnasta muuttoaikaa (abiit) osoittavat sarakkeet. Mainitut neljä saraketta otettiin Porvoon hiippakunnassa käyttöön 1760-luvulla.³³

Taulustolaitos nosti keskusteltavaksi myös papiston tavan hoitaa kirkonkirjoja. Papit saivat maallisilta virkamiehiltä kirjanpidostaan kiitosta ja moitteita. Väitteet huolimattomasta kirkonkirjojen pitämisestä eivät olleet tekaistuja, sillä tarvittavat luettelot saattoivat puuttua joistakin seurakunnista. Yleensä papiston todettiin kuitenkin osoittaneen kirjojensa pitämisessä säädylle ominaista uutteruutta.³⁴

Jari Niemelän mielestä taulustolaitoksen aloittamisen jälkeen seurakuntien väestökirjanpitoa voidaan hyvällä syyllä nimittää yleiseksi väestörekisteriksi. Rippikirjat saivat aseman ainoana yleisenä väestörekisterinä, koska vain niistä löytyivät tarvittavat henkilötiedot, joiden perusteella pappi saattoi antaa virallisen todistuksen. Kirkollinen väestörekisteri toimi osana yhteiskunnan yleistä hallintojärjestelmää.³⁵ On kuitenkin muistettava, etteivät rippikirjat kadottaneet kirkollista luonnettaan, ja niissä säilyi myös hiippakunnallisia eroja. Kruunu oli tukeutunut niihin ennenkin, mutta ei niin systemaattisesti kuin taulustolaitoksen aloittamisen jälkeen. Taulustolaitos toimi siten väestörekisteriksi kehittymisen merkittävänä vauhdittajana. Maallinen valta sai sitä paremmat väestötiedot ja tilastot, mitä täsmällisemmäksi rippikirja kehittyi, eikä sen kehittyminen ollut haitaksi kirkollekaan.

Sen sijaan henkikirjoista ei tullut yleistä väestörekisteriä, vaikka myös niihin alettiin vuodesta 1765 lähtien merkitä koko väestö. Henkikirjoissa ei nimittäin ollut tarkoitus seurata väkiluvun kehitystä, vaan niissä mainittu väkimäärä kuvasti pikemminkin yleisen hyvinvoinnin nousua tai laskua. Niistä ei myöskään voinut todeta väestössä tapahtuvia muutoksia, sillä ne eivät perustuneet henkilötietojen jatkuvaan seurantaan kuten rippikirjat.³⁶

Taulustolaitoksen syntyminen liittyi ajankohtaan, jolloin valtakunnassa etsittiin keinoja maan taloudellisen tilanteen parantamiseksi. Samalla järjestelmä ku-

31 Lundell 1913, 4–5; Lext 1985, 177–178; Wannerdt 1987, 20; Niemelä 1991, 34, 38, 40–41; Luther 1993, 28–29.

32 Klinge 2006, 282.

33 Tiedot perustuvat esimerkiseurakuntien rippikirjoihin. Esimerkkiseurakuntina Kiikan kappelisk:n rippikirjat 1753–1770 ja Porvoon kaupunkisk:n rippikirjat 1749–1773. KA mf.

34 Wannerdt 1987, 25.

35 Niemelä 1991, 37.

36 Renvall 1965, 308–309; Heikkinen 1974, 35; Lext 1979, 149–150; Wannerdt 1987, 22–23; Niemelä 1991, 37.

vasti valistuksen utilitaristista eli hyötyä tavoittelevaa luonnetta. Ei ollut sattuma, että Gezeliuksen 1600-luvulla ideoimasta ja kirkkolain määräämästä rippikirjasta tuli 1700-luvulla myös yhteiskunnallinen väestörekisteri ja kristinopintaito- ja kirjaavasta papista rekisterinpitäjä ja virkamies. Kun taulukkojen täyttäminen annettiin Jumalan kunnian tähden papiston tehtäväksi, kyse ei ollut pappien häikäilemättömästä hyväksikäytöstä, sillä hyötyä tuottavan toiminnan ja taloudellisten hankkeiden edistämisen katsottiin kuuluvan pappiskutsumukseen.³⁷

Taulustolaitoksen synty kuvasti myös aikaa, jolloin hengellinen ja taloudellinen johtajuus kuuluivat paikallistasolla yhteen.³⁸ Korpi-Jaakko, Koski-Jaakko ja valistuksen monet muut suuret rovestit saivat nimensä historiaan. Tilastojen ääressä enemmän tai vähemmän innokkaasti ahertaneet pienemmät rovestit – alemmasta papistosta puhumattakaan – jäivät nimettömiksi, mutta hekin toimivat saman hengen mukaisesti.

Yleishyödyllisestä toimenkuvasta huolimatta papista ei sentään tullut kaikkea. Hänestä ei tullut missään vaiheessa henkikirjoittajaa. Manttaalikomissaarien virat tosin lakkautettiin vuonna 1779, mutta heidän tehtävänsä siirtyivät suuremman tehokkuuden toivossa kihlakunnankirjureille (häradsskrivare), joita alettiin 1800-luvulla kutsua henkikirjoittajiksi.³⁹ Henkikirjat jatkoivat olemassaoloaan omana väestökirjanaan, kuitenkin tiiviissä yhteydessä rippikirjoihin. Valtion ja kirkon toimet valvoivat samaa yhteiskuntaa, ja yhteiskunnan yleinen hyvä oli samalla valtion ja kirkon yhteinen hyvä.

Korostettaessa papiston tehtävää maallisen vallan palvelijana ei sovi unohtaa myöskään maallisen vallan takaamaa tukea ja suojaa kirkon työlle. Jos saarnattu sana ei auttanut, esivalta kohotti rankaisevan kätensä niskoittelijoiden ojentamiseksi. Sen saivat kokea muun muassa kortinpelaajat, kiroilijat ja vanhojat, jumalanpalveluksesta myöhästelijät ja kirkkopahennuksen aiheuttajat. Rangastusasteikko vaihteli sakoista jalkapuuhun tai vankeuteen, jopa kuolemarangastukseen saakka.⁴⁰

2.5. Vallanpitäjä vaihtuu – kirkonkirjojen pitäminen jatkuu

Ruotsin vallan vaihtuminen Venäjän vallaksi vuonna 1809 merkitsi sekä valtiolista että kirkollista muutosta. Aleksanteri I:n (Venäjän keisarina 1801–1825) myötämielisyys voittomaata kohtaan oli tiedossa jo ennen kuin maan keskushallintoa ruvettiin järjestämään. Pappissäädyn edustajat kiirehtivätkin esittämään, että kirkollisten asioiden ratkaiseminen alistettaisiin suoraan keisarille. ”Välikädeksi” luotiin kuitenkin kirkollistoimituskunta,⁴¹ joka oli yksi keskushallintoa edustavan hallituskonseljin eli myöhemmin senaatin toimituskunnista. Lisäksi osa kirkkoa koskevista asioista tuli kansliatoimituskunnan tehtäväksi ja osa oh-

37 Laasonen 1991, 301; Klinge 2006, 41.

38 Klinge 2006, 11–13.

39 KM 1980:59, 5; Wannerdt 1987, 33; Korhonen 1999, 70–71.

40 KM:n asetus ja kielto 1686; KM:n uudistettu asetus 1687.

41 Kirkollistoimituskunnan nimi (Ecklesiastik-Expeditionen) muuttui 1892 kirkollisasiain toimituskunnaksi (Ecklesiastikexpeditionen). Käytän tässä tutkimuksessa ainoastaan nimitystä ”kirkollistoimituskunta”.

jattiin suoraan keisarille. Taulustolaitosta koskevat asiat kuuluivat kamaritoimituskunnalle, jonka varsinainen tehtävä oli kruunun veronkannon valvonta. Tilastotietojen kokoaminen säilyi toimituskunnan kamreerin sivutyönä vuoteen 1867 saakka.⁴²

Kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteeriä koski vaatimus, että hänen tuli olla pappi, mikä ei aina toteutunut. *Tapani Vuorela* otaksuu, että esittelijäsihteerin ajateltiin edustavan kirkkoa ja toimituskunnan ottavan huomioon paitsi valtion myös kirkon edut.⁴³ Kirkko ja valtio liittyivät kuitenkin siinä vaiheessa kiinteästi toisiinsa eikä Suomessa ollut yhtenäistä kirkkoa vaan kaksi hiippakuntaa. Pappina esittelijäsihteeri edusti pikemminkin omaa säätyään, pappeja ja opettajia, ja oli samalla kirkollisten asioiden asiantuntija. Vuorela toteaaakin, että viran erityisluonne hämärtyi käytännössä varsin pian ja esittelijäsihteeristä tuli osa senaatin virkamieskuntaa.⁴⁴

Haminan rauhasta alkoi siten kahden hiippakunnan, Turun ja Porvoon, vähittäinen muovautuminen Suomen evankelisluterilaiseksi kirkoksi. Sillä ei ollut yhteistä hallintoelintä, vaan ylin kirkollishallinto oli valtiovallan asia. Hiippakunnallinen hallinto jäi kuitenkin entiseen tapaan tuomiokapitulien käsiin. Epävirallisesti kirkkoa edusti puolestaan valtiopäiville kokoontuva pappissäätö. Ortodoksinen keisari ei tietenkään voinut olla Ruotsin hallitsijan tavoin luterilaisen kirkon ensimmäinen jäsen, ”*praecipuum membrum ecclesiae*”, mutta kirkko tukeutui hänen persoonaansa, ja hän käytti sen korkeinta valtaa. Suomen kirkollinen ero Ruotsista korostui vuonna 1817, kun Jakob Tengström (Turun piispana 1803–1832) sai arkkipiispan arvon ja Turun hiippakunnasta tuli arkkhiippakunta. Kyseessä oli keisarin myöntämä arvonimi, eikä arkkipiispuuteen sisällynyt muita hallinnollisia elementtejä kuin puheen johtaminen valtiopäivien pappissäädössä. Niin sanottu Vanha Suomi oli liitetty muun Suomen yhteyteen vuonna 1811, ja samalla oli lisääntynyt Suomen ortodoksien määrä, mikä toi omat piirteensä väestökirjanpitoon ja väestön tilastoimiseen.⁴⁵

Keisarin Porvoossa antama juhlallinen vakuutus, jossa hän lupasi pitää voimassa maan uskonnon, perustuslait ja säätyjen privilegit, merkitsi kirkonkin osalta jatkuvuutta, vaikka käsitys perustuslaeista olikin pitkään epämääräinen ja vakuutuksen sisältöä alettiin tulkita vasta myöhemmin.⁴⁶

42 *Pohjolan-Pirhonen* 1973, 206; *Vuorela* 1976, 26-41; *Luther* 1993, 38. Hallituskonseljin nimi muutettiin senaatiksi 1816.

43 *Vuorela* 1976, 42-44, 146.

44 *Vuorela* 1976, 146, 230.

45 *Pirinen* 1969, 17; *Pirinen* 1985, 29; *Murtorinne* 1995, 13-14; *Heininen* 2008, 24-25.

46 *Jussila* 1969, 59-60, 77, 150-152.

Ruotsin lakeja ja asetuksia Venäjän Suomessa

Suomen siirtyessä Venäjän alaisuuteen Ruotsin valtakunnassa oli voimassa vuoden 1772 hallitusmuoto, jonka mukaan ”yksimielisyys uskonnossa ja oikeassa jumalanpalveluksessa” oli hallituksen vahvin perustus. Sen vuoksi kaikkien tuli kuninkaasta alamaiisiin saakka pysyä luterilaisessa opissa. Karoliinisen kirkkolain mukaan uskonluopion rangaistuksena oli maastakarkotus. Siitä huolimatta asteittaista uskonnonvapauden laajentamista oli tapahtunut jo ennen hallitusmuodon vahvistamista, ja sitä tapahtui myös sen jälkeen.⁴⁷

Vuonna 1779 myönnettiin ulkomaalaisille ja heidän jälkeläisilleen, jotka tahtoivat asettua maahan, oikeus vapaaseen ja esteettömään uskonnonharjoitukseen. Uskonnonvapauden ehdot määritettiin tarkemmin vuoden 1781 uskonnonvapausasetuksessa. Ulkomaalaiset saattoivat saada kansalaisoikeudet, mutta eivät esimerkiksi oikeutta valtion virkoihin. Oman maan kansalaisille asetus ei antanut mahdollisuutta siirtyä luterilaisesta kirkosta toiseen kirkkokuntaan. Myös juutalaisille myönnettiin vuonna 1782 lupa uskonnon ja elinkeinon harjoittamiseen muutamissa kaupungeissa, joista yksikään ei sijainnut Suomen alueella. Uskonnonvapausasetus ja juutalaisedikti olivat tavallaan poikkeuslakeja, sillä ne olivat ristiriidassa hallitusmuodon kanssa, joka säilyi ennallaan.⁴⁸

Vuoden 1781 uskonnonvapausasetukseen sisältyi myös rekisteröintiä koskevia määräyksiä. Jos vieraan uskon tunnustajat muodostivat seurakunnan, sen tuli antaa tilastotiedot jänistään valtion viranomaiselle. Jos toisuskoisia oli vähän, heidän tuli ilmoittaa omat ja perhekuntansa tiedot maaherralle siinä läänissä, jossa he oleskelivat. Sen lisäksi kaupunkien maistraattien ja maaseudun kruununvoutien tuli pitää jatkuvaa kirjanpitoa heidän vihityistään, syntyneistään ja kuolleistaan. *Gösta Lext* arvelee, että kyseiset määräykset jäivät lähinnä paperille. Myös juutalaisedikti velvoitti maistraatit pitämään kaupunkien juutalaisista jatkuvaa kirjanpitoa ja juutalaisseurakuntien vanhimmat antamaan niille vuosittain taulustot vihityistä, syntyneistä ja kuolleista. Ilmeisesti tämäkään kirjanpito ei toiminut toivotulla tavalla.⁴⁹ Joka tapauksessa Ruotsin vallan aikaisten määräysten katsottiin jääneen voimaan Suomessa sen siirryttyä Venäjän alaisuuteen.

Mitä vallanpitäjän vaihtuminen vaikutti kirkonkirjoihin? Ohessa on kaksi kaaviota, joista toisessa on kuvattu Turun hiippakunnan rippikirjan muuttuminen vuosina 1753–1890 ja toisessa rippikirjan muutokset Porvoon hiippakunnassa vuosina 1749–1889. Niistä ilmenee, että rippikirjat ja niiden muutokset olivat hiippakuntakohtaisia ja kumpikin hiippakunta näyttää kehittäneen omaan tahtiin omaa kirjaansa. Venäjän imperiumin johdossa tuskin oltiin kiinnostuneita, mitä yksityiset papit Suomessa merkitsivät kirkonkirjoihinsa.

Turun hiippakunnassa rippikirjan kaava uudistettiin 1810-luvun lopulla, jolloin sarakkeita järjestettiin ja niihin lisättiin rokotusta, kinkereillä käyntiä ja lisätietoja koskevat osastot.⁵⁰ Piispa Tengström olikin korostanut, että rokotukset oli saatava jälleen käyntiin sota-ajan tauon jälkeen.⁵¹ Rippikirjan uudistamisen syynä ei ollut vallanpitäjän vaihtuminen, vaan sota-ajan poikkeustilanteen päättyminen.

Porvoon hiippakunnassa rokotus-sarake otettiin käyttöön vasta 1840-luvulla, mutta ”satunnaisten huomioiden” sarakkeen Porvoo oli lisännyt rippikirjoihin jo 1780-luvulla. Turussa vastaava lisäys tapahtui 1810-luvun lopulla. Huomautus-sarakkeiden käyttöön ottaminen osoittaa, että rippikirjojen perinteinen kaava oli

47 KL 1686 I:2; *Heilimo* 1958, 31; *Lext* 1985, 35; *Laasonen* 1991, 383.

48 *Brotherus* 1923, 77–83; *Heilimo* 1958, 33; *Lext* 1985, 34; *Laasonen* 1991, 384; *Harviainen* 2002, 170; *Leino* 2002, 48–49.

49 *Lext* 1985, 33–34.

50 *Ekman* 1860, 912–914.

51 *Pohjolan-Pirhonen* 1973, 623.

koettu riittämättömäksi ja kirjoja pyrittiin sopeuttamaan erilaisiin tiedontarpeisiin. Yhteiskunnan muuttuminen muutti rippikirjoja, ei valtiollinen muutos.

Raja yhteiskunnallisen ja kirkollisen tiedon välillä oli kuitenkin häilyvä. Esimerkiksi rokotussarakkeen lisääminen rippikirjaan luontui hyvin papiston toimenkuvaan. Rokotus kuului valistuksen ideologiaan, ja papisto oli avainasemassa sen levittämisessä. Kun pappi antoi itse esimerkin rokotuksen vaarattomuudesta ja tehokkuudesta, hän osoitti, ettei rokotus ollut Jumalan tahdon vastainen. Suomessa isorokkorokotus vakiinnutettiin keisarillisilla määräyksillä vuosina 1824 ja 1825. Niiden mukaan rokotuksen tuli tapahtua lääkintöhallituksen ja pappien valvonnassa ja kirkkoherra joutui pitämään kirjaa rokotetuista ja merkitsemään tiedon rokotuksesta papintodistuksiin.⁵² Kirkolliseen kansanperinteeseen onkin iskostunut papintodistusten maininta ”rippikoulunkäynyt ja rokotettu”.

Kaavio 2. Turun hiippakunnan rippikirjan muuttuminen vuosina 1753–1890.

Esimerkkiseurakuntana Kiikan kappeliseurakunta.⁵³

Ajanjakso	Vasemman aukeaman tiedot					Oikean aukeaman tiedot				
1753–1760	Asuinpaikka Nimi		Kristinopintaitoa koskevat sarakkeet			Syntymäaika		Kuolinaika	Ehtoollisella käynnit	
1761–1770						Syntymä- aika	Kuolin- aika	Ehtool- lisella käynnit	Tulo srk:aan	Lähtö srk:sta
1771–1779										
1780–1788										
1789–1795										
1796–1802										
1803–1810										
1811–1817										
1818–1826	Asuin- paikka Nimi	Syn- tymä- aika ja paikka	Mistä srk:sta tullut	Roko- tus	Luke- minen ⁵⁴	Ollut kin- kereillä	Ehtoollisella käynnit		Mainittavaa	Lähtö srk:sta
1827–1833										
1834–1840										
1841–1847										
1848–1854										
1855–1862										
1863–1870										
1871–1880										
1881–1890				Äidin- kieli		Osaa kirjoit- taa				

Kaavion tyhjät ruudut kuvaavat sitä, ettei muutoksia tapahtunut. Taulustolaitoksen vaatima muutos näkyi osittain jo 1750-luvulla, jolloin aukeaman oikealle sivulle tulivat sarakkeet syntymäajan ja kuolinajan merkitsemiseksi. 1760-luvulla samalle sivulle lisättiin seurakuntaan tuloa ja siitä lähtöä osoittavat sarakkeet. Suurin muutos tapahtui 1810-luvulla, jolloin koko aukeama järjestettiin uudelleen. Vasemman sivun kristinopintaitoa koskevat merkinnät saivat yleisotsikon: lukeminen (läsning). Rokotus (koppor) sai oman sarakkeensa, samoin sekalaiset tiedot (anmärkningar). 1880-luvun alkaessa vasemmalle sivulle lisättiin äidinkieltä ja kirjoitustaitoa osoittavat sarakkeet.

52 Klänge 2006, 190, 234–236.

53 Kiikan kappelisrk:n rippikirjat 1753–1890. KA mf.

54 Lukemista koskeva osasto sisälsi kristinopin taitoa koskevat seitsemän alasaraketta.

55 Lukemista koskevaan osastoon lisättiin uusi alasarake ”Raamatunhistoria”.

Kaavio 3. Porvoon hiippakunnan rippikirjan muuttuminen vuosina 1749–1889.
Esimerkkiseurakuntana Porvoon kaupunkiseurakunta.⁵⁶

Ajanjakso	Vasemman aukeaman tiedot							Oikean aukeaman tiedot				
1749–1769	Asuinpaikka Nimi		Kristinopintaitoa koskevat sarakkeet					Ehtoollisella käynnit				
1764–1773								Syntymä- aika	Kuolin- aika	Eht. käynnit	Tulo srk:aan	Lähtö srk:sta
1775–1780												
1781–1786												
1786–1795	Asuin- paikka Nimi	Syn- tymä- aika	Sisä- luku	Kate- kismus selityk- sineen ⁵⁷	Luetun- käsit- täminen	Laimin- lyönyt kinkerit	Satun- naisia huo- mioita	Ulos- ja sisäänmuutto		Ehtoollisella käynnit		
1795–1803												
1804–1813												
1814–1820												
1821–1829												
1830–1837							Satun- naisia	huomioita				
1838–1847												
1848–1857		Roko- tus			⁵⁸	Ollut kinke- reillä	Ri- pille las- kettu	Eh- toollisella käynnit	Syntymäpaikka srk:n ulkopuolella, ulos- ja sisäänmuutto, kuulus, vihkiminen, maine, tunnettu ruumiinvamma, kuolema jne.			
1858–1867												
1867–1876												
1877–1886												
1880–1889		Synty- mä- aika ja paikka	Mistä srk: sta tullut	Aidin- kieli	Luke- mi- nen ⁵⁹			Osa kirjoit- taa	Ehtoollisella käynnit	Mainittavaa	Lähtö srk:sta	

Kaavion tyhjät ruudut kuvaavat sitä, ettei muutoksia tapahtunut. Taulustolaitoksen vaatima muutos näkyi 1760-luvulta alkaen, jolloin aukeaman oikealle sivulle tulivat syntymää, kuolemaa, sisään- ja ulosmuuttoa koskevat sarakkeet. Rippikirjan seuraava muokkaus tapahtui 1780-luvulla, jolloin lisättiin kinkerien laiminlyöntiä sekä sekalaisia tietoja koskevat sarakkeet ja kristinopintaitoa koskevat sarakkeet järjesteltiin uudelleen. 1840-luvun lopulla rippikirjaan lisättiin sarakkeet rrokotuksesta sekä ripille laskemisesta ja poissaolojen sijasta kirjattiin läsnäolo kinkereillä. Sekalaisten tietojen sarakkeessa oli otsikon sijasta luettelo kirjattavista asioista. 1880-luvulla tulivat sarakkeet äidinkielestä sekä kirjoitustaidosta ja kristinopintaitoa koskevat merkinnät saivat yleisotsikon "lukeminen".

Rippikirjoihin vallan vaihtuminen ei vaikuttanut, mutta taulustolaitosta se kosketti. Mortaliteetti- ja väkilukutaulut oli ehditty uudistaa vuonna 1802, ja kolme vuotta myöhemmin Turun tuomiokapituli oli antanut papistolle yksityiskohtaiset täyttöohjeet, jotka Ruotsin taulustotoimikunta oli määrännyt yleisohjeiksi koko valtakunnassa. Taulustolaitoksen keskusvirasto jäi kuitenkin Haminan rauhassa Tukholmaan, eikä Suomen puolelle perustettu vastaavaa virastoa. Seurakuntien papit ahersivat entiseen tapaan mortaliteetti- ja väkilukutaulujen parissa, ja niitä virtasi entisten koontipaikkojen kautta eteenpäin, mutta ne oh-

⁵⁶ Porvoon kaupunkisrk:n rippikirjat 1749–1889. KA mf.

⁵⁷ Lutherin katekismus selityksineen oli jaettu kuuteen alasarakkeeseen, jotka oli numeroitu vastaamaan katekismuksen pääkappaleita.

⁵⁸ Katekismusmerkintöjen jälkeen uusi sarake "Skriftens Språk".

⁵⁹ Lukemista koskeva osasto sisälsi kristinopintaitoa koskevat seitsemän alasaraketta.

jattiin nyt tabellikomission sijasta senaatin kamaritoimituskunnalle. Taulustoja uudistettiin jo vuonna 1810 Turun tuomiokapitulin aloitteesta ja sen laatimien suunnitelmien mukaisesti. Uudessa valtiollisessa ja kirkollisessa tilanteessa oli muun muassa tarpeen saada entistä tarkemmat tiedot vieraan uskon tunnustajista.⁶⁰ Taulustot eivät olleet tärkeitä vain maalliselle vallalle, vaan myös hiippakunnan johdolle. Niissä kuvastui kummankin yhteinen pyrkimys yleisen hyvinvoinnin edistämiseen ja kansalaisten valvontaan.

Ortodoksinen kirkko piti periaatteessa kirjaa omista jäsenistään. Ruotsin vallan aikana Pohjois-Karjalan ortodoksipapit olivat antaneet seurakuntiensa väestötaulut luterilaisille lääninrovasteille, jotka olivat ottaneet ortodoksiväestön tauluihinsa. Siltä osin tilanne muuttui. Keisari siirsi Pohjois-Karjalan ortodoksiseurakunnat Pietarin hiippakuntaan, johon myös Vanhan Suomen ortodoksit kuuluivat, ja vuosina 1823 ja 1828 hän velvoitti sekä Suomen ortodoksiseurakunnat että Viipurin roomalaiskatolisen seurakunnan antamaan valtiovallan tarvitsemat tilastot maaherran välityksellä senaatille.⁶¹ Uusista järjestelyistä huolimatta ortodoksipapiston väestötilastot jäivät luterilaisten pappien tilastoja heikommiksi.⁶² Koska ortodoksien lukumäärä kokonaisväestöstä oli pieni, vähemmistön puutteellisilla tiedoilla ei ollut valtakunnan tilastossa ratkaisevaa merkitystä. Valtiovaltaa tyydytti siinä vaiheessa tietojen melko hyvä luotettavuus ja kattavuus. Myös luterilaisen kirkon väestötiedoissa oli puutteita.⁶³

60 *Lundell* 1913, 38, 50, 92–94; *Kovero* 1948, 7; *Luther* 1993, 30–31, 38.

61 *Vuorela* 1976, 78; *Luther* 1993, 38.

62 *Tikkanen* 1859, 21, 62, 71; *Luther* 1993, 38.

63 *Tikkanen* 1859, 4–5, 15–19, 26–31, 35–38; *Lundell* 1913, 99; *Niemelä* 1991, 19; *Luther* 1993, 38.

3. Onko pappi maallisen esivallan vai kirkon palveluksessa? 1839–1864

3.1. Tavoitteena entistä tarkemmat tiedot väestöstä

Kirkonkirjojen ja henkikirjojen väkilukutiedot poikkesivat melkoisesti toisistaan, vaikka papisto toimi yhteistyössä henkikirjoittajien kanssa. Ongelmaan kiinnitti huomiota Lars Gabriel von Haartman, joka oli senaattikausiensa välissä yhdeksän vuotta (1831–1840) Turun ja Porin läänin maaherrana eli kuvernöörinä.¹

Kuvernööri oli pannut merkille kerjäläisten lisääntymisen läänissään ja lähetti huomioistaan laajan muistion senaatille vuonna 1839. Taustalla olivat huonot satovuodet, jotka olivat panneet tilattoman väestön liikkeelle ja paljastaneet pitäjien kehnosti organisoidun köyhäinhoidon. Muistiossaan von Haartman toteusi, että köyhäinhoidon järjestäminen edellytti todellista tietoa väestön määrästä, eikä sellaista ollut saatavilla.

Jos ei ole varmaa ja täydellistä tietoa kaikista seurakunnan alueella asuvista henkilöistä, ei voida ajatellakaan, että siellä voitaisiin järjestää köyhäinhoito – – Suomessa pidetään nykyisin kaksinkertaisia väestöluetteloita. Toista pitää henkikirjoittaja henkirahan kannon ja muiden yhteiskunnallisten tarpeiden (civila behov) vuoksi, toista seurakunnan papisto kirjatakseen kansan kristinopintaitoa ja sellaisia seikkoja, joiden voidaan katsoa kuuluvan seurakunnallisiin asioihin. Molempien näiden luetteloiden pitäisi luonnollisesti olla henkilöluvun osalta yhtäpitäviä, koska niiden yhteisenä tarkoituksena on ilmoittaa yhden ja saman väkijoukon lukumäärä.²

Todellisuus kuitenkin paljasti, että kahden eri väestöluettelon väkilukutiedot poikkesivat huomattavasti toisistaan. Esimerkiksi vuonna 1835 Turun ja Porin läänin väkiluku oli kirkonkirjojen perusteella ollut 13.696 henkeä suurempi kuin henkikirjojen perusteella. von Haartman ei vierittänyt syytä kirkkoherrojen eikä henkikirjoittajienkaan niskoille, vaan antoi molemmille pikemminkin tunnustusta. Kahden väestökirjan vertaaminen toisiinsa oli kuitenkin mahdollonta, koska niitä pidettiin erilaisten periaatteiden mukaan, minkä vuoksi toista ei voinut kontrolloida toisen avulla. Myös määräys, jonka mukaan kirkkoherran oli tarkistettava henkikirja, oli vailla merkitystä. Sama henkilö saattoi olla merkittynä kirkonkirjaan ja henkikirjaan eri paikassa. Lisäksi henkikirjoitus toimitettiin eri aikaan vuodesta kuin kirkonkirjojen tarkistus, eikä henkikirjan kattama alue vastannut aina seurakuntaa. von Haartmanilla oli selkeä ja yksityiskohtainen parannusehdotus, miten tilanne tulisi korjata. Kirkonkirjaa hän piti määrävässä asemassa:

Omalta alamaiselta osaltani muistutan, että jos henkikirjan halutaan joskus tulevan täydelliseksi ja käsittävän maan kaikki asukkaat, niin se on tehtävä

1 TKA K19a kotelo XV:2 kuvernöörin kertomukset: von Haartman, Underdånigste memorial 16.3.1839. Maaherrasta käytettiin 1837 alkaen nimitystä kuvernööri.

2 TKA K19a kotelo XV:2 kuvernöörin kertomukset: von Haartman, Underdånigste memorial 16.3.1839; *Lundell* 1913, 113–114; *Strömmer* 1948, 8; *Pohjolan-Pirhonen* 1973, 481; *Luther* 1993, 38; *Pulma* 1997, 419; *Korhonen* 1999, 72.

kirkonkirjan kanssa yhtäpitäväksi – – ilman että kummankaan päätehtävää ja omaa järjestelyä tai niiden jokaista ominaisuutta tarvitsee muuttaa ja muunnella.³

Senaatti pyysi von Haartmanin muistion johdosta lausunnon toisilta kuvernööreiltä ja kummaltakin tuomiokapitulilta sekä asetti vuonna 1841 komitean, jonka varsinaisena tehtävänä oli ehdotuksen laatiminen köyhäinhoitoa koskevaksi asetukseksi. Väestökirjanpitoon liittyvät ongelmat olivat vain osa-alue sen tehtäväkentästä. Komitean puheenjohtajana toimi valtioneuvos Lars Jägerhorn, eikä siinä ollut kirkonmiesten edustusta. Kun komitea käsitteli kysymystä, miten henkikirjojen ja kirkonkirjojen tiedot voitaisiin saada yhtäpitäviksi, se katsoi ilmeisesti asiantuntemuksensa riittämättömäksi ja ehdotti senaatille, että väestökirjanpitoa koskevat asiat annettaisiin eri komitealle. Senaatti hyväksyi ehdotuksen ja asetti keväällä 1842 apukomitean, jonka jäseniksi tuli puheenjohtajan lisäksi neljä valtion ja neljä kirkon edustajaa. Valtion edustajat olivat henkikirjoituksen asiantuntijoita, kirkon edustajat Turun ja Porvoon hiippakuntien kirkkoherroja. Komitean puheenjohtajana oli yleisen revisionioikeuden ylikomissaari Carl Johan Helsingius.⁴

Komitea toimi nopeasti ja sai työnsä valmiiksi jo kesällä 1842, vajaassa kolmessa kuukaudessa. Se oli koottu henkilöistä, joilla oli asiantuntemuksen lisäksi omakohtaista kokemusta väestökirjanpidon ongelmista. Se selvitti kirkonkirjojen ja henkikirjojen epäyhtenäisyyden syyt ja kirjasi sekaannuksia aiheuttavat väestöryhmät. Pääsyynä henkikirjan ja papiston ilmoittamien tietojen erilaisuuteen oli eri laatimisaika. Henkikirjoitus toimitettiin vuoden loppupuolella, mutta papisto täytti väestötaulunsa vuoden alussa.⁵

Epäyhtenäisyyttä ja sekaannuksia aiheuttivat lisäksi määrättyt väestöryhmät. Tiedot ortodoksiväestöstä olivat puutteelliset. Osa siitä oli henkikirjoissa, mutta puuttui tilastoista, joita luterilaiset papit laativat. Ortodoksipapeilta taas saatiin harvoin täydellisiä väestötietoja. Toisen ongelmaryhmän muodostivat roomalaiskatolilaiset, juutalaiset ja mustalaiset, joilla ei ollut omaa papistoa pitämässä väestökirjaa. Heitä ei ollut merkitty mihinkään luetteloon. Kolmantena ryhmänä olivat sotilaat – sekä venäläiset että suomalaiset – ja heidän perheensä. Jotkut puuttuivat kaikista luetteloista, jotkut oli kirjattu kahteen kertaan. Vankiloissa ja hospitaaleissa olevat saattoivat löytyä kaksista kirkonkirjoista mutta eivät yhdestäkään henkikirjasta. Henkikirjoista puuttuivat myös laillista suojelua vailla olevat henkilöt, merimiehet, mäkitupalaiset, itselliset ja usein myös alaikäiset, jotka kaikki löytyivät kirkonkirjoista. Muuttoliike maan sisällä ja passilla Pietariin aiheutti monenlaisia sekaannuksia. Kaikki eivät muuttaneet, vaikka ottivatkin muuttokirjan, ja moni jätti ilmoittautumisen uudella paikkakunnalla tekemättä.

3 TKA K19a kotelon XV:2 kuvernöörien kertomukset: von Haartman, Underdånigste memorial 16.3.1839.

4 Komitean muut jäsenet olivat Korsholman eteläisen kihlakunnan kruununvouti Herman Rosenberg, senaatin kamari- ja tilitoimituskunnan vt. kamreeri Frans Edelheim, Iisalmen kihlakunnan henkikirjoittaja Berndt Wilhelm Messman, Pernajan kihlakunnan henkikirjoittaja Carl Johan Sallmén, Lapväärtin khra, Irov., fil. ja teol. tri Jakob Jonas Estlander, Sundin khra, Irov., fil. tri Karl Erik Hällfors, Ruokolahden khra, rovasti, fil. tri Joseph Wegelius ja Kangasniemen khra, rovasti Henrik Johan von Pfaler. *Lundell* 1913, 114–116; *Perko* 1968, 19; *Engman* 1976, 111–112.

5 TKA K19a kotelon VIII:1 KM 1842, 3; *Lundell* 1913, 116.

Jos ilmeni epätietoisuutta henkilön oikeasta seurakunnasta, tulkinnat vaihtelivat, sillä yhtenäisiä ohjeita ei ollut. Tosin monilla epäkohdilla oli kokonaisuuden kannalta vähäinen merkitys.⁶

Komitean kuvaus väestökirjanpidon epäkohdista oli seikkaperäinen. Siitä ilmeni, etteivät henkikirjat sen paremmin kuin kirkonkirjatkaan pystyneet antamaan oikeaa tietoa väkimäärästä. Kirkonkirjojen epätarkkuuteen vaikutti ennen kaikkea muuttolieke ja sitä koskevien ohjeiden puuttuminen. Henkikirjojen luonne verorekisterinä oli puolestaan johtanut valikoivaan väestökirjanpitoon. Tiedot olivat puutteellisia henkilöistä, jotka eivät maksaneet veroa.⁷

Selvityksensä perusteella komitea teki ehdotuksen luotettavan väestötilaston saamiseksi. Kirkonkirjoja ja henkikirjoja tuli pitää samojen periaatteiden mukaan. Henkikirjoitusta ei saanut toimittaa, ennen kuin kirkonkirjat oli vuosittain tarkistettu. Jokainen kirkonkirjoihin merkitty henkilö oli otettava henkikirjoihin, olipa hän verovelvollinen tai ei. Vieraan uskon tunnustajista tuli pitää asiaankuuluvia kirkonkirjoja tai vastaavia luetteloja.⁸

Komitea antoi myös yksityiskohtaiset ohjeet, missä järjestyksessä väki maalla ja kaupungeissa oli merkittävä kirkonkirjoihin. Ketään ei saanut poistaa niistä muuten kuin kuolemantapauksen tai muuton vuoksi. Jos henkilö oleskeli pitemmän aikaa toisessa seurakunnassa ja kirkonkirjaan jouduttiin tekemään muutoksia, muutostietojen tuli kulkea virkamieheltä toiselle. Ortodoksis seurakuntien kirkonkirjat oli järjestettävä samojen periaatteiden mukaan kuin evankelisluterilaisten.⁹

Myös henkikirjat tuli laatia entistä täsmällisemmin. Niitä ei saanut täydentää, ennen kuin kirkonkirjat oli tarkistettu kinkereillä. Kun kinkerienpito ulottui tammikuusta huhtikuulle, henkikirjoituksen sopivin ajankohta oli sen jälkeen. Henkikirjat oli laadittava sen tilanteen mukaan, mikä kirkonkirjoissa vallitsi toukokuun 1. päivänä, ja niitä oli pidettävä samassa järjestyksessä kuin kirkonkirjoja. Seurakunta muodosti myös henkikirjoitusalueen, ja jokainen oli merkittävä henkikirjaan sen mukaan, missä hän oli kirkonkirjassa. Komitea oli tietoinen pappisprivilegioiden määräyksistä, mutta se ehdotti, että tietojen tarkistamisen vuoksi jonkun papin tulisi olla henkikirjoituksessa läsnä antamassa tietoja kirkonkirjoista. Sama sääntö koski myös ortodoksipapista.¹⁰

Senaatti antoi apukomitean mietinnön Jägerhornin köyhäinhoitokomitealle syksyllä 1842 jatkotoimenpiteitä varten. Tämä piti mietintöön sisältyvää ehdotusta hyvänä ja teki siihen vain joitakin muutoksia, minkä jälkeen ehdotus painatettiin nimellä: "Underdånigt förslag till Nådig förordning, angående det som iakttagas bör, till vinnande af större fullständighet vid folkberäkningen, och hvad dermed gemenskap äger." Asetusehdotuksen ensimmäinen luku käsitteli kirkonkirjoja ja niiden laatimista, neljäs luku henkikirjoituksia, niiden toimeenpanoa ja henkikirjoja. Kirkonkirjoista todettiin:

Kirkonkirja laaditaan ja sitä pidetään erikseen jokaista seurakuntaa varten kaupungissa ja maalla oman papin toimesta. Se uusitaan joka viides vuosi välittö-

6 TKA K19a kotelo VIII:1 KM 1842, 4–6; *Lundell* 1913, 116–119.

7 TKA K19a kotelo VIII:1 KM 1842, 6; *Lundell* 1913, 119–120.

8 TKA K19a kotelo VIII:1 KM 1842, 8, 13; *Lundell* 1913, 120–121.

9 TKA K19a kotelo VIII:1 KM 1842, 9–11; *Lundell* 1913, 120.

10 TKA K19a kotelo VIII:1 KM 1842, 7, 13–17, 19–21; *Lundell* 1913, 122–123.

mästi ennen väkiluku- eli qvinqvenii-aulun laatimista. Siihen viedään kaikki seurakunnan jäsenet siinä järjestyksessä kuin pykälissä – ilmoitetaan.¹¹

Maalla kirkonkirjaan oli merkittävä kylät aakkosjärjestyksessä ja niissä olevat asumukset maakirjan numeron ja savuluvun mukaan. Kaupungissa kirkonkirja oli järjestettävä kaupunginosittain, kortteleittain ja taloittain. Lisäksi määrättiin, missä järjestyksessä henkilöt tuli kirjoittaa kirkonkirjan sivulle ja mitä tietoja heistä merkittäisiin.¹²

Komitean ehdotuksesta pyydettiin lausunnot kuvernöörien ja tuomiokapitulien lisäksi kruununvoudeilta, nimismiehiltä ja kirkkoherroilta. Viimeiset niistä senaatti sai vuoden 1845 aikana. Yleensä kuvernöörien lausunnoissa suhtauduttiin komitean ehdotuksiin suopeasti. Jonkin verran kritiikkiä aiheutti ehdotus siirtää henkikirjoituksen toimittaminen kevääksi. Kuopion läänin kuvernööri Gustaf Adolf Ramsay totesi kuitenkin henkilökohtaisena mielipiteenään, etteivät kirkonkirjat ja henkikirjat voineet ajan pitkään säilyä yhtäpitävinä, koska vierasuskoisten joukko tuotti omat ongelmansa.¹³ Ramsay ennakoiki koko väestökirjanpitoa koskevan uudistuksen välttämättömyyttä.

Porvoon tuomiokapitulin kritiikki kohdistui kirkonkirjoja koskeviin määräyksiin. Kapituli ilmoitti loukkaantuneena, että kirkonkirjojen pitämisen malliksi olisi pitänyt ottaa Porvoon hiippakunnan käytäntö, niin että rippikirjan ohella pidettäisiin lastenkirjaa. Kirkonkirjat pitäisi uusia vain joka kymmenes eikä joka viides vuosi. Merkinnät sotilaiden muutoista tulisi panna kirkonkirjan loppuun, koska kyseiset henkilöt eivät olleet seurakunnan varsinaisia jäseniä.¹⁴

Porvoon tuomiokapituli kiinnitti huomionsa myös määräykseen, joka velvoitti jonkun papin olemaan kirkonkirjoineen läsnä henkikirjoitustilaisuudessa ja totesi sen sotivan pappisprivilegioita vastaan. Samalla kapituli kuitenkin ilmoitti luottavansa siihen, että sanat ”joku pappi” vaihdettaisiin sanoiksi ”joku niihin [kirkonkirjoihin] tottunut henkilö”, sillä se tiesi keisarin suhtautuvan armollisesti privilegioiden suojelemiseen. Henkikirjoituksen uutta ajankohtaa kapituli ei pitänyt hyvänä.¹⁵

Turun tuomiokapitulin lausunto saapui senaattiin pari viikkoa Porvoon jälkeen. Siinäkin ehdotettiin kirkonkirjojen uusimista joka kymmenes vuosi. Sen sijaan Turun kapitulilla ei ollut epäilystäkään, etteikö papin tulisi läsnäolollaan myötävaikuttaa henkikirjoituksen onnistumiseen. Toimituksen ajankohdan muuttaminen kevääseen ei ollut senkään mielestä hyvä ehdotus. Samalla kapituli arvosteli kirkonkirjojen tarkistamista kinkereillä, koska se haittasi kinkerien varsinaista tarkoitusta. Se vierasti myös määräystä, että luterilaisen papiston tuli ottaa väestötauluihinsa toisuskoisetkin. Näistä henkilöistä tulisi kruununpalvelijoiden huolehtia.¹⁶

11 KM 1843:3 § 1; *Lundell* 1913. 125–127.

12 KM 1843:3 § 1–6.

13 TKA K19 a kotelo VIII:2 Kuopion kuvernöörin lausunto 21.12.1844 sekä Viipurin-, Hämeen-, Oulun-, Mikkelin-, Vaasan-, Uudenmaan- ja Turun ja Porin läänin kuvernöörien lausunnot; *Lundell* 1913, 125–127; *Perko* 1968, 26.

14 TKA K19a kotelo VIII:1 Porvoon tklin lausunto 17.12. 1844.

15 TKA K19a kotelo VIII:1 Porvoon tklin lausunto 17.12. 1844.

16 TKA K19a kotelo VIII:1 Turun tklin lausunto 30.12.1844.

Venäläisen sotaväen viemistä kirkonkirjaan Turun tuomiokapituli ei pitänyt hyvänä, vaikka kyse olikin vain luterilaista uskoa tunnustavista ja heidän perheistään. Se katsoi useaan tuhanteen nousevan väen jatkuvan siirtelemisen paikasta toiseen tuottavan kirkonkirjan pitäjälle melkoisen lisävaivan:

Papisto on niin ylikuormitettu kaikenlaisista sen varsinaiselle kutsumukselle vieraista toimista, että seurakunnan uskonnollisesta hoidosta huolehtimisen aika käy sen vuoksi hyvin rajoittuneeksi.¹⁷

Oscar Lundellin mielestä papiston vastustus komitean ehdotukseen oli periaatteellista. Vähintään yhtä paljon kyse oli käytännöllisistä syistä, sillä kapitulit vastustivat etenkin rippikirjojen liian usein tapahtuvaa uusimista ja henkikirjoituksen siirtämistä keväeseen. Kirjojen uusiminen oli työläs tehtävä, ja papin kevätkauteen osuivat jo kinkerit, rippikoulut ja kylvökiireet. Lundell on kuitenkin huomauttanut osuvasti, ettei tuomiokapitulien lausunnoissa asetettu lainkaan kyseenalaiseksi maallisen vallan oikeutta antaa määräyksiä kirkonkirjojen pitämisestä.¹⁸ Kyseessä olikin asia, josta kapitulit vaikenivat.

Vaikka tuomiokapitulit arvostelivat asetusehdotuksen yksityiskohtia ja mahdollisesti pelkäsivät papiston työmäärän kasvua, ne pitivät sanomattakin selvänä, että hallitusvalta saattoi antaa yksityiskohtaisia määräyksiä kirkonkirjoista ja sisällyttää samaan säädökseen kirkonkirjat ja henkikirjat. Kapituleilla ei siten ollut huomauttamista vallitsevaa käytäntöä vastaan, vaan ainoastaan muutokset koettiin haitallisiksi. Vaikuttaa siltä, että kruunun ja kirkon virkamiehet toimitivat henkikirjoituksen yksissä tuumin, vaikka Porvoon tuomiokapituli ohimennen viittasikin siihen, ettei käytäntö ollut pappisprivilegioiden mukainen. Joka tapauksessa uuteen asetukseen oltiin kirjaamassa kirkonkirjojen yhteiskäyttö kirkon ja kruunun tarpeisiin sekä maallisen vallan oikeus laatia säädökset kirkonkirjojen pitämisestä.

Jägerhornin köyhäinhoitokomitea sai vuonna 1845 tarkasteltavakseen kaikki väestökirjanpitoa koskevat lausunnot. Vasta keväällä 1852 sillä oli valmiina lopullinen ehdotus "suuremman täydellisyyden saavuttamiseksi väestönlaskussa".¹⁹ Jägerhornin komiteanmietintö valmistui hitaasti, mutta komitea myös paneutui perusteellisesti väestökirjanpitoa koskevan asian selvittämiseen. Se kävi yksityiskohtaisesti läpi paitsi kahdeksan kuvernöörin ja kahden tuomiokapitulin lausunnot myös kaikkien kruununvoutien, nimismiesten, lääninrovastien ja kirkkoherrojen palautteet. Sen tarkoituksena oli löytää ratkaisu, jonka avulla kirkonkirjat ja henkikirjat täsmäisivät toisiinsa ja taulustolaitoksen tiedoista tulisi luotettavia.

Henkikirjojen ensisijaisena "ojennusnuorana" komitea piti kirkonkirjoja. Se selvitti myös, miten niitä oli siihen saakka pidetty ja kuka niiden pitämisestä oli päättänyt:

Koska hallitus (regering) ei ole antanut mitään yleisesti voimassa olevia säädöksiä, jotka koskisivat sitä, millaisia kirkonkirjojen tulee olla, vaan se on ollut tuomiokapitulien tehtävänä, ovat kirkonkirjat myös olleet – sen mukaan kuin

17 TKA K19a kotelo VIII:1 Turun tklin lausunto 30.12.1844.

18 *Lundell* 1913, 127–128, 195.

19 TKA K19a kotelo VIII:2 KM 1852; *Lundell* 1913, 130–131.

komitea on saanut selvityksiä – eri tavoin pidettyjä kussakin hiippakunnassa, joihin maa on tähän saakka ollut jaettuna, ja myös erilaisia saman hiippakunnan eri osissa, mihin lienee etsittävä syy muun muassa siitä, että papisto kirkonkirjoja laatiessaan on suoraan sanottuna pitänyt silmällä yksinomaan kirkollisia olosuhteita – ja sen mukaan, mihin eri seurakunnissa on vanhastaan totuttu, se on yrittänyt tehdä niistä niin tarkoituksenmukaisia kuin suinkin, jokainen [pappi] oman käsityksensä mukaisesti.²⁰

Komitea tuskin ajatteli, kumman tehtäviin määräykset kirkonkirjoista varsinaisesti kuuluivat, tuomiokapitulien vai maan hallitusvallan. Se vain totesi, että kyseinen tehtävä oli ollut tuomiokapitulien hallussa, minkä seurauksena vallitsi epäyhtenäinen käytäntö eri hiippakunnissa, jopa saman hiippakunnan eri osissa. Ei siis ollut ihme, etteivät niiden ja henkikirjojen tiedot käyneet yksiin. Koska komitea piti kuitenkin kirkonkirjoja väestökirjanpidon ojennusnuorana, ne oli pantava ensin kuntoon, ennen kuin ”suurempi täydellisyys väestönlaskennassa” olisi mahdollinen.²¹

Porvoon tuomiokapituli sai tahtonsa läpi, sillä komitea tarkensi säädöstä kirkonkirjoista Porvoon mallin mukaan. Kirkonkirjan tuli käsittää sekä ehtoollisella käyneiden rippikirja (communionbok) että ehtoollisella käymättömien lastenkirja (barnabok). Jako kahdeksi kirjaksi oli toteutettava ”koko maassa”. Jos kirkonkirjat saataisiin yhtenäisiksi, myös henkikirjojen tietoja voitaisiin kontrolloida niiden avulla. Turun ja Porvoon tuomiokapitulien yhteinen ehdotus kirkonkirjan uusimisesta joka kymmenes vuosi tuli myös hyväksytyksi. Sen sijaan toukokuun 1. päivästä komitea piti kiinni. Sen kantaa eivät horjuttaneet jäiden lähdöt pohjoisessa, jokien kevättulvat, talonpoikien ja pappien kylvökiireet eivätkä kevätrippikoulut tai pappien vappumuutot, vaan se päätti, että henkikirjoituksen toimittaminen oli siirrettävä touko-kesäkuulle ja toukokuun 1. päivästä tulisi ajankohta, jonka mukaan kaikki tiedot väestöstä täsmäyttäisiin.²²

Jägerhornin komitea laati myös vaihtoehtoisen ehdotuksen. Se oli muilta osin sama kuin varsinaisen ehdotus, mutta kirkonkirjojen pitäminen tapahtuisi aivan uuden periaatteen mukaan. Pääkirjassa seurakunnan jäseniä ei mainittaisi vain nimeltä, vaan heille annettaisiin määrätty numero, joka toimisi samalla viitetietona. Pääkirjaan liittyisi rekisteri, jossa henkilön numerolla olisi tunnistamisen kannalta ratkaiseva merkitys. Seurakunnan jäsenelle oli tarkoitus antaa lukuseteliä muistuttava todistus, johon oli merkitty hänen nimensä, numeronsa, ikänsä ja lukutaitonsa sekä henkikirjoittajien tarvetta varten todistuksen haltijan ruumiinviat ja oikeus vapautukseen kruunun verojen maksusta. Ehdotus ei ollut syntynyt komitean keskuudessa, vaan sen oli tehnyt Kangasalan kirkkoherra, rovasti Henrik Tallqvist. Komitea tosin epäili ehdotuksen käyttökelpoisuutta, mutta esitti sen kuitenkin vaihtoehtona perinteiselle tavalle pitää kirkonkirjoja.²³

Lopullisessa komiteanmietinnössä haluttiin päästä yhtenäisiin kirkonkirjoihin koko maassa ja sitä varten oli vielä kerran tarkennettu asetusehdotuksen

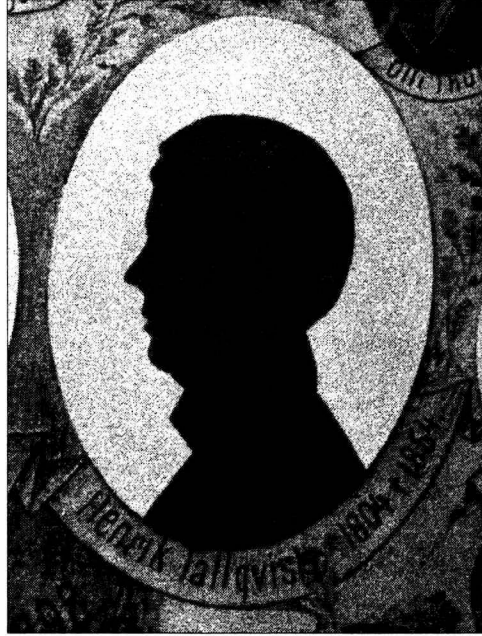
20 TKA K19a kotelo VIII:2 KM 1852.

21 TKA K19a kotelo VIII:2 KM 1852.

22 TKA K19a kotelo VIII:2 KM 1852; *Lundell* 1913, 131–132.

23 TKA K19a kotelo VIII:2 KM 1852. Henrik Tallqvist (1804–1854) oli väitellyt ennen papiksi vihkimistään filosofian tohtoriksi 1823. Hän oli Eurajoen kirkkoherrana 1838–1851 ja sen jälkeen Kangasalan kirkkoherrana kuolemaansa saakka 1854. Tallqvist oli kuollessaan 50-vuotias. Kirkonkirjoja koskevan uudistusehdotuksen hän oli tehnyt Eurajoen aikana. *Colliander* 1910, 62, 82, 206; *Widén* 1968, 318; *Heino* 1990, 354–355, 358.

Kangasalan kirkkoherran Henrik Tallqvistin (1804–1854) suunnitellessa kirkonkirjauudistusta valokuvaus otti Suomessa ensi askeleitaan, eikä ehtinyt tavoittaa häntä. Silhuetti on Henrik ja Antoinette Tallqvistin sukupuusta 1818–1898. – *Museovirasto*.



säännöksiä. Komitean mielestä maan hallitusvallalla oli oikeus säädellä sekä kirkonkirjoja että henkikirjoja. Tuomiokapitulien siihen saakka antamat hiippakuntakohtaiset ohjeet olivat komitean mielestä perustuneet vanhaan käytäntöön eivätkä mihinkään asetukseen. Puute voitaisiin nyt korjata hallituksen antamalla asetuksella, joka takaisi kirkonkirjojen samankaltaisuuden kolmessa hiippakunnassa eli koko maassa.²⁴

Rovasti Tallqvistin ehdotus oli radikaali yritys muuttaa kirkollista väestökirjanpitoa. Siinä asetettiin etusijalle nimenomaan väestökirjanpidolliset näkökohdat. Kyseessä oli varhainen ajatus numerotunnuksen antamisesta kaikille seurakuntalaisille. Tosin se olisi ollut seurakuntakohtainen. Myös rippikirjan nimi oli ehdotuksessa neutraloitu pääkirjaksi. Yksittäisessä papinkansliassakin – eikä vain varta vasten asetetussa komiteassa – saatettiin siten mieltä väestökirjanpidon mielekäästä toteuttamista, jotta kirkolliset ja yhteiskunnalliset tarpeet voitaisiin sen avulla tyydyttää.

Kun lopullinen ehdotus luovutettiin senaatille 17.4.1852, oli kulunut kymmenen vuotta siitä, kun Helsingin apukomitea oli päättänyt työnsä. Tilanne oli sillä välin muuttunut, ja uudet yhteiskunnalliset kysymykset siirsivät komitean ehdottamaa ratkaisua tuonnemmaksi. Kirkonkirjojen ja henkikirjojen uudistamista koskevat ehdotukset eivät lopultakaan johtaneet mihinkään tulokseen, vaan paksun ja perusteellisen mietinnön kohtaloksi tuli joutuminen arkistoon.²⁵ Se ei ollut mitenkään ainutlaatuista, sillä muitakin komiteanmietintöjä

24 Kolmas hiippakunta eli Kuopion hiippakunta oli perustettu komitean työskentelyaikana 1850.

25 TKA K19a kotelo VIII:2 KM 1852. Laillista suojelua koskeva asetus oli annettu 14.1.1852, mutta se odotti vielä soveltamista. Senaatin talousosastossa ei ollut myöskään ratkaistu kysymystä henkilökohtaisten verojen perimisestä. Nämä seikat kytkettiin yhteen väestötilastoa koskevan uudistuksen kanssa, minkä vuoksi sen ratkaisemista siirrettiin. *Lundell* 1913, 130–135.

jäi 1850-luvun alkupuolella itämaisen sodan ja Venäjällä tapahtuneiden poliittisten muutosten jalkoihin.²⁶

Nikolai I:n hallitusajasta (1825–1855) on sanottu, että sinä aikana kuului Suomessa vain ”virkamieskoneiston hiljaista ratinaa”. Sanonta on liioitteleva ja leimaava, eikä se tee oikeutta esimerkiksi monille taloudellisille uudistuksille – hengenviljelystä puhumattakaan – jotka saivat alkunsa sinä aikana.²⁷ Väestökirjanpitoa koskeva ehdotuskin oli osa laajempaa sosiaalipoliittista uudistusohjelmaa. Sitä valmisteltiin kuitenkin niin pitkään, että aika ajoi suunnitelmien ohi ja ne jäivät toteutumatta. Kymmenen vuoden pohdinnasta välittyy kuitenkin sen ajan näkemys kirkonkirjoista. Niitä pidettiin yleisenä ja johtavana väestörekisterinä, josta maallisella vallalla oli oikeus antaa määräyksiä.

Papisto ei myöskään juuri moittinut yhteistyötä henkikirjoittajien kanssa, vaan katsoi sen kuuluvan asiaan, vaikka se poikkesikin pappisprivilegioiden tiukasta tulkinnasta. Jopa kirkonkirjojen radikaali uudistamishdotus täsmällisen väestökirjanpidon saamiseksi lähti liikkeelle yksityisen papin kiinnostuksesta. Siitä huolimatta rippikirjojen kirkollinen tarkoituspäätös näyttää säilyneen niiden pitämisen johtavana periaatteena.

3.2. Kirkonkirjat, pappi ja papinkirjat

Kansliatyö ei ollut kirkkoherran päätyö, mutta se oli merkittävä osa hänen työstään. Kappeliseurakunnassa vastaava velvollisuus lankesi kappalaisen osalle. Kirkollisten tarpeiden lisäksi papin piti kirjojensa avulla tyydyttää myös yhteiskunnallinen tiedontarve. Siihen häntä velvoitti pitkän ajan kuluessa syntynyt säästöjen viidakko. Vuonna 1860 filosofian tohtori, Turun tuomiokirkon kappalainen *Fredric Ekman* julkaisi kokoelman voimassa olevia määräyksiä, jotka koskivat sekä kirkon että koulun virkakuntaa.²⁸ Hän oli koonnut hajalla olevat säädökset, järjestänyt ne systemaattisesti ja merkinnyt teokseensa niiden alkuperän sekä anto- ja muutospäivän. Ekmanin viisiosainen kokoelma sisälsi myös papiston velvollisuuksia koskevan osan, jonka avulla voidaan hahmotella kansliapapin niin sanottua yhteiskunnallista työtä 1850-luvulla. Vaikka Ekman tarkasteli lähinnä arkkhiippakuntaa, säästöjen valtaosa koski muitakin hiippakuntia.

Ekmanin kokoamat ohjeet soivat papille mahdollisuuden saada selkeää ja ajantasaista tietoa sekä luotettavaa apua kansliatyöhön. Kirjansa esipuheessa Ekman kiitteli saamistaan neuvoista erityisesti professori Schaumania,²⁹ mutta mahdollisesti Ekmanin kokoelma koitui Schaumaninkin avuksi kirkkolain uudistamistyössä.

Yhteiskunnallisesti merkittävimmät luettelot, jotka perustuivat kirkonkirjoihin, olivat mortaliteetti- ja väkilukutaulut. Sata vuotta jatkuneen käytännön mukaan kirkkoherra lähetti vuosittain tiedot syntyneistä, kuolleista ja vihityistä – ja joka viides vuosi väkiluvusta – lääninrovastille, joka toimi väliportaana seurakun-

26 *Aalto* 1976, 609.

27 *Pohjolan-Pirhonen* 1973, 481–486; *Peltonen* 2004, 97–107.

28 Systematisk samling af utdrag utur gällande författningar rörande ecclesiastik- och skolestaterne uti Stor-Furstendömet Finland med särskildt hänseende till Åbo Erke-Stift. *Ekman* 1860.

29 *Ekman* 1860, Företal.

3. Onko pappi maallisen esivallan vai kirkon palveluksessa? 1839–1864

M. Specifikationen för de Hjänsningar, för hvilka denna Tabell gäller.									
Församlingens namn		Födde		Döde		Vigde			
<p>Tabell öfver Födde, Döde och Vigde uti alla Landsförsamlingar af Rovastikus Præsteri, År 1857</p> <p>Tabell öfver Födde, Döde och Vigde uti församlingarna af Hämeenlän Præsteri, År 1857</p>									
M. Specifikationen för de Hjänsningar, för hvilka denna Tabell gäller.									
Församlingens namn		Födde		Döde		Vigde			
Antal	Utskott	Antal	Utskott	Antal	Utskott	Antal	Utskott	Antal	Utskott
1857	18	1857	22	1857	22	1857	22	1857	22
1858	17	1858	21	1858	21	1858	21	1858	21
1859	16	1859	20	1859	20	1859	20	1859	20
1860	15	1860	19	1860	19	1860	19	1860	19
1861	14	1861	18	1861	18	1861	18	1861	18
1862	13	1862	17	1862	17	1862	17	1862	17
1863	12	1863	16	1863	16	1863	16	1863	16
1864	11	1864	15	1864	15	1864	15	1864	15
1865	10	1865	14	1865	14	1865	14	1865	14
1866	9	1866	13	1866	13	1866	13	1866	13
1867	8	1867	12	1867	12	1867	12	1867	12
1868	7	1868	11	1868	11	1868	11	1868	11
1869	6	1869	10	1869	10	1869	10	1869	10
1870	5	1870	9	1870	9	1870	9	1870	9
1871	4	1871	8	1871	8	1871	8	1871	8
1872	3	1872	7	1872	7	1872	7	1872	7
1873	2	1873	6	1873	6	1873	6	1873	6
1874	1	1874	5	1874	5	1874	5	1874	5
1875	0	1875	4	1875	4	1875	4	1875	4
1876	0	1876	3	1876	3	1876	3	1876	3
1877	0	1877	2	1877	2	1877	2	1877	2
1878	0	1878	1	1878	1	1878	1	1878	1
1879	0	1879	0	1879	0	1879	0	1879	0
1880	0	1880	0	1880	0	1880	0	1880	0
Summa	320	Summa	427	Summa	427	Summa	427	Summa	427

Mortaliteettitaulu vuodelta 1857 (ensimmäinen osa). Esimerkinä Hämeenlinnan rovastikunta. Hämeenlinnan rovastikuntataulun tiedot perustuivat kuuden emäseurakunnan ja viiden kappelseurakunnan antamiin tietoihin, jotka lääninrovasti oli laskenut yhteen. Ensimmäiseen osaan merkittiin kuolleiden lisäksi myös syntyneet ja vihityt. Kuolintiedot kiinnostivat valtiovaltaa eniten, minkä vuoksi ne piti eritellä yksityiskohtaisesti iän ja sukupuolen mukaan. Kuolemaan johtaneisiin onnettomuuksiin luettiin paitsi hukkumiset myös murhat ja itsemurhat.

nan ja tuomiokapitulin välillä. Tuomiokapituli toimitti puolestaan saamansa tiedot senaatille, joka laati suuriruhtinaskuntaa koskevan yhdistelmän. Päätulokset oli julkaistu virallisessa lehdessä vuodesta 1818 alkaen,³⁰ mutta tietojen hyödyntämistä maan elinkeino- ja talouselämän tarpeisiin ei ollut järjestetty, sillä maasta puuttui tilastollinen virasto.

Lääninrovastin välityksellä kirkkoherra ilmoitti tuomiokapitulille vuosittain myös leskenapuun oikeutetut henkilöt, mutta hänen oli samalla tiedettävä leskien varallisuus ja muut avustukseen vaikuttavat seikat. Leskenapuun oikeutetun henkilön jättäminen pois luettelosta oli kohtalokasta. Leväperäinen pappi joutui itse maksamaan leskenavun asianomaiselle tuntuvine korkoineen.³¹ Eri asia on, miten sanktiota sovellettiin. Kuvernöörille kirkkoherran tuli vuosittain ilmoittaa

30 Ekman 1860, 175–177; Luther 1993, 38.
31 Ekman 1860, 177.

A. Artikkelin mukaan		B. Artikkelin mukaan		C. Artikkelin mukaan		D. Artikkelin mukaan	
Art. eller häfte	Man.	Qrnk.	Art. eller häfte	Man.	Qrnk.	Art. eller häfte	Man.
1. Artikkelin mukaan	1770	1770	1. Artikkelin mukaan	1770	1770	1. Artikkelin mukaan	1770
2. Artikkelin mukaan	1771	1771	2. Artikkelin mukaan	1771	1771	2. Artikkelin mukaan	1771
3. Artikkelin mukaan	1772	1772	3. Artikkelin mukaan	1772	1772	3. Artikkelin mukaan	1772
4. Artikkelin mukaan	1773	1773	4. Artikkelin mukaan	1773	1773	4. Artikkelin mukaan	1773
5. Artikkelin mukaan	1774	1774	5. Artikkelin mukaan	1774	1774	5. Artikkelin mukaan	1774
6. Artikkelin mukaan	1775	1775	6. Artikkelin mukaan	1775	1775	6. Artikkelin mukaan	1775
7. Artikkelin mukaan	1776	1776	7. Artikkelin mukaan	1776	1776	7. Artikkelin mukaan	1776
8. Artikkelin mukaan	1777	1777	8. Artikkelin mukaan	1777	1777	8. Artikkelin mukaan	1777
9. Artikkelin mukaan	1778	1778	9. Artikkelin mukaan	1778	1778	9. Artikkelin mukaan	1778
10. Artikkelin mukaan	1779	1779	10. Artikkelin mukaan	1779	1779	10. Artikkelin mukaan	1779
11. Artikkelin mukaan	1780	1780	11. Artikkelin mukaan	1780	1780	11. Artikkelin mukaan	1780
12. Artikkelin mukaan	1781	1781	12. Artikkelin mukaan	1781	1781	12. Artikkelin mukaan	1781
13. Artikkelin mukaan	1782	1782	13. Artikkelin mukaan	1782	1782	13. Artikkelin mukaan	1782
14. Artikkelin mukaan	1783	1783	14. Artikkelin mukaan	1783	1783	14. Artikkelin mukaan	1783
15. Artikkelin mukaan	1784	1784	15. Artikkelin mukaan	1784	1784	15. Artikkelin mukaan	1784
16. Artikkelin mukaan	1785	1785	16. Artikkelin mukaan	1785	1785	16. Artikkelin mukaan	1785
17. Artikkelin mukaan	1786	1786	17. Artikkelin mukaan	1786	1786	17. Artikkelin mukaan	1786
18. Artikkelin mukaan	1787	1787	18. Artikkelin mukaan	1787	1787	18. Artikkelin mukaan	1787
19. Artikkelin mukaan	1788	1788	19. Artikkelin mukaan	1788	1788	19. Artikkelin mukaan	1788
20. Artikkelin mukaan	1789	1789	20. Artikkelin mukaan	1789	1789	20. Artikkelin mukaan	1789
21. Artikkelin mukaan	1790	1790	21. Artikkelin mukaan	1790	1790	21. Artikkelin mukaan	1790
22. Artikkelin mukaan	1791	1791	22. Artikkelin mukaan	1791	1791	22. Artikkelin mukaan	1791
23. Artikkelin mukaan	1792	1792	23. Artikkelin mukaan	1792	1792	23. Artikkelin mukaan	1792
24. Artikkelin mukaan	1793	1793	24. Artikkelin mukaan	1793	1793	24. Artikkelin mukaan	1793
25. Artikkelin mukaan	1794	1794	25. Artikkelin mukaan	1794	1794	25. Artikkelin mukaan	1794
26. Artikkelin mukaan	1795	1795	26. Artikkelin mukaan	1795	1795	26. Artikkelin mukaan	1795
27. Artikkelin mukaan	1796	1796	27. Artikkelin mukaan	1796	1796	27. Artikkelin mukaan	1796
28. Artikkelin mukaan	1797	1797	28. Artikkelin mukaan	1797	1797	28. Artikkelin mukaan	1797
29. Artikkelin mukaan	1798	1798	29. Artikkelin mukaan	1798	1798	29. Artikkelin mukaan	1798
30. Artikkelin mukaan	1799	1799	30. Artikkelin mukaan	1799	1799	30. Artikkelin mukaan	1799
31. Artikkelin mukaan	1800	1800	31. Artikkelin mukaan	1800	1800	31. Artikkelin mukaan	1800
32. Artikkelin mukaan	1801	1801	32. Artikkelin mukaan	1801	1801	32. Artikkelin mukaan	1801
33. Artikkelin mukaan	1802	1802	33. Artikkelin mukaan	1802	1802	33. Artikkelin mukaan	1802
34. Artikkelin mukaan	1803	1803	34. Artikkelin mukaan	1803	1803	34. Artikkelin mukaan	1803
35. Artikkelin mukaan	1804	1804	35. Artikkelin mukaan	1804	1804	35. Artikkelin mukaan	1804
36. Artikkelin mukaan	1805	1805	36. Artikkelin mukaan	1805	1805	36. Artikkelin mukaan	1805
37. Artikkelin mukaan	1806	1806	37. Artikkelin mukaan	1806	1806	37. Artikkelin mukaan	1806
38. Artikkelin mukaan	1807	1807	38. Artikkelin mukaan	1807	1807	38. Artikkelin mukaan	1807
39. Artikkelin mukaan	1808	1808	39. Artikkelin mukaan	1808	1808	39. Artikkelin mukaan	1808
40. Artikkelin mukaan	1809	1809	40. Artikkelin mukaan	1809	1809	40. Artikkelin mukaan	1809
41. Artikkelin mukaan	1810	1810	41. Artikkelin mukaan	1810	1810	41. Artikkelin mukaan	1810
42. Artikkelin mukaan	1811	1811	42. Artikkelin mukaan	1811	1811	42. Artikkelin mukaan	1811
43. Artikkelin mukaan	1812	1812	43. Artikkelin mukaan	1812	1812	43. Artikkelin mukaan	1812
44. Artikkelin mukaan	1813	1813	44. Artikkelin mukaan	1813	1813	44. Artikkelin mukaan	1813
45. Artikkelin mukaan	1814	1814	45. Artikkelin mukaan	1814	1814	45. Artikkelin mukaan	1814
46. Artikkelin mukaan	1815	1815	46. Artikkelin mukaan	1815	1815	46. Artikkelin mukaan	1815
47. Artikkelin mukaan	1816	1816	47. Artikkelin mukaan	1816	1816	47. Artikkelin mukaan	1816
48. Artikkelin mukaan	1817	1817	48. Artikkelin mukaan	1817	1817	48. Artikkelin mukaan	1817
49. Artikkelin mukaan	1818	1818	49. Artikkelin mukaan	1818	1818	49. Artikkelin mukaan	1818
50. Artikkelin mukaan	1819	1819	50. Artikkelin mukaan	1819	1819	50. Artikkelin mukaan	1819
51. Artikkelin mukaan	1820	1820	51. Artikkelin mukaan	1820	1820	51. Artikkelin mukaan	1820
52. Artikkelin mukaan	1821	1821	52. Artikkelin mukaan	1821	1821	52. Artikkelin mukaan	1821
53. Artikkelin mukaan	1822	1822	53. Artikkelin mukaan	1822	1822	53. Artikkelin mukaan	1822
54. Artikkelin mukaan	1823	1823	54. Artikkelin mukaan	1823	1823	54. Artikkelin mukaan	1823
55. Artikkelin mukaan	1824	1824	55. Artikkelin mukaan	1824	1824	55. Artikkelin mukaan	1824
56. Artikkelin mukaan	1825	1825	56. Artikkelin mukaan	1825	1825	56. Artikkelin mukaan	1825
57. Artikkelin mukaan	1826	1826	57. Artikkelin mukaan	1826	1826	57. Artikkelin mukaan	1826
58. Artikkelin mukaan	1827	1827	58. Artikkelin mukaan	1827	1827	58. Artikkelin mukaan	1827
59. Artikkelin mukaan	1828	1828	59. Artikkelin mukaan	1828	1828	59. Artikkelin mukaan	1828
60. Artikkelin mukaan	1829	1829	60. Artikkelin mukaan	1829	1829	60. Artikkelin mukaan	1829
61. Artikkelin mukaan	1830	1830	61. Artikkelin mukaan	1830	1830	61. Artikkelin mukaan	1830
62. Artikkelin mukaan	1831	1831	62. Artikkelin mukaan	1831	1831	62. Artikkelin mukaan	1831
63. Artikkelin mukaan	1832	1832	63. Artikkelin mukaan	1832	1832	63. Artikkelin mukaan	1832
64. Artikkelin mukaan	1833	1833	64. Artikkelin mukaan	1833	1833	64. Artikkelin mukaan	1833
65. Artikkelin mukaan	1834	1834	65. Artikkelin mukaan	1834	1834	65. Artikkelin mukaan	1834
66. Artikkelin mukaan	1835	1835	66. Artikkelin mukaan	1835	1835	66. Artikkelin mukaan	1835
67. Artikkelin mukaan	1836	1836	67. Artikkelin mukaan	1836	1836	67. Artikkelin mukaan	1836
68. Artikkelin mukaan	1837	1837	68. Artikkelin mukaan	1837	1837	68. Artikkelin mukaan	1837
69. Artikkelin mukaan	1838	1838	69. Artikkelin mukaan	1838	1838	69. Artikkelin mukaan	1838
70. Artikkelin mukaan	1839	1839	70. Artikkelin mukaan	1839	1839	70. Artikkelin mukaan	1839
71. Artikkelin mukaan	1840	1840	71. Artikkelin mukaan	1840	1840	71. Artikkelin mukaan	1840
72. Artikkelin mukaan	1841	1841	72. Artikkelin mukaan	1841	1841	72. Artikkelin mukaan	1841
73. Artikkelin mukaan	1842	1842	73. Artikkelin mukaan	1842	1842	73. Artikkelin mukaan	1842
74. Artikkelin mukaan	1843	1843	74. Artikkelin mukaan	1843	1843	74. Artikkelin mukaan	1843
75. Artikkelin mukaan	1844	1844	75. Artikkelin mukaan	1844	1844	75. Artikkelin mukaan	1844
76. Artikkelin mukaan	1845	1845	76. Artikkelin mukaan	1845	1845	76. Artikkelin mukaan	1845
77. Artikkelin mukaan	1846	1846	77. Artikkelin mukaan	1846	1846	77. Artikkelin mukaan	1846
78. Artikkelin mukaan	1847	1847	78. Artikkelin mukaan	1847	1847	78. Artikkelin mukaan	1847
79. Artikkelin mukaan	1848	1848	79. Artikkelin mukaan	1848	1848	79. Artikkelin mukaan	1848
80. Artikkelin mukaan	1849	1849	80. Artikkelin mukaan	1849	1849	80. Artikkelin mukaan	1849
81. Artikkelin mukaan	1850	1850	81. Artikkelin mukaan	1850	1850	81. Artikkelin mukaan	1850
82. Artikkelin mukaan	1851	1851	82. Artikkelin mukaan	1851	1851	82. Artikkelin mukaan	1851
83. Artikkelin mukaan	1852	1852	83. Artikkelin mukaan	1852	1852	83. Artikkelin mukaan	1852
84. Artikkelin mukaan	1853	1853	84. Artikkelin mukaan	1853	1853	84. Artikkelin mukaan	1853
85. Artikkelin mukaan	1854	1854	85. Artikkelin mukaan	1854	1854	85. Artikkelin mukaan	1854
86. Artikkelin mukaan	1855	1855	86. Artikkelin mukaan	1855	1855	86. Artikkelin mukaan	1855
87. Artikkelin mukaan	1856	1856	87. Artikkelin mukaan	1856	1856	87. Artikkelin mukaan	1856
88. Artikkelin mukaan	1857	1857	88. Artikkelin mukaan	1857	1857	88. Artikkelin mukaan	1857
89. Artikkelin mukaan	1858	1858	89. Artikkelin mukaan	1858	1858	89. Artikkelin mukaan	1858
90. Artikkelin mukaan	1859	1859	90. Artikkelin mukaan	1859	1859	90. Artikkelin mukaan	1859
91. Artikkelin mukaan	1860	1860	91. Artikkelin mukaan	1860	1860	91. Artikkelin mukaan	1860
92. Artikkelin mukaan	1861	1861	92. Artikkelin mukaan	1861	1861	92. Artikkelin mukaan	1861
93. Artikkelin mukaan	1862	1862	93. Artikkelin mukaan	1862	1862	93. Artikkelin mukaan	1862
94. Artikkelin mukaan	1863	1863	94. Artikkelin mukaan	1863	1863	94. Artikkelin mukaan	1863
95. Artikkelin mukaan	1864	1864	95. Artikkelin mukaan	1864	1864	95. Artikkelin mukaan	1864

Väkilukutaulu eli viisivuotistaulu vuodelta 1840 (ensimmäinen osa). *Esimerkkinä Itä-Hämeen rovastikunta.* Itä-Hämeen rovastikunnassa oli viisi seurakuntaa, joista vain kaksi, litti ja Orimattila, kuuluivat Uudenmaan lääniin Hollolan Sysmän ja Hartolan kuulussa Hämeen lääniin. Lääninrovastin oli otettava huomioon lääninjako, kun hän laati yhdistelmätauluja. Oheisen rovastikuntataulun onkin koottu vain litiin ja Orimattilan tiedot. Ikäluokkien ja sukupuolen lisäksi väki oli lajiteltava ammattien ja työpaikkojen perusteella. Ikäryhmiä oli 23, ammattiryhmiä kahdeksan ja niissä yhteensä 74 ammattinimikettä. Taulun alkuun oli painettu yksityiskohtaiset täyttöohjeet.

merkintää pakoon, sillä tiedot ilmoitettiin uuden seurakunnan kirkkoherranvirastolle.³³

Kirkonkirjoja käytettiin myös terveydenhuollon tietolähteenä. Pappien velvollisuutena ei ollut vain valistaa kinkereillä seurakuntalaisia rokotuksen hyödyllisyydestä ja hyvistä vaikutuksista, vaan tehdä rokotuksesta merkintä kirkonkirjaan, varmistaa allekirjoituksellaan rokotettujen luettelot ja toimittaa ne lääninlääkärille. Ennen uuden rokotuskierroksen alkamista papiston oli toimitettava lääninlääkärille luettelo rokotattavista lapsista. Tämä toimitti puolestaan luettelon kättilölle tai muulle rokottajalle. Rokotuksen toimeenpano- ja valvontaketju oli neliportainen: rokottaja – pappi – lääninlääkäri – lääkintätoimen yli-

toksen alainen, sillä lapsia syntyi ja toisia kuoli. Sen vuoksi papin tuli heinäkuun ensimmäisen päivän jälkeen antaa henkikirjoittajalle uusi luettelo muuttuneesta tilanteesta.³⁶

Myös muiden sosiaalisten erityisryhmien luetteloinnissa tarvittiin kirkonkirjojen tietoja. Kuurojen opetus oli alkanut Porvoossa vuonna 1846, ja muutamaa vuotta myöhemmin Porvoon ja Turun tuomiokapitulit kartoittivat hiippakuntien kuurojen määrän. Kirkonkirjojen mukaan heitä oli noin 1500. Vuonna 1858 senaatti antoi asetuksen kuurojen koulun perustamisesta Turkuun, ja koulu aloitti toimintansa vuonna 1860. Keisarillisen ohjesäännön mukaan papiston ja virkamiesten oli annettava kuurojen koulun johtajalle auliisti kaikki hänen tarvitsemansa tiedot kuuromykistä.³⁷ Valtiovalta oli selvillä siitä, että papistolla oli kirkonkirjoissaan maininnat puuttuvista sielun tai ruumiin kyvyistä.

Paitsi erilaisia luetteleja pappi joutui laatimaan kirkonkirjojen perusteella todistuksia eri tarkoituksiin, kuten muutto- ja mainetodistuksia sekä sukuselvityksiä. Todistuksia tarvittiin muun muassa viranhakua ja kouluun ottamista varten. Myös tuomioistuimet tarvitsivat papintodistuksia, samoin henkikirjoittajat, sotilasviranomaiset ja sairaalat. Ratkaiseva merkitys avioliiton solmimiselle oli papin antamalla esteettömyystodistuksella. Papintodistuksen kirjoittaminen oli nimenomaan kirkkoherran tai muun vakinaisen papin tehtävä.³⁸

Passiasioistakaan ei selviydytty ilman pappia. Passin tarvitsijat olivat lähinnä Venäjälle työnhakuun lähteviä suomalaisia. Heidän joukossaan oli palvelusväen lisäksi vuokralaisia, torppareita, ruukkien ja kaivosten työväkeä, käsityöläisiä, kisällejä, merimiehiä ja alempia virkamiehiä. Passin hankkiminen ei kuitenkaan ollut yksinkertaista, sillä sitä varten tarvittiin oman isännän, kruununpalvelijan ja papin antama todistus. Pappi todisti kirkonkirjojen perusteella hakijan iän ja maineen, ja lääninhallitus ratkaisi passin myöntämisen. Venäjän pääkaupunki Pietari veti puoleensa myös epäsosiaalista väestöä, ja kuvernöörit saivat tehtäväksi ilmoittaa seurakuntien papistolle sellaisista suomalaisista, jotka Suomen passitoimisto Pietarissa oli toimittanut takaisin synnyinseudulleen kieltäen heitä palaamasta pääkaupunkiin. Syynä oli kerjääminen, toimeton kuljeskelu tai huono käytös. Jos sellainen henkilö tarvitsi myöhemmin papintodistuksen, siinä tuli mainita matkustuskiellosta Pietariin. Venäjälle muuttajat oli nimittäin vuodesta 1848 alkaen määrätty pidettäväksi kotiseurakuntansa kirkonkirjoissa.³⁹

Koulun johtajan ja opettajan viranhaussa papintodistuksella oli suuri merkitys. Sillä osoitettiin hakijan ”kristillinen mielenlaatu ja hyvä vaellus sekä sopivuus opettajankutsumukseen”. Työkokemuksen saattoi esittää muulla luotettavalla todistuksella. Opettajanvirkoja haettiin tuomiokapitulilta. Myös oppilaan oli esitettävä papintodistus kouluun ilmoittautumisen yhteydessä. Siitä tuli ilmetä hänen ikänsä – hänen oli oltava vähintään kahdeksanvuotias – maineensa, asuinpaikkansa sekä vanhempiensa nimet, heidän säätynsä, ammattinsa ja varallisuutensa. Todistuksesta tuli käydä selville myös oppilaan rokotus, sielun ja ruumiin kyvyt sekä mahdollinen taipumus johonkin ammattiin.⁴⁰

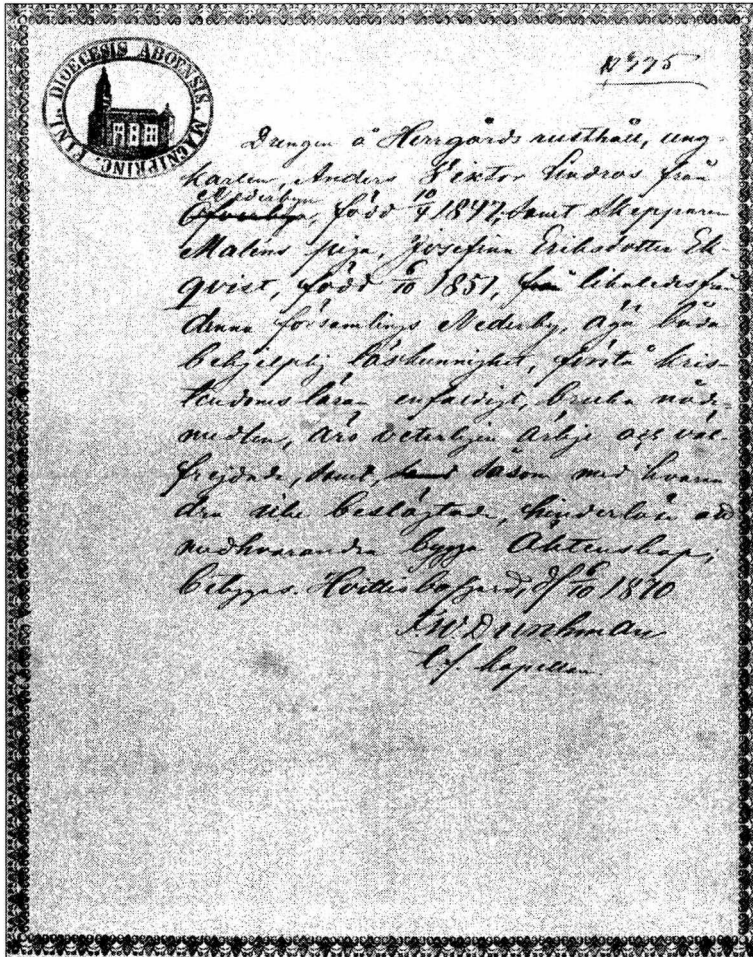
36 *Ekman* 1860, 932.

37 *Ekman* 1860, 611; *Plit* 1984, 43–62; Tietoja sokeista ryhdyttiin valtiiovallan kehotuksesta keräämään papiston avulla 1870-luvulla. *Luther* 1993, 73.

38 *Ekman* 1860, 581–583, 931–932, 1031–1032.

39 *Ekman* 1860, 1040–1042; *Engman* 1976, 110–113; *Engman* 2004, 112, 128.

40 *Ekman* 1860, 610, 612.

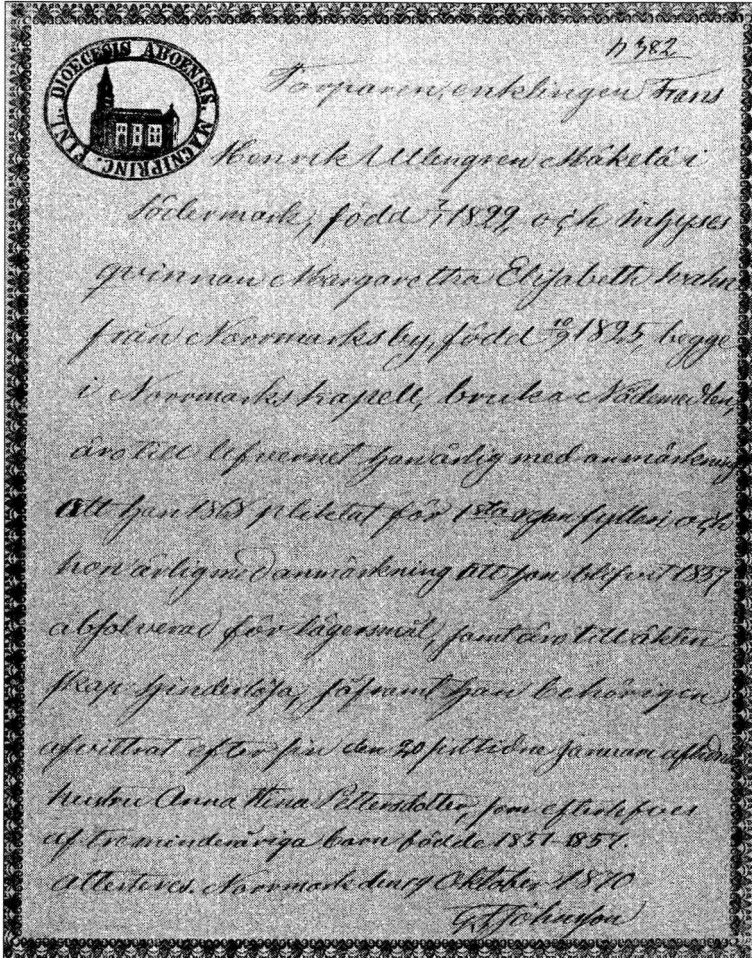


Esteettömyystodistus ensimmäistä avioliittoa varten vuodelta 1870. Ahlaisten vt. kappalainen kirjoitti todistuksensa blanko-lomakkeelle. Sulhanen Anders Viktor Lindros oli renkinä Ahlaisten Alakylässä, Herrgårdin rusthollissa ja morsian Josefina Ekqvist piikana kippari Malénilla. Molempien lukutaito oli välttävää eikä kristinopinymmärryskään ollut kehuttava, mutta kumpikin oli ehtoollisella käynyt sekä tiettävästi rehellinen ja hyvämaineinen. He eivät myöskään olleet sukua keskenään, joten estettä avioliitolle ei ollut (PKA I Jea 1 1870–1871).

Kaikilta kristillinen elämä ja hyvä vaellus eivät onnistuneet ilman rikkomuksia. Kun joku otettiin kiinni rikoksesta, kruununpalvelijan tuli hankkia hänestä papintodistus, mistä ilmeni syytetyn tarkka ikä sekä hänen kristinopin osaamisensa, elintapansa ja käytöksensä. Mainetodistuksen tuli olla tuomarin käytettävissä oikeudenkäynnin alkaessa.⁴¹ Kirkonkirjat olivat paitsi henkilörekisteri myös henkilön rikosrekisteri, joka joidenkin kohdalla saattoi paisua mittavaksi luetteloksi.⁴²

41 Ekman 1860, 1042–1043.

42 Aalto 1976, 246–252.



Esteettömyystodistus sulhasen toista ja morsiamen ensimmäistä avioliittoa varten vuodelta 1870. Noormarkun kirkkoherralta heltisi varauksellinen lupa avioliittoon leskimies-torpparille ja itsellisvaimolle sillä ehdolla, että pesänositus oli toimitettu miehen edellisen avioliiton jälkeen. Miehellä oli nimittäin kolme alaikäistä lasta. Kihlakumppaneiden vaellus oli ollut heikonpuoleista, sillä miehen tilillä oli juopottelua ja naisella salavuoteutta, josta tämä tosin oli ripitetty. Viimeistään papinkansliassa kummankin elämä levitettiin nähtäville, niin ettei kenenkään tarvinnut mennä sokkona avioliittoon. Ruotsinkielistä todistusta moni ei kuitenkaan ymmärtänyt (PKA I Jea 1 1870–1871).

Ikäänsä tai terveydentilaansa vedoten henkilöt saattoivat saada vapautuksen kruununmaksuista. Ikää koskevan todistuksen kirjoitti pappi, mutta lääkärin ollessa kaukana pappi tai muu luotettava mies kirjoitti todistuksen myös henkilön pitkästä sairaudesta tai raihnaisuudesta. Jos todistus osoittautui paikkansa pitämättömäksi, todistuksen antaja joutui maksamaan valtiolle virheellisten tietojen aiheuttamasta vahingosta.⁴³

Rekryytit eli alokkaat todistivat papintodistuksen avulla sotilasviranomaisille paitsi ikänsä myös luku- ja kristinopintaitonsa, armonvälineiden käyttönsä, mai-

43 Ekman 1860, 940.

DIOECESIS ABOENSIS. MAGN. CANT. H. H. L.

No. 13
1866

Lähellä Muuttokirja No 6 w. 1866

Edellisenä Sepän Johan Henriksonin
tytär Mathilda Josefina Leineperin
vaimo

On syntynyt 1 päivänä Marraskuun 1857 Lapuella

Tuli 1858 *syntymä* *suurvelhon*
Muuttaa nyt *Poriin* *kaupunkiin*
Lutec sijalta _____
Apistkirja ja *Luub. kirja* 1;
Lutec } *Katol. Seurakunta* Pääkappat. *Pukua*
ulkoa } *Kaamattuina* *Toujeita*
} *Seurakunta* ja *katumus* *palomia*
Käsitää *Kristinoppia* *lapsuudesta*;
Käynyt *Lutufioilla* *vanhempain*;
— — *Rippikoulua* *ei*;
— — *P. Ehtoolliselle* *ei* *antanut*;
On ulkonaisessa elämässään *juuri ja kiltti*;

On *Naimaton* ja *ainakaan* *Naimat*, *Naity* *Vesti*

Olut *rupu* *siha* *Tastumasta* *Jstuttamasta*;
Muumiin *voika* *tietysti* *ei*.

Todistetaan *Huonin* *Pyötkän* *30 päivänä* *1866*.
Americus
Stappalainen *Evangeliumin*

Muuttokirja vuodelta 1866. Muuttokirjoja varten oli valmiita lomakkeita, joiden etuna oli se, että kaikista muuttajista välittyivät yhtäläiset tiedot. Sepän tytär Mathilda Josefina oli tullut vuoden vanhana Lopelta Leineperin ruukille Kullaalle muun perheen mukana. Isän kuoleman jälkeen hän joutui kahdeksanvuotiaana muuttamaan yksin Poriin. Ilmeisesti Kullaan kappalaisen ei ollut vaikea todistaa, että Mathilda oli elämäntavoiltaan siivo ja kiltti, varsinkin kun hän oli käynyt säännöllisesti kinkereillä ja omaksunut kristinopin alkeet (PKA I Jba 29 1867–1868).

neensa, siviilisäätynsä ja sen, että heidät oli rokotettu ja he olivat vapaita kruunun palvelukseen. Lomalle päästetyllä sotilaalla tuli olla aina mukanaan todistus joukko-osaston päälliköltä, papilta ja lääkäriltä, jotta hän voisi tarvittaessa osoittaa kruununpalvelijalle oleskeluoikeutensa. Joukko-osastoon palatessaan hänellä tuli olla kirkkoherran antama todistus, josta ilmeni muun muassa hänen halukuutensa tai vastahakoisuutensa kristinopin kappaleiden opetteluun, elintapansa

FLYTTNINGS-BETYG.

PENSKA
SKARPSKYTTE-BATALJONS
FÖRSÄMLING.

År 1870

År 59

Ne *Anders* under *afskedade* Skarpskytte N:o 95 vid *Löjtnant*
kompani af Läf-Gardes Finska Skarpskytte-Bataljon, *Erik Dahl*
Skland.

Är född den 2 Marschul år 1839, *betänns*
uti *Byggnads*
Kom år 1863 ifrån *förskolorna*
Flyttar nu till *?*
Läser i bok *svensk*

Läser utantill ABC-Boken
D. Luthers Lilla Kateches
med Förklaring Huseudat.
Huslofen och andra Skriftens Språk *svensk*

Förstår Christendomsläran *enligt*

Bevitat Katechismi-förhören *kvantens bekänns*
H. H. Nalleard

Är till lefvernet *Notens* Boms af *Hägersåten* den 6/1840 för *flyttning*
vid *med* *prof* *hitt* *en* *flytt* *af* *H. H. Nalleard* den 2/10
för *betänns* *lyftad* *med* *förinnan* *vid* *18* *dagars* *flyttning* *vid* *vatten*
och *hitt* *hant* *att* *en* *Bataljons* *under* *utflyttning*

Är till äktenskap *Anders* *Anders*, *enligt*

Har *en* veterligt kroppsligt

Är *en* vaccinerad.

Attesteres af, oförmanade Bataljons församling *Anders* den 9 *september*
1870

Bataljons-Pröfvar *Anders*

Muuttokirja vuodelta 1870. Muuttoliikettä oli paitsi seurakuntien myös sotaväen yksiköiden ja seurakuntien välillä. Karun muuttokirjan pataljoonan pastorilta sai 30-vuotias tarkka-ampuja. Hänen tilillään oli nimittäin juopottelua, väkivaltaista käytöstä poliisia vastaan ja esimiehen vastustamista. Niistä oli sota-aikeudessa tullut enimmäismäärä vesileipärangaistusta sekä lähtöpässiä pataljoonasta. Kaikki oli merkitty tarkasti pastorin kirjoin ja toistettiin muuttokirjassa. Ei ole ihme, ettei muuttaja lähtiessään tiennyt, minne muuttaisi. Hän päätyi palaamaan kotipuoleen ja toimitti mainetodistuksensa syntymäseurakuntansa papinkansliaan (PKA I Jba 30 1869–1870).

ja miten usein hän oli käyttänyt armonvälineitä.⁴⁴ Vuosittaisia kutsuntaluetteloa ei vielä laadittu.⁴⁵

Sairaalaa varten kirjoitettavaan todistukseen tuli maininta paitsi henkilön kopipaikasta ja iästä myös hänen taloudellisesta tilanteestaan, kuten ”talon asukas” tai ”varaton”. Sen lisäksi oli mainittava, miten kauan henkilö oli sairastanut, joissakin tapauksissa jopa oireiden laatu sekä parannuskeinot ja lääkkeet, joilla tau-

44 Ekman 1860, 1035–1036, 1074.

45 Kutsuntaluetteloiden laadinta alkoi vuoden 1878 asevelvollisuuslain seurauksena. *As.kok* 6/1878 § 53.

tia oli mahdollisesti yritetty hoitaa. Papin oli tiedettävä jo todistuksen kirjoitusvaiheessa, ketkä olivat oikeutettuja sairaalahoitoon, ketkä eivät. Kaksi eri tautiluetteloa jakoi väen lampaisiin ja vuohiin, toisille kirjoitettiin papintodistus, toisille ei.⁴⁶ Pappia ei ollut pantu arvioimaan sairaalahoidon tarpeellisuutta, vaan oikeutta siihen.

Pestautuminen ulkomaille suuntautuvan merenkulun palvelukseen edellytti papintodistuksen hankkimista. Pestin saanut osoitti sillä maineensa ja siviilisäätynsä. Papintodistuksella myös orpokotiin tai käsityöverstaaseen pyrkivä avioton lapsi todisti kasteensa ja käyttöksensä. Kisällikään ei saanut kisällinkirjaansa, ennen kuin hän osoitti papintodistuksella riittävän kristinopintaitonsa. Todistus tarvittiin myös, kun anottiin eläkettä, ja siitä tuli ilmetä, viettikö hakija kristillistä ja siveellistä kotielämää, harjoittiko hän jotakin elinkeinoa sekä hänen lastensa nimet ja iät.⁴⁷

Väestökirjanpidon kannalta merkittävää oli papiston hoitama muuttoliikkeen seuranta. Ilman papin antamaa muuttokirjaa kukaan ei saanut muuttaa. Muuttokirjoissa hengelliseen ja maalliseen vaellukseen liittyvät tiedot välittyivät uuteen seurakuntaan. Muuttokirjan tuli sisältää muuttajan täydelliset henkilötiedot sekä maininta, mistä seurakunnasta hän oli aikanaan tullut ja mihin seurakuntaan hän nyt muutti. Sen lisäksi arvioitiin muuttajan kristinopintaito sekä sisä- ja ulkoluku. Samoin mainittiin kinkereillä ja ehtoollisella käynti, maine, esteettömyys avioliittoon – lesken kohdalla myös lakiin perustuva suruaika – terveydentila, rokotus ja papin tietämät ruumiin viat. ”Rehelligesti ja ilman sopimantonta ihmispelkoa” oli ilmoitettava muuttajan tavat, käytös ja mahdollinen syyte rikoksesta. Yleensä muuttajan oli esitettävä papille kuitit maksetuista kruununveroista, ennen kuin hän voi saada muuttokirjan. Sääntö ei kuitenkaan koskenut palvelusväkeä, jonka ”ulosteoista” asianomainen isäntä vastasi.⁴⁸ Johan Jakob Nordströmin sanontaa käyttäen muuttokirjat olivat ikään kuin ”liikkuva kirkonkirja” (en rörlig kyrkobok).⁴⁹

Vallitsevan käytännön mukaan kirkkoherra ei siis merkinnyt kirjoihinsa vain kirkon pyhiin toimituksiin liittyviä tietoja ja seurakuntalaisten edistymistä kristinopintaidossa, vaan hän kirjasi niihin myös eri viranomaisten ilmoittamia asioita ja seurasi sisään ja ulos tapahtuvaa muuttoliikettä. Lisäksi hän antoi kirkonkirjoihin kertyneet tiedot yhteiskunnan eri tahojen käyttöön.

Papin ei kuitenkaan edellytetty olevan vain henkilötietojen tarkka kirjuri vaan myös seurakuntansa keskellä elävä ja laumaansa tarkkaava havainnoitsija, jonka tuli tuntea seurakuntalaistensa elintavat, sairaudet, raihnaisuudet, jopa luontaiset taipumukset johonkin ammattiin ja heidän taloudellinen tilanteensa. Yhteiskunnan tarvitsemissa luetteloissa ja todistuksissa tarvittiin paitsi tarkkoja tietoja seurakunnan jäsenistä myös papin henkilökohtaiseen tuntemukseen perustuvia arviointeja heistä. Kirkonkirjojen pitäjänä ja informaation välittäjänä pappi takasi osaltaan vallitsevan yhteiskuntajärjestelmän toimivuuden. Hän valvoi laumansa kristillisyyttä ja siveellisyyttä, mutta vaikutti välillisesti myös yhteiskun-

46 *Ekman* 1860, 582–583.

47 *Ekman* 1860, 1034–1035, 1037–1038.

48 *Ekman* 1860, 979, 982–984.

49 *KLF* 1845, 375.

nan terveydenhuoltoon, sairaanhoitoon, sosiaalitoimeen sekä työvoima-, talous-, elinkeino-, vero-, kriminaali- ja sotilaspolitiikkaan.

Pappi oli usein paikkakunnan ainoa kirjanoppinut, joka pystyi tulkitsemaan myös pykälää.⁵⁰ Säädösten valossa hahmoteltu kuva kirkonkirjoista, papista ja papinkirjoista ei kuitenkaan kerro, miten kirkkoherrat ja kappalaiset selviytyivät kansliapapin tehtävistä. Siitä välittyy kuitenkin tieto vaatimuksista, joita kohdistettiin sekä papistoon että sen hoitamaan väestökirjanpitoon. Samalla vaatimukset kuvastavat maallisen ja hengellisen keskinäistä suhdetta sekä kirkon asemaa yhteiskunnan keskiössä. Tieto armonvälineiden nauttimisesta ja kristinopintaidoista sopi hyvin samoihin kansiin rokotuksen ja rötöstelyn kanssa. Kristillisuus kytkeytyi tavalla tai toisella kaikkien elämään. Ilman sitä ei saanut kisällinkirjojakaan. Se oli kansalaishyve, jota tarvittiin myös ”maallisiin” tarkoituksiin. Kirkko oli osa yleistä huolenpito- ja valvontajärjestelmää, ilman että sitä oli tarvinnut erityisesti valjastaa maallisen yhteiskunnan palveluun.

*Hannu Nieminen on Jussi Kuoppalan ja Marko Sjöblomin tulkintaan nojautuen todennut, että kirkon vaikutus 1800-luvun Suomessa toimi ennen muuta kansan arkijulkisuuden tasolla, jossa papilla oli keskeinen virkamiesrooli. Kirkkoherran yhteiskunnallinen asema ei perustunut vain hänen hengelliseen vaan myös hänen maalliseen valtaansa paikallishallinnossa varsinkin ennen kuntauudistusta. Kirkon opetusta sävytti puolestaan kokonaisvaltainen kolmisäätyoppi, jonka juuret juontuivat reformaation kautta keskiajalle. Sen mukaan jokaisella kristityllä oli oma paikkansa kolmessa säädyssä eli hengellisen (*ecclesia*), maallisen (*politia*) ja huoneenhallituksen (*oeconomia*) piirissä. Kukin sääty oli porrastettu hierarkkisesti siten, että hengelliseen kuuluivat sananpalvelijat ja sanankuulijat, maalliseen esivalta ja alamaiset sekä huoneenhallitukseen vanhemmat ja lapset/isäntäväki ja palvelusväki. Esimerkiksi perheenisä oli perheensä pää, mutta samalla sanankuulija ja alainen. Pappi oli taas seurakunnan opettaja ja perheensä pää, mutta myös esivallan alainen.⁵¹ Selkeä luokittelu toimi huoneenhallituksen piirissä, mutta *ecclesian* ja *politian* tehtäväkentät olivat sekoittuneet. Papilla oli maallisen esivallan tukema virkamiesrooli, ja hengellinen esivalta hyväksyi puolestaan maallisen esivallan tuen esimerkiksi oikeudenkäytössä ja kirkon hallinnossa.*

3.3. Muuttunut käsitys papin tehtävästä

Käsitys maallisten toimien kuulumisesta papin tehtäviin vallitsi vielä pitkään 1800-luvulla. Eurajoen kirkkoherra Henrik Tallqvist, joka vuonna 1845 oli tehnyt ehdotuksen uudesta kirkollisesta väestökirjanpidosta, oli todennut: ”Onhan pappi aivan yhtä suurella määrällä valtion kuin seurakunnan palvelija.” Myös J. J. Nordströmin kirkkolakiehdotuksessa vuodelta 1845 kirkonkokous oli säilytetty paikallishallinnon keskuksena. Se oli tavallaan luonnollista, sillä yleinen maailmankuva oli uskontokeskeinen ja kollektiivinen. Papilla oli siinä keskeinen rooli vallitsevan kulttuurin säilyttäjänä.⁵²

50 Aalto 1976, 232.

51 Kuoppala 1963, 17–23, 35–40; Sjöblom 1995, 238–241; Nieminen 2006, 66–69.

52 Juva 1950, 47–48; Pohjolan-Pirhonen 1973, 329; Murtorinne 1992, 38, 77, 80.

Maallisten tehtävien kuuluminen papin toimenkuvaan oli valtiovallankin käsitys. Senaatin alkuvuosina oli todettu, että pappi oli myös valtion virkamies, jonka tehtäviin kuului muun muassa taloudellisia kysymyksiä. Myös Pietarissa suosittiin ajatusta papista valtion virkamiehenä, jonka tehtävänä oli kansan kasvattaminen uskollisuuteen ja esivallan kunnioitukseen. Piispat olivat puolestaan Tengstömistä alkaen hallitsijan erityisiä luottamusmiehiä.⁵³

Matti Klinge onkin todennut, että papiston maalliset toimet kuvastivat aikaa, jolloin uskonnollinen elämä ja taloudellinen toimeliaisuus muodostivat yhtenäisen maailmankatsomuksen. Kirkkoherra oli alueensa hengellinen, taloudellinen ja hallinnollinen johtaja, joka toteutti sillä tavoin myös ”jumalallista järjestystä”. Lisäksi suhde uskonnon, taloudellisen toimeliaisuuden ja patriarkaalisuuden kesken oli Klingen mukaan harmoninen.⁵⁴ Maailmankatsomuksen yhtenäisyys ja kolmen elämänpiirin harmoninen suhde olivat kuitenkin myös tapauskohtaisia, henkilön ominaisuuksiin sidottuja asioita ja tulkinnanvaraisia. Joka tapauksessa sekä papiston ulkopuolelta että sen omasta piiristä alkoi 1800-luvun alkupuolella kuulua soraääniä, ettei ”harmonia” toiminut.

Papin monitoimisuutta seurakunnan ja paikallishallinnon päänä sekä kruunun käskyläisenä oli vierastettu romantiikan piirissä jo 1820-luvulla turkulaisessa Mnemosynessä. Vuonna 1856 Helsingfors Tidningar palautti puolestaan lukijoiden mieleen Mnemosynten kirjoituksen sekä ruotsalaisen Erik Gustaf Geijerin sanat: ”Ei minkään luulisi olevan selvempää kuin sen, ettei papin tule olla talouspäällikkö eikä poliisimestari eikä nimismiehen tai voudin tavoin läänin käskynhaltijan kätyri eikä – Jumala paratkoon – välskäri eikä lääkäri.” Lainauksella Helsingfors Tidningar haki tukea ”kaikilta tahoilta” tuleville vaatimuksille, että papisto oli vapautettava sen varsinaiseen virkaan kuulumattomista toimista.⁵⁵

Viittaus Geijeriin osoitti, ettei kyse ollut vain suomalaisesta ilmiöstä, vaan yleisemmästä vaatimuksesta. Myös saksalaisessa teologisessa kirjallisuudessa oli vastustettu valistuksen pappisihannetta sekä korostettu papin tehtävää paikallis-seurakunnan hengellisenä johtajana ja sielunhoitajana. Ruotsissa Lundin yliopiston käytännöllisen teologian professori Johan Henrik Thomander oli puolestaan vaatinut 1830-luvulla, että seurakuntapapiston vastuualue oli rajattava pastoraalisiin tehtäviin.⁵⁶

Zacharias Topelius julkaisi kirjansa ”Aulangon pastorinvaali” ensimmäisen kerran vuonna 1867 ja sijoitti sen tapahtumat edelliselle vuosikymmenelle. Siinä kirkkoherra Ödmark ja hänen kappalaisensa pastori Idegran kuvasivat maallisiin toimiin keskittyneitä pappeja, kun taas pastori Stjernkors edusti uutta, pietistishenkistä pappistyyppiä. Kuitenkin myös Stjernkors joutui tasapainoilemaan maallisten ja hengellisten tehtävien välillä:

Papit (Idegran ja Stjernkors) istuutuivat sitten kirjoituspöydän ääreen almanaka kädessä jakamaan tehtäviään, ja huomattiin jo välttämättömimmän ulkonaisen seurakunnan hoidon, kuten kansliatöiden, vaivaishoidon, väkiluku-

53 Vuorela 1976, 55–56; Paasivirta 1978, 79.

54 Klinge 2006, 351, 421.

55 *Mnemosyne* 1821, 310 Presternes bildning; *HT* 75/ 17.9.1856 Ännu ett ord om prestens ställning; *Juva* 1950, 48; *Soikkanen* 1966, 124–125. Historioitsija, runoilija ja kansallista romantiikkaa edustanut Erik Gustaf Geijer (1783–1847) toimi historian professorina Upsalassa 1817–1847.

56 *Österlin* 2001, 292–293.

taulujen teon ja muiden semmoisten vaativan melkein koko heidän aikansa. Mitä siitä sitten jäi niin sekalaisen seurakunnan sielunhoitoon, oli toinen juttu.⁵⁷

Papiston maallisiin tehtäviin alettiinkin Suomessa kiinnittää yhä enemmän huomiota, sillä ne lisääntyivät koko ajan. *Pentti Laasonen* on todennut Pohjois-Karjalaa koskevassa tutkimuksessaan sekulaariasioiden määrän jatkuvan kasvun kirkkoherran johtamissa pitäjänkokouksissa. Seurakunnallisten asioiden osuus kokousten asiamäärästä oli 1840-luvulla enää 45 prosenttia, 1850-luvulla 34 prosenttia ja 1860-luvulla vain 27 prosenttia. Niitä oli kuitenkin vielä 1700-luvun lopulla ollut yli 60 prosenttia.⁵⁸ Luvut antavat hyvän kuvan kehityksen suunnasta ja ongelman suuruudesta, vaikka kartoitus koskeekin vain Pohjois-Karjalaa.

Helsingfors Tidningarin väittämistä ”kaikilta tahoilta” tulevista vaatimuksista huolimatta käsitys papin työstä muuttui hitaasti. Arkkipiispa Edvard Bergenheim (arkkipiispana 1850–1884), joka oli omaksunut valistuksen pappisihanteen, piti vielä vuonna 1858 papistolle sopivana tehtävänä hankkia selvitykset seurakuntalaisten vuodentulosta. Sen sijaan käytännöllisen teologian professori Frans Ludvig Schauman perusteli samana vuonna päinvastaisen kantansa papiston maallisiin tehtäviin aikakauskirjassaan ”Tidskrift för finska kyrkan”.⁵⁹

Suurimpana epäkohtana Schaumanin mielestä olivat pitäjänkokoukset, joissa papin johdolla käsiteltiin kaikkia mahdollisia ei-kirkollisia asioita. Vähäinen epäkohta ei myöskään ollut erilaisten luetteloiden ja tilastojen laadinta. Niihin kuuluivat mortaliteetti- ja väkilukutaulut, käräjille toimitettavat kuolleiden luettelot ja tuomiokapitulille lähetettävät luettelot syntyneistä, vihityistä ja kuolleista. Sen lisäksi papin tuli avustaa henkikirjoitusta kirkonkirjojen tiedoilla, ja kaiken kukkuraksi hänen oli laadittava joukko todistuksia, joiden sisältö oli täysin ei-kirkollinen.⁶⁰

Schaumanin kahteen numeroon jakama artikkeli oli otsikoitu: ”Om presterkapets närvarande ställning i vårt land samt om medlen till dess sanna höjande.” Koko kirjoituksen laajuus oli lähes 30 sivua. *Kauko Pirinen* on lukenut sen Schaumanin merkittäviin ohjelmakirjoituksiin ja olettanut, että tämä oli voinut saada vaikutteita ruotsalaiselta J. H. Thomanderilta, joka oli esittänyt samantapaisia ajatuksia. Thomander oli toiminut Ruotsin kirkkolakikomitean jäsenenä, ja hänen kirkollisen ohjelmansa periaatteisiin kuului maallisen ja hengellisen erottaminen. Niiden sekoittaminen toisiinsa oli merkinnyt kirkolle Thomanderin mukaan suurta onnettomuutta, minkä vuoksi kaikki yhteiskunnalliset ja valtiolliset tehtävät oli siirrettävä kirkolta valtion ja kunnan viranomaisille. Thomanderista on sanottu, että hän näki ajan merkit selvemmin kuin monet muut

57 *Topelius* 1975 [1867], 97, 127; *Klinge* 2006, 473–475.

58 *Laasonen* 1971, 23–24; *Murtorinne* 1992, 76.

59 *Schauman* 1858; *Tiensuu* 1985, 228–229.

60 *Schauman* 1858, 266–269.

kirkon johtajat.⁶¹ Schaumanilla oli samalla tavalla ajatteleva kollega ja todennäköinen esikuva Ruotsissa.

Vaikka Schauman luetteli suuren määrän papiston niskoille tulleita maallisia tehtäviä, hän sanoi luoneensa vain yleiskatsauksen osoittaakseen niiden paljouden. Päätöksänsä tilanteen korjaamiseksi oli maallisten ja seurakunnallisten asioiden käsitteleminen eri kokouksessa. Maalliset asiat oli jätettävä pitäjänkokoukselle, kuten kirkkolakikomitea oli ehdottanut Ruotsissa vuonna 1846. Sen sijaan kirkollisten asioiden käsittely tuli siirtää kirkonkokoukselle, jollaista ei varsinaisesti vielä ollut. Lisäksi oli asioita, joita valtiolta oli määrännyt papin velvollisuudeksi. Osa niistä, kuten kaikki poliisitoimen ja hallinnon tehtävät sekä jotkut tilastolliset tehtävät, voitaisiin siirtää pitäjän nimismiehelle ja loput tilastotehtävät henkikirjoittajalle. Esimerkiksi jokaisen lapsen syntymä, jokainen solmittu avioliitto ja jokainen kuolintapaus tulisi ilmoittaa nimismiehelle, joka pitäisi huolellista kirjaa alueensa asukkaista.⁶²

Siihen hän [nimismies] veisi myös tiedot heidän yleisestä kansalaismaainestaan ja taloudellisista olosuhteistaan. Tämän kirjan perusteella hänen tulisi myös antaa kaikki sellaiset todistukset, jossa oli vain kyse henkilön asuinpaikasta, maineesta ja varallisuudesta. Sen perusteella hänen tulisi laatia myös aluettaan koskevat taulustot, joiden avulla henkikirjoittaja sitten tekisi koko kihlakuntaa koskevan yhteenvedon.⁶³

Schauman varautui myös vastustukseen.

Tätä ehdotusta vastaan voidaan huomauttaa, että kunnan asukkaista oli tarpeetonta pitää kaksinkertaista kirjaa. Siihen me vastaamme, että nämä kirjat, vaikka ne käsittäisivätkin samat henkilöt, olisivat kuitenkin sisällöltään täysin erilaiset. Toinen sisältäisi kaiken, mikä koskisi heitä kirkon jäseninä: kastetta, kristinopintietoa, ehtooillisella käyntiä, kirkollisia rangaistuksia ym. Toinen sisältäisi jo mainitut seikat koskien heidän asemaansa maallisen yhteiskunnan jäseninä (borgerliga samhället). Tiettyjä asioita olisi otettava kumpaankin kirjaan. Ne olisivat luoneeltaan sekalaisasioita kuten solmittu avioliitto.⁶⁴

Schauman ei tyytynyt vain ehdottamaan, että osa väestökirjanpidon tehtäviä siirrettäisiin papistolta pois, vaan hän ajatteli myös nimismiesten työtaakkaa,

61 *Pirinen* mainitsee, että Thomander oli esittänyt ajatuksiaan jo 1852. Thomanderin ajatukset ovat kuitenkin peräisin jo 1830-luvulta, jolloin hän oli esittänyt niitä sekä käytännöllisen teologian sisältöä koskevassa tutkimuksessaan että *Theologisk Qvartalskrift*issä 1837 julkaistussa kirkkolakihahmotelmassaan. Thomander vaati papiston tason kohottamista, maallisten tehtävien siirtämistä papistolta ja kirkon synodaalista järjestystä. Thomanderista tuli Lundin yliopiston käytännöllisen teologian professori 1833 ja samana vuonna Ruotsin kirkkolakikomitean jäsen sekä 1855 Ruotsin Akatemian jäsen ja 1856 Lundin tuomiorovasti. Aikalaisarvio Thomanderin merkityksestä kirkkolain ja kirkon järjestysmuodon hahmottelijana oli vastaava, mitä Schaumanista voidaan sanoa Suomen puolella: "Koko komitea yhdessä persoonassa." *Pirinen* 1985, 98–99; *Österlin* 2001, 288–297.

62 *Schauman* 1858, 269, 276–277; Pappisprivilegioissa 1723 oli annettu tarkempia ohjeita pitäjänkokouksista (sockenstämma). Niistä oli muodostunut 1700-luvulla papiston johtama kiinteä instituutio, joka palveli sekä kirkon että maallisen yhteiskunnan tarpeita. Ajan mittaan maallisten asioiden osuus paisui ja pitäjänkokous alkoi irtaantua kirkollisesta taustasta. *Lenhammar* 1994, 25–27, 202.

63 *Schauman* 1858, 277–278.

64 *Schauman* 1858, 278.

heidän palkkaustaan ja osaamistaan. Niihinkin hän vaati korjauksia, mutta ennen kaikkea hän vaati papiston vapauttamista sille kuulumattomista tehtävistä:

mutta papisto *täytyy* (kursivointi Schaumanin) vapauttaa niistä; sillä se on valtion puuttumista kirkon oikeuksiin, että nämä ovat kerran tulleet vieritetyiksi kirkon palvelijoiden niskoille. On myös valtion oma etu – – vapauttaa papisto niistä, sillä mitä enemmän poistetaan kaikki ne esteet, jotka ovat papin varsinaisen työn oikean suorittamisen esteenä, sitä enemmän myös maallinen yhteiskunta voittaa siitä, eikä se voita vain siveellisessä vaan myös aineellisessa suhteessa.⁶⁵

Schaumanin kirjoitus oli tarkoitettu papiston tilan kohottamiseksi. Hänen mielestään papiston tilanne ei ollut sellainen kuin sen olisi tullut olla. Syy ei ollut yksinomaan ulkoisissa tekijöissä, vaan myös papeissa. Tosin papistoon kohdistetut syytökset johtuivat osaksi ajan välinpitämättömästä ja kirkolle vihamielisestä hengestä, mutta oli myös oikeutettuja syytöksiä. Suuri osa papistosta ei ymmärtänyt, mitä pappina oleminen merkitsi. Monilta puuttui todellista mielenkiintoa pappiskutsumusta ja sen velvollisuuksia kohtaan. Vinoutuneeseen tilanteeseen oli osasyynä sekin, että jotkut pitivät pappia lähinnä hallintovirkamiehenä, kunnan siveyspoliisina tai kansan ja hallitusmiesten välisenä yhdyssiteenä. Oli myös pappeja, jotka itsekkin käsittivät asemansa sellaiseksi. Pappiskutsumusta ei arvostettu yhteiskunnassa riittävästi, mistä oli seurauksena pappispula. Schauman olikin vakuuttunut, että tilanne korjautuisi ennen kaikkea papin itsensä uudistuksessa, mutta myös ulkoiset olosuhteet oli tehtävä sellaisiksi, että ne edistivät papiston tilan kohottamista.⁶⁶

Schaumanin huoli papiston määrästä ei ollut aiheeton, sillä teologia näytti kiinnostavan opiskelijoita yhä vähemmän, joskin opiskelijamäärän varsinainen alamäki alkoi vasta vuonna 1859.⁶⁷ Schaumanilla oli siten tarvetta pohtia syitä ja seurauksia voidakseen kääntää uhkaavan tilanteen nousuun.

Pappien virkavelvollisuudet Schauman jakoi kahteen ryhmään: palveluun (kyrkotjensten) ja hallintoon (kyrkostyrelsen). Edellinen merkitsi sielunhoitoa ja seurakunnan rakentamista sanan ja sakramenttien avulla. Jälkimmäinen tehtäväkenttä, hallinto, koski vain kirkkoherroja. Välillisesti sekin koitui seurakunnan rakentumiseksi. Sen sijaan ristiriitoja aiheuttivat papin tehtäviin liitetyt vieraat ainekset, jotka verottivat suuren osan siitä ajasta ja huolenpidosta, joka papin olisi tullut kohdistaa sielunhoitoon ja seurakunnan johtamiseen. Syynä tilanteeseen oli kirkon ja valtion onneton sekoittuminen toisiinsa. Schaumanin mielestä sellainen suhde vahingoitti myös valtiota, joka oli sen varsinainen aiheuttaja. Maallisten tehtäviensä vuoksi kirkon palvelijat estyivät juurruttamasta kristillistä mielenlaatua seurakunnan jäseniin. Näin heikennettiin myös valtion todellisen hyvän ainoa varmaa perustusta.⁶⁸

Tilanne saattoi johtaa siihen, että pappi jopa puolusteli maallisten tehtävien suorittamisella hengellisten tehtävien laiminlyöntiä. Lisäksi virassa ylenemiseen ja muihin huomionosoituksiin vaikutti usein ansioituminen ei-kirkollisten tehtävien hoitamisessa. Pappi ei saanut suhtautua välinpitämättömästi maallisiin teh-

65 Schauman 1858, 278; Pirinen 1985, 143.

66 Schauman 1858, 163–164.

67 Paunu 1952, 244; Luukkanen 2005, 50–53.

68 Schauman 1858, 257–266.

täviin, mutta ne eivät saaneet kuulua hänen virkaansa. Yrittämällä olla kaikkea, hän ei lopulta ollut yhtään mitään. ”Att han skall vara och göra *allting*, blir han ett *oting*”, Schauman totesi. Viimeisenä argumenttina papin maallisia tehtäviä vastaan hän esitti palkkauksen. Papin palkka ei tullut valtiolta vaan seurakunnalta, eikä sitä maksettu yleisten kunnallisten tehtävien vaan seurakunnan hoitamisen vuoksi. Kyseessä olivat siten myös oikeudelliset ja moraaliset näkökohdat.⁶⁹

Schaumanin vaatimus papiston vapauttamiseksi yhteiskunnallisesta väestökirjanpidosta ei merkinnyt tehtävien totaalista siirtoa kirkkoherralta nimismiehelle ja henkikirjoittajalle, sillä Schauman ymmärsi, ettei kirkko voinut tulla toimeen ilman kirkonkirjoja. Niitä pitämällä ja seurakunnan hallintoa hoitamalla papilla säilyisi riittävä tuntuma tavalliseen elämään eikä hänestä tulisi liian hengellistä tai idealistista. Schauman teki kuitenkin selvän eron papin pitämien kirjojen ja nimismiehelle kaavailemiensa kirjojen välillä, joskin hän joutui myöntämään, että kirkko ja maallinen yhteiskunta tarvitsivat osittain samoja tietoja. Väestökirjanpidon kaksinkertaisuutta hän piti pienenä häirtana verrattuna hyötyyn, mikä yhteiskunnallisen ja kirkollisen väestökirjanpidon erottamisesta seuraisi.⁷⁰

Yhteiskunnalliset tehtävät olivat aikojen kuluessa vyöryneet papiston niskoille, ja valtiolta oli syyllinen tilanteen vinoutumiseen. Sen tulisi myös korjata asia ja siirtää maalliset tehtävät papistolta pois, kuten monissa maissa oli tapahtunut.⁷¹ Schaumanin syytökset valtiota kohtaan kohdistuivat maalliseen valtaan yleensä, mutta eivät Venäjän imperiumiin, jonka arvostelu ei olisi ollut mahdollistakaan. Korjaavat toimenpiteetkin riippuivat lähinnä oman maan valtioelinten – käytännössä senaatin – tahdosta.

Schauman ei tyytynyt mainitsemaan vain yleisluontoisesti väestökirjanpitoa kirkon ja valtion sekoittumisen esimerkkinä, vaan paneutui yksityiskohtaisesti sitä koskevaan ehdotukseen. Hänen mielestään väestökirjanpidon kysymykset eivät kuuluneet pitäjänkokouksen sen paremmin kuin kirkonkokouksenkaan toimivaltaan, vaan liittyivät kirkon valtiosuhteisiin. Sen tähden hän etsi ratkaisua paikallisseurakuntaa lähellä olevista valtion virkamiehistä, nimismiehistä ja henkikirjoittajista, uusina mahdollisina väestörekisterin pitäjinä.

Schaumanin voimakas kannanotto ei kaikunut kuuroille korville. Samat vaatimukset toistui seuraavana keväänä Turun pappeinkokouksen edellä pidityssä rovastikuntakokouksissa. Lemun seurakunnan papisto kokoontui jo ennen rovastikuntakokousta Nepoilan kappalaisenpappilassa helmikuussa 1859 ja keskusteli muun muassa papiston varsinaisesta kutsumuksesta. Siinä yhteydessä viitattiin muun muassa tohtori Schaumanin hyvin perusteltuihin mielipiteisiin, jotka tämä oli julkaissut aikakauskirjassaan.⁷²

Lemun papiston kokouspöytäkirjaan merkittiin lisäksi papin tehtävien tarkempi erittely. Siinä todettiin, että kirkkoherra oli kahdelta kolmasosalta seurakuntansa kunnallinen johtaja, kuudesosalta maanviljelijä ja tuskin kuudesosalta pappi. Köyhäinhoito, lainamakasiini, kirkon ja pappilan rakennukset, palovakuutusyhtiö, kuntakokoukset, kuvernöörin, kruununvoudin ja nimismiehen kanssa

69 Schauman 1858, 266–276.

70 Schauman 1858, 274, 278.

71 Schauman 1858, 266–267, 275–276.

72 Turun ppkptk 1859, 123–125; Murtorinne 1992, 206.

tapahtuva kirjeenvaihto sekä lukuisien luetteloiden ja lukemattomien todistusten kirjoittaminen veivät hänen parhaan aikansa.⁷³

Lapuan rovastikunnan papisto totesi maaliskuussa 1859, että papista oli tullut kaikkea muuta kuin sielunhoitaja, kun hänet hukutettiin kirkolliseen virkaan kuulumattomilla hallinnollisilla, tilastollisilla, kunnallisilla ja poliisitoimeen kuuluvilla asioilla. Tampereen rovastikunnan papisto puhui puolestaan joitakin päiviä myöhemmin Schaumanin sanoin valtion ja kirkon sekoittumisesta ja miten papista oli vaarassa tulla ”ett oting”. Myös tuomiorovastikunnan keskustelut kulivat samoja uomia.⁷⁴

Turun hiippakunnan pappien keskuudessa oli seurattu lehdistökirjoittelua, ja etenkin Schaumanin esittämät vaatimukset papistolle kuulumattomien tehtävien siirrosta maallisille viranomaisille olivat herättäneet vastakaikua. Nyt oli hyvä tilaisuus täsmentää vaatimuksia, sillä papiston maalliset tehtävät olivat eräs tulevan pappeinkokouksen keskustelukysymyksistä. Kirkonkirjojen pitämiseen liittyvät yhteiskunnalliset tehtävät eivät kuitenkaan korostuneet rovastikunta-keskusteluissa, vaan ne hukkuivat maallisten tehtävien yleiseen kuormaun. Muutaman kerran ne pilkahtivat esiin, kun puhuttiin tilastoista, luetteloista ja todistuksista.

Turun pappeinkokouksessa kesällä 1859 ilmeni, että uusi näkemys papin työstä oli saavuttanut laajan kannatuksen. Mikä aikaisemmin oli ollut asiaankuuluvaa, oli nyt tullut taakaksi, josta haluttiin vapautua. Jopa arkkipiispa Bergenheimkin tarkisti jonkin verran kantaansa katsoessaan, että papisto tuli vapauttaa köyhäinhoidon aiheuttamasta rasituksesta. Valtaosa papistoa käsitti tehtävänsä hengelliseksi ja halusi, että kaikki papinvirkaan kuulumattomat tehtävät otettaisiin siltä pois. Pappi ei ollut ensisijaisesti yhteiskunnan vaan seurakunnan palvelija.⁷⁵

Heti keskustelun alussa Messukylän kirkkoherra Josef Grönberg kuitenkin huomautti, ettei kirkonkirjojen pitäminen kuulunut hänen mielestään papistolta pois siirrettäviin tehtäviin:

Jos papisto pitää sielunhoitoa pääasiana, kuten tuleekin, olisi erittäin suotavaa, että papisto vapautettaisiin ainakin heidän virkaansa vähiten kuuluvista tehtävistä, koska muuten useimmat pakostakin lyövät laimin pääasian. Mutta en pidä viisaana, kuten seuraavassa kysymyksessä ehdotetaan, että kirkkoherroilta otettaisiin pois koko kirkollinen kirjanpito, sillä silloin heiltä otettaisiin pois lähempi tieto seurakunnan jäsenistä. Tuskin he voivat olla ilman sitä virantöimituksessa, johon kirkonkirja on tarpeellinen apuneuvo.⁷⁶

Rovasti Grönbergin mielestä koko kirkollisen väestökirjanpidon siirtäminen pois papistolta merkitsi lapsen heittämistä pesuveiden mukana. Kirkonkirjojen pitämisellä oli selvä kirkollinen funktio, sillä seurakuntatyö olisi vaikeutunut oleellisesti, jos pappi olisi jätetty ilman niitä tietoja, joita kirkonkirjoista löytyi. Tarkemmin Grönberg ei maininnut, mitä tietoja hän tarkoitti. Niitä ei kuitenkaan ole vaikea päätellä. Tampereen rovastintarkastuksessa vuonna 1858 Grönberg oli

73 *Turun ppkptk* 1859, 123–124; *Juva* 1950, 156–157; *Soikkanen* 1966, 90.

74 *Turun ppkptk* 1859, 98–111, 167–169, 284, 287–289; *Juva* 1950, 157.

75 *Turun ppkptk* 1859, 145–149; *Juva* 1950, 156–157, 160, 190; *Tiensuu* 1985, 229; *Jossas* 1990, 55; *Murtorinne* 1992, 200.

76 *Turun ppkptk* 1859, 146–149.

todennut tamperelaisten kinkereillä käynnin olevan varsin aktiivista, eikä ehtoolisella käyntiäkään laiminlyönyt kuin vajaan kymmenen prosenttien kaupunkilaisvähemmistö.⁷⁷ Kirkonkirjoilla ja niiden merkinnöillä oli edelleen oleellinen merkitys valvottaessa seurakuntalaisten kristinopin osaamista ja ehtoolisella käyntiä.

Keskustelussa oltiin yleisesti papin maallisten tehtävien poistamisen kannalla, mutta myös vanha valistuksen pappisihanne pilkahti esiin. Rovasti Henrik Widemanin mielestä entinen käytäntö voisi jatkua, sillä paikallistasolla oli puutetta kunnallisasioita taitavista henkilöistä. Rovasti Fredrik Gabriel Hedberg totesi kuitenkin keskustelun päätteeksi, että jokaisen papin tulisi pitää Jumalan suurena armona, jos hänet vapautettaisiin ei-kirkollisista toimista ja hän saisi omistautua kokonaan sielunhoidolle.⁷⁸

Seuraava keskustelukysymys, johon rovasti Grönberg oli jo viitannut, koski pappien keskinäistä työnjakoa ja kirkonkirjojen pitämisen siirtämistä kokonaan emäseurakunnan kappalaisille, jotta kirkkoherrat vapautuisivat papin kutsumusta vastaavaan työhön. Ylihärman kappalainen, varapastori Carl Gustaf von Essen käytti ensimmäisen puheenvuoron. Siinä hän toivoi tai suorastaan vaati, että kaikki maalliset ja asiaankuulumattomat sekalaiset tehtävät (heterogena göromål) otettaisiin pois kirkkoherroilta, jotta näistä voisi tulla herrojen sijasta paimenia. Samalla hän kuitenkin surkutteli, että emäseurakunnan kappalaisista, joilla siihen saakka oli ollut mahdollisuus toimia paimenina, tehtäisiin nyt kanslisteja.⁷⁹

Turkulaisen lehtorin, rovasti Henrik Heikelin mielestä papin paimenen velvollisuuksiin kuitenkin kuului, että hän tunsii seurakunnan jokaisen jäsenen, minä vuoksi hän ei voinut eikä saanut vetäytyä syrjään kirkollisesta kirjanpidosta. Kirkkoherran tuli olla myös kaikkien kappeliseurakuntien ensimmäinen paimen. Kirkollista väestökirjanpitoa voitaisiin kuitenkin Heikelin mukaan keventää laatimalla tiivistelmän luontoinen pääkirja kaikista seurakunnan jäsenistä.⁸⁰

Lääninrovasti Otto Wilhelm Ehrström Vaasasta ehdotti puolestaan keskietä, mikä merkitsi että kirkkoherran tulisi antaa papiston apulaisen osallistua entistä enemmän kansliatyöhön, jolloin kirkkoherra saisi aikaa varsinaiseen sielunhoitoon. Sen jälkeen keskustelu ryöstäytyi koskettelemaan papiston maallisia tehtäviä yleensä, jolloin kirkonkirjat unohtuivat ja hukkuivat muiden töiden joukkoon. Tuomiorovasti Torsten Thure Renvall oli loukkaantunut, kun von Essen oli sanonut kirkkoherrojen ja vanhempien pappien olevan maallisten tehtäviensä vuoksi kirkon kannalta ”mennyttä kalua”. Keskustelun tulos koottiin pöytäkirjaan yleisen toivomuksen muotoon, että kaikki maalliset toimet otettaisiin papistolta pois, mutta kirkkoherran tulisi kuitenkin pitää ”jäljellejäävää välttämätöntä kirkollista kirjanpitoa”.⁸¹

Papiston yhteiskunnalliset tehtävät synnyttivät siten Turun pappeinkokouksessa keskustelun, jossa kosketeltiin myös papin kansliatyötä. Kirkonkirjojen pidon siirtämiseen kirkkoherroilta reagoivat ne, joille se aiottiin siirtää ja ne, joilta se aiottiin ottaa pois. Rovasti Grönberg ei malttanut edes odottaa asian varsinais-

77 *Kortekangas* 1965, 85, 89–90.

78 *Turun ppkptk* 1859, 148–149.

79 *Turun ppkptk* 1859, 150–151.

80 *Turun ppkptk* 1859, 151–152.

81 *Turun ppkptk* 1859, 150–154.

ta käsittelyä, kun hän jo ilmaisi vastustavansa siirtoajatusta. Kappalainen von Esen ilmoitti puolestaan epäsuorasti, ettei hän halunnut kanslistiksi. Kirkollinen kirjanpito nähtiin keskustelussa kuitenkin kirkon sisäisenä asiana. Siitä oli vaivaa, mutta se tuli hoitaa, sillä sitä tarvittiin käytännön työssä. Maallisen vallan tehtävänä väestökirjanpitoa ei nähty.

Papiston maallisista toimista keskusteltiin myös Porvoon hiippakunnan pappeinkokouksessa kesäkuussa 1860. Keskustelun aiheena oli kysymys, ”mistä kunnallisista tehtävistä papisto pitäisi vapauttaa, että se voisi omistaa koko aikansa kristinuskon ja kirkon parhaaksi”. Mikkelin kirkkoherra, rovasti Arvid Nordqvist mainitsi eräät köyhäinhoidon tehtävät ja pitäjänkokoukset. Professori Schau-
man totesi puolestaan yleisluontoisesti, että pappi tuli vapauttaa kaikista sellaisista kunnallisista tehtävistä, jotka olivat luonteeltaan maallisia. Schaumanin lausumin sanoin kokous jätti tuomiokapitulin tehtäväksi anoa keisarilta papiston vapauttamista kyseisistä tehtävistä.⁸² Keskustelu oli ilmeisesti lyhyt ja ylimalkainen. Papiston kirjanpitotehtävistä tai todistusten kirjoittamisesta ei puhuttu, eikä Schaumankaan ehdottanut enää nimismiestä väestörekisterin pitäjäksi.

Papiston asenteenmuutos oli oireillut pitkään, mutta sen läpimurto vaikuttaa nopealta. Yhteiskunnallisten tehtävien kasvu on vain eräs tekijä, miksi kyseiset toimet koettiin nyt papin kutsumukselle vieraiksi. Kannanmuutokseen vaikuttivat myös herätysliikkeet, joiden asema yhteiskunnassa ja kirkossa oli kokonaan toinen kuin ennen. Entisistä häiriön aiheuttajista ja vaimennettavista olikin tullut vaikuttajia. Esimerkiksi vuoden 1842 pappeinkokouksessa Turussa herännäispapit olivat olleet altavastajaan paikalla, mutta nyt heistä oli tullut vastuunkantajia. Herännäispappien ja herätysliikkeiden pappisihanne poikkesi radikaalisti valistuksen ihanteista. Papin tulikin olla ensisijaisesti sielunhoitaja eikä paikallishallinnon johtaja.⁸³ Liikkeiden rummuttama vaatimus ei voinut olla vaikuttamatta myös niihin lukeutumattomaan papistoon, sillä papin työhön kohdistuvat arvostelut ja odotukset eivät tulleet vain äkkijyrkiltä virkaveljiltä vaan myös herätyksen kokeneilta seurakuntalaisilta. Papin työtä oli alettu katsella uusin silmin. Samansuuntaisesti vaikutti myös uusi teologinen virtaus, välitysteologia. Lisäksi keskusteluilmapiiri oli Suomessa 1860-luvulla vapaampi ja kritiikin tie julkisuuteen lyhempi kuin ennen.

82 *Porvoon ppkptk* 1860, 16–18.

83 *Soikkanen* 1966, 90; *Pohjolan-Pirhonen* 1973, 497, 621; *Vuorela* 1980, 104, 168, 293, 296; *Tiensuu* 1985, 252.

Schaumanin teologia ja käytännön vaatimukset

F. L. Schaumanin käsitys papille kuuluvista ja kuulumattomista tehtävistä oli sisällöltään herännäispappien edustaman näkemyksen kaltainen. Sekä herännäispapit että Schauman kritikoivat samoja epäkohtia, mutta eri lähtökohdista. Herännäispappien näkemykset pohjautuivat uskonnolliseen kokemukseen, joka muutti papin suhtautumisen tehtäviinsä. Schaumanin näkemyksiä ohjasi hänen teologinen ja käytännöllinen orientoitumisensa.

Uudet tuulet eivät puhaltaneet vain herännäisseuduilla vaan myös teologisessa tiedekunnassa, jossa välitysteologia oli saanut kannatusta. Uuden suuntauksen varhaisena tuojana Saksasta Suomeen oli ollut Bengt Olof Lille, joka toimi kirkkohistorian professorina vuosina 1840–1871, mutta välitysteologian huomattavimmiksi edustajiksi tulivat käytännöllisen teologian professori F. L. Schauman sekä dogmatiikan ja siveysopin professori Axel Fredrik Granfelt.⁸⁴

Vaikka välitysteologia oli suuntauksena monitahoinen, sillä oli *Tarja-Liisa Luukkasen* mukaan vakiokäsityksiä, kuten uskon ja tiedon sekä kirkon ja kulttuurin yhteensovittaminen. Se hyväksyi kehitysajatuksen, ja historiallisessa kristinuskossa se pyrki erottamaan oleellisen ja muuttuvan. Jumalallinen totuus oli muuttumaton, mutta esimerkiksi kirkkojen tunnukset aikasidonnaisia. Kirkko tulkittiin organismiksi, jonka julistuksessa Jumalan rakkaus virtasi jäseniin. Tavoitteena oli Jumalan valtakunnan toteuttaminen ja levittäminen.⁸⁵

Kirkko-oikeudellisissa perusnäkemyksissään, jotka koskivat yhteistä pappeutta, synodaalista kirkkojärjestystä ja kirkon seurakuntalähtöisyyttä, Schauman liittyi lähinnä saksalaisiin kirkko-oikeuden tutkijoihin Aemilius Ludwig Richterian ja Georg Friedrich Puchtaan. *Kauko Pirinen* on todennut, ettei Schauman saanut ”systeeminsä perusteita teologeilta vaan juristeilta”. *Eino Murtorinteen* mukaan Richterin ja Puchtan näkemykset nousivat kuitenkin välitysteologian maaperästä. Schaumanin kanta kirkon ja valtion välisen työnjaon uudelleenjärjestämiseksi ja papiston vapauttamiseksi sille kuulumattomista tehtävistä oli sen sijaan saanut ilmeisiä vaikutteita Ruotsista.⁸⁶

Schaumanin saksalaisilta oikeusoppineilta ja mahdollisesti Thomanderilta omaksumat ajatukset eivät luonnollisestikaan sotineet hänen teologista näkemystään vastaan. Kirkko oli elävä organismi, jonka kehittäminen oli mahdollista. Oli vain osattava erottaa toisistaan muuttumattomat ja muuttuvat tekijät. Vanha, valistuksen hengen mukainen pappisihanne ei kuulunut kirkon muuttumattomiin tekijöihin, ja sen oli aika väistyä. Kirkolla oli eri tehtävä kuin valtiolla, mutta ne eivät olleet toistensa vastakohtia, sillä kristillinen valtio oli Schaumanille ideaalivaltio. Hän ei myöskään murtanut kolmisaätyopin jaottelua, vaan vaati *ecclesian* ja *politian* tehtäväkenttien selkeyttämistä. Siinä mielessä Schauman rakensi perinteen pohjalle.

Schaumanin kannan terävyyteen ja yksilöityihin vaatimuksiin vaikutti ilmeisesti myös hänen toimintansa kirkkolain uudistustyössä. Hän oli tullut kirkkolakikomitean jäseneksi vuonna 1852 ja ottanut kaksi vuotta myöhemmin tehtäväkseen ehdotuksen laatimisen uudeksi kirkkolaksi. Työskentelynsä ensimmäiset tulokset Schauman julkaisi aikakauskirjassaan vuosina 1857–1859. Peruskysymyksiä oli kirkkolain alan määrittäminen. Uusi laki oli rajattava uudella tavalla, sillä koko yhteiskunnan kattavan kirkkolain aika oli ohi.⁸⁷ Ajan senhetkiset tarpeet vaativat asioiden ajattelemista uudella tavalla. Schaumanhan oli käytännöllisen teologian professori ja tulevien pappien kasvattaja. Ohjelmakirjoituksessa, jossa hän arvosteli papiston väestökirjanpitotehtäviä sekä kirkon ja valtion onnetonta sokeutumista toisiinsa, on nähtävissä kirkollisten ja yhteiskunnallisten tehtävien välinen rajankäynti ja kuultavissa papiston kasvattajan ääni.

84 *Murtorinne* 1986, 92–93; *Murtorinne* 1992, 201; *Luukkanen* 2000, 40–41, 54, 70–71, 73, 76, 95, 103, 106–107, 111, 145–146, 181–183, 188–189, 193.

85 *Vuola* 1981, 24–33; *Murtorinne* 1986, 89–92; *Luukkanen* 2000, 41, 70–71, 76, 106–107.

86 *Pirinen* 1985, 98–99; *Murtorinne* 1986, 98.

87 *Juva* 1950, 221–228; *Pirinen* 1985, 142–143.

4. Mitä laissa lukee? 1865–1881

4.1. Seurakunta ja kunta jakavat tehtäviä

Turun hiippakunnan papiston keskustellessa kesällä 1859 pappiskutsumukseen liittyvistä tehtävistä keskustelun aktiviteettia lisäsi vireille pantu paikallishallinnon uudistamishanke, jonka toivottiin helpottavan papiston työtaakkaa. Maaliskuussa oli nimittäin asetettu komitea kunnallishallinnon uudistamista varten, ja se oli aloittanut työnsä juuri ennen pappeinkokousta. Paikallishallinnon uudistamistavoitteet eivät lähteneet liikkeelle paikallistason vaatimuksista, vaan taustalla olivat hallintovirkamiehet ja lehtimiehet, jotka olivat panneet asian vireille ulkomaisten esikuvien innoittamina. Käytännössä kuntauudistuksessa voitiin myös tukeutua 1850-luvun alussa järjestettyyn köyhäinhoidon hallintoon. Talonpoikaisväestö olisi tyytynyt vallitsevaan käytäntöön, mutta suuri osa papistosta asettui kannattamaan pitäjänhallinnon uudistamista.¹

Kuntakomitean tavoitteena oli kunnalliselämän tehostaminen. Siihen pyrittiin erottamalla kunta seurakunnasta luomalla kunnallinen itsehallinto ja vapauttamalla papisto kunnallisista tehtävistä. Komitea suoritti työnsä nopeasti, noin puolessa vuodessa, käyttäen hyväkseen sekä Ruotsissa että Suomessa aikaisemmin tehtyjä suunnitelmia. Merkittävänä edellytyksenä kuntakomitean nopealle työskentelylle oli valmis suunnitelma seurakunnan ja kunnan tehtävienjaosta, minkä professori Schauman oli tehnyt kirkkolain valmistelun yhteydessä.² Koska Schauman oli sekä kirkkolakikomitean että kuntakomitean jäsen, kummankin komitean tulokset olivat puolin ja toisin hyödynnettävissä.

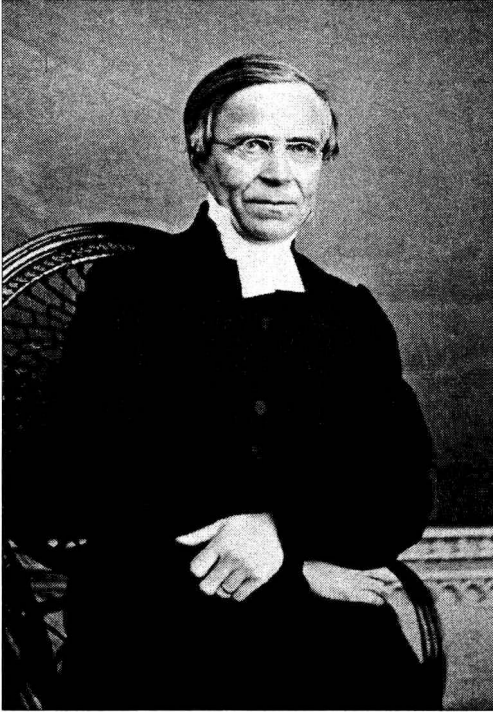
Kuntakomitea jätti mietintönsä senaatille hyvissä ajoin ennen vuoden 1863 valtiopäiviä. Myös valtiopäivien talousvaliokunta totesi omassa mietinnössään, että kunnan ja seurakunnan erottamisesta oli hyötyä molemmille osapuolille. Keskeiseksi argumentiksi nousi siinäkin yhteydessä papiston vapauttaminen sen kutsumukseen kuulumattomista kunnallisista toimista. Helsingfors Dagblad arveli, että kunnallishallinnon järjestäminen papistosta riippumattomaksi oli aikoja sitten yleisesti hyväksytty periaate. Lehti antoi tunnustusta papistolle pitkään jatkuneesta yhteiskunnallisten tehtävien hoidosta, mutta totesi muutoksen ajan koittaneen ja tehtävien kasaantumisen vaativan työnjakoa. Yhteiskunnalliset toimet eivät lehden mukaan olleet vieraita vain papin kutsumukselle, vaan ne olivat vieraita myös hänen koulutukselleen ja kapasiteetilleen.³ Lehti asetti siten kyseenalaiseksi myös papin kyvyn hoitaa ajan vaatimia erilaisia yhteiskunnallisia tehtäviä.

Mutta niitäkin löytyi, jotka kannattivat entistä käytäntöä. Esimerkiksi Jaakko Forsman puolusti kiivaasti Pohjalaisessa osakunnassa näkemystään, että papiston olisi hoidettava edelleen sille uskotut yhteiskunnalliset tehtävät, koska se oli ainoa hyödyllinen asia, mitä moni pappi teki. Samalla papistoa vähättelevällä linjalla Forsman oli väittäessään, että kansakoululaitoksen vakiintuminen tekisi kir-

1 *Turun ppkptk* 1859, 147–148; *Juva* 1950, 157; *Soikkanen* 1966, 132, 135. Pitäjäyhteisön tehtäviä olivat kättuttaneet mm. köyhäinhoitoasetus 1852 ja kansakouluasetus 1858. *Soikkanen* 1966, 122; *Ylikangas* 2002, 119.

2 *Soikkanen* 1966, 120, 135, 159, 167; *Murtorinne* 1992, 207.

3 *HD* 167/ 23.7.1862; *HD* 235/ 10.10.1862; *Juva* 1950, 237; *Soikkanen* 1966, 146.



Käytännöllisen teologian professori, myöhemmin Porvoon piispa Frans Ludvig Schauman (1810–1877) 1860-luvun alkupuolella, jolloin hän avasi kirkkolain ja kunnallislain välistä rajaa. Schauman oli terävä analyytikko, mutta ideat ja realiteetit eivät aina kohdanneet. – Valok. E. Hoffers, Helsinki. Museovirasto.

kon ja papiston Suomessa tarpeettomiksi.⁴ Forsmanin jyrkät mielipiteet ja kirkkoon kohdistunut kritiikki liittyi nuoruuden kuohuntaan ja nousevan fennomanian ääri-ilmiöihin.⁵

Kunnallishallinnon uudistus eteni nopeasti, sillä keisarillinen asetus maalaiskuntien kunnallishallituksesta saatiin jo alkuvuodesta 1865. Ilmeisesti keisarin oli helppo hyväksyä se, sillä se noudatti Venäjällä vuotta aikaisemmin tapahtunutta paikallishallinnon uudistusta.⁶ Suomessa seurakunta oli perusyksikkö, jonka perusteella muodostettiin kunta:

Kukin seurakunta maalla on itsepäällensä erinäinen kunta, jonka jäsenten tulee, laissa määrätyin rajain piirissä, hoitaa yhteiset järjestys- ja talousasiansa, jolleivät ne, voimassa olevien asetusten jälkeen, kuulu julkisen virkakunnan tahi oikeuden toimialaan.⁷

Kunnan jäsenet olivat samalla seurakunnan jäseniä, sillä kunnalla ei ollut omia jäsenluetteluita. Kuntakokouksen tehtävien joukossa mainittiin monia sellaisia asioita, joita papisto oli pitänyt itselleen vieraana ikeenä, mutta taulustojen laatimisesta ja väestöluetteloiden pitämisestä vaiettiin. Väestörekisterin pitämistä ei mainittu kunnallislautakunnankaan tehtävien joukossa, eikä siihen ollut kajottu

4 *Juva* 1950, 210; *Luukkanen* 2005, 104–105.

5 *Ylikangas* 1990, 137.

6 *Polvinen* 1984, 26; *Jussila* 2006, 242. Suomen kuntakokouksen tehtävät vastasivat Venäjän zemstvojen tehtäviä.

7 *As.kok* 4/1865 § 1.

myöskään siinä vaiheessa, kun lakiehdotusta oli käsitelty pappissäädystä ja keskustelu oli koskenut papiston maallisia tehtäviä.⁸

Kunnallisasetuksessa puhuttiin kunnan asukkaiden maineesta, kansalaisluottamuksesta ja mahdollisista rikoksista sekä heidän poismuutoistaan tai kuolemastaan.⁹ Kyseiset tiedot löytyivät seurakunnan kirkonkirjoista, vaikka sitä ei mainittu. Kuntaa koskevan asetuksen hiljaisena taustaoletuksena oli, että kirkon väestökirjanpito palveli yhteiskuntaa entiseen tapaan. Tehtävienjaosta huolimatta kunta ja seurakunta toimivat paikallistasolla tiiviissä yhteistyössä. Esimerkiksi monet kuntaa koskevat asiat tuli kuuluttaa ”kunnan kirkossa”. Jatkosakin pappi koettiin monin paikoin ainoaksi henkilöksi, joka pystyi tulkitsemaan pykälää.¹⁰

Väestökirjanpito jäi kuntauudistuksessa siten kirkon hoidettavaksi. Schaudman oli tosin aikakauskirjassaan kaavaillut nimismiestä paikallisen rekisterin pitäjäksi, mutta kunnallisasetuksessa ei puututtu nimismiehen tehtäviin. Itse asiassa nimismies ei edustanutkaan kuntaa vaan kruunua, ja kaikkia kruunun virkamiehiä – nimismiehet mukaan luettuina – kiellettiin toimimasta kunnan hallinnossa.¹¹

Mikäli lemulaisten arvio piti paikkansa, että pappi oli ollut kahdelta kolmasosalta kunnallinen johtaja, uuden kunnallishallinnon asteittainen toteutuminen vapautti papin suuresta määrästä maallisia tehtäviä ja soi hänelle vastaavasti aikaa kutsumusta ja koulutusta vastaavaan työhön. Papit pyrkivätkin jouduttamaan uuteen järjestelmään siirtymistä, joten pitäjän hallinnosta vapautumisen tarve oli ilmeinen. Monissa seurakunnissa kunnallishallinnon uudistus toteutettiin jo ennen kuin siirtymäajaksi asetetut kolme vuotta oli ehtinyt kulua.¹²

Uudistuksen vaikutukset alkoivat myös tuntua. Kun Porvoon hiippakunnan pappeinkokouksessa keskusteltiin vuonna 1866 papin vapauttamisesta kunnallisista ja tilastollisista toimista, Haminan ja Vehkalahden kirkkoherra, rovasti Carl Wilhelm Enckell,¹³ joka oli kokouksen aktiivisimpia keskustelijoita, katsoi että papit olivat kunnallislain johdosta päässeet vapaiksi olennaisimmista ja eniten aikaa vieneistä kunnallisista tehtävistä, niin ettei enää ollut juuri mitään toivomisen varaa. Keskustelu pappien kunnallisista toimista kutustuikin kokouksessa siihen. Sen sijaan papin tilastotyöt puhuttivat enemmän. Enemmistön mielestä pappien tuli kuitenkin täyttää väkilukutaulut entiseen tapaan, ainoastaan muista tilastotehtävistä haluttiin vapautusta.¹⁴

Kirkonkirjojen toimiminen yhteiskunnallisena väestörekisterinä jäi kunnallishallintoa uudistettaessa lopulta marginaaliseksi ongelmaksi – jos siksikään. Papiselta siirtyvien tehtävien määrä oli niin suuri, etteivät väestörekisterin pitäminen ja ”lukemattomien todistusten” kirjoittaminen ilmeisesti tuntuneet enää kuormalta. Lisäksi pappi sai kirjoittamistaan todistuksista määrätyn maksun, joka oli

8 *Papps ptk* II 1863–1864, 303–425, 364–365, 368, 370, 373–375; *As.kok* 4/1865 § 6, 39.

9 *As.kok* 4/1865 § 9, 10, 13, 43.

10 *As.kok* 4/1865 esim. § 17, 27, 37; *Aalto* 1976, 232–234.

11 *As.kok* 4/1865 § 13, 41, 42; *Soikkanen* 1966, 10; *Olkkonen* 1997, 496.

12 *As.kok* 4/1865 § 82; *Soikkanen* 1966, 179.

13 C. W. Enckell oli taiteilija Magnus Enckellin isä. *Kuvataiteilijat* 1972, 37; *Puokka* 1949, 20–24.

14 *Porvoon ppkptk* 1866, 157–160; *Koskenvesa* 1984, 124–125.

osa hänen palkkaansa,¹⁵ joten kritiikin vaimeneminen oli siinäkin mielessä ymmärrettävää.

Kuntaa ja seurakuntaa ei nähty kunnallislain syntyvaiheessa vastakkaisina vaan rinnakkaisina instituutioina. Pitkään jatkunut käytäntö sitoi kunnan ja seurakunnan edelleen toisiinsa, vaikka ne lain tasolla erotettiin toisistaan. Kulttuurinen side niiden välillä ei höllentynyt hetkessä. Siitä huolimatta on syytä pitää mielessä *Pentti Laasonen* toteamus, että kuntauudistuksesta tuli 1800-luvun loppupuolella tärkeimpiä vanhaluterilaista yhtenäiskulttuuria särkeviä tekijöitä. Myös *Hannu Nieminen* on kiinnittänyt huomiota kirkon maallisen arvovallan heikkenemiseen. *Matti Klinge* puolestaan katsoo, että kuntauudistus ja jonkin verran myöhemmin tapahtunut koulun erottaminen kirkosta muuttivat yhteiskuntaa syvällisellä tavalla. Ei ainoastaan hengellinen johtajuus erkaantunut maallisesta, vaan myös maallinen ja hengellinen olivat eroamassa toisistaan. Ero koitui etenkin sivistyneistön osalta ”liberaalis-sekulaarisen elämänmuodon hyväksi”.¹⁶

Toisaalta hengellisen ja maallisen erottaminen korjasi kirkon ja valtion ”onnetonta sekoittumista”, toisaalta niiden erkaantuminen murensi kolmisäätyopin mukaista ajattelua. Säädetyt olivat nimittäin myös toisiaan varten, ja niiden tehtävänä oli toistensa palveleminen. Esimerkiksi papin tehtävä oli opettaa kaikkia ja hoitaa sillä tavoin koko yhteiskuntaa.¹⁷ Mitä enemmän maallisen vallan edustaja puolestaan etääntyi sanankuulijan paikalta, sitä vähemmän kirkolla oli yhteiskunnallista vaikutusvaltaa.

4.2. Uusi kirkkolaki ja kirkonkirjat

Vuoden 1869 kirkkolaki ei ollut enää kaikkia koskeva laki. Se koski vain Suomen evankelisluterilaista kirkkoa. Vaikka ratkaisulla ei ollut aluksi suurta käytännöllistä merkitystä, periaate oli merkittävä. Myös kirkonkirjojen pitäminen rajoittui periaatteessa evankelisluterilaiseen kirkkoon, mutta käytännössä niiden luonne yleisenä rekisterinä jatkui, sillä valtiolta ei pitänyt tarpeellisena uuden väestörekisterin aikaansaamista. Parokiaalisen eli alueellisen periaatteen mukaan koko maa oli jaettu seurakuntiin, joiden asukkaista/jäsenistä pidettiin kirkonkirjoja. Suuressa seurakunnassa kantaseurakunnalla eli emäseurakunnalla oli omat kirjansa ja kappeliseurakunnilla omansa. Ei ollut maantieteellistä aluetta, jota kirkonkirjat eivät olisi kattaneet.

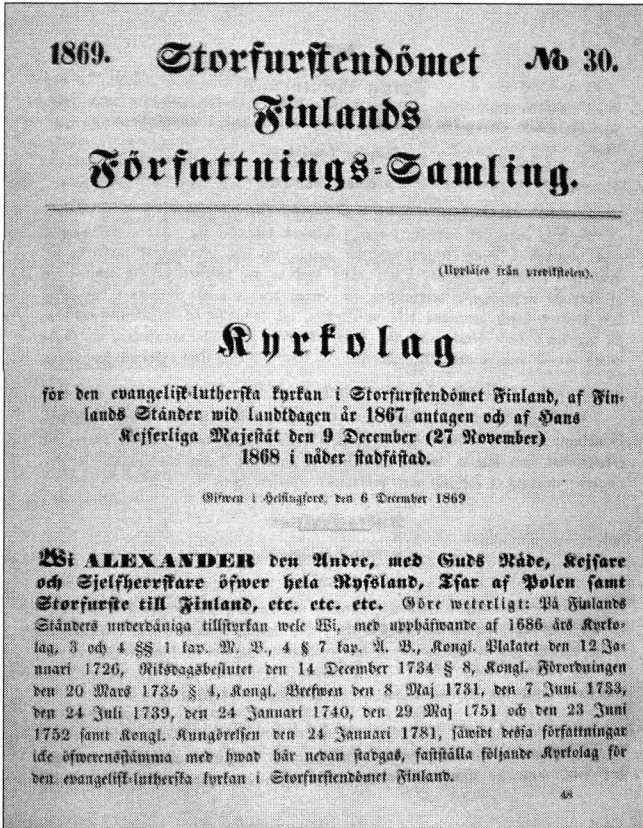
Uusi kirkkolaki keskittyi kirkon asioihin ja vältti puuttumasta valtion asioihin, joten väestörekisterin pitämisellekään ei osoitettu siinä uutta paikkaa. Laissa voitiin vain määrätä, miten kirkon tuli pitää kirjojaan.

Karoliinisessa kirkkolaissa kirkonkirjoja koskevia määräyksiä oli useammassa kohdassa, mutta Schaumanin kirkkolaissa niistä oli muodostettu yksi pykälä. Itse asiassa ne oli koottu jo J. J. Nordströmin kirkkolakiehdotuksessa vuonna 1845. Myös pykälän sanamuoto pohjautui Nordströmin ehdotukseen. Sen sijaan kir-

15 *Välämäki* 2002, 172, 178, 198, 201.

16 *Laasonen* 1971, 94–95, 158–159, 222; *Laasonen & Raittila* 1985, 328–329; *Klinge* 2006, 381; *Nieminen* 2006, 74–76

17 *Kuoppala* 1963, 17–40; *Heikkilä & Seppo* 1987, 75; *Sjöblom* 1995, 238–239; *Nieminen* 2006, 67–74.



"Schaumanin" kirkkolain kansi Suomen suuriruhtinaanmaan asetuskokoelmassa. Keisari vahvisti kirkkolain vuoden 1868 lopussa, ja se astui voimaan 1.7.1870, mutta sitä on tullut tavaksi kutsua vuoden 1869 kirkkolaiksi (As.kok 30/1869).

konkirjojen luetteloa Schauman oli muokannut. Vuoden 1686 kirkkolaissa kirkonkirjoja koskevia määräyksiä löytyi luvuista, jotka koskivat kirkollisia toimituksia ja kirkon virkoja. Uudessa laissa kirkollisen väestörekisterin luonne säilyi ennallaan. Kirkonkirjojen pitäminen liittyi edelleen kirkon pyhiin toimituksiin ja kuului papinviran velvollisuuksiin.¹⁸

Säädösten keskittäminen yhteen pykälään toi selkeyttä kirkonkirjojen pitämiseen. Kutsun tutkimuksessani kyseistä pykälää 146 *kirkonkirjapykäläksi*.

Kirkonkirjat kirjoitettiin kirkkoherra ja asetettiin ne sillä tapaa, kuin niistä nyt määrättyä on taikka kirkkohallitus vasta ehkä määrää. Nämä kirjat ovat:

1. Kirkon pääkirja, johon, ketään eroittamatta, merkitään kaikkein seurakunnan asujanten sääty, syntymäpäivä, syntymäpaikka, kristinopin-taito, Herran ehtoollisella käynti ja maine, kuin myöskin josko ovat naimiseen esteettömiä taikka eivät, sekä seurakuntaan tulleiden taikka siitä lähteneiden muutto-aika ja mistä paikasta taikka mihin paikkaan muuttaneet ovat.
2. Kastettuun kirja, johon pannaan --
3. Rippilasten luettelo --
4. Aviokuulutusten luettelo --
5. Vihittyin kirja --

18 KL 1686 II:10, III:5, 12, XXIV:8; KL 1869 § 146; Ahla 1950, 8.

6. Kuolleitten kirja --
7. Kirkkokurin alaisina olleitten luettelo --
8. Niiden luettelo, jotka suuremmista tahi pienemmistä rikoksista ovat maallisessa oikeudessa olleet syytöksen alaisina, johon myös merkitään, josko he syyttömiksi tahi syytäiksi ovat tuomitut.
9. Muuttaneiden luettelo --
10. Tavarakirja --
11. Protokollakirja --

Paitsi näitä kirjoja, jotka koskevat seurakunnan omia jäseniä ja asioita, pitääköön kirkkoherra luettelon niistäkin seurakunnassa syntyneistä ja kastetuista, Herran ehtoolliselle lasketuista, vihityistä sekä kuolleista ja haudatuista, jotka ulkoseurakuntiin kuuluvat; ja on muutoin hänen velvollisuutensa pitää niitä kirjoja, jotka kirkkohallitus vielä voipi katsoa tarpeelliseksi.¹⁹

Pykälän alun sanamuoto oli – lukuun ottamatta mainintaa ”kirkkohallituksesta” – suoraan Nordströmiltä, myös määräys ottaa pääkirjaan ”kaikki seurakunnan asukkaat ketään erottamatta”. Samoin kirjaluettelon järjestys noudatti aluksi Nordströmin järjestystä. Mitään uutta kirjaa Schauman ei esittänyt, mutta jätti luettelosta pois Nordströmin mainitsemat penkkiluettelot, piispantarkastuksen asiakirjat ja vuosittain laadittavat taulustot. Joitakin Nordströmin luettelemia kirjoja Schauman yhdisti.²⁰ Kirkonkirjojen osalta Schaumanin kirkkolaki ajanmukaisti Nordströmin suorittaman pohjatyön. Varsinaisesti uutta olivat ulkoseurakuntalaisten kirjaaminen ja ”kirkkohallituksen” oikeudet.

Sen sijaan Schaumanin kirkonkirjapykälän perusteluista puuttui Nordströmin maininta kirkonkirjojen yhtenäisyydestä. Nordströmin mielestä olisi ollut tärkeää noudattaa eri hiippakunnissa yhtenäistä käytäntöä, eikä menetellä siten, että kukin hiippakunta sai toimia omalla tavallaan. Yhtenäisen käytännön aikaansaamiseksi olisi tullut vahvistaa yhteiset kirkonkirjalomakkeet, ja sitä varten olisi tarvittu hiippakuntien edustajien ehdotus.²¹ Nordström jätti mainitsematta, kenen tehtävänä olisi ollut yhteisten kirkonkirjalomakkeiden vahvistaminen. Mahdollisesti sen olisi suorittanut maallinen esivalta.

Vanhassa kirkkolaissa oli mainittu 12 kirjaa tai luetteloa, Nordströmillä niitä oli 17 ja Schaumanilla 11.²² Kirkonkirjojen luettelo ei synnyttänyt lain uudistamisen yhteydessä keskustelua, joten se vastasi vakiintunutta käytäntöä. Sen sijaan vanhaan kirkkolakiin verrattuna uutta oli kirkonkirjojen yhteiskunnallinen tehtävä ja papin velvollisuus kirjoittaa virkatodistuksia, mikä ilmeni pykälästä 147. Kutsun sitä tutkimuksessani *papintodistuspykäläksi*.

Jos joku haluaa itsellensä, vaimollensa, lapsellensa taikka hoidettavallensa ja holhottavallensa kirkonkirjasta todistusta siitä, mitä siinä on samasta hengestä merkittynä, taikka jos joku pyytää semmoista todistusta toisen ijästä, maineesta, sukulaisuudesta, syntymä- tahi kuolin-ajasta, taikka siitä, että se on rikoksesta tuomittu tahi kanteen alla, riita- tahi rikos-asiassa, taikka jonkunlaisen hakemuskirjan liitteenä tuomio-istuimelle tahi virkakunnalle annettavaksi; niin älköön kirkkoherra sellaista todistusta kieltäkö. Tuomarin tahi muun vir-

19 KL 1869 § 146.

20 KLF 1845 XXVII:3.

21 KLF 1845, 372 § 3; *Ahla* 1950, 8.

22 KL 1686 XXIV:8; KLF 1845 XXVII:3.

lakunnan, taikka yhteisen syyttäjän, tahtoessa viimemainitun laatuista todistusta, älköön myöskään sitä kiellettäkö.²³

Myös papintodistuspykälä edusti Schaumanin kirkkolaissa Nordströmin ehdotusta. Molemmilla papintodistuspykälä seurasi välittömästi kirkonkirjapykälää. Schauman puhui papintodistuspykälässä ”kirkonkirjoista”, kun taas Nordström nimitti kirkonkirjoja pykälän perusteluissa ”virallisiksi rekistereiksi”.²⁴

Uudessa kirkkolaissa ei asetettu mitään rajoituksia ei-kirkollisten todistusten kirjoittamiselle, kuten ei Nordströmkään ollut ehdottanut, vaikka papit olivat olleet tyytymättömiä ”lukemattomien todistusten” kirjoittamiseen. Papintodistusten tarve oli yhteiskunnassa ilmeinen, ja papin tuli jatkaa myös ei-kirkollisten todistusten kirjoittamista, sillä hänen hallussaan oli ainoa rekisteri, jonka perusteella voitiin saada riittävän luotettavia tietoja seurakunnan tai kunnan jäsenistä. Jos papilta puuttuikin koulutusta ja kapasiteettia kunnallisten tehtävien hoitamiseen, hänen pätevyyttään kirkonkirjojen pitäjänä ei tarvinnut asettaa kyseenalaiseksi. Papintodistusten kirjoittaminen saattoi olla myös mieluinen tehtävä. Se piti papin seurakuntalaisten elämäntapahtumien tasalla, toimi siltana kirkon ja muun yhteiskunnan välillä, ja niistä sai maksun. Kun kirkkolain kirkonkirjapykälä ilmaisi lähinnä kirjojen kirkollisen luonteen, papintodistuspykälä sinetöi niiden yhteiskunnallisen ulottuvuuden.

Papintodistusten kirjoittaminen oli – niin kuin kirkonkirjojen pitäminenkin – ensisijaisesti kirkkoherran velvollisuus. Jos kirkkoherra oli jäävi antamaan papintodistusta, tehtävä lankesi jollekin muulle seurakunnan papille. Luonnollisesti papintodistusten kirjoittaminen kuului myös kirkkoherranviran väliaikaiselle hoitajalle, esimerkiksi armovuoden saarnaajalle. Kappeliseurakunnassa kappalainen hoiti puolestaan itsenäisesti kappelinsa kirkonkirjoja ja huolehti papintodistusten antamisesta. Jos kirkkoherra kuitenkin tarvitsi virkatoimiinsa jonkun ”virkakumppaninsa” (medtjenare) apua, tämä ei saanut kieltäytyä siitä.²⁵ Käytännössä kirkkoherra saattoi siten käyttää kansliatyössä myös muita seurakunnan pappeja.

Robert Hermanson ja *Lauri Ingman* ovat todenneet, että kirkkolain määräys papiston velvollisuudesta antaa todistuksia kirkonkirjoista tuli käsittää yhdeksi niistä säädöksistä, joissa valtio tunnusti kirkon ja sen valtiosuhteen merkityksen.²⁶ Heidän tulkintansa perustui kirkkolain säätämisyjärjestykseen ja tarkoitti sitä, että valtiolta oli tunnustanut papin kirjoittamien todistusten pätevyuden samalla kun säädetyt olivat hyväksyneet kirkkolain.

Papintodistuspykälää voidaan kuitenkin tarkastella myös toisesta näkökulmasta. Kirkkolakiin pyrittiin sisällyttämään vain kirkkoa koskevat asiat. Siinä

23 KL 1869 § 147.

24 KLF 1845, 373 § 4.

25 KL 1869 § 147–148, 150–151.

26 *Hermansonin* ja *Ingmanin* ruotsinkielinen teksti on vuodelta 1919: ”då KL 147 innehåller bestämmelser om prästerskapets skyldighet att utfärda bevis ur kyrkoböckerna, detta är att uppfatta såsom ett av dessa stadganden, vilka uttala kyrkans erkännande av och mot staten.” *Hermanson* 1933a, 30–31; Teksti on julkaistu myös suomenkielisenä käännöksenä: ”kun KL 147 sisältää määräyksiä papiston velvollisuudesta antaa todistuksia kirkonkirjoista, on tämä käsitettävä yhdeksi niistä säädöksistä, joissa lausutaan kirkon tunnustaminen valtion puolelta ja suhteessa valtioon.” *Hermanson* 1933b, 32–33. Teksti on osa lausunnosta, jota oli pyydetty kysymyksen, tuliko kirkolliskokoukselta pyytää lausunto säädettäessä yleisen siviilirekisterin pitämisestä. *Heilimo* 1958, 200.

lausuttiin ensisijaisesti, miten kirkossa tuli menetellä, eikä sitä, miten valtion tuli suhtautua kirkkoon. Kirkon oli pyydettyä palveltava todistuksillaan muuta yhteiskuntaa, eikä todistusten kirjoittamista mielletty valtion hyväksymis- eikä tunnustustoimena vaan kirkon palvelutehtävänä, sen velvollisuutena. Kun papintodistuspykälää tarkastellaan tästä näkökulmasta, lähtökohtana ei ole kirkkolain säätämisyjärjestys vaan pykälän sisältö.

Kummallakin tulkinnulla on oikeutuksensa, mutta 1860-luvulla papintodistuspykälän tarkoituksena ei ollut valtion tunnustuksen saaminen papintodistusten kirjoittamiselle, vaan kirkon yhteiskunnallisen tehtävän kirjaaminen lakiin. Papintodistusten kirjoittaminen ei kirkkolain käsittelyn yhteydessä herättänyt kiinnostusta, joten käytäntö jatkui siinä suhteessa entiseen tapaan. Voidaan myös sanoa, että uudessa kirkkolaissa kirkko sitoutui papintodistuksissa ilmenevään palvelutoimeen omana tehtävänä. Kristillisen kirkon tuli tukea kristillistä valtiota, niin kuin kristillisen valtion tehtävänä oli tukea kristillistä kirkkoa.

Kirkkolaissa kirkko sai oman päättävän elimensä, kirkolliskokouksen, ja erityisen lainsäätämisyjärjestyksen, mutta moni muu asia jäi ennalleen. Uudessa laissa ei tavoiteltu liian suuria muutoksia, vaan katsottiin parhaaksi keskittyä tärkeimpiin tavoitteisiin.²⁷ Siinä ei voitu velvoittaa valtiota eikä ketään valtion virkamiestä pitämään kirjaa väestöstä, mutta siinä voitiin velvoittaa pappi palvelemaan muuta yhteiskuntaa kirkonkirjoillaan ja papintodistuksillaan. Papiston väestörekisteritehtävien osalta kirkkolaissa jäätin tavallaan valistuksen pappisihanteen vangiksi eikä kirkon ja valtion ”onnettomasta sekoittumisesta” päästy siinä suhteessa eroon.

4.3. Mikä on kirkollishallitus?

Kirkkolain papintodistuspykälä vaikutti selkeältä, mutta kirkonkirjapykälän kompastuskiveksi tuli sana ”kirkkohallitus” (kyrkostyrelse), jonka kirkkolain tarkistuskomitea oli lisännyt lakitekstiin vuonna 1866. Se oli pitänyt lisäystä välttämättömänä mutta ei ollut katsonut tarpeelliseksi selittää, mitä se tarkoitti muutoksella.²⁸ Sellaisena pykälä tuli myös hyväksytyksi. Koska ruotsinkielinen lakiteksti oli virallinen²⁹ ja suomenkielinen sen käännös, on syytä tutkia kumpaakin. Pykälän alku ja loppu kuuluivat ruotsinkielisiinä:

Kyrkoböckerna skall kyrkoherden föra och så inrätta, som derom stadgadt är eller framdeles kan varda af kyrkostyrelsen förordnad. -- och åligger honom [kyrkoherden] för öfrigt att föra de böcker kyrkostyrelsen ytterligare kan finna af behovet påkallade.³⁰

Ensimmäinen, joka tulkitsi määräystä oli lain suomentaja Antero Warelius:

Kirkonkirjat kirjoitakoon kirkkoherra ja asettakoon ne sillä tapaa, kuin niistä nyt määrätynä on, taikka kirkkohallitus vasta ehkä määrää. -- ja on muutoin

²⁷ *Schauman* 1859, 364–365; *KLF* 1863, 135.

²⁸ *KLF ändr* 1866, 16–17, 41; *Ahla* 1950, 8–9; *Heilimo* 1958, 193–194.

²⁹ *Rommi* 1964, 52–53.

³⁰ *KyrkoL* 1869 § 146 (*Förf.s* 30/1869).

hänen velvollisuutensa pitää niitä kirjoja, jotka kirkkohallitus vielä voipi katsoa tarpeellisiksi.³¹

Kirkkolain tarkistuskomitealle kyrkostyrelse/kirkkohallitus-sana ei ollut tulkinanvarainen, mutta sen tarkoittama asia ei myöskään ollut ajankohtainen. Kyse oli siitä, mitä muita kirjoja kirkkoherran oli vastedes mahdollisesti pidettävä ja kenen tehtävänä oli silloin antaa määräys niistä. Lain luettelemat kirjat riittivät senhetkiseen tarpeeseen.

”Kirkkohallitus” on kysymyksiä herättävä sana kirkonkirjapykälässä, ja sen merkityksestä on esitetty eri aikoina erilaisia tulkintoja. Vuonna 1880 eli kymmenisen vuotta kirkkolain hyväksymisen jälkeen Turun pappeinkokouksen keskusteltavaksi esitettiin kysymys, oliko kirkkohallituksella oikeus papistoa kuulematta antaa määräyksiä uusista kirjoista. Tuomiorovasti T. T. Renvall vastasi, että kirkonkirjapykälän viimeisen momentin mukaan kirkkoherralla oli velvollisuus pitää niitä kirjoja, joita kirkkohallitus voi katsoa tarpeelliseksi, ja lisäsi: ”Ei ole mahdollista ajatella, että sanottu hallitus papistoa kiusatakseen käskisi pitää tarpeettomia kirjoja, minkä vuoksi papisto tässä suhteessa voinee täysin luottaa kirkkohallitukseen.”³² Sen paremmin kysyjä kuin vastaajakaan ei maininnut, mitä he kyseisellä hallituksella tarkoittivat. Kun Renvall kuitenkin puhui ikään kuin ulkopuolisesta hallituksesta, hän tuskin tarkoitti tuomiokapitulia, jonka jäsen hän oli, vaan viittasi kirkollistoimituskuntaan.

Arkistodelegaatio, joka professori Ernst Gustaf Palménin johdolla selvitteli vuonna 1900 muun muassa kirkonarkistojen suojelemista, katsoi, että kirkkohallitus (kyrkostyrelse) tarkoitti kirkonkirjapykälässä sekä tuomiokapituleja että maan hallitusta (landets regering), joka oli korkein kirkkohallitus (den högsta kyrkostyrelsen). Korkeimmalle kirkkohallitukselle kuului kirkonkirjojen pitämisessä myös viimeinen sana. Arkistodelegaation jäsenet olivat pääasiassa historiantutkijoita.³³

Lainopillinen tiedekunta antoi puolestaan arkistodelegaation mietinnöstä lausuntonsa seuraavana vuonna, mutta jätti avoimeksi kysymyksen, mitä kirkkohallituksella tarkoitettiin. Tiedekunnan mielestä sillä voitiin tarkoittaa maan hallitusta, mutta se ei ollut varmaa. Joka tapauksessa maan hallituksen oikeus kirkon ylimpänä hallintoelimenä rajoittui tiedekunnan mukaan kirkonkirjojen laatua koskeviin määräyksiin.³⁴

Hallinto-oikeuden professori K. J. Ståhlberg on sen sijaan kirjassaan ”Suomen hallinto-oikeus” tulkinnut yksiselitteisesti, että kirkonkirjapykälän ”kirkollishallituksella” tarkoitettiin ”maallista hallitusta kirkon ylimpänä hallituksena”, joka oli kuitenkin antanut vain joitakin koko maata koskevia säännöksiä. Ståhlbergin toimittamassa kirkkolain suomennoksessa vuodelta 1908 kyrkostyrelse-sana on käännetty ”kirkollishallitukseksi”. Ståhlbergin tulkintalinjalla on ollut myös hä-

31 KL 1869 § 146; Pirinen 1985, 163.

32 Turun ppkeptk 1880, 223–224.

33 Arkistodelegaation jäsenistä olivat historiantutkijoita Ernst Gustaf Palmén, Carl von Bonsdorff, Johan Wilhelm Ruuth ja Adolf Neovius, joka oli myös pappi. Vain Knut Anthoni oli oikeusoppinut. KM 1900:1, 9, 34; Valtiokalenteri 1900, 69, 101, 242, 244, 510; Heilimo 1958, 195; Murtorinne 1986, 192–193.

34 Lainopillisen tiedekunnan lausunto 1901, 119–121; Heilimo 1958, 197.

nen aikalaisensa valtiotieteilijä *K. R. Brotherus*, jonka mielestä kirkollishallitus oli maan hallitus.³⁵

Kirkollisen lainsäädännön asiantuntija *Olli Heilimo*, joka tutki kirkon oikeudellista asemaa vuoden 1869 kirkkolain mukaan, on etsinyt kirkkohallitus-sanana tulkintaa muualta kirkkolaista, Schaumanin kielenkäytöstä ja oikeusoppineiden tulkinnoista. Hänen mielestään kirkkohallitus tarkoitti jotakin hallintoelintä, ja hän päätyi siihen, että sanalla tarkoitettiin tuomiokapituleja.³⁶

Muutama seikka herättää Heilimon tulkinnaissa kysymyksiä. Miksi sanaa käytettiin kirkonkirjapykälässä yksikössä? Miksei siinä mainittu suoraan tuomiokapituleja, jotka oli kirjattu lakiin määrättyinä hallintoeliminä? Jos sanalla tarkoitettiin tuomiokapituleja, katsottiinko, että kirkonkirjoja koskevat määräykset saivat edelleen olla hiippakuntakohtaisia? Jo Nordström oli pitänyt kirkonkirjojen yhdenmukaisuutta tärkeänä, vaikka Schauman ei ollut toistanutkaan hänen näkemystään.

Schauman oli aluksi pitänyt asiaan kuuluvana, että kirkko hoitaisi itse myös hallintonsa, mikä olisi merkinnyt oman hallintoelimen luomista kirkon yhteisiä asioita varten. Kirkkolain laatimisen yhteydessä hän kuitenkin luopui ajatuksesta. Sekä Schauman että koko kirkkolakikomitea olivat tietoisia, että keskushallituksesta luopuminen merkitsi epäjohdonmukaista ratkaisua, sillä ilman kyseistä elintä kirkon itsehallinto jäisi puolitiehen. Toisaalta haluttiin välttää äkinäisiä muutoksia. Niissäkin oli omat vaaransa, eikä yhteiskuntaruumis ollut lakien koekelukenttä. Tärkeintä oli saada hyväksytyksi kirkolle oma lainsäädäntöjärjestys. Ylimmän kirkollisen hallintoelimen puutetta korvasi jossain määrin senaatin kirkollistoimituskunta, jonka esittelijäsihteerinä toimi pappi. Schauman piti järjestelyä kutakuinkin tyydyttävänä.³⁷

Kirkkohallitus-sanasta tuli ongelmallinen siinä vaiheessa, kun sen alkuperäistä asiasisältöä ei enää ymmärretty. Tuomiorovasti Renvallin varhainen tulkinta viittaa mielestäni varsin selvästi kirkollistoimituskuntaan maallisen esivallan edustajana. Renvallin sanoista kuvastui myös, että *ecclesialla* oli täysi luottamus *politian* kirkkoon kohdistuviin toimiin.

Eino Murtorinne on todennut, että uusi kirkkolaki vahvisti kirkon ylimmän hallinnon osalta aikaisemman käytännön, joten hallitusvalta jäi senaatille, sen kirkollistoimituskunnalle ja viime kädessä hallitsijalle.³⁸ Kirkon ylin hallinto jätettiin siten tietoisesti valtiovallalle. Alemmalla tasolla kirkollishallinto oli kirkon omissa käsissä.

Käytän tutkimuksen tekstissä kirkonkirjapykälän kirkkohallituksesta pääasiassa sanaa ”kirkollishallitus”, joka esiintyy Ståhlbergin suomennoksen lisäksi joissakin lähteissä. Sitaateissa olen kuitenkin kääntänyt ruotsinkielisen kyrkostyrelse-sanana ”kirkkohallitukseksi”, jota käytettiin yleensä samanaikaisissa suomenkielisissä lähteissä. Varsinaisessa tekstissä kirkkohallitus-sana on kuitenkin käymätön, koska se luo häiritsevän mielleyhtymän myöhemmin perustettuun kirkkohallitukseen. Sanan kulloinenkin sisältö on tietenkin tulkittava historiallisen tilanteen mukaan.

35 *KL* 1908 § 146; *Ståhlberg* 1915, 17; *Brotherus* 1923, 282; *Heilimo* 1958, 195–196.

36 *Heilimo* 1958, 192–201.

37 *Schauman* 1859, 364–365; *KLF* 1863, 135; *Brotherus* 1923, 145; *Kansanaho* 1954, 174–177; *Heilimo* 1958, 59; *Pirinen* 1985, 88, 97–98, 109.

38 *Murtorinne* 1997b, 509.

"Styrelse" ja "regering" – käsitehistoriallinen analyysi

Mitä sanoilla *styrelse* ja *regering* tarkoitettiin kirkkolain syntyä aikana? Molemmat sanat esiintyivät esimerkiksi kirkon ylintä hallintoa koskevassa pykälässä:

*Den högsta styrelsen öfver kyrkan i hela landet tillkommer landets regering, och utöfvas på sätt derom särskildt stadgad är.*³⁹

Alemman tason kirkollisesta hallinnosta puolestaan säädettiin:

*För handhafvande af kyrkostyrelsen öfver församlingarna är landet indeladt i stift och hvarje stift i prosterier. Inom stiftet utöfvas denna styrelse af en biskop och ett domkapitel.*⁴⁰

Sekä *styrelse* että *regering*, voidaan kääntää sanalla "hallitus". Ruotsinkielessä *styra* on sittemmin eriytynyt kuvaamaan yleistä johtamista, *regera* hallituksen toimintaa. Myös suomenkielisen hallitus-sanan merkitys oli kirkkolain syntyä aikan häilyvä. Aluksi se tarkoitti hallitsijan valtaa ja 1860-luvulta alkaen vähitellen lakia säätävää valtaa. Senaattia ryhdyttiin puolestaan nimittämään hallitukseksi 1880-luvun puolivälissä.⁴¹

Vastaavasti *regering*-sana oli 1860-luvulla monimerkityksinen. Pappeinkokousten antaessa lausuntoja kirkkolakiehdotuksesta Kuopion tuomiorovasti Aron Gustaf Borg selitti, ettei sanalla *regering* tullut ymmärtää hallitusta ilman säätyjä. Porvoon tuomiorovastikunnassa puolestaan tulkittiin sanan *regering* tarkoittavan yksinomaan hallitsijaa (regent).⁴² Pappien kommentit kuvastavat sanan täsmentymätöntä käyttöä.

Kun kirkon ylin hallinto (den högsta styrelsen) uskottiin kirkkolaissa (§ 14) maan hallituksen (landets regering) asiaksi, hallituksella ymmärrettiin senaatin lisäksi säätyjä ja hallitsijaa, joiden tehtävät luettiin välittömästi seuraavassa pykälässä (§ 15).⁴³

Kirkkolain suomentaja, lakitekstin lähin aikalaistulkki, ilmaisi oman käsityksensä säädöksen sisällöstä: "Korkein kirkollishallitus koko maassa on Suomen esivallalla, ja toimitetaan, kuten siitä erittäin on sääty."⁴⁴ *Regering* ei tarkoittanutkaan nimenomaista hallintoelintä, vaan esivaltaa, joka hoiti ylintä kirkollista hallintoa omien hallintoelintensä välityksellä.

Myös *kyrkostyrelse*-sanaa on kirkkolaissa käytetty tarkoittamaan kirkollista hallintoa yleensä. "För handhafvande af kyrkostyrelsen öfver församlingarna" (seurakuntien kirkollista hallintoa varten) on siitä esimerkkinä.⁴⁵ Se ei kuitenkaan merkitse, että kyseisellä sanalla olisi jokaisessa kirkkolain kohdassa sama merkitys. Kirkkolain sanavalinnat eivät olleet eksakteja. Samasta asiasta voitiin kirkkolaissa käyttää eri sanoja,⁴⁶ miksei myös eri asioista samaa sanaa. Kirkonkirjapykälän "kyrkostyrelse" viittaa varsin todennäköisesti maallisen esivallan toimivaltaan, jota käytännössä hoiti kirkollistoimituskunta. Kiistellyn sanan sisältö kuitenkin hämärtäi "käyttämättömänä" ja antoi myöhemmin aiheen erilaisille tulkinnoille.

Schauman ja kirkkolakikomitea olivat tietoisia ylimmän kirkollisen hallintokollegion tarpeellisuudesta, mutta kirkonkirjapykälään lisätty sana "kirkkohallitus" ei kuitenkaan ollut tähtäys kirkon tulevaan hallintoon. Lakia ei kirjoitettu toiveiden mukaan, *in abstracto*, vaan senhetkistä tilannetta varten, *in concreto*.

39 *KyrkoL* 1869 § 14.

40 *KyrkoL* 1869 § 13.

41 *Ylikangas* 1990, 140; *Pekonen* 2003, 129–134, 139; *Robert Hermanson* on 1921 todennut hallitus-sanan epätäsmällisyyden lakitekstissä. *Hermanson* 1933b, 38–43.

42 *Kuopion ppkptk* 1864, 115–116; *Heilimo* 1958, 68–69.

43 *KyrkoL* 1869 § 14, 15.

44 *KL* 1869 §14.

45 *KyrkoL* 1869 § 13; *KL* 1869 § 13.

46 Esim. lukukinkereistä käytettiin ruotsinkielisessä kirkkolaissa kolmea eri sanaa: läsförhörsmöte, läsmöte ja läsförhör. *KyrkoL* 1869 § 44, 49, 105.

4.4. Tilastollisen pääneuvoston uudistusinto ulottuu kirkonkirjoihin

Tilastoihin perehtyneen virkakunnan tarve oli tullut Suomessa 1800-luvun puolivälin jälkeen yhä ilmeisemmäksi. Tilastotiede oli uuden ajan tulokas, ja Johan Vilhelm Snellman piti sen merkitystä sekä yhteiskuntarauhan että kansantalouden kannalta erittäin merkittävänä. Luotettavat tilastot antoivat tukevan pohjan hyvän politiikan toteuttamiselle. Vuonna 1857 oikeustieteellisessä tiedekunnassa täytettiin ensimmäistä kertaa vakinaisesti talousoikeuden ja kansantaloustieteen professorinvirka, jonka sai Axel Wilhelm Liljenstrand.⁴⁷

Tilasto-sanan luoja *Paavo Tikkanen* kiinnitti väitöskirjassaan vuonna 1859 huomiota väestötietojen puutteellisuuteen ja samalla tilastollisen virkakunnan puuttumiseen. Muutaman vuoden kuluttua Suomeen saatiinkin uusi virasto, kun väliaikainen tilastollinen toimisto aloitti työnsä vuonna 1865. Se perustettiin vain pariaksi vuodeksi, mutta sen toimiaikaa pidennettiin. Seurakuntien keräämät taulustotiedot, jotka olivat kulkeneet Ruotsin vallan jälkeen kamaritoimituskunnalle, saivat vuodesta 1868 alkaen tilastollisesta toimistosta uuden osoitteen. Keisarille tehty anomus viraston vakinaistamisesta johti myönteiseen tulokseen vuonna 1870, jolloin väliaikaisesta toimistosta tuli pysyvä elin, tilastollinen virasto. Yli puoli vuosisataa oli kuitenkin ehtinyt kulua, ennen kuin Venäjän Suomeen saatiin oma tilastovirasto. Jo väliaikaisen toimiston alkuvaiheessa johtajan apulaiseksi oli valittu Pohjoismaiden historian ja Suomen tilastotieteen dosentti Karl Emil Ferdinand Ignatius, joka kohosi 30-vuotiaana toimiston päälliköksi. Ignatius oli aloitetykyinen, työstään innostunut ja määrätietoinen johtaja, jota kannustivat ulkomaiset esikuvat. Ignatius teki jo 1860-luvulla Suomea tunnetuksi myös ulkomailla hyvin laadittujen tilastojen avulla.⁴⁸

Tilastollinen virasto palveli monipuolisesti valtiovallan tarpeita yhteiskunnan kehittämiseksi. Sen keräämiä tietoja käytettiin maan talouden, elinkeinoelämän eri alojen, koulutuksen ja lääkintähuollon tarpeisiin. Myös valtiopäiviltä tuli toivomuksia erilaisista tiedontarpeista, kuten esimerkiksi vuonna 1873, jolloin virasto sai tehtäväkseen tilaston laatimisen sokeista. Tiedot kerättiin papistolta, ja tuomiokapitulit toimittivat ne tilastolliselle virastolle. Porvoon tuomiokapituli jopa kiirehti lähettämään vaaditut tiedot, ennen kuin se oli saanut ne kaikista seurakunnista ja lupasi lähettää muistutuskirjeen seurakuntiin, joista tietoa ei ollut saatu. Turun hiippakunnassa tilastoon sisällytettiin paitsi sokeat myös henkilöt, joiden näkökyky oli suuressa määrin heikentynyt.⁴⁹ Kirkko palveli kuuliaisesti yhteiskunnan laajenevaa tiedontarvetta, eikä muuta väylää luotettavien henkilötietojen saamiseksi ollutkaan. Tiedot väestöstä olivat perustietoja, joita tarvittiin monessa eri yhteydessä.

Tilastollinen virasto jakaantui kahteen osastoon, toimeenpanevaan ja neuvottelevaan. Toimeenpanevan osaston nimenä oli ”Tilastollinen toimisto”, ja neuvottelevan osaston nimeksi tuli ”Tilastollinen pääneuvosto” (Statistiska centralkommissionen). Pääneuvoston jäseniksi oli määrätty viraston johtajan lisäksi yh-

47 Lahtinen 2006, 171–173.

48 Tikkanen 1859, 2, 15–20; Lundell 1913, 187–188; Klinge 1982, 210; Luther 1993, 54–57, 69–72, 133–134; Tilastollisen viraston nimi muutettiin 1884 Tilastolliseksi päätoimistoksi ja 1971 Tilastokeskukseksi. Luther 1993, 9, 79.

49 TKA SK 3/36 1874, 6/60 1875; Luther 1993, 73.

deksän eri aloja edustavaa virastopäällikköä, kaksi senaatin virkamiestä sekä yliopiston kansantaloustieteen ja yleisen historian professorit. Myös toimeenpanevalla osastolla oli pääneuvostossa edustajansa. Pääneuvosto toimi aluksi vireästi, mutta sitä ei ollut helppo saada koolle, ja siitä tuli lopulta Ignatiuksen kivireki. Sen toiminnasta ei ole säilynyt kovin paljon muuta tietoa kuin väestönlaskenta-asetuksen perusteellinen valmistelutyö, jonka se aloitti viimeistään vuonna 1871. Taulustolaitoksen lomakkeet eivät nimittäin enää vastanneet muuttuvan yhteiskunnan tarpeita, sillä ne olivat säilyneet muuttamattomina yli kuusikymmentä vuotta.⁵⁰

Taulustojen uusimisesta oli keskusteltu pappissäädyssä 1860-luvulla kahden valtiopäiväaloitteen pohjalta, mutta kumpikaan ei ollut johtanut tulokseen.⁵¹ Uusimissuunnitelmat käynnistyivät vasta seuraavan vuosikymmenen alussa, kun tilastollinen pääneuvosto otti asian huolekseen. Se halusi perehtyä asiaan perinpohjaisesti ja päätti huhtikuussa 1871, että vuosien 1843 ja 1852 komiteoiden ehdotukset tuli ensin lähettää kiertämään kaikille pääneuvoston jäsenille. Samalla se kehotti Ignatiusta laatimaan luonnokset uusiksi taulustolomakkeiksi, jotka myös kiertäisivät kaikkien jäsenten tutkittavina.⁵²

Puolen vuoden kuluttua, lokakuussa 1871, lomakkeiden uusimisesta ja koko väestökirjanpidosta käytiin pääneuvostossa perusteellinen keskustelu. Keskeisenä kysymyksenä oli luotettavien ja ajan tasalla olevien perustietojen saaminen maan väestöstä. Siihen saakka papisto oli antanut nämä tiedot väkiluku-, mortalliteetti- ja nativiteettitaulujen muodossa. Oliko kuitenkin mahdollista, että velvoite siirrettäisiin jollekin muulle viranomaiselle? Yleisen historian professorin Yrjö Sakari Yrjö-Koskisen⁵³ mielestä kyseisten tietojen hankkimiseen ei ollut muuta tietä, sillä papisto oli ainoa viranomaistaho, joka piti luetteloa seurakuntien jäsenistä ja kirjasi kaikki väestössä tapahtuneet muutokset. Papistolle määrätty velvollisuus väestötietojen ilmoittamisesta oli sen vuoksi säilytettävä. Häntä kannatti professori A. W. Liljenstrand, jonka mielestä väestötilasto oli maan täydellisin ja tarkin tilasto. Ignatius oli osittain samaa mieltä, mutta huomautti, ettei luterilaisten seurakuntien jäsenistö vastannut enää maan koko väestöä, vaan tilanne oli muuttunut. Maassa oli suuri joukko toisiin kirkkoihin kuuluvia, ja sellaisten henkilöiden määrä kasvaisi, kun täydellinen uskonnonvapaus toteutettaisiin. Lisäksi vain osa toisuskoisista kuului johonkin seurakuntaan. Myös seura-

50 TKA C StCk ptk 1871–75; Tilastollisen pääneuvoston jäseniksi tulivat Ignatiuksen lisäksi puheenjohtaja, todellinen valtioneuvos Claes Wilhelm Gylden, tullihallituksen ylijohtaja, kenraalimajuri Constantin Wikman, tie- ja vesikulkulaitoksen ylijohtaja, kenraalimajuri Julius Mickwitz, lääkintöhallituksen pääjohtaja, valtioneuvos Felix von Willebrand, Suomen pankin johtokunnan puheenjohtaja August Florin, senaatin maanviljelys- ja yleisten töiden toimituskunnan esittelijäsihteeri Sixtus Victor Calamnius, apulaisprokuraattori Carl Sederholm, vankiloiden tarkastaja, hovioikeudenneuvos Adolf Grotenfelt, metsähallituksen ylijohtaja Alexander af Forselles, talousoikeuden ja kansantalouden professori Axel Wilhelm Liljenstrand, yleisen historian professori Georg Zacharias Forsman (myöh. Yrjö-Koskinen) sekä vuorihallituksen intendentti Walfrid Bremer. KA K. E. F. Ignatiuksen kokoelma kotelo 8 *Ignatius* 1902, 48; *Bergholm* 1912, 177–178; *Lundell* 1913, 187–190; *Suomen elämäkerrasto* 1955; *Luther* 1993, 72–75, 78–79.

51 Henrik Heikelin aloite taulustolomakkeiden yksinkertaistamisesta. *Papps ptk* 1867 I 62, II 703–704; Ahvenanmaan papiston aloite viisivuotistaulujen uudistamisesta 21.11.1866. *Papps ptk* 1867 I 66–67, III 1003, 1035; *Lundell* 1913, 188–189.

52 TKA C StCk ptk 19.4.1871 § 3.

53 Y. S. Yrjö-Koskinen oli vuoteen 1885 saakka Georg Zacharias Forsman. *Heikkilä* 1985, 18. Käytän tässä tutkimuksessa nimen suomenkielistä muotoa.

kuntiin kuulumattomista tulisi jonkun viranomaisen pitää luetteloa, jotta heidätkin saataisiin väestötilastoon. Lopullisessa äänestyksessä pääneuvosto asettui kuitenkin kannattamaan käytäntöä, että papisto täyttäisi toistaiseksi väestötaulut.⁵⁴ Ignatiuksen arvio kehityksen suunnasta ja sen vaatimista tilastoinnin muutoksista ei niin ollen saanut enemmistön kannatusta. Äänestys jouduttiin kuitenkin suorittamaan.

Pääneuvosto katsoi myös, etteivät sen kyvyt riittäneet Ignatiuksen uusimien lomakkeiden tarkistamiseen, vaan tehtävään tarvittiin taulustoihin perehtynyt lisäjäsen. Uudet taulustolomakkeet aiheuttaisivat varsin todennäköisesti myös kirkonkirjojen uusimisen, mikä puolestaan vaatisi uuden asetuksen. Koska taulustolomakkeiden ja kirkonkirjojen uusiminen kytkeytyivät toisiinsa, pääneuvosto halusi tukeutua johonkin kokeneeseen pappiin, joka olisi toiminut pitkähkön ajan papinvirassa. Pääneuvosto kehottikin Ignatiusta kysymään professori Carl Gustaf von Esseniltä, suostuisiko tämä hyväntahtoisesti tulemaan seuraavaan kokoukseen.⁵⁵

C. G. von Essen oli tullut käytännöllisen teologian professoriksi vuonna 1866 Schaumanin tultua valituksi Porvoon piispaksi. Hän oli aloittanut herännäispapina, mutta siirtynyt verraten pian beekiläisyyden kannattajaksi ja jatkanut sen jälkeen opintojaan. Pohjanmaalla von Essen oli toiminut kolmisen vuotta Ylihärmän kappalaisen apulaisena, sen jälkeen vuosina 1849–1862 saman seurakunnan kappalaisena ja vuosina 1862–1866 Ilmajoen kappalaisena. Hänellä oli siis kokemusta seurakuntapapin työstä, ja ilmeisesti hän oli perehtynyt myös kirkonkirjojen pitämiseen ja taulustojen täyttämiseen, vaikka hän olikin vuoden 1859 pappeinkokouksessa ilmaissut haluavansa olla mieluummin pappi kuin kanslisti.⁵⁶

Pääneuvoston asettamat kriteerit täytyivät von Essenissä, joten valintaa voi pitää onnistuneena. Ilmeisesti von Essen oli Yrjö-Koskisen ja Ignatiuksen ehdokas, vaikka pöytäkirja vaikeneekin, kuka häntä ehdotti. Ainakin Ignatius oli tuntenut von Essenin jo tämän ollessa Ylihärmän kappalaisena.⁵⁷ Professorin suostumista oli todennäköisesti myös tiedusteltu etukäteen, ja hän lienee saanut tutustua valmistuneeseen aineistoon, sillä muuten on vaikea ymmärtää, että hän jo viikon kuluttua istui uudistusehdotukseen perehtyneenä pääneuvoston kokouksessa.⁵⁸ Ignatius ja von Essen toimivat samaan aikaan muutenkin yksissä tuumin Yrjö-Koskisen kanssa suomenkielisissä kouluasioissa.⁵⁹

Professori von Essen vaikutti tyytyväiseltä, kun lomake-ehdotukset olivat yksinkertaisempia kuin ennen. Hänen mielestään papiston tulisi ottaa toisuskoisetkin tauluihin siinä kunnassa, missä nämä asuivat, koska heidän määränsä oli vielä niin pieni. Mortaliteettitaulun nimeksi hän ehdotti: ”Taulu väestössä tapahtuneista muutoksista”, mikä vastasi paremmin sen sisältöä. Pääneuvosto toimi tarkistustyössään nopeasti, sillä runsaan kuukauden kuluttua sen jälkeen kun von Essen oli tullut lisäjäseneksi, pääneuvosto oli suorittanut tehtävänsä. Jotta uudistus etenisi suotuisasti, päätettiin pyytää lausunto uusista taulustolomakkeista

54 TKA C StCk ptk 14.10.1871 § 3; *Lundell* 1913, 190–191.

55 TKA C StCk ptk 14.10.1871 § 3; *Lundell* 1913, 191.

56 *Turun ppkptk* 1859, 150–151; *Ruuth* 1927, 593–594; *Perälä* 1938, 64–66; *Alanen* 1953, 797–798; *Ylikangas* 1984, 53–141; *Murtorinne* 1986, 142–147; *Murtorinne* 2003 SKB 2, 672.

57 KA K. E. F. Ignatiuksen kokoelma kotelo 8 *Ignatius* 1902, 28.

58 TKA C StCk ptk 21.10.1871.

59 *Heikkilä* 1985, 51.

myös valtiopäiville kokoontuvalta pappissäädyltä. Päätös oli luontevasti toteutettavissa, sillä von Essen kuului vuoden 1872 valtiopäiväpapistoon.⁶⁰ Toimenpite oli myös taktisesti viisas, sillä papisto oli avainasemassa taulujen täyttäjänä.

Puolen vuoden kuluttua, keväällä 1872, pappissäädyn edustajia kokoontuikin Ignatiuksen luona. Säätö oli valinnut tähän epäviralliseen neuvotteluun tuomiorovasti Aron Gustaf Borgin, kirkkoherra Viktor Lars Helanderin, tohtori Axel Fredrik Granfeltin, rovasti Herman Fredrik Sohlbergin, tohtori Magnus Erik Alo-paeuksen, tohtori Anders Johan Hornborgin ja professori von Essenin, jotka tarkastivat ehdotukset uusiksi mortaliteetti- ja väkilukutauluiksi ja antoivat niistä lausuntonsa. Mortaliteettitaulun nimeä tarkennettiin vielä vähän: ”Taulut väestössä tapahtuneista vuotuisista muutoksista”, ja sen antaminen katsottiin tulevaisuudessakin (i all framtid) papiston tehtäväksi, mikäli kyseisiä tietoja ei voinut saada joltakin muulta viranomaiselta. Sen sijaan väkilukutaulut eli viisivuotistaulut papiston tuli antaa vain toistaiseksi (blott tillsvicare) eli siihen saakka, kunnes jokin toinen viranomainen ottaisi suorittaakseen väestönlaskennan. Lomakkeiden yksityiskohtiin papiston edustajilla ei ollut juuri huomauttamista.⁶¹

Pappissäädyn edustajat hyväksyivät taulustojen uudistamisen, mutta väestönlaskua koskevan ehdotuksen tekeminen oli vasta puolitiessä, sillä myös rippikirjat ja historiakirjat oli muokattava sellaisiksi, että niistä löytyisivät vastaukset taulustolomakkeiden kysymyksiin. Pääneuvostossa oli jo edellisenä syksynä sovittu, että kirkonkirjoja koskevat muutosehdotukset tuotaisiin seuraavaan kokoukseen. Muut kysymykset syrjäyttivät kuitenkin kirkonkirjojen uusimisen, sillä pääneuvosto joutui pitkään selvittämään kauppatasetta eli tuontia ja vientiä koskevaa tilastointia. Vasta syksyllä 1873 Ignatius esitti kokoukselle laatimansa ehdotukset, jotka koskivat rippikirjan sekä kastettujen, kuolleiden, vihittyjen ja muuttaneiden kirjojen uusia kaavoja. Kun professori von Essen ei ollut kokouksessa paikalla eikä ehdotuksia ollut kierrätetty jäsenten tarkastettavana, asian käsittelyä siirrettiin.⁶²

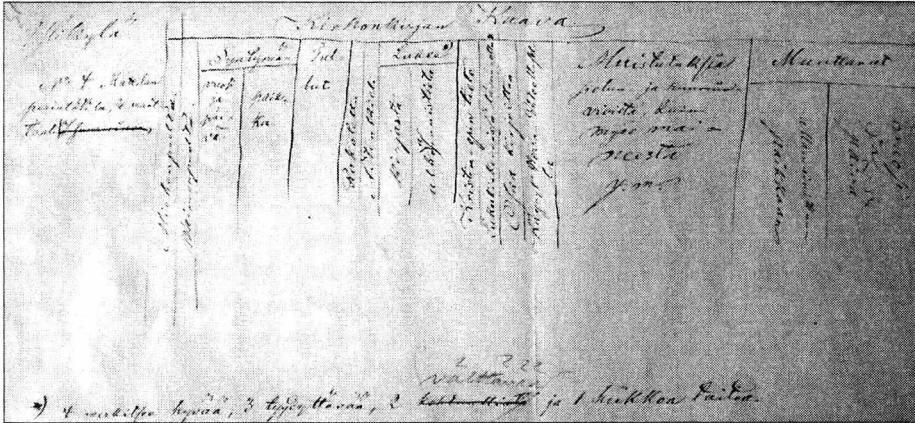
Kahdessa seuraavassa kokouksessa, marraskuussa 1873 ja helmikuussa 1874 von Essen oli jälleen mukana. Marraskuun kokouksessa käsiteltiin kuolinsyynimistön uusimista ja annettiin taulustojen ja kirkonkirjojen uudistukseen liittyvän asetuksen teksti muokattavaksi kolmimiehiselle toimikunnalle, johon valittiin Ignatiuksen ja von Essenin lisäksi kanslianeuvoksen arvon saanut professori Liljenstrand. Helmikuun kokoukseen mennessä asiakirjat olivat kiertäneet pääneuvoston jäsenten tarkastettavana, ja kolmisen vuotta vireillä ollut uudistus-hanke asetusehdotuksineen hyväksyttiin toimikunnan ehdotuksen mukaisesti. Helmikuun kokouksessa hyväksyttiin myös keisarilliselle majesteetille eli senaatille osoitettu pitkä saatekirje. Sen liitteiksi tulivat myös kaavaehdotukset, jotka koskivat väkilukutaulua, väestötietojen muutostaulua ja rippikirjan aukeamaa sekä kastettujen, kuolleiden, vihittyjen ja muuttaneiden kirjoja. Tilastokeskuk-sen arkistossa on säilynyt suomenkielinen luonnos rippikirjan uudesta aukeamasta. Sen pohjalta piirrettiin ruotsinkielinen versio, joka lähetettiin senaatille.⁶³ Luonnos on mahdollisesti von Essenin käsialaa.

60 TKA C StCk ptk 21.10.1871 § 3, 28.10.1871 § 4, 25.11.1871 § 3, 4; *Murtorinne* 1986, 143.

61 Kokouksen pöytäkirja on tilastollisen pääneuvoston pöytäkirjojen yhteydessä. TKA C StCk ptk 16.5.1872; *Österbladh* 1934, 599–685.

62 TKA C StCk ptk 23.11.1872, 28.12.1872, 7.2.1873, 7.10.1873 § 4.

63 TKA C StCk ptk 24.2.1874, LK 22/48 1874; *Suomen elämäkerrasto* 1955, A. W. Liljenstrand.



Luonnos koko maata koskevaa rippikirjan kaavaa varten on mahdollisesti professori C. G. von Essenin hahmotelma tai ainakin hänen ajatustensa mukaan tehty, sillä siitä ilmenee rippikirjaan perehtyneen henkilön ote. Senaatille lähetettävää asetusehdotusta varten se piirrettiin puhtaaksi ja samalla ruotsinnettiin tilastollisessa virastossa, jolloin esimerkiksi Ylikylästä tuli "Örverby" ja Mattilan perintötilasta "Mattila skattehemman" (TKA LK 22/48 1874).

Ehdotuksia rippikirjojen ja historiikirjojen uudistamisesta ei käsitelty pöytäkirjojen mukaan yksityiskohtaisesti yhdessäkään pääneuvoston kokouksessa, vaan valmiit suunnitelmat hyväksyttiin ja lähetettiin senaatille. Vaikuttaa oudolta, että pääneuvosto, joka oli pohtinut huolellisesti taulustolomakkeiden uusimista, olisi jättänyt kirkonkirjoja koskevan uudistuksen kokonaan pohtimatta. Toisaalta pääneuvoston alkuinnostus laski nopeasti, kuten Ignatius mainitsee muistelmissaan. Lisäksi von Essenillä näyttää olleen asiantuntemuksensa ja uudistusta kohtaan osoittamansa myönteisen asenteen johdosta pääneuvoston luottamus. Hän oli ollut tiiviisti mukana koko ajan, kun ehdotuksen muita yksityiskohtia oli käsitelty, ja hänet oli valittu yhdessä Ignatiuksen ja Liljenstrandin kanssa muokkaamaan asetuksen lopullista sanamuotoa.⁶⁴ Ehkä pääneuvosto luotti siihen, että kirkonkirjojen uudistussuunnitelmat olivat parhaissa mahdollisissa käsissä.

Saatekirjelmässä tilastollinen pääneuvosto vertasi toisiinsa henkikirjoja ja papiston antamia väestötauluja ja totesi, että papiston antamilla väestötiedoilla oli ehdoton etusija. Kokemus oli osoittanut, etteivät vero- ja kantoluetteloina käytetyt henkikirjat voineet tarjota väestötilastolle täysin luotettavaa aineistoa. Ne olivat toisen käden lähteitä, enemmän tai vähemmän täydellisiä otteita kirkonkirjoista. Papisto oli Suomessa vanhastaan hoitanut ja hoiti edelleen varsinaista väestökirjanpitoa sekä syntyneiden, kuolleiden, vihittyjen ja muuttaneiden rekisteröintiä, minkä vuoksi tuntui luonnolliselta, että väestötilasto saisi jatkossakin primääritietonsa siltä taholta. Ehdotuksessaan pääneuvosto sivuuttikin kokonaan henkikirjat, koska se katsoi niiden kuuluvan varsinaisen väestötilaston ulkopuolelle.⁶⁵

Kirjelmässä todettiin, että Ruotsin ja Suomen taulustolaitos oli nauttinut aikanaan ansaittua huomiota, mutta vuoden 1811 jälkeen eli kuusi vuosikymmen-

64 TKA LK 22/48 1874; KA K. E. F. Ignatiuksen kokoelma kotelo 8 Ignatius 1902, 48.

65 TKA LK 22/48 1874 Pääneuvoston saatekirje senaatille 24.2.1874.

tä Suomen taulustolomakkeet olivat pysyneet muuttamattomina eivätkä ne vastanneet enää ajan vaatimuksia. Samalla viitattiin Ruotsissa tehtyihin korjauksiin. Suomessa ei kuitenkaan ollut aihetta mennä perusteellisiin eikä kalliisiin muutoksiin. Papistolle ei myöskään ollut syytä säilyttää lisäkuormaa, vaan taulustolaitos voisi jatkaa entisellä pohjalla. Käytössä olevia lomakkeita oli vain tarkistettava ja muokattava.

Sellainen muokkaus ei ole kuitenkaan voinut tapahtua ilman, että myös taulustolaitoksen lähteet eli kirkkoherrojen velvollisuudeksi Suomen kirkkolain 146 §:ssä pantu kirjanpito seurakunnan jäsenistä on otettu tarkistuksen kohteeksi. Koska taulustojen sisältö määräytyy tämän kirjanpidon laadun mukaan, myös ehdotuksen uusiksi taulustolomakkeiksi täytyy niin ollen edellyttää, että vaaditut tiedot kuuluvat niihin merkintöihin, jotka tehdään kirkonkirjoihin. Sen vuoksi Tilastollisella pääneuvostolla on ollut aihetta taulustolomake-ehdotuksen yhteydessä muokata myös lomakkeet kirkonkirjoja sekä syntyneiden ja kastettujen, vihittyjen, sisään- ja ulosmuuttaneiden ja kuolleiden luettelota varten. Jos nämä ehdotukset saavat Teidän Keisarillisen Majesteettinne Armollisen vahvistuksen, ei vain taulustojen laatiminen tule vastaisuudessa huomattavasti helpommaksi, vaan saadaan myös yhtenäinen kirjanpito koko maahan.⁶⁶

Pääneuvosto kuvasi ja perusteli laajasti kirkonkirjoihin tulevia vähäisiä muutoksia. Rippikirjaan tarvittiin vain kolme uutta saraketta, nimittäin äidinkielen, kirjoitustaidon sekä vakavien ruumiin ja sielunvammojen merkitsemiseksi. Etenkin merkintä kirjoitustaidosta saattoi herättää vastaväitteitä. Pääneuvosto myönsi, ettei papistolla ollut velvollisuutta sen merkitsemiseen, mutta totesi tiedon tarpeellisuuden, koska se oli oleellinen osa yleissivistystä, minkä vuoksi sen levineisyys oli tärkeimpiä ja kiinnostavimpia seikkoja tilastolliselle tutkimukselle. Pääneuvosto myös totesi, että papistolla oli parhaat mahdollisuudet saada luotettava tieto kirjoitustaidosta esimerkiksi kinkereillä.

Kun pääneuvosto tällä perusteella on halunnut tuoda kirkolliseen kirjanpitoon tämän [kirjoitustaito-] sarakkeen, se on tapahtunut toivossa, että maan korkeasti valistunut papisto ei halua olla myötävaikuttamatta tässä asiassa, varsinkin kun sen vuoksi tuskin tarvitaan mitään lisätyötä.⁶⁷

Uudistuksessa papiston työtä myös helpotettaisiin, sillä kirkkoherrojen ja lääninrovastien ei enää tarvitsisi tehdä tauluista yhdistelmiä. Väkilukutaulu eli viisivuotistaulu annettaisiin jatkossa vain joka kymmenes vuosi. Taulustojen täyttämisen tulisi muutenkin entistä selkeämmäksi ja yksiselitteisemmäksi.⁶⁸

Saatekirjelmän mukaan varsinaisten asetusehdotusten muokkauksessa oli käytetty hyväksi vuosien 1843 ja 1852 komiteanmietintöjä sekä maaherrojen, tuomiokapitulien, papiston ja muiden virkamiesten antamia lausuntoja, jotka koskivat vuoden 1843 mietintöä. Näiden lausuntojen joukosta pääneuvosto oli poiminut edesmenneen Kangasalan kirkkoherran Henrik Tallqvistin muutosehdotuksen kirkollisen kirjanpidon uudistamiseksi. Sen pohjalta oli tehty vaihtoeh-

66 TKA LK 22/48 1874 Pääneuvoston saatekirje senaatille 24.2.1874.

67 TKA LK 22/48 1874 Pääneuvoston saatekirje senaatille 24.2.1874.

68 TKA LK 22/48 1874 Pääneuvoston saatekirje senaatille 24.2.1874.



Carl Gustaf von Essen (1815–1895) oli käytännöllisen teologian professorina Schaumanin jälkeen 1866–1875. Valokuva on 1860-luvulta, mahdollisesti sen loppupuolelta, jolloin entinen seurakuntapappi oli saavuttanut yliopistolliset tavoitteensa, tohtorin arvon ja professuurin. Tilastollinen pääneuvosto luotti von Esseniin etenkin kirkonkirjojen pidon asiantuntijana. Kirkkolain eksperti hän ilmeisesti ei ollut. – *Museovirasto*.

toinen ehdotus, mutta vaihtoehtojen paremmuus oli jätetty ”pätevimmän tuomarin” eli papiston arvioitavaksi.⁶⁹ Pääneuvosto lähetti siten senaatille kaksi eri asetusehdotusta, joista toinen perustui vallitsevaan käytäntöön, toinen Tallqvistin ehdotukseen. Sivuutan tässä yhteydessä jälkimmäisen ehdotuksen, koska sitä on jo aikaisemmin kuvattu.

Saatekirjelmässä ei mainittu mitään valtiopäiväpapiston osuudesta taulustojen tarkastajana, mutta siinä muistettiin korostaa von Essenin merkittävää työtä pääneuvoston lisäjäsenaana, hänen monivuotista käytännöllistä papintyötään sekä hänen taulustolaitosta ja kirkollista väestökirjanpitoa koskevaa tietämystään.⁷⁰ Ehkä olikin paikallaan vaieta valtiopäiväpapistosta, jonka tehtävä oli koskenut ainoastaan taulustolomakkeiden tarkastamista. Sen sijaan von Essenin, merkittävässä asemassa olevan kirkonmiehen, arvovalta pantiin taulustoja ja kirkonkirjoja koskevan uudistuksen hyväksyttävyyden takeeksi.

Keskeisin senaatille lähetetty asiakirja oli väestönlaskua koskeva asetusehdotus, joka pohjautui vuosien 1843 ja 1852 komiteanmietintöihin. Se jakaantui kahteen osaan, joista ensimmäinen oli otsikoitu: ”Kirkonkirjoista, ja miten ne tulee järjestää.” Toisen nimenä oli lyhyesti ”Väestötauluista”. Kirkonkirjoja koskevassa osassa todettiin:

Kirkkoherran tai asiaankuuluvan papin on pidettävä kirkonkirjaa jokaisessa seurakunnassa, joka on maahan perustettu. Se on järjestettävä vahvistetun,

69 TKA LK 22/48 1874 Pääneuvoston saatekirje senaatille 24.2.1874; KA STO KD 15/348 1874 Tklien lausunnot.

70 TKA LK 22/48 1874 Pääneuvoston saatekirje senaatille 24.2.1874.

koko maata koskevan kaavan mukaisesti: kaupungissa kaupunginosittain, kortteleittain ja talojen numeron mukaan sekä maalla kylien mukaisessa aakkosjärjestyksessä asumusten maakirjan numeron mukaan. Siihen on otettava seurakunnan kaikki jäsenet, ja siinä tulee olla täydelliset tiedot heidän nimestään, syntymävuodesta ja -päivästä, syntymäpaikasta, sukupuolesta ja säädystä, äidinkielestä, luku- ja kirjoitustaidosta, kristinopintaidosta, ehtoollisella käynnistä ja maineesta, kuten myös kuolinvuodesta ja -päivästä. – Kirkonkirja on uusittava joka kymmenes vuosi siten, että ajankohta sopii yhteen ajanlaskun vuosikymmenen kanssa.⁷¹

Toisuskoisten, jotka eivät muodostaneet omaa seurakuntaa, oli ilmoitettava vihkimisen, muuton, lapsen syntymän tai lähiomaisen kuoleman yhteydessä kaupungin poliisikamarille, maistraatille tai järjestysoikeudelle ja maalla kunnallislautakunnalle. Näiden viranomaisten tuli pitää kyseisistä henkilöistä tarkkaa luetteloa. Se oli annettava vuosittain paikkakunnan kirkkoherralle, joka siirtäisi henkilöiden tiedot määrättyyn osastoon kirkonkirjassa. Väestötaulujen laadinta oli papiston tehtävänä, ja taulustot tuli laatia siten, että 10-vuotistaulujen tiedot perustuivat rippikirjaan ja vuosittaisten taulujen tiedot kastettujen, vihittyjen, kuolleiden ja muuttaneiden luetteloihin.⁷²

Väestönlaskua koskevan asetuksen ja siihen liittyvien kaavauudistusten liikkeelle paneva ja niitä liikkeessä pitävä voima oli tilastollisen viraston johtaja K. F. Ignatius. Professori von Essenin mukaantulo asiantuntijaksi näyttää vapauttaneen pääneuvoston kantamasta huolta uudistusten etenemisestä. Suunnitelmien viimeistelty lopputulos kertoi huolellisesta valmistelusta, eikä kirkonkirjauudistuksen kytkemistä taulustojen uudistamiseen pidetty ongelmallisena. Kyseessä oli väestökirjanpitoa koskeva kokonaissuunnitelma.

4.5. Tuomiokapitulit torjuvat uudistuksen – pääneuvosto vastaa

Tilastollisen pääneuvoston ehdotus ohjattiin senaatissa kirkollistoimituskunnalle, joka pyysi siitä tuomiokapitulien lausunnot, niin kuin pääneuvosto oli arvelutkin. Alkuvuodesta 1875 kaikki kolme tuomiokapitulia vastasivat, ensin Turku, sitten Porvoo ja viimeisenä Kuopio. Porvoon kapitulilla oli käytettävissä Turun lausunto, Kuopiolla Turun ja Porvoon lausunnot. Turun ja Porvoon tuomiokapitulit laativat pitkän vastineen, Kuopio lyhyen. Kaikki ilmaisivat ensiksi kohteliaasti ehdotuksen hyvät puolet, vasta sen jälkeen tuli kritiikki. Turun tuomiokapituli totesi, ettei papisto halunnut vastaisuudessaakaan kieltäytyä antamasta apuaan taulustouudistuksen toteuttamisessa. Sen sijaan kirkonkirjojen pitämistä koskeva asetusehdotus oli täysin tarpeeton ja kirkkolain sivuuttavana asiaankuulumaton. Kirkkolaissa oli säännökset, miten ja kenen tuli pitää kirkonkirjoja.⁷³

71 TKA LK 22/48 1874 Underdänigste förslag till Nådig Förordning angående Folkberäkningen, ehdotus A § 1, 4.

72 TKA LK 22/48 1874 Underdänigste förslag till Nådig Förordning angående Folkberäkningen, ehdotus A § 3, 5, 6.

73 TKA LK 22/48 1874 Pääneuvoston saatekirje senaatille 24.2.1874; KA STO KD 15/348 1874 Tklien lausunnot; *Lundell* 1913, 194.

Periaatteessa tulevan asetuksen tuli sisältää vain taulustojen uusimiseen liittyvät asiat eikä mitään määräyksiä kirkonkirjojen järjestämisestä. Muuten oli vaarana, että yleinen asetus menisi kirkkolain edelle. Turun tuomiokapituli arviolta myös ehdotusta, jonka mukaan papin tulisi vuosittain merkitä kirkonkirjaan seurakuntaan kuulumattomat toisuskoiset. Kapitulin mielestä papin olisi otettava heidät huomioon vain vuosittaisia taulustoja täytettäessä. Terävimmän arvostelunsa tuomiokapituli suuntasi kuitenkin historiakirjoja koskevien kaavojen peukaloimiseen:

Mitä edelleen tulee kastekirjan, vihittyjen luettelon, kuolleiden luettelon sekä sisään- ja ulosmuuttaneiden kirjojen kaavoihin, tuomiokapituli ei voi vaieten sivuuttaa, että kapituli on viimeksi pidetyssä pappeinkokouksessa vuonna 1871 tehdyn päätöksen mukaan vahvistanut kaavat kaikkia kirkon juoksevia kirjoja varten ja nämä kaavat on julkaistu papistolle tiedoksi tuomiokapitulin kiertokirjeessä n:o 599.⁷⁴

Tarkasteltuaan yksityiskohtaisesti tilastollisen pääneuvoston historiakirjaehdotuksia Turun tuomiokapituli viittasi kirkonkirjapykälään ja vakuutti kirkon tajuavan ilman uusia säädöksiäkin, miten sen tuli palvella yhteiskuntaa.

Näyttää sen tähden aivan tarpeettomalta vahvistaa erityisen asetuksen avulla noudatettavaksi pääneuvoston edellä mainittuja kaavoja, koska – kuten edellä on osoitettu – kirkkohallituksen velvollisuutena on määrätä, miten kirkollisia kirjoja tulee pitää. On myös itsestään selvää, että taulustolomakkeiden muuttuessa kirkon merkintäkirjat täytyy järjestää siten, että tarpeelliset tiedot voidaan niistä saada.⁷⁵

Porvoon tuomiokapitulin lausunnossa viivytettiin aluksi pitkään seikoissa, joihin kapituli saattoi yhtyä. Mitään estettä tuomiokapituli ei nähnyt kirjoitustaidon merkitsemiselle kirkonkirjaan. Vaikka se ei kuulunut varsinaisesti papin tehtäviin, se ei ollut niistä kaukana. Papiston oli myös helpointa saada tietoonsa seurakuntalaisten kirjoitustaito, eikä taitomerkinän tekemistä voitu pitää kohtuuttomana rasituksena. Tuomiokapituli katsoi muutenkin, ettei sillä ollut mitään syytä vastustaa taulustouudistusta, vaikka papiston tehtävät sen vuoksi jonkin verran lisääntyisivätkin.

Sillä vaikkakaan pappeja ei voida pitää valtion virkamiehinä – on kuitenkin täysin valtion ja kirkon suhteiden mukaista, että pappien tulee kirkon ja seurakunnan palvelijoina avustaa valtiota ja sen viranomaisia sellaisten tietojen hankkimisessa, joita papit saavat omien tehtäviensä perusteella, ja joita juuri he parhaiten voivat ilmoittaa, eikä heidän tule ottaa huomioon, jos heidät siten velvoitetaan johonkin lisätyöhön. Sellaisiin tietoihin kuuluvat luettelot, joita papit Ruotsissa nykyisin voimassa olevan järjestyksen mukaan ovat velvolliset antamaan vuosittain ja joka kymmenes vuosi tilastolliselle keskusvirastolle. Sellaiset luettelot ovat täysin analogisia meidän kirkkolakimme 147. pykälän kanssa, jonka mukaan tuomari tai muu viranomainen vaatii todistusta jostakin sellaisesta, mitä kirkonkirjaan on merkitty.⁷⁶

74 KA STO KD 15/348 1874 Turun tklin lausunto 16.2.1875.

75 KA STO KD 15/348 1874 Turun tklin lausunto 16.2.1875.

76 KA STO KD 15/348 1874 Porvoon tklin lausunto 18.3.1875.

Myönteisen palautteen jälkeen alkoi ankara kritiikki. Porvoon tuomiokapituli yhtyi Turun lausuntoon ja vastusti konstitutionaalisiin ja kirkko-oikeudellisiin perusteisiin vedoten ”mitä vakavimmin” ehdotettujen kirkonkirjakaavojen ja kirkonkirjoja koskevan asetuksen vahvistamista. Asetusehdotus sisälsi nimittäin sellaista, mikä kuului kirkonkirjapykälään, ja se toi siihen lisäksi uutta, kuten koko maata koskevat kirkollisten kirjojen kaavat sekä tavan, miten kaupungissa ja maalla tuli pitää kirkonkirjoja.

Jos nyt tulisi sellainen säädös, kuin Tilastollinen pääneuvosto on ehdottanut, – niin sen kautta tulisi mainittu pykälä [146] kirkkolaisa kumotuksi, sillä ne eivät voi olla yhtä aikaa voimassa, kun kumpikin on erilainen. Mutta nyt kirkkolain 14. ja 450. pykälän mukaan kirkolliskokouksen tehtävänä on ehdottaa uutta [kirkkolakia] tai voimassa olevan kirkkolain muutosta ja selitystä, minkä jälkeen kirkolliskokouksen ehdotus alistetaan Keisarin ja säätyjen tutkittavaksi ja – kaikki kysymykset, jotka tulevat kirkolliskokouksen ratkaistaviksi, on sitä ennen valmisteltava hiippakuntien pappeinkokouksissa. Sellainen kirkkolain pykälän muutos, joka sisältyy Tilastollisen pääneuvoston kirkonkirjoja ja niiden kaavoja koskevaan asetukseen, ei voi tapahtua säätyjen ja Teidän Keisarillisen Majesteettinne armossaan vahvistaman kirkkolain mukaan muussa järjestyksessä, kuin että kirkolliskokous tekee siitä ehdotuksen.⁷⁷

Kuopion tuomiokapitulilla ei ollut enää paljon lisättävää Turun ja Porvoon lausuntoihin. Silläkään ei ollut mitään ajan vaatimusten mukaista tilastoa vastaan. Se jopa myönsi, että kirkonkirjojen yhtenäistämistä olisi omat etunsa, mutta se ei voinut kannattaa päätoimiston ehdotusta kirkonkirjojen uudistamiseksi, koska voimassa olevan kirkonkirjapykälän mukaan kirkollisen kirjanpidon järjestäminen kuului kirkollishallitukselle, jonka täytyi pitää silmällä myös kirkollisia tarkoituksia.⁷⁸

Kaikki tuomiokapitulit hyväksyivät siten taulustojen uusimisen, eikä yksikään asettanut kyseenalaiseksi, etteikö papin velvollisuutena ollut niiden täyttäminen kirkonkirjojen perusteella. Porvoon tuomiokapituli mainitsi suoraan, että kirkkolain papintodistuspykälä⁷⁹ ilmaisi kirkonkirjojen yhteiskunnallisen ulottuvuuden ja merkitsi papistolle kunkin ajan vaatimia velvollisuuksia, joita ei voitu etukäteen määritellä. Jokainen tuomiokapituli katsoi kuitenkin, ettei tilastollisella pääneuvostolla ollut oikeutta kajota rippikirjojen ja historiakirjojen kaavoihin, eikä niistä voitu antaa määräyksiä yleisen asetuksen perusteella.

Kirkollisista kirjoista säädettiin kirkkolaisa, tarkemmin sanottuna kirkonkirjapykälässä.⁸⁰ Turun ja Kuopion tuomiokapitulit mainitsivat, että kirkollishallitus antoi kirkonkirjoja koskevat määräykset, mutta molemmat jättivät sanomatta, mitä ne tarkoittivat kirkollishallituksella. Valtion perustama tilastollinen virasto se ei ainakaan voinut olla. Turun lausunnossa mainittiin, miten arkkihiippakunnan historiakirjojen kaavoista oli keskusteltu ensin pappeinkokouksessa, minkä jälkeen tuomiokapituli oli ne vahvistanut. Maininnasta ilmeni, että kirkonkirjat olivat edelleen hiippakuntakohtaisia ja niitä koskeva toimivalta oli vanhastaan ollut tuomiokapitulin käsissä.

77 KA STO KD 15/348 1874 Porvoon tklin lausunto 18.3.1875.

78 KA STO KD 15/348 1874 Kuopion tklin lausunto 8.4.1875.

79 KL 1869 § 147.

80 KL 1869 § 146.

Piispa Schauman epäilemättä tiesi kirkkolain luojana ja muokkaajana, mitä kirkonkirjapykälään lisätyllä sanalla ”kirkollishallitus” (kyrkostyrelse) tarkoitettiin. Porvoon lausunnossa varottiin kuitenkin viittaamasta mitenkään kirkollishallituksen toimivaltaan. Sen sijaan siinä kuvattiin voimakkain sanakääntein perustuslaillisiin ja kirkko-oikeudellisiin syihin nojautuen, miten kirkkolain muutoksen tuli tapahtua. Yhdenkään tuomiokapitulin vaakakupissa ei näytä painaneen mitään, että kirkonkirjojen kaavoja ja asetuksehdotuksen sanamuotoa oli ollut muokkaamassa ja valmistelemassa käytännöllisen teologian professori von Essen, jonka asiantuntemukseen pääneuvosto oli luottanut. Uusi kirkkolaki oli ollut voimassa koko ajan, kun kaavoja ja asetusehdotusta oli valmisteltu, eikä von Essen voinut olla tietämätön sen sisällöstä. Ehkä kapitulit jättivät hienotunteisuusyistä hänen nimensä mainitsematta.

Ilmeisesti tuomiokapituleilla ei ollut etukäteen tietoa tilastollisen pääneuvoston kirkonkirjoja koskevista suunnitelmista. Jos niistä olisi keskusteltu esimerkiksi Ignatiuksen luona pidetyssä valtiopäiväpapiston edustajien kokouksessa, tieto olisi todennäköisesti kulkeutunut kapituleille saakka. Muun muassa Kuopion tuomiorovasti Aron Gustaf Borg ja Porvoon tuomiokapitulin asessori Anders Johan Hornborg olivat ottaneet osaa kyseiseen kokoukseen.⁸¹

Tilastollinen pääneuvosto oli tyrmistynyt saatuaan käsiinsä tuomiokapitulien lausunnot ja senaatin pyynnön vastineen antamisesta. Ehkä se oli odottanut jonkinlaista kädenvääntöä, mutta kapitulien yhtenäiset syytökset kirkkolain ohittamisesta tai sen virheellisestä tulkinnasta tulivat yllätyksenä. Pääneuvoston ja ennen kaikkea Ignatiuksen närkästystä ja tuohtumista ei aikakaan ole pystynyt haalistamaan pöytäkirjan lehdiltä. Professori von Essen ei ollut enää kokouksissa läsnä, kun pääneuvosto laati vastineensa.⁸² Ei myöskään ole tiedossa, käytettiinkö hänen asiantuntemustaan sen muokkaamisessa. Todennäköisesti asian saama käänne ainakin kiinnosti häntä.

Pääneuvosto sai senaatin lausuntopyynnön toukokuussa 1875, mutta se piti kokouksensa vasta lokakuussa, mihin mennessä senaatilta tulleet asiakirjat olivat ehtineet kiertää jäsenten luettavina. Johtaja Ignatiuksella oli ollut aikaa miettiä syntynyttä tilannetta kesän yli, ja kokoukseen mennessä hän oli laatinut oman vastineensa. Siinä hän totesi, että väestökirjanpito kuului järjestyneen yhteiskunnan tärkeimpiin tehtäviin, koska jokaisen kansalaisen siviilioikeudellinen asema oli sidottu siihen kiinteästi. Tämän kirjanpidon perusteella voitiin todeta henkilön kelpoisuus avioliittoon, hänen sukulaisuussuhteensa ja perintöoikeutensa, ikänsä, vammansa ja maineensa sekä moni muu seikka. Sen vuoksi vaikutti itsestään selvältä, että väestökirjanpidon ylin valvonta kuului maan hallitukselle. Sillä täytyi myös olla oikeus antaa välttämättömiä määräyksiä asiassa, joka koski läheisesti koko yhteiskuntajärjestystä. Kirkonkirjojen asemaa siviilirekisterinä Ignatius ei hetkeäkään epäillyt:

Se seikka, että papisto pitää kyseistä kirjanpitoa Suomessa ja Ruotsissa, ei poista väestökirjanpidon asemaa siviilirekisterinä. Kirkonkirja on itse asiassa, riippumatta sen erityisistä kirkollisista tarkoituksista, myös siviilirekisteri ja ainoa siviilirekisteri, jota Suomessa pidetään. – Sen asema siviilirekisterinä on avoimesti tunnustettu myös Ruotsissa, eikä ole pois tieltä vedota tässä tapauk-

81 *Österbladh* 1934, 599–685.

82 TKA C StCk ptk 26.10.1875 ja 11.11.1875; *Lundell* 1913, 195.

Tilastotieteen dosentti, tilastollisen viraston johtaja, myöhemmin senaattori Karl Emil Ferdinand Ignatius (1837–1909). Kuva on 1870-luvun puolivälin vaiheilta, jolloin määrätietoisien nuoren johtajan kiista kirkonmiesten kanssa oli käynnissä tai käyty. Ignatius oli erittäin ammattitaitoinen, mutta myös kunnianarka (KA K. E. F. Ignatiuksen kokoelma kotelo 8 *Ignatius* 2002, 43–49, 84–98). – Valok. Charles Riis, Helsinki. Museovirasto.



nessa Ruotsin ja Suomen samankaltaisiin olosuhteisiin. – Jos Turun, Porvoon ja Kuopion tuomiokapitulien tarkastelutapa olisi oikea, niin ei valtiolla olisi mitään tekemistä tämän siviilirekisterin kanssa. Sitä tulisi tarkastella kirkollisena kirjanpitoa ja ainoastaan kirkollisiin tarkoitukseen aiottuna.⁸³

Ignatiuksen käsityksen mukaan kirkonkirjat eivät olleet vain kirkon kirjoja vaan myös valtion kirjoja, jotka toimivat maan siviilirekisterinä, koska muuta rekisteriä ei ollut. Siviilirekisterillä Ignatius tarkoitti yleistä kansalaisrekisteriä. Koska kyse oli sellaisesta rekisteristä, oli johdonmukaista ja oikeudenmukaista, että valtio saisi määrätä siitä. Ignatius pani tarkkaan puntariin myös pappien yhteiskunnalliset tehtävät ja heidän palkkasaatavansa:

Kirkonkirjan asema siviilirekisterinä on yleisön silmissä sen tärkein puoli. Myös kirkonkirjan pitämistä yleisö epäilemättä pitää yhtenä tehtävistä, joiden korvauksena papistolle suoritetaan maksuja. Ei ole vaikea mainita esimerkkejä, että papiston palkkausedut, vieläpä papinvirkojen lukumäärä on määrätty ottaen huomioon yhteiskunnallisten (civila) virkatehtävien määrä ja laatu. Jos papisto tarkastelee yhteiskunnallisia tehtäviä kuormana, tuntuu kohtuulliselta vaatia, että toisaalta myös se korvaus, jota he yleisöltä nauttivat, otetaan näin tarkastelun kohteeksi.⁸⁴

Ignatiuksen kritiikki oli purevaa. Vaatimuksella vapauttaa papisto yhteiskunnallisista tehtävistä, ei hänen mielestään ollut katetta, ellei papiston palkkaa ja virkojen määrää suhteutettu vähenevään työmäärään. Sanoista kuultaa ennen kaikkea ärtymys. Papistosta ei puhuttu enää kohteliaasti, kuten siinä vaihees-

83 TKA C StCk ptk 26.10.1875.

84 TKA C StCk ptk 26.10.1875 Ignatiuksen laatima vastine.

sa, jolloin uudistushanke oli lähetetty senaatille, vaan taistelutilanteessa otettiin käyttöön koko arsenaali. Vetoaminen papiston palkkaukseen ei kuitenkaan ollut pelkkää ilkeämielisyyttä, vaan samalla sen toteamista että kunnallisuudistus oli vähentänyt papiston tehtäviä, mutta ei sen saatavia.⁸⁵ Lopuksi Ignatius esitti tulokintansa kirkonkirjapykälästä ja erityisesti kirkollishallituksesta, mistä tuomiokapitulit olivat vaienneet:

Tuomiokapitulit vetoavat kirkkolakiin käsityksensä tueksi. Valitettavasti minun on tässäkin kohden oltava toista mieltä. Kirkkolain pykälässä 146 sanotaan: "Kirkonkirjat kirjoittakoon kirkkoherra ja asettakoon ne sillä tapaa, kuin niistä nyt on määrättynä taikka kirkkohallitus vasta ehkä määrää." Saman pykälän viimeisessä momentissa sanotaan: "ja muutoin on kirkkoherran velvollisuutena pitää niitä kirjoja, jotka kirkkohallitus vielä voi katsoa tarpeellisiksi." Mitä tulee kirkkohallitukseen, 14. pykälä puolestaan säätää, että "korkein kirkkohallitus koko maassa on maan hallitus." Luulisi, että hallituksella tämän perusteella ja täydellisesti voimassa olevan lain mukaan olisi oikeus riippumatta kaikista kirkkolain 146. pykälässä nimenomaan mainituista kirjoista määrätä papisto pitämään vielä sellaisia luetteloita, joita Tilastollinen pääneuvosto on ehdottanut. – – Sen vuoksi oma mielipiteeni on – ehdittyäni nyt lähemmin harkita asiaa – että hallituksella on täysi oikeus määrätä yhteisiä, koko maata ja kaikkia uskontunnustajia koskevia kaavoja kirkonkirjoja ja siviilirekistereitä varten.⁸⁶

Pääneuvosto yhtyi johtaja Ignatiuksen ajatuksiin ja kehotti häntä laatimaan seuraavaan kokoukseen vastausehdotuksen senaatille. Kanslianeuvos A. W. Liljenstrand halusi vielä lisätä, että kaavojen laatiminen kirkonkirjoja varten oli hallinnollinen eikä lainsäädännöllinen toimenpide.⁸⁷ Ignatiuksen kokouksessa lukema tuotunut kannanotto vaati ymmärrettävästi muokkausta.

Ilmeisesti pääneuvostoa ei ollut vaikea saada koolle uudestaan runsaan kahden viikon kuluttua, sillä asian saama käänne oli kiihdyttänyt mieliä. Tuomiokapitulien jyrkkä vastustus koettiin taisteluhaasteena, joka tiivistä rintamaa. Ignatius muokkasi senaatille menevän vastauskirjelmän uudelleen. Samalla kun kirjelmä laajeni, kärkevin kritiikki jonkin verran lieveni ja Ignatiuksen henkilökohtaiset ajatukset muotoiltiin pääneuvoston yhteisiksi ajatuksiksi. Liljenstrandin esittämä hallinnollisten ja lainsäädännöllisten asioiden erottaminen toisistaan niveltiin vastauksen eri kohtiin.⁸⁸

Pääneuvoston vastineessa todettiin Tuomiokapitulien huomautusten koskevan sekä kirkko-oikeudellista toimivaltaa että detaljikysymyksiä. Kirkonkirjan korostettiin olevan maan ainoa siviilirekisteri. Vain tämän rekisterin avulla voitiin laillisesti selvittää kansalaisen henkilötiedot ja henkilösuhteet, mitkä vaikuttivat hänen yhteiskunnalliseen asemaansa ja oikeudellisiin vaateisiinsa. Koska kirkollisella kirjanpidolla oli siviilirekisterin luonne, sen ylimmän valvonnan tuli kuulua maan hallitukselle:

85 Klinge 2006, 479.

86 TKA C StCk ptk 26.10.1875 Ignatiuksen laatima vastine.

87 TKA C StCk ptk 26.10.1875.

88 TKA C StCk ptk 11.11.1875.

Tähän oikeuteen ei vaikuta, ovatko siviilirekisteriä pitävät virkamiehet pappeja vai maallikoita, eikä sekään saavtako he palkkansa valtiolta, kirkolta vai seurakunnalta. Tunnustettakoon todella, että kirjanpito yhteiskunnan jäsenistä on varsinaisesti kunnallinen, kaikkien kirkollisten asiointien ulkopuolella oleva tehtävä, joka on pantu papiston velvollisuudeksi, mutta samalla ei saa jättää huomioon ottamatta, että tämä velvollisuus on vanhastaan sisällytetty niihin palveluksiin, joiden korvauksena papit nauttivat palkkaansa. – –

Kirkonkirjan luonnetta siviilirekisterinä sekä hallituksen oikeutta sen vuoksi antaa määräyksiä, jotka koskevat sen pitämistä, ei ole tietävästi myöskään milloinkaan aikaisemmin asetettu kyseenalaiseksi. Esimerkiksi 10. päivä marraskuuta 1748 annettiin Kuninkaallinen kiertokirje, jossa säädettiin, että pappien piti luetteloihin, joita heidän tuli pitää vuoden 1686 kirkkolain mukaan, merkitä myös lapset, sekä nuoremmat että vanhemmat, tehdä sarakkeet henkilön ikää varten sekä merkitä, kun joku kuolee, menee naimisiin tai muuttaa pois. Näitä määräyksiä, jotka olivat mitä lähimmässä yhteydessä taulustolaitoksen aikaansaamiseen, ei ole koskaan tarkasteltu vuoden 1686 kirkkolain muutoksena, vielä vähemmän sen loukkauksena. Sitä paitsi voidaan lisätä, että Ruotsissa, missä valtion ja kirkon välillä vallitsee samanlainen suhde kuin Suomessa, hallitus on antanut tarkkoja, koko maata koskevia yksityiskohdaisia määräyksiä, jotka koskevat papiston pitämiä historiikirjoja (ministerialböcker) ja muita luetteloita.⁸⁹

Tilastollinen pääneuvosto valitti, että kaikki tuomiokapitulit olivat jättäneet huomioon ottamatta kirkollisen kirjanpidon aseman maan siviilirekisterinä, mikä puolestaan oli ollut pääneuvoston laatiman asetusehdotuksen lähtökohta. Asetusta ei myöskään ollut tarkoitettu vain luterilaisille uskontunnustajille vaan kaikille Suomen kansalaisille tunnustuksesta riippumatta. Sitä noudattaisivat myös ortodoksipapit ja roomalaiskatoliset papit. Tietenkään se ei saanut olla ristiriidassa kirkkolain kanssa. Pääneuvoston mielestä ehdotus ei kuitenkaan ollut ristiriidassa kirkonkirjapykälän kanssa. Kirkollisen kirjanpidon tarvitsemat kaavat eivät nimittäin olleet lainsäädännöllinen, kirkolliskokoukselle alistettava asia, vaan hallinnollinen toimenpide, joka kuului kirkollishallituksen tehtäviin.⁹⁰

Pääneuvosto muistutti, että keisarillinen majesteetti eli käytännössä senaatti oli esteetön antamaan asetuksen, jossa oli koko maata ja kaikkien uskonnonharjoittajien väestökirjanpitoa koskevia määräyksiä, koska maan hallitus oli kirkollishallituksen korkein aste. Hiippakuntahallituksilla oli toki oikeus lisätä asetukseen kirkollisten olosuhteiden ja kirkkojärjestyksen vaatimia seikkoja. Ilman yleistä asetusta tässä siviilioikeudellisesti tärkeässä asiassa ei voitaisi koskaan saavuttaa yhdenmukaisuutta eikä täydellistä järjestystä. Pääneuvosto perusteli kantansa myös ortodoksisten ja roomalaiskatolisten seurakuntien väestökirjanpidolla, joka myös vastasi jossain määrin siviilirekisteriä. Keisarin käskykirjeet, joita näille seurakunnille oli annettu taulustoasioissa, olivat merkinneet hallinnollisia määräyksiä ja kohdistuneet niiden kirkonkirjoihin. Myös toisuskoisten, omaa seurakuntaa vailla olevien, viemistä kirkonkirjaan pääneuvosto perusteli:

Pääneuvosto ei ole ehdotuksellaan tarkoittanut mitään muuta, kuin että yhden kunnan kaikki jäsenet voisivat löytyä samasta kirjasta tai samasta niteestä ja etteivät irralliset luettelot joistakin yksittäisistä henkilöistä hajaantuisi ja

89 TKA C StCk ptk 11.11.1875.

90 TKA C StCk ptk 11.11.1875.

menisi hukkaan. Ei tuottane erityistä työtä eikä horjuttane tunnustuksellisia olosuhteita, jos jollekin lehdelle kirkonkirjan loppuun jäljennetään kyseiset siviiliviranomaisten luettelot.⁹¹

Pääneuvosto yritti todistaa ehdotuksensa myös papiston edun mukaiseksi. Papille olisi tarpeellista tietää, ketkä hänen seurakuntansa alueella kuuluivat toiseen uskonoppiin ja millainen tämä oppi oli. Sitä paitsi sellaisia uskontunnustajia oli neuvoston saaman tiedon mukaan ennenkin otettu luterilaisiin kirkonkirjoihin, ja niin meneteltiin edelleen esimerkiksi baptistien osalta Pohjanmaalla. Toki vastaisuudessa voitaisiin siviilivirkamies velvoittaa pitämään näistä henkilöistä kunnollista kirjaa tai siviilirekisteriä, joka luovutettaisiin papin käyttöön vain taulustoja täytettäessä.⁹²

Ignatiuksen parin viikon aikana muokkaama kirjelmä ei ollut ehtinyt kiertää pääneuvoston jäsenten luettavana, joten hän luki sen kokouksessa. Mitään lisätävää tai poistettavaa siinä ei ollut, vaan pääneuvosto hyväksyi sen yksimielisesti.⁹³

Pääneuvosto ei luopunut juuri missään kohdassa alkuperäisestä ehdotuksestaan, joten kaksi laintulkintaa asetettiin vastakkain ja kiistan ratkaisu siirrettiin senaatille. Itse asiassa pääneuvosto esitti varsin modernin, Ranskasta muualle Manner-Eurooppaan levinneen ajatuksen valtiojohtoisesta ja kunnallisesti toteutetusta väestökirjanpidosta, joka tosin historiallisen kehityksen tuloksena oli sillä hetkellä Suomessa kirkon hoidossa.⁹⁴ Siitä huolimatta pääneuvosto piti kiinni periaatteesta, että kaikki – uskontokunnasta riippumatta – oli saatava yhtenäisen väestökirjanpidon piiriin.

4.6. Senaatti käskee tuomiokapitulien panna kirkonkirjat kuntoon

Tilastollisen pääneuvoston kirje oli jo viikon kuluttua käsiteltävänä senaatin talousosastossa, joka päätti että asian valmistelu tapahtuisi erityisessä valiokunnassa. Siihen valittiin kolme senaattoria: Henrik Adolf Mechelin, Viktor Georg Gustaf Gabriel von Haartman ja Adolf Werner Nykopp. Näistä Mechelin oli kirkollistoimituskunnan päällikkö, von Haartman finanssitoimituskunnan apulaispäällikkö ja Nykopp siviilitoimituskunnan apulaispäällikkö. Mechelin oli koulutukseltaan filosofian maisteri, von Haartman ja Nykopp olivat oikeusoppineita. Mechelin ja Nykopp olivat papin poikia.⁹⁵ Ilmeisesti kolmikolla oli valmistelutyöhön hyvä asiantuntemus ja riittävä ammattitaito.

Senaatissa ei hätköity. Vasta vajaan vuoden kuluttua valiokunnan lausunto oli esillä talousosastossa. Valiokunta oli perehtynyt kiistelevien osapuolten perusteluihin, ja tehnyt niistä johtopäätökset. Kirkollistoimituskunnan sihteeri Gabriel Mauritz Waenerberg esitteli asian kerraten ensin sen vaiheet, minkä jälkeen hän ilmoitti valiokunnan niukkasanaisen ja hieman oraakkelimaisen ehdotuksen:

91 TKA C StCk ptk 11.11.1875.

92 TKA C StCk ptk 11.11.1875.

93 TKA C StCk ptk 11.11.1875.

94 Siviilirekisterijärjestelmän leviämisestä *Kovero* 1923, 52–53.

95 KA STO Ca 307 ptk 18.11.1875; *Bergholm* 1912, 242, 313–314, 332.

Suoritettuaan tehtävänsä valiokunta on ehdottanut, että kappale kirkonkirjojen pitämisestä, josta säädetään voimassa olevan kirkkolain pykälässä 146, voitaisiin ja pitäisi jättää pois yleisestä väestönlaskua koskevasta asetuksesta, varsinkin kun asianomaisten seurakunnan esimiesten voitaisiin erityisen määräyksen perusteella antaa ymmärtää, että heidän tulee järjestää kirkonkirjansa siten, että väkilukutaulukoiden täyttämässä tarvittavat tiedot saataisiin niistä.⁹⁶

Valiokunta ei suoraan asettunut kummankaan kiistakumppanin puolelle, mutta katsoi, että vuoden 1869 kirkkolaki oli luonut uuden tilanteen. Mitään laintulkintaa kirkonkirjapykälästä se ei esittänyt, vaan totesi, että kirkonkirjoja koskeva osa pitäisi jättää pois yleisestä asetuksesta, koska niitä koskevat määräykset voitaisiin hoitaa toisin, pelkän määräyksen perusteella. Valiokunta ei kuitenkaan maininnut, kenen tehtävänä oli kirkonkirjoja koskevien määräysten antaminen.

Senaatin talousosasto hyväksyi valiokunnan suuntaviivat. Väestönlaskua koskevassa asetuksessa keskityttiin vain taulustolaitosta koskeviin määräyksiin eikä kajottu kirkonkirjojen pitämiseen. ”Armollinen asetus väenlaskusta Suomessa ynnä määrättyjen kaavain kanssa väkiluvun tauluihin ja väkiluvun muutosten tauluihin” saatiinkin jo muutaman kuukauden kuluttua. Vaikka uudistus oli kuitistunut lähinnä taulustolomakkeiden muutokseksi, sillä oli entistä paremman ja monipuolisemman tilaston kannalta suuri merkitys. Samalla papiston kuorma keveni, sillä väkilukutaulut muuttuivat viisivuotistauluista kymmenvuotistauluiksi, eikä väliportaissa – emäseurakunnissa, rovastikunnissa ja tuomiokapituleissa – tarvinnut enää tehdä yhdistelmätauluja:

Kustakin seurakunnasta pitää – – papiston tehdä taulut: vuotuisesti syntyneistä, kuolleista, vihityistä sekä sisään ja ulosmuuttaneista – – sekä joka kymmenes vuosi, jossa on tasaiset kymmenet, väkiluvusta – – Tauluja tehdään kaksi kappaletta kutakin, ja perustaksi on pantava väkiluvun- taululle kirkonkirja ja vuositauluille myös se sekä ne luettelot syntyneistä, kastetuista, vihityistä, kuolleista sekä sisään- ja ulosmuuttaneista, jotka pastori on velvollinen teemmään – – pastori tulee, tarkastettuansa, – – viimeistään ennen Huhtikuun loppua lähettää kaikki kirkkoherrakunnan taulut kontrahtiprovastille, joka on velkapää, vieläkin tapahtuneen tarkastuksen jälkeen, lähettämään kontrahtikunnan taulut Tuomiokapituliin Toukokuun kuluessa – – Sen perästä tulee asianomaisten Tuomiokapitulien Kesäkuun kuluessa jättää taulut Tilastolliselle Toimistolle, jonka asiana on niiden perustuksella tehdä yhteenvedot taulut koko maasta.⁹⁷

Toinen puoli tilastollisen pääneuvoston suunnitelmista, taulustojen uusiminen, oli siten luovinnut karikoitten läpi asetukseksi. Säädös velvoitti papistoa entiseen tapaan niin sanottuun yhteiskunnalliseen työhön, eikä vanhaa käytäntöä ollut missään vaiheessa asetettukaan kyseenalaiseksi. Sitä eivät tehneet tuomiokapitulit eikä valtiopäiväpapisto, joka oli saanut tutustua uudistusehdotukseen.

Toinen puoli pääneuvoston suunnitelmista, kirkonkirjojen uusiminen, joka oli myös vaatinut paljon valmistelutyötä, näytti ajautuneen karille, kun kirkonkirjojen osuus karsittiin asetuksesta. Pääneuvoston näkemys taulustojen ja kirkonkirjojen yhteensovittamisesta ei siten toteutunut ehdotetulla tavalla, mutta

96 KA STO Ca 312 ptk 5.10.1876.

97 KA STO Ca 312 ptk 5.10.1876; *As.kok* 11/1877; *Strömmer* 1948, 9.

oli olemassa toinenkin tie hankkeen toteuttamiseksi, kuten senaatin kolmimiehininen valiokunta oli vihjannut, hallinnollinen määräys. Samana päivänä, kun väenlaskuasetus annettiin, senaatti allekirjoitti myös julkisen kirjeen Turun tuomiokapitulille:

Sen ohessa että Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus, väenlaskusta Suomessa ynnä määrättyjen kaavain kanssa väkiluvun-tauluihin ja väkiluvun muutosten tauluihin, tänä päivänä on ulosannettu, on Keisarillinen Senaatti tahtonut käskä Teitä maan muiden Tuomiokapitulien kanssa suostumaan ja päättämään yhteisistä kirkonkirjain kaavoista sekä siinä katsomaan, että näitä niin pidetään, että niihin voidaan perustaa ne tiedot, joita vuosi- ja väkiluvun-taulujen tekemistä varten tarvitaan, kuin myös ehdottamaan niiden uusien taulujen käytäntöön-panemisen aikaa; jota, ja että eräät Tilastollisen Päätoimikunnan tekemät kirkonkirjain mallit asian selvikkeeksi tähän liitetään, Teille tiedoksi ja noudatettavaksi ilmoitetaan.⁹⁸

Senaatti käytti siis toista tietä päästäkseen tilastollisen päätoimiston toivomaan tulokseen. Se antoi ”seurakuntien esimiehille” eli kirkkoherroille kirkonkirjojen pitämistä koskevan määräyksen. Turun tuomiokapitulille osoitetussa käskykirjeessä senaatti ilmoitti olevansa kyseinen määräyksen antaja ja käski tuomiokapituleja suostumaan ja päättämään kirkonkirjojen yhtenäistämistä. Muodollisesti kirkonkirjojen yhtenäistäminen tapahtuisi tuomiokapitulien välityksellä, mutta itsenäistä päätäntävaltaa niille ei juuri jätetty. Senaatti ei sanonut edustavansa kirkonkirjapykälässä mainittua kirkollishallitusta, mutta se toimi ylimmän kirkollisen hallintoelimen tavoin. Kyse oli hallinnollisesta määräyksestä, ei kirkkolain muuttamisesta.

Kirkonkirjojen kaavauudistustakaan ei haudattu, vaan senaatti liitti käskykirjeensä ”selvikkeeksi” tilastollisen pääneuvoston tekemät kirkonkirjojen mallit. Turun tuomiokapituli tuskin tunsu itsensä kovin imarrelluksi saadessaan ne uudelleen käsiinsä, eikä senaatti enää kysellyt kapitulin mielipidettä kaavojen sopivuudesta, vaan käytännöllisesti katsoen ilmoitti, että ne olivat hyviä. Toisaalta senaatti oli hyväksynyt tuomiokapitulien tulkinnan kirkonkirjapykälän merkityksestä, mutta toisaalta se näpäytti tuomiokapituleja hallinnollisella toimenpiteellään mahdollisesti saman pykälän perusteella.

4.7. Tuomiokapitulit kiistelevät kirjojensa paremmuudesta

Senaatin käskykirje eli reskripti kirjattiin Turun tuomiokapitulissa saapuneeksi noin kolmen viikon kuluttua sen antamisesta. Mitään kiirettä ei näytä olleen siihen sisältyneiden asioiden käsittelyllä. Niitä ei annettu välittömästi valmisttavaksi kenellekään kapitulin jäsenelle, vaan jatkotoimenpiteisiin ryhdyttiin vasta marraskuussa 1877, jolloin tilastollinen pääneuvosto oli jo ehtinyt tiedustella, milloin uudet taulustot voitaisiin ottaa käyttöön. Pääneuvosto oli odottanut kirkon vastausta yhdeksän kuukautta, ennen kuin se lähetti tiedustelunsa. Turun

98 Senaatin kirje Turun tkille 22.2.1877. *As.kok* 11/1877.

tuomiokapitulin mielestä mitään estettä ei ollut taulujen nopealle käyttöönnotolle.⁹⁹

Taulustouudistuksen aikataulua koskeva kysymys vaikutti siten ongelmattomalta, mutta yhteisistä kirkonkirjojen kaavoista sopiminen muodostui tuomiokapituleille vaikeaksi. Ilmeisesti tilastollisen pääneuvoston marraskuinen kirje kuitenkin joudutti kirkonkirjoja koskevan asian etenemistä, sillä joulukuun alussa 1877 Turun tuomiokapituli lähetti Porvoon ja Kuopion tuomiokapitulille kirjeen, jossa kirkonkirjojen yhtenäistäminen otettiin esille. Asia ei tullut yllätyksenä toisille kapituleille, sillä ne olivat jo saaneet tiedon senaatin käskykirjeestä.¹⁰⁰

Turun tuomiokapituli lähetti kirjeensä ohessa tilastollisen pääneuvoston laatimat kaavaehdotukset, jotka olivat jo kerran aikaisemmin olleet kaikkien tuomiokapitulien silmälähtöisinä. Lisäksi se liitti kirjeeseensä mallikappaleet arkkihiippakunnan rippi- ja historiakirjojen kaavoista ”vertailun vuoksi ja sen tähden, että ne muutenkin jossakin vaiheessa voivat olla avuksi”. Turun kapitulin mielestä arkkihiippakunnassa käytössä olevista rippi- ja historiakirjoista voitaisiin pienin korjauksin saada kaikki tilastollisen viraston kaipaamat tiedot, joten ei ollut mitään syytä puoltaa pääneuvoston ehdotusten hyväksymistä lukuun ottamatta kuolleiden kirjan kaavaa.¹⁰¹

Porvoon tuomiokapitulin vastaus Turulle tuli kuukauden kuluttua, tammi-kuun alussa 1878. Se oli verraten lyhyt, eikä sisältänyt tällä kertaa minkäänlaista kirkkolain tulkintaa. Piispa Schauman ei ollut enää vaikuttamassa kirjeen sisältöön, sillä hän oli kuollut edellisenä kesänä. Porvoon tuomiokapituli piti arkkihiippakunnan pääkirjan kaavaa selvästi parempana kuin tilastollisen pääneuvoston ehdottamaa, koska se oli yksinkertaisempi ja vastasi paremmin kirkon perinteistä käytäntöä. Ainoastaan joissakin yksityiskohdissa Porvoon ja Turun näkemykset poikkesivat toisistaan. Historiakirjojen osalta arkkihiippakunnan käyttämällä ja pääneuvoston ehdottamalla kaavoilla ei Porvoon mielestä ollut olennaista laadullista eroa, vaan molemmat vastasivat tarkoitustaan.¹⁰²

Kirjeensä lopussa Porvoon tuomiokapituli viittasi kuitenkin oman hiippakuntansa kirkonkirjakäytäntöön, minkä se katsoi sisältävän suuria etuja verrattuna arkkihiippakunnan käytäntöön ja tilastollisen pääneuvoston ehdotukseen. Porvoon hiippakunnassa, kuten myös Kuopion hiippakunnassa, pidettiin nimittäin erikseen kirjaa konfirmoiduista ja konfirmoimattomista. Jälkimmäinen oli niin sanottu lastenkirja, jonka käyttö tulisi sallia tulevassa asetuksessa.¹⁰³

Myös Kuopion tuomiokapituli piti todennäköisenä, että kirkonkirjoista oli tulossa asetus, eikä se vastustanut enää kirkonkirjojen yhtenäistämistä. Sen sijaan oli oleellista, millaiset kirjat otettaisiin malliksi ja mitä vapauksia eri hiippakunnille annettaisiin. Päinvastoin kuin Porvoon Kuopion tuomiokapituli piti tilastollisen pääneuvoston ehdottamaa rippikirjan kaavaa parempana kuin arkkihiippakunnan. Se oli tarkoituksenmukaisempi ja selkeämpi, ”mitä tulee varsinkin yhteiskunnan jäsenten sukupuoleen, äidinkieleen ja kirjoitustaitoon.” Samoin pää-

99 Senaatin kirje merkitty saapuneeksi 12.3.1877. TMA TTA C I 53; TMA TTA A I 107 Turun tklin ptk 21.11.1877 § 8; TMA TTA B I 144 Turun tklin kirje senaatille 27.3.1878.

100 Senaatin kirje Turun tkllille. *Förf.s* 11/1877; TMA TTA A I 107 Turun tklin ptk 5.12.1877 § 4; TMA TTA B I 143 Turun tklin kirjeet Porvoon ja Kuopion tkllille N:o 1119–1120/1877.

101 TMA TTA A I 107 Turun tklin ptk 5.12.1877 § 4; TMA TTA B I 143 Turun tklin kirjeet Porvoon ja Kuopion tkllille N:o 1119–1120/1877.

102 TMA TTA E IV 2 Porvoon tklin kirje Turun tkllille 8.1.1878.

103 TMA TTA E IV 2 Porvoon tklin kirje Turun tkllille 8.1.1878.

neuvoston historiakirjojen kaavat olivat lähes kautta linjan parempia kuin arkkihiippakunnan. Turun kirjat joutuivat Kuopion tuomiokapitulin vertailussa melkein joka suhteessa tappiolle.¹⁰⁴

Eri kirkonkirjojen nimityksissä tulisi Kuopion tuomiokapitulin mielestä pitäytyä kirkonkirjapykälässä käytettyihin nimiin, ettei syntyisi epäselvyyksiä esimerkiksi kirjoja arkistoidessa. Määrätietoisemmin kuin Porvoo Kuopion tuomiokapituli perusteli pääkirjan pitämistä erikseen konfirmoiduista ja konfirmoimattomista. Kullekin hiippakunnalle tuli suoda myös vapaus tehdä lukutaitomerkinnot kirjoihinsa haluamallaan tavalla. Vaikka arkkihiippakunnan lukutaitomerkinnot vastasivat kirkon tarpeita paremmin kuin tilastollisen pääneuvoston ehdotus, nekään eivät vetäneet vertoja Kuopion hiippakunnan lastenkirjan merkinnöille.¹⁰⁵

Turun tuomiokapituli oli ilmeisesti hiljaisesti toivonut, että kirkonkirjojen yhtenäistäminen olisi saatu aikaan arkkihiippakunnan käyttämien kaavojen pohjalta, vaikkei se ollut ilmaissut asiaa suoraan. Vihjeeksi se oli lähettänyt Porvoole ja Kuopiolle mallikappaleet omien kirkonkirjojensa kaavoista. Se sai osakseen ymmärtämystä Porvoosta mutta tyrmäyksen Kuopiosta. Vaikka Porvoossakin nähtiin omien kirjojen edut, siellä oltiin kuitenkin valmiita niiden yhtenäistämiseen arkkihiippakunnan käytännön pohjalta. Sen sijaan Kuopion tuomiokapitulin vastaus ei jättänyt sijaa tulkinnoille: yhtenäistäminen ei ollut mahdollista arkkihiippakunnan toivomalla tavalla.

Tuomiokapitulien yhtenäinen rintama oli murtunut. Ne olivat yksissä tuumin vastustaneet asetuksen antamista kirkonkirjoista ja pitäneet sellaista kirkkolain loukkauksena. Nyt ainakin Porvoon ja Kuopion kapitulit pitivät mahdollisena, että maallinen esivalta antaisi kirkonkirjoja koskevan asetuksen. Turku ja Kuopio olivat senaatille lähettämässään kirjeessä vedonneet kirkollishallituksen tehtävään määrätä kirkonkirjoista. Nyt yksikään tuomiokapituli ei asettanut kyseenalaiseksi keisarillisen senaatin reskriptiä, jossa tuomiokapituleja käskettiin päättämään kirkonkirjojen yhdenmukaisista kaavoista.

Senaatin käskykirje oli lähetetty Turun tuomiokapitulille jatkotoimenpiteitä varten. Senaatissa oltiin yhtä tietoisia kuin kaikissa tuomiokapituleissa, ettei arkkihiippakunnan tuomiokapitulilla ollut käskyvaltaa muihin kapituleihin. Kirkon yhteisen hallinnon puute oli ilmeinen, minkä vuoksi kirkonkirjojen yhtenäistäminen muuttui tuomiokapitulien keskinäiseksi kiistelyksi.

Turun tuomiokapituli asetti kolmijäsenisen toimikunnan tarkastamaan toisten kapitulien lausuntoja kirkonkirjojen uusista kaavoista sen jälkeen kun Porvoon ja Kuopion vastaukset oli saatu. Tuomiorovasti T. T. Renvall sekä assessorit Karl Jakob Helander ja August Edvard Granfelt tarvitsivat tuloksen toteamiseen vain viikon, eikä tuomiokapitulien muilla jäsenillä ollut heidän ehdotukseensa mitään huomauttamista. Senaatin käskykirjeeseen voitiin lopultakin, noin vuoden kuluttua, lähettää vastaus.¹⁰⁶

Turun tuomiokapitulien vastaus senaatille oli mahdollisimman niukka. Siinä todettiin vain, että väestön muutoksia koskevat taulut voitaisiin ottaa käyttöön vuonna 1878 ja väkilukutaulut vuodesta 1881 alkaen, mutta kirkonkirjojen yh-

104 TMA TTA E IV 3 Kuopion tklin kirje Turun tkille 21.2.1878.

105 TMA TTA E IV 3 Kuopion tklin kirje Turun tkille 21.2.1878.

106 TMA TTA A I 108 Turun tklin ptk 20.3.1878 § 3, 27.3.1878 § 2; TMA TTA B I 144 Turun tklin kirjikirja 313/1878; *Österbladh* 1934, 599–685.

tenäistämistä ei puhuttu mitään. Mahdollisesti tuomiokapituli tulkitsi senaatin käskykirjettä siten, että senaatti oli pyytänyt vastausta vain uusien taulustojen käyttöönoton ajankohdasta ja käsenyt tuomiokapitulien sopia keskenään kirkonkirjojen yhteisistä kaavoista. Kun sellaiseen sopimiseen ei ollut päästy, kielteistä tulosta ei ilmoitettu senaatille. Tai ehkä Turun kapituli otaksui selviävänsä kiusallisesta tilanteesta vastaamalla vain osittain senaatin käskykirjeeseen. Tuomiokapitulien pöytäkirjassa tosin todettiin, että ”armollinen lausunto sopimisesta lähetetään Suomen Keisarilliselle Senaatille sensisältöisenä kuin kirjekirjasta näkyy”. Tuomiokapitulien kirjekirjassa ja senaattiin saapuneissa kapitulien kirjeissä ei kuitenkaan ole mitään lausuntoa ”sopimisesta” vaan ainoastaan taulustojen ajoitusta koskeva kirje.¹⁰⁷

Tuomiokapitulien asettaman kolmijäsenisen toimikunnan työn tuloksena ei oikeastaan voinut ollakaan muu kuin toteamus, ettei sopimukseen toisten kapitulien kanssa ollut päästy, eikä sen toteamiseen viikkoa enempää tarvittukaan. Mitään valtuuksia toimikunnalla ei olisi ollutkaan sovitella kapitulien ehdotuksia toisiinsa, kun kerran arkkihiippakunnan kaavat eivät olleet kelvanneet muille.

Samana päivänä, kun Turun tuomiokapituli lähetti vastauksensa senaatille, se lähetti kirjeet Porvoon ja Kuopion kapituleille. Niissä ei puhuttu mitään senaatille lähetetystä ilmoituksesta, vaan otettiin kantaa toisten tuomiokapitulien ehdotuksiin kirkonkirjojen kaavoista. Kummassakin kirjeessä Turku puolusti määrätietoisesti omaa näkemystään ja arkkihiippakunnan kirkonkirjojen kaavoja. Porvoon lastenkirja ei saanut Turun kannatusta, vaan sen tarpeellisuus asetettiin kyseenalaiseksi. Samoilla sanoilla osoitettiin tarpeettomaksi Kuopion lastenkirjan käyttö.¹⁰⁸

Turun tuomiokapituli katsoi myös aiheelliseksi muistuttaa Kuopion kapitulille, mikä oli kirkonkirjojen varsinainen tarkoitus:

Mitä tulee kirkon pääkirjaan, tuomiokapituli ei voi yhtyä asianomaisen [Kuopion tuomiokapitulien] mielipiteeseen, että tilastollisen pääneuvoston laatima kaava olisi asetettava arkkihiippakunnan käyttämän edelle, koska [kirkon]kirjan varsinainen ja pääasiallinen tarkoitus ei ole toimia perustana tiedoille, joita vaaditaan vuosi- ja väkilukutaulujen laadinnassa.¹⁰⁹

Täysin johdonmukainen Turun tuomiokapituli ei ollut korostaessaan kirkonkirjojen kirkollista luonnetta, sillä samassa kirjeessä se arvosteli Kuopion lastenkirjoja sen vuoksi, että ne vaikeuttivat työtä henkikirjoituksen yhteydessä. Kirkonkirjojen yhteiskunnallista ulottuvuutta ei Turussakaan voitu kieltää, mutta Kuopio tunnusti sen avoimesti puhumalla ”yhteiskunnan jäsenten” tiedoista kirkonkirjoissa. Turun kapituli käsitteli kirjeessään yksityiskohtaisesti myös arvostelua, jonka Kuopio oli kohdistanut arkkihiippakunnan historiakirjoihin ja ilmoitti pi-

107 TMA TTA B I 144 Turun tklin kirje 313/1878 senaatille 27.3.1878; KA STO KD 4/305 1878 Turun tklin kirje senaatille.

108 TMA TTA B I 144 Turun tklin kirjeet n:o 311–312/1878 Porvoon ja Kuopion tkille 27.3.1878.

109 TMA TTA B I 144 Turun tklin kirje 312/1878 Kuopion tkille 27.3.1878.

82		Vaajasalo										Rekitti II. E. Ruutuvk.							Kannus 1876		Aikoj	Pöytäkirja																																																																																																																																																																																																																														
Kans. och Bänd.		Påmin.		Välkomst till kyrkan										1877							1878		1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032	2033	2034	2035	2036	2037	2038	2039	2040	2041	2042	2043	2044	2045	2046	2047	2048	2049	2050	2051	2052	2053	2054	2055	2056	2057	2058	2059	2060	2061	2062	2063	2064	2065	2066	2067	2068	2069	2070	2071	2072	2073	2074	2075	2076	2077	2078	2079	2080	2081	2082	2083	2084	2085	2086	2087	2088	2089	2090	2091	2092	2093	2094	2095	2096	2097	2098	2099	2100
Kans. och Bänd.		Påmin.		Välkomst till kyrkan										1877							1878		1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032	2033	2034	2035	2036	2037	2038	2039	2040	2041	2042	2043	2044	2045	2046	2047	2048	2049	2050	2051	2052	2053	2054	2055	2056	2057	2058	2059	2060	2061	2062	2063	2064	2065	2066	2067	2068	2069	2070	2071	2072	2073	2074	2075	2076	2077	2078	2079	2080	2081	2082	2083	2084	2085	2086	2087	2088	2089	2090	2091	2092	2093	2094	2095	2096	2097	2098	2099	2100

Rippikirjojen muuttuminen 1880-luvulla. Esimerkkinä Kuopion maaseurakunnan kirjat, Vaajasalon kylä. Kuvassa ovat rippikirjan aukeamat kahdelta vuosikymmeneltä. Kaikki tuomiokapitullit uudistivat hiippakuntansa rippikirjat 1880-luvun alkaessa siten, että niihin voitiin merkitä äidinkieli ja kirjoitustaito. Samalla sarakkeiden otsikot tulivat kaksikielisiksi. Kuopiossa suomi nostettiin ykköskieliseksi ja otettiin käyttöön sukupuolta osoittavat sarakkeet yhteenlaskun helpottamiseksi.

Kaavanmuutoksen lisäksi Vaajasalon kylän aukeamista ilmenevät vähäväkisten elämännenä ja sen muutos. Vanhemmassa kirjassa näkyvät paikoillaan pysyneet ruotuvaivaiset ja kirkonköyhät, uudemmassa joukko renkejä ja piikoja, jotka muuttivat ahkerasti talosta toiseen. Liikkuvan väestön ehtoollisella käynti ei ollut niin satunnaista, miltä näyttää. Yhtä ehtoollismerkintää henkilöä kohden on pidettävä normaalina, jos samassa palveluspaikassa viiyyttiin vuosi tai kaksi. Piika Maria Karhunen, joka palveli 1880-luvulla viisi vuotta samassa talossa, kävi sinä aikana viisi kertaa ehtoollisella (KA mf Kuopion maask:n rippikirjat 1874–1880 kortti 235 ja 1881–1890 kortti 309).

tävänsä kiinni omasta kannastaan lukuun ottamatta joitakin vähemmän tärkeitä yksityiskohtia.¹¹⁰

Kirkonkirjojen yhtenäistäminen näytti siten kariutuneen tuomiokapitulien keskinäiseen kinasteluun, mutta siitä huolimatta kaikkien hiippakuntien pääkirjat muuttuivat 1880-luvun alussa, jolloin uudet kymmenvuotistaulut otettiin käyttöön. Turun tuomiokapituli, joka oli pitänyt oman hiippakuntansa kaavoja muita parempina, säilyttikin ne lähes entisellään. Ainoastaan uusien taulustojen edellyttämät minimivaatimukset toteutettiin, minkä vuoksi rippikirjaan lisättiin sarakkeet äidinkielestä ja kirjoitustaidosta. Sarakkeiden nimet muuttuivat kaksikielisiksi, niin että ruotsinkielinen nimistö sai rinnalleen suomenkielisen vastineen, kuten esimerkiksi ”Födelse – Synty”, ”Kommen ifrån – Paikka, josta tuli”.¹¹¹

Porvoon tuomiokapituli muutti rippikirjansa kaavan perusteellisesti, mutta ei senaatin vihjaamalla ja tilastollisen pääneuvoston ehdottamalla tavalla vaan Turun tuomiokapitulin toivomusten mukaan. Porvoon hiippakunnan ja arkkhiippakunnan pääkirjat tulivat käytännöllisesti katsoen samanlaisiksi sarakkeiden järjestystä ja nimistöä myöten. Lisäksi uudet kirjat otettiin Porvoossakin käyttöön 1880-luvun alussa, vaikka entisissä olisi ollut tilaa usean vuoden merkinnöille. Kustannuksia ei säästetty, kun esivalta edellytti täsmällisempiä kirkonkirjoja. Sarakkeiden nimistö tuli myös Porvoon hiippakunnassa kaksikieliseksi, mutta lastenkirjojen käytöstä siellä ei luovuttu.¹¹²

Kuopion hiippakunnan pääkirjan kaava oli ollut lähes samanlainen kuin Porvoon. Kuopio ei kuitenkaan seurannut 1880-luvun uudistuksessa Porvoon esimerkkiä, vaan muutti kirjansa senaatin toivomuksen ja tilastollisen pääneuvoston ehdotuksen mukaisiksi. Kuopion tuomiokapituli oli asettanut tilastollisen pääneuvoston kaavat arkkhiippakunnan kaavojen edelle, eikä sen mieli ollut muuttunut, kun se ryhtyi uusimaan kirjojaan. Se vähensi pääkirjasta lukutaitomerkintöjen sarakkeita, lisäsi sukupuolta osoittavat sarakkeet, kuten pääneuvosto oli ehdottanut ja noudatti muutenkin varsin uskollisesti pääneuvoston kaavaehdotusta. Sarakkeiden suomenkielinen rinnakkaisnimistö otettiin käyttöön myös Kuopion hiippakunnassa. Uudistusmielestä huolimatta Kuopiossakaan ei luovuttu lastenkirjoista.¹¹³

Turun tuomiokapituli oli aikaisemmin todennut selviönä, että taulustojen muuttuminen merkitsi kirkon merkintäkirjojen muuttamista.¹¹⁴ Jokainen tuomiokapituli toimikin sen mukaisesti ja lisäsi kirkonkirjoihinsa äidinkieltä ja kirjoitustaitoa koskevat sarakkeet. Myös suomen kieli nousi kaikkien hiippakuntien kirkonkirjoissa ruotsin kielen rinnalle. Suomen kielen asteittainen käyttöönotto liittyi ajan yleisiin fennomaanisiin pyrkimyksiin. Esimerkiksi jumaluusopillinen tiedekuntayhdistys oli vaihtanut kielensä suomeksi 1870-luvun puolivälissä ja vuonna 1880 suomenmieliset nousivat enemmistöksi Helsingin yliopiston ylioppilaskunnassa. Lisäksi keisarin antama kielireskripti vuodelta 1863 edellytti,

110 TMA TTA B I 144 Turun tklin kirje 312/1878 Kuopion tkille 27.3.1878.

111 Esimerkinä Ahlaisten rippikirjat 1870–1879, 1880–1890. PKA.

112 Esimerkinä Porvoon kaupunkiskrk:n rippikirjat ja lastenkirjat 1877–1880, 1881–1890. KA mf.

113 Esimerkinä Kuopion maask:n rippikirjat ja lastenkirjat 1874–1880, 1881–1890. KA mf; TKA LK 22/48 1874 Ehdotus kirkonkirjan kaavaksi.

114 KA STO KD 15/348 1874 Turun tuomiokapitulin lausunto 16.2.1875.

että asiakirjat oli pyydettyäsi toimitettava suomeksi viimeistään vuoden 1883 lopussa.¹¹⁵ Kirkonkirjojen ”kielikysymys” kuvasti siten omaa aikaansa.

Kuopion ja Turun tuomiokapitulien välinen keskustelu kirkonkirjakaavojen paremmuudesta vaikuttaa välien selvittelyltä. Kuopio teili Turun kirjat, ja Turulla oli tarve puolustautua. Mahdollisesti taustalla oli muitakin syitä kuin kirjojen kaavat. Ainakin Turun beekiläisen tuomiorovastin T. T. Renvallin ja Kuopion evankelisen tuomiorovastin Aron Gustaf Borgin välillä oli vanhastaan jännitteitä.¹¹⁶ Oli myös yllättävää, että tilastollisen pääneuvoston kaavat saivat Kuopiossa nyt lähes varauksettoman kannatuksen, kun ne muutamaa vuotta aikaisemmin oli torjuttu kirkon asioihin puuttumisena. Ehkä Kuopion tuomiokapituli ymmärsi, että yhteiskunnalliset muutokset vaativat kirkonkirjojen muuttamista, tai sitten se halusi vain noudattaa maallisen esivallan tahtoa tai toimia toisin kuin Turun kapituli.

Turun tuomiokapitulien vastaus näytti tyydyttävän senaattia, sillä se ilmoitti kaikille kapituleille, että uudet taulustolomakkeet otettaisiin käyttöön Turun kapitulin ehdottaman aikataulun mukaisesti. Kunkin tuomiokapitulien tehtävänä oli puolestaan ”käskyttää” alaisiaan seurakuntia.¹¹⁷

Kirkonkirjojen uudistamisyritys 1880-luvun aktualisoi jälleen kysymyksen kirkollishallituksesta, jonka tehtävänä oli antaa määräyksiä kirkonkirjoista. Kirkonkirjat eivät jääneet hiippakuntakohtaisiksi vain kapitulien itseriittoisuuden vuoksi, vaan myös sen tähden, että kirkolta puuttui oma hallintoelin. Kirkollishallitus oli kirkonkirjojen osalta monissa käsissä, sekä maallisen esivallan että jokaisen tuomiokapitulien, koska toimivaltasuhteet oli ilmaistu kirkkolaisissa tulkinvaraisesti. Mikään kirkollishallituksen edustaja ei ilmoittanut selkeästi, että sillä oli ylin valta määrätä kirkonkirjojen kaavoista.

Kamppailu, joka oli alkanut tilastollisen pääneuvoston ja tuomiokapitulien välisenä kiistana ja jatkunut senaatin ja kapitulien välillä, herättää myös kysymyksen, miksi tuomiokapitulit suhtautuivat kirkollisen väestökirjanpidon uudistussuunnitelmiin ehdottoman torjuvasti. Niiden närkästyksen syy ilmeni peittelemättä niiden vastauskirjeistä päätoimistolle. Kirkko ei ollut sama kuin ennen, vaan se oli uuden kirkkolain myötä tullut entistä tietoisemmaksi omista oikeuksistaan ja omasta erityisluonteestaan. Sen itsetunto oli noussut, eikä pääneuvosto ollut osannut ottaa sitä huomioon. Se oli otaksunut tekevänsä hyvinkin palveluksen suunnitellessaan kirkonkirjoille uudet kaavat, mutta tuomiokapitulit pitivät sen suunnitelmia karhunpalveluksena ja kokivat, että pääneuvosto oli tullut väärälle tontille.

Tilastollisen pääneuvoston tarkoituksena ei ollut sekaantua kirkon asioihin, vaan saada maan väestöstä luotettava tilasto. Se halusi suorittaa oman tehtävänsä mahdollisimman hyvin ja teki kokonaissuunnitelman, miten tilastoinnin ja väestökirjanpidon tulisi toimia. Se ulotti suunnitelmansa koskemaan myös väestötietojen primäärilähteitä, kirkonkirjoja, koska muita vaihtoehtoja ei ollut. Pääneuvoston suunnitelmissa ei pyritty syrjäyttämään kirkonkirjojen kirkollista luonetta, mutta niiden hiippakunnallisuudesta haluttiin päästä eroon.

115 Aalto 1976, 63; Ylikangas & Pajuoja 1987, 61; Luukkanen 2005, 114–122; Tiensuu 2005b, 240.

116 Paunu 1952, 148–154, 221–222, 227–230, 245–247.

117 Senaatin kirje Turun tkille 2.5.1878. *As.kok* 13/1878.

Pääneuvosto korosti kirkonkirjojen asemaa maan ainoana *siviilirekisterinä*. Tuomiokapitulien mielestä ne olivat nimenomaan *kirkon* kirjoja. Taistelutilanne katkaisi normaalin keskusteluyhteyden, minkä vuoksi vuoropuhelusta tuli ohiampuvaa. Asiallinen keskustelu kävi mahdottomaksi, kun kumpikin osapuoli koki itsensä loukatuksi. Vaikka tunteet välillä kuohuivat, välienselvittelyt supistuivat kabinettikeskustelujen tasolle. Virkamiesten välisellä kädenväännöllä ei ollut yleisempää mielenkiintoa, eikä yhteiskuntarauhaa horjutettu pikkusasioiden vuoksi.

4.8. *Kumpi on tärkeämpi, keisarin vaatimus vai papiston privilegiot?*

Samaan aikaan kun senaatti patisteli tuomiokapituleja kirkonkirjojen yhtenäistämiseen, vuoden 1877 valtiopäivät aloittelivat toimintaansa. Säätäjien kokoon-tuminen tapahtui sodan varjossa, sillä Venäjä julisti helmikuussa sodan Turkil-le. Valtiopäivien merkittävien kysymysten kärjessä oli asevelvollisuuslaki. Ajan suuntauksena oli yleinen asevelvollisuus, jonka Euroopan maat yksi toisensa jäl-keen olivat hyväksyneet, myös Venäjä vuonna 1874. Yleisen asevelvollisuuden ulottamista Suomeen osattiin siten odottaa. Suomen asevelvollisuuslaki olikin Venäjän vastaavan lain sovellutus. Sen mukaan arpa määräsi toiset aktiivipalve-lukseen, toiset reserviin.¹¹⁸

Aleksanteri II:n (Venäjän keisarina 1855–1881) ehdottamaan asevelvolli-suuslakiin sisältyi pykälä, joka velvoitti papistoa laatimaan vuosittain tammi-kuun 15. päivään mennessä luettelot kaikista seurakunnan nuorista miehistä, jotka olivat edellisen vuoden aikana täyttäneet 21 vuotta. Vastaava velvoite oli henkikirjoittajilla. Papiston osalta tilanne oli ongelmallinen, sillä papit oli vuo-den 1723 privilegioiden perusteella vapautettu sellaisten luetteloiden laatimisesta. Pappissäätö asettikin yksityisen valitusvaliokunnan miettimään kysymystä, ottaisiko papisto privilegioista huolimatta velvollisuudekseen asevelvollisten lu-etteloiden laatimisen.¹¹⁹

Valitusvaliokunta totesi, että tehtävä oli vieras papin varsinaiselle kutsumuk-selle, vaikeasti toteutettavissa ja vastuullinen. Papin ainoa tietolähde oli kirkon-kirja, josta oli mahdotonta saada kaikkia tarvittavia tietoja, kuten esimerkiksi kir-joitustaitoa, oppilaitosta, jossa asevelvollinen oli saanut opetusta, ruumiinvikoja tai sukunimiä, koska sellaisia nimiä ei käytetty kaikkialla. Tietojen antamisesta aiheutuisi myös monia ikävyyksiä, sillä kansa kuvittelisi helposti, että huojen-nukset ja vapautukset asevelvollisuuden suorittamisesta johtuisivat kirkkoher-ran antamista tiedoista. Lisäksi tietojen luovuttamisen ajankohta olisi papistolle monien juhlahpyhien vuoksi hankala.¹²⁰

Siitä huolimatta valiokunta piti välttämättömänä kansalaisvelvollisuutena (medborgerlig plikt) suostua keisarillisen majesteetin vaatimukseen, koska ”tar-

118 *Jutikkala & Pirinen* 1966, 272–274; *Aalto* 1976, 98–99, 104; *Jussila* 2006, 244.

119 *Papps ptk* III 1877, 1357–1361; Yksityisen valitusvaliokunnan jäsenet: Irov. Julius Immanuel Bergh, rov. Frans Henrik Bergroth, tklin notaari Johan Viktor Calamnius, khra Fredrik Wilhelm Fredrikson, rehtori Alexander Gustaf Julius Hallsten, rov. Johan Viktor Johnsson (pj), rov. Jakob Henrik Roos, khra Antero Warelius ja kappal. Karl Fredrik Öller. *Osterbladh* 1933, 357, 392; *Osterbladh* 1934, 604–684.

120 *Papps ptk* III 1877, 1358–1359.



Pappisprivilegioiden kansilehti vuodelta 1723: "Suurivaltaisimman ja kaikkein armollisimman Ruotsin, Göötanmaan ja Vendinmaan ym. kuninkaan FREDRIKIN antamat privilegiot, jotka on hyväksytty ja vahvistettu Tukholman valtiopäivillä vuonna 1723 Ruotsin ja sen hallinnassa olevien maakuntien piispoille ja kaikille papeille." Näiden erioikeuksien katsottiin kuuluvan säädöksiin, jotka Venäjän keisarit vuorollaan takasivat Suomelle. – Kuva teoksesta: Pohjolan-Pirhonen, 1967, 86.

vittavia tietoja ei voi saada mistään muualta kuin papiston pitämisestä ja sen käytössä olevista kirkonkirjoista niin kauan kuin siviilirekisteri puuttuu maastamme". Tehtävä ei myöskään olisi niin työläs, etteikö papisto pystyisi sitä suorittamaan. Valiokunta perusteli myönteistä kantaansa myös sillä, että papit joutuisivat joka tapauksessa antamaan vaadittaessa tavalliset mainetodistukset jokaisesta asevelvollisesta erikseen, eikä työ siinä tapauksessa tulisi yhtään helpommaksi.¹²¹

Muutamia ehtoja valitusvaliokunta asetti suostumukselle. Papit eivät voineet antaa muita tietoja kuin niitä, jotka ilmenivät kirkonkirjoista. Lisäksi tietojen luotettavuus perustui useimmissa tapauksissa asianomaisten suullisiin, vahvistamattomiin ilmoituksiin. Suostuminen luetteloiden laatimiseen ei myöskään saisi muilta osin koskettaa niitä vapauksia eikä oikeuksia, jotka oli taattu papistolle vuoden 1723 privilegioissa.¹²²

Espeen kappalainen Karl Fredrik Öller ja Inkoon kirkkoherra, rovasti Jakob Henrik Roos liittivät valiokunnan mietintöön eriävän mielipiteen. Heidän mielestään vanhoista privilegioista kiinnipitäminen saattoi tuntua monessa tapauksessa kohtuuttomalta ja epäajanmukaiselta, mutta myöntymisen vaadittujen luetteloiden laatimiseen olisi papin työlle erittäin haitallista. Papistoa ei vain veloitettaisi sen kutsumustyötä haittaaviin sekalaisiin toimiin, vaan se joutuisi myös ristiriitoihin ja vihoihin kuulijoittensa kanssa. Olisi ajattelematonta ottaa vapaaehtoisesti papiston kannettavaksi kuormaa, joka aikoja sitten oli nähty sille kohtuuttomaksi.¹²³

Vastalauseen esittäjät myönsivät kuitenkin, ettei luetteloja voitu silloisissa olosuhteissa laatia muuten kuin kirkonkirjojen avulla, minkä vuoksi kirkonkir-

121 Papps pik III 1877, 1359.

122 Papps pik III 1877, 1359–1360.

123 Papps pik III 1877, 1360–1361.

jat tuli antaa pappilassa henkikirjoittajan tai muun sopivan henkilön käyttöön. Tämä voisi niiden avulla laatia tarvittavat luettelot.¹²⁴

Pappissääty käsitteli yksityisen valitusvaliokunnan mietintöä lokakuussa 1877. Keskustelun avasi säädyn nuorimpiin edusmiehiin kuuluva Jaakkiman kappalainen Alexander Wilhelm Lyrä, joka kyseli, olivatko privilegiot tarpeettomia tai epäisänmaallisia. Hänen mielestään ei ollut mitään syytä väheksyä vaikuttimia, joiden vuoksi ne oli aikanaan saatu. Kyse oli kunnioituksesta ja rakkaudesta pappiskutsumusta kohtaan. Hän ihmetteli, ettei valiokunta ollut tehnyt luetteloiden aiheuttamista haitoista selkeitä johtopäätöksiä, vaan oli katsonut välttämättömäksi kansalaisvelvollisuudeksi helpottaa keisarin vaatiman yleisen asevelvollisuuden toteuttamista. Lyrän mielestä asevelvollisuusasian helpottaminen ja luetteloiden kirjoittaminen olivat kaksi eri asiaa. Papin kansalaisvelvollisuudet olivat kiistattomat, mutta pappi oli myös kirkon palvelija, jonka oli ennen kaikkea hoidettava virkansa.¹²⁵

Lyrän kannan taustalla saattoi vaikuttaa edellisenä vuonna koettu tappio Kerimäen kirkkoherranvaalissa, jossa hän oli saanut enimmäkseen äänet, mutta jäänyt nimittämättä virkaan. Kerimäki oli keisarillinen pitäjä, jossa papin nimitysoikeus oli keisarilla. Tosin papinvaalin tulosta ei useinkaan noudatettu keisarillisissa pitäjissä.¹²⁶ Joka tapauksessa Lyrällä oli hieman nuiva suhtautuminen keisarin vaatimuksiin, vaikka hän vakuuttikin papin kansalaisvelvollisuuksien kiistattomuutta.

Suostuminen luetteloiden kirjoittajaksi hidastaisi Lyrän mielestä myös kunnallisen siviilirekisterin toteutumista:

On kummallinen puute, ettei – kunnallislain maalla tultua aikoja sitten voimaan – kunnallislautakunnan puheenjohtajan tarvitse pitää mitään luetteloa kunnan henkilöistä, vaan kaikki mahdolliset tarvittavat tilastotiedot, kuten esimerkiksi vasemman tai oikean silmän sokeus, umpisoikeus tai puolisoikeus pitää vaatia papistolta vain sillä perusteella, että sillä on käytettävissään kirkonkirjat. Vastustan sellaista pappien kaikkietävyuden väärinkäyttöä, ja minun mielestäni myös tämä [käsiteltävä asia] voisi toivottavasti muodostua syyksi, että ryhdyttäisiin toimenpiteisiin sellaisen kunnallisen siviilirekisterin aikaansaamiseksi, mistä on ollut kysymys ja saatakoon se mahdollisimman pian aikaan. Se olisi monesta muustakin syystä erittäin tarpeellinen, ei vain asevelvollisuuslain vuoksi.¹²⁷

Jaakkiman kappalainen oli ilmeisen työlästynyt papin tilastollisiin ja kirjanpidoollisiin toimiin, jotka haittasivat hänen varsinaista työtään. Konkreettisena esimerkkinä hän mainitsi sokeiden tilastoimisen. Senaattihan oli antanut vuonna 1873 tilastollisen viraston tehtäväksi sokeiden tilaston laatimisen. Tietoja oli kerätty papiston avulla, ja tilasto julkaistiin valtiopäivien aikoihin, joten Lyrällä oli ajankohtainen esimerkki, mihin kaikkeen pappia voitiin velvoittaa.¹²⁸ Tuomiokapitulit olivat nurkumatta ilmoittaneet tilastolliselle virastolle pappien keräämät

124 *Papps pkt* III 1877, 1361.

125 *Papps pkt* III 1877, 1464–1465.

126 *Vuorela* 1980, 46, 287–288; *Heikkilä* 1985, 149–159; *Tiensuu* 2005a, 334.

127 *Papps pkt* III 1877, 1465.

128 TKA SK 3/36 1874, 6/36 1874, 6/60 1875 Porvoon tklin kirjeet 28.8.1874 ja 13.10.1874 sekä Turun tklin kirje 24.9.1875; *Luther* 1993, 73.



Alexander Wilhelm Lyra (1834–1904), myöhemmin Helsingin kirkkoherra ja Porvoon tuomiokapitulin asessori. Kuva on 1870-luvun lopulta, ilmeisesti ajalta, jolloin Jaakkiman kappalaisesta tuli maan suurimman seurakunnan kirkkoherra. Siihen mennessä Lyra oli ehtinyt istua kirkolliskokouksessa ja yksillä valtiopäivillä. Missään vaiheessa hän ei jäänyt tuppisuiksi. – Valok. Daniel Nyblin, Helsinki. Museovirasto.

tiedot, mutta Lyra oli kyllästynyt tällaisiin vaatimuksiin. Hän ei kuitenkaan kieltänyt avustamasta luetteloiden laadintaa, vaan kannatti eriävää mielipidettä, jonka mukaan kirkonkirjat toimitettiin tietolähteenä ja henkikirjoittaja luettelon laatijana.¹²⁹

Messukylän kirkkoherra Josef Grönberg ei ollut vakuuttunut, että luettelon laatiminen kirkonkirjan perusteella onnistuisi henkikirjoittajalta, jolla ei ollut asiantuntemusta kirkonkirjojen pitämisestä. Papin täytyisi kuitenkin istua henkikirjoittajan vieressä antamassa hänelle tietoja, joten hän voisi samalla vaivalla kirjoittaa luettelon itse. Sama käsitys oli Juvan kirkkoherralla, rovasti Johan Viktor Johnssonilla. Grönberg asetti kuitenkin rajoituksen, että pappi veloitettaisiin antamaan luetteloja vain siihen saakka, kunnes saataisiin siviilirekisteri. Hän kehottikin säätyä korostamaan siviilirekisterin tarvetta samalla kun luetteloiden antamiseen suostuttaisiin.¹³⁰

Rehtori Alfred Kihlman oli eri mieltä kirkonkirjojen vaikeaselkoisuudesta. Hänestä sellainenkin, joka ei päivittäin ollut tekemisissä niiden kanssa, pystyi nopeasti perehtymään niihin eikä tarvinnut jatkuvaa opastusta. Oli kuitenkin eri asia istua henkikirjoittajan vieressä kuin laatia luettelo. Vieressä istujalla ei ollut vastuuta siitä. Kihlman esitti vain yhden syyn, miksi papiston piti kieltäytyä luetteloiden laadinnasta. Se oli tehtävän mahdottomuus. Papisto ei pystynyt kirkonkirjojen perusteella ilmoittamaan vaadittuja tietoja, joten sen ei pitänyt ottaa tehtäväkseen sellaista, mitä se ei voinut täyttää.¹³¹

Loimaan kirkkoherra, rovasti Antero Warelius ei hyväksynyt Kihlmanin näkemystä, ettei mitään tietoja tullut antaa, koska kaikkia ei voitu antaa. Tietojen antamista ei voitu välttää, sillä papintodistuspykälä velvoitti papistoa siihen. Sääksmäen kirkkoherran, rovasti Gustaf Dahlbergin mielestä papisto voisi yhtä hy-

129 *Papps ptk* III 1877, 1465.

130 *Papps ptk* III 1877, 1465, 1468, 1470.

131 *Papps ptk* III 1877, 1466.

vin antaa luettelon, jos se oli velvollinen pyydettyä antamaan papintodistuksenkin. Dahlberg oli myös laskeskellut, ettei luettelosta tulisi kovin laajaa, noin 50 nimeä 5000 asukkaan seurakunnassa. Luettelojen antamista kannatti myös Maarian kirkkoherra, rovasti Frans Wilhelm Gustaf Hjelt, koska muuta mahdollisuutta tietojen saamiseen ei ollut. Hänen mielestään vallitsevaa tilannetta oli vaikea verrata vuoden 1723 tilanteeseen, sillä nyt ehdotettu asevelvollisuus ja silloinen sotaväenotto olivat aivan eri asioita. Todennäköisesti yleisen luettelon antaminen ei aiheuttaisi vihamielisiä tunteita seurakuntalaisten taholta.¹³²

Rovasti Johnssoninkin mielestä luettelot tulisi antaa, sillä se oli papiston kansalaisvelvollisuus, eikä hallituksella ollut siviilirekisterin puuttuessa muita mahdollisuuksia tietojen saamiseen. Papintodistusten kirjoittaminen ei ollut yhtään helpompi vaihtoehto. Lyran huomautukseen papille vieraista tehtävistä Johnsson vastasi, ettei todistusten kirjoittaminen kylläkään ollut papin varsinainen tehtävä, mutta ei myöskään täysin vierasta hänelle. Kukaan ei hänen tietääkseen ollut aikaisemmin valittanut todistusten kirjoittamisesta.¹³³

Suoraan ajankohtaiseen poliittiseen tilanteeseen ja sen tuomiin velvoitteisiin viittasi Euran kirkkoherra, rovasti Elias Malakias Rosengren:

Kun kansa olosuhteiden pakottavan voiman seurauksena ottaa kantaakseen niin raskaan taakan, kuin asevelvollisuuden täytyy katsoa olevan, en voi muuta kuin lausua sen mielipiteen, että minusta tuntuisi todella kummalliselta, jos tämän kansan papisto tahtoisivat vetäytyä osallisuudesta tämän kuorman kantamiseen, niin ettei se edes tahtoisivat sormellakaan sitä liikuttaa. Suomen papisto on kuitenkin siinä onnellisessa asemassa, ettei sen tarvitse pelätä oman nahkansa puolesta.¹³⁴

Pastori Öllerin mielestä papisto vaikutti innokkaalta sekaantumaan kaikkeen mahdolliseen, mikä oli sen kutsumukselle vierasta. Hän huomautti, että seurakuntalaisillakin oli silmät, joilla he tarkastelivat pappeja. ”Ne sutor ultra crepidam”, suutari pysyköön lestissään! oli Öllerin vaatimus. Vaikka papit olivat kansalaisia ja heillä oli kansalaisvelvollisuuksia, siitä ei seurannut, että heidän piti puuhastella sellaisten asioiden parissa, jotka kuuluivat valtion palvelijoille. Myös yhteiskunnan kannalta oli parasta, että pappi teki uskollisesti sen, mikä oli paimenen velvollisuus. Öller paljasti myös taka-ajatuksensa. Hän nimittäin toivoi, että Jumala armollisesti säästäisi isänmaan aiotulta asevelvollisuudelta.¹³⁵

Lääninrovasti Johan Mathias Hackzell Lappeenrannasta asettui puolestaan Öllerin ja Roosin vastalauseen taakse. Privilegioista luopuminen tuntui hänestä mahdottomalta, koska seuraukset saattoivat olla arveluttavia. Kyse ei ollut siitä, etteikö papisto olisi edelleen työhaluinen, lainkuuliainen ja isänmaallinen kuten 150 vuotta aikaisemminkin, jolloin privilegioista päätettiin.¹³⁶

Lyra ei voinut hyväksyä väitettä, että vain papisto kykeni tekemään asevelvollisten luettelot. Saman syyn perusteella papistolle oli vieritetty kaikkea mahdollista sen velvollisuuksiin kuulumatonta. Tilanne oli ajan myötä muuttunut. Melkein kaikki osasivat lukea, ja kirjoitustaito oli yleinen. Vanha hokema ei enää

132 *Papps ptk* III 1877, 1467, 1468, 1478–1479; *Colliander* 1910, 401–402.

133 *Papps ptk* III 1877, 1469–1470.

134 *Papps ptk* III 1877, 1470.

135 *Papps ptk* III 1877, 1471–1472.

136 *Papps ptk* III 1877, 1473.

pitänyt paikkaansa, että pappi oli ainoa, joka voi antaa vaaditut tiedot. Rosengrenille, joka oli viitannut poliittiseen tilanteeseen, Lyra huomautti, ettei kysymys ollut asevelvollisuuslaista, vaan kokonaan jostakin muusta.¹³⁷

Säkkijärven kirkkoherra, filosofian tohtori Otto Mauritz Nordström puuttui kysymykseen siviilirekisteristä, joka tulisi välttämättömäksi ennemmin tai myöhemmin. Jos täydellinen kunnallisrekisteri saataisiin aikaan, siitä voitaisiin vastaisuudessa saada tarvittavat tiedot ilman papiston apua. Siviilirekisterin toteutumista edistäisi myös mahdollinen eriuskolaislaki. Nordströmin mielestä papistolla ei ollut mitään syytä ottaa suorittaakseen velvollisuutta, jota se ei voinut täyttää.¹³⁸

Kuopion tuomiokapitulin notaari, filosofian tohtori Johan Viktor Calamnius oli toista mieltä. Hänen käsityksensä mukaan yleinen asevelvollisuus oli tulossa muodossa tai toisessa ja hän otaksui, että joillakin oli mietinnön vastustamisen taustalla yleisen asevelvollisuuden vastustus. Asevelvollisten luettelot olivat kuitenkin välttämättömiä, jos yleinen asevelvollisuus toteutuisi, eikä sellaisia voitu saada muulla tavoin kuin papiston avulla. Papiston oli otettava luetteloiden laatiminen tehtäväkseen, kunnes saataisiin täydellinen siviilirekisteri.¹³⁹

Uudenkaarlepyyn kirkkoherra Karl Emil Stenbäck asettui kannattamaan luetteloiden antamista, mutta arveli etteivät säädyn jäsenet olleet tarkoin mietinneet, mitä siviilirekisterin vaatiminen merkitsi:

Luulen – – että papiston valtiollinen (politiska) asema nykyisin on sellainen, ettei ole mitään aihetta vaatia jonkun siviilirekisterin olemassaoloa. Jos saamme aikaan siviilirekisterin, saamme myös siviiliavioliiton, siviilikasteen, siviilihautauksen ja kuka ties mitä muuta hyvää, jota voidaan tuoda maahan – ei enää kirkollisesta – vaan siviili-Saksasta.¹⁴⁰

Stenbäck vastustikin sellaisen ehdon asettamista, että papisto hoitaisi asevelvollisten luetteloiden antamisen, kunnes siviilirekisteri saataisiin. Stenbäck oli selvillä Saksan tilanteesta, sillä siviililait olivat astuneet siellä voimaan vuoden 1876 alusta ja niiden seurauksena oli saatu siviilirekisteri ja siviiliavioliitto. Lyra piti kuitenkin Stenbäckin ajatuksia siviilirekisterin seurauksista harhakuvitelmina. Stenbäck täsmensi, mitä ”herrojen” vaatimasta siviilirekisteristä seuraisi. Henkilöt jotka nyt tulivat papin puheille kasteen, vihkimisen tai kristillisen hautauksen vuoksi, tekisivät siviilirekisterin saamisen jälkeen ilmoituksensa siviilivirkailijalle.¹⁴¹

137 *Papps ptk* III 1877, 1473–1474.

138 *Papps ptk* III 1877, 1474.

139 *Papps ptk* III 1877, 1476–1477.

140 *Papps ptk* III 1877, 1479. Samaan sisarussarjaan kuin khra Karl Emil Stenbäck kuuluivat mm. tunnettu ylioppilasjohtaja Lauri Stenbäck (Kivekäs), kirkkoarkkitehtina mainetta saavuttanut Josef Stenbäck ja opettaja Otilia Stenbäck. *Ylikangas & Pajuoja* 1987, 26–27, 31, 37, 109.

141 *Papps ptk* III 1877, 1479–80; *Tala* 1995, 10.

Manner-Euroopan siviililait ja niiden uhka

Saksassa kysymys siviiliavioliitosta oli ollut toistuvan kiistelyn kohteena vuodesta 1859 alkaen. Siviilivihkimistä tarvitsivat ne, jotka eivät olleet kirkon jäseniä sekä eriuskolaiset ja eronneet. Vuonna 1871 puhjennut kulttuuritaistelu oli kärjistänyt tilannetta, ja samana vuonna oli käynnistetty vielä siviiliavioliiton ja siviilirekisterin suunnittelu. Asia oli saanut uutta virikettä, kun useat katoliset papinvirat olivat jääneet vaille hoitajaa, minkä vuoksi vihkimisiä oli toimittamatta ja yhteiskunnallisesti tärkeät syntymän, kuoleman ja vihkimisen rekisteröinnit suorittamatta. Kiivaan väittelyn jälkeen siviiliavioliittolaki ja laki siviilirekisteristä hyväksyttiin ensin Preussiin ja vuonna 1875 koko Saksaan. Preussin kuninkaan Wilhelm I:n sanottiin allekirjoittaneen uudet lait ”raskain sydämin”.¹⁴²

Saksa ei kuitenkaan ollut ainoa, vaan osa muistakin Euroopan valtioista koki eriasteisen kulttuuritaistelun 1800-luvun loppupuolella. Italiassa obligatorinen siviiliavioliitto oli astunut voimaan vuonna 1865, ja samalla kanoninen avioliitto oli menettänyt juridisen luonteensa. Siviilirekisteri oli 1870-luvulla otettu käyttöön ennen Saksaa Espanjassa, Sveitsissä ja Englannissa, ja vuonna 1872 Pietarissa pidetty kansainvälinen tilastokongressi oli suosittanut yhteiskunnallisen väestörekisterin käyttöön ottamista kaikissa maissa.¹⁴³

Mistä Saksan kulttuuritaistelussa oli kysymys? Oliko se vain yritys sosialismin kitkemiseksi yhteiskunnallisten reformien avulla?¹⁴⁴ Roomalaiskatolinen kirkkohistorioitsija *Joseph Lortz* on todennut, ettei kulttuuritaistelu ollut vain yksittäisten syiden tulos, vaan seurausta liberalismiin nimellä kulkeneesta laajasta henkisestä, kulttuurisesta ja poliittisesta liikkeestä, joka halusi sekularisoida inhimillisen elämän keskeiset alueet, kuten perheen, avioliiton, kasvatuksen ja koulun. Se tunnusti vain yhden auktoriteetin, valtion. Kulttuuritaistelu oli siten eräs vaihe uskonnon ja politiikan sekä kirkon ja valtion välistä päättämätöntä kamppailua. Vaikka taistelu oli suunnattu lähinnä katolista papistoa vastaan, oli myös protestantteja, jotka vastustivat siviililakeja.¹⁴⁵

Saksan kirkko-oikeutta tutkineen *Werner Weberin* mukaan kirkon ja valtion välinen suhde ja sen muutokset kuvastuivat siviilirekisterin uskontokuntamerkinnoissä ja siinä, missä määrin kirkolla ja uskontokunnilla oli lupa käyttää hyväkseen rekisterin tietoja. Aluksi syntyneiden, kuolleiden ja vihittyjen uskonto merkittiin siviilirekisteriin ja tiedot olivat maksua vastaan jokaisen tarkistettavissa. Tilanne eli kuitenkin koko ajan ja muuttui poliittisten suhdanteiden mukaan.¹⁴⁶

Lopullisessa äänestyksessä yhdeksän pappissäädyn jäsentä vastusti papiston velvoittamista asevelvollisten luetteloiden laadintaan. Heistä seitsemän käytti keskustelun aikana puheenvuoron, Lyra ja Kihlman jopa kolme. Luettelon antamista kannatti selvä enemmistö, 23 säädyn jäsentä, joista kahdeksan käytti puheenvuoron. Näistä Grönberg ja Hjelt puhuivat kolmasti, Johnsson ja Stenbäck kahdesti. Yksityisen valitusvaliokunnan voimasuhteet olivat jo ennakoineet lopullista äänestystulosta, sillä sen yhdeksästä jäsenestä seitsemän oli kannattanut papiston velvoittamista ja kaksi jättänyt vastalauseen.

Kaikki olivat yksimielisiä, että asevelvollisten tiedot oli kerättävä kirkonkirjoista, koska siviilirekisteriä ei ollut. Eri mieltä oltiin, tuliko pappi vai henkikirjoittaja velvoittaa tietojen kerääjäksi ja luettelon laatijaksi. Itse asiassa pappissäädyt tunnusti, että kirkonkirjat toimivat toistaiseksi maan siviilirekisterinä. Tilan-

142 *Schmidt-Volkmar* 1962, 127–133, 386–387.

143 *Kovero* 1923, 53–56; *Robbers* 1995, 352; *Ferrari* 1995, 205–206. Italiassa tilanne laukesi vasta 1929 Vatikaanin kanssa tehtyyn sopimukseen.

144 *Ylikangas & Pajujoja* 1987, 52.

145 *Lortzin* mukaan kulttuuritaistelu vastasi kirkkotaistelua modernissa jälkikristillisessä valtiossa. *Lortz* 1964, 349–355.

146 *Weber* 1978, 247–248; *Tala* 1994, 10, 14.

netta ei kuitenkaan pidetty hyvänä, minkä vuoksi useimmat halusivat jouduttaa varsinaisen siviilirekisterin aikaansaamista. Poikkeuksen muodosti Stenbäck, joka näki siviilirekisterissä uhkatekijän kristilliselle valtiolle.

Enemmistön kanta pohjautui voimakkaaseen isänmaallisuuteen, patriotismiin ja solidaarisuuteen. Luettelojen antaminen vallitsevassa poliittisessa tilanteessa oli papin kansalaisvelvollisuus. Rosengrenin suorasukainen puheenvuoro ei jättänyt tulkinnanvaraa, mistä hänen mielestään oli kysymys. Kun mietinnön kannattajat panivat toiseen vaakakuppiin papiston edut ja toiseen isänmaan tarpeet, jälkimmäisen painoarvo oli suurempi. Lyra ja Öller pelkäsivätkin, että heidät leimattaisiin epäajanmukaisiksi tai epäisänmaallisiksi, kun he vastustivat mietintöä ja vetosivat papiston erioikeuksiin.

Pappisprivilegiot olivat keskustelussa esillä yllättävän vähän, vaikka sekä asevelvollisuuslain kannattajat että sen vastustajat tiesivät, että kysymys oli niistä. Vastustajia ei voi moittia epäisänmaallisiksi, mutta he panivat vaakakuppeihin erilaiset punnukset kuin kannattajat. He kysyivät, tuliko papin olla enemmän kirkon kuin valtion palvelija. Poliittisesti latautuneessa tilanteessa heidän kysymyksenasettelunsa toimi huonosti, minkä vuoksi he hävisivät. Lyra yritti kyllä muistuttaa, ettei kyse ollut asevelvollisuuslaista vaan jostakin muusta, mutta häneltä puuttui tilannetaju, sillä säädyn enemmistön mielestä kysymys oli juuri koko kansaa koskevasta asevelvollisuuslaista.

Tunnelma maassa olikin sodan puhjettua vakava, vaikka sotatoimet eivät olleetkaan lähellä. Monissa puheenvuoroissa luettelojen kirjoittaminen tulkittiin kansalaisvelvollisuudeksi, mikä oli osoitus isänmaallisesta mielenlaadusta. Isänmaallisuus ei ollut vain poliittisen tilanteen aktivoiva tunne, vaan sen katsottiin kuuluvan myös kristillisyyteen ja seurakuntapapin toimenkuvaan. Ajatus Suomesta isänmaana ja Venäjästä suurena valtakuntana korostui valtiopäivillä, kun tulevan armeijan tehtäväksi käsitettiin isänmaan ja valtaistuimen puolustaminen. Hallitsija oli puolestaan sanonut jo valtiopäivien avajaispuheessa olevansa vakuuttunut siitä, että Suomi käsittäisi velvollisuudekseen ottaa osaa isänmaan puolustamiseen.¹⁴⁷ Keisarille isänmaa merkitsi koko imperiumia, kun taas valtiopäiväpapisto ajatteli lähinnä omaa maata.

Valtiopäivät hyväksyivätkin asevelvollisuuslain, ja keisari vahvisti sen vuoden 1878 lopulla. Seuraukset näkyivät myös rippikirjoissa. Vakinaiseen väkeen kutsuttiin nimittäin ”arvanheiton” perusteella viitisentuhatta miestä ikäluokasta,¹⁴⁸ ja sen miehen kohdalle, jolle arpa lankesi, tehtiin rippikirjan huomaautussarakkeeseen merkintä ”Arpa n:o –”.

Matti Klinge on kiinnittänyt huomiota isänmaantunteen monisisältöisyyteen. Siihen on eri aikoina kuulunut erilaisia painotuksia ja piirteitä kuten taloudellisia, historiallisia, yhteiskunnallisia ja esteettisiä.¹⁴⁹ Kun valtiopäiväpapisto keskusteli asevelvollisuuslaista ja asevelvollisten luetteloista, isänmaantunteeseen sisältyi voimakas solidaarisuuden, yhteisvastuullisuuden vaatimus.

147 *Aalto* 1976, 99, 104, 128; *Paasivirta* 1978, 70, 287; *Luukkanen* 2005, 184–187.

Isänmaallisuuden korostaminen oli ajan suuntaus. Esimerkiksi liberaalisen puolueen ohjelmassa todettiin 1880, että isänmaa ja Suomen kansa olivat yksi ainoa jakamaton kokonaisuus. *Borg* 1965, 19–20.

148 *As.kok* 26/1878, § 3–6.

149 *Klinge* 1982, 249.

Solidaarisuuden vaatimus vaikutti myös papiston käsityksiin siviilirekisteristä. Vain kaksi vuotta aikaisemmin kaikki tuomiokapitulit olivat torjuneet ajatuksen kirkonkirjoista siviilirekisterinä, kun tilastollinen pääneuvosto oli ehdottanut kirkonkirjojen yhtenäistämistä. Tuomiokapitulit olivat siinä yhteydessä tarkastelleet kysymystä periaatteellisena, kun taas valtiopäiväpapisto näki sen asevelvollisuuslain yhteydessä käytännöllisenä. Samoja kirkonkirjoja tulkittiin siten kirkon piirissä tilanteesta riippuen kahdella tavalla. Käytännöllisesti katsoen ne olivat toistaiseksi maan siviilirekisteri, mutta periaatteessa ne eivät sitä olleet. Samaa kysymykseen, olivatko kirkonkirjat siviilirekisteri, voitiin antaa myönteinen tai kielteinen vastaus, mikä mahdollisti keskustelussa pelivaran, mutta synnytti myös tulkintavaikeuksia.

Mikä on siviilirekisteri?

Siviilirekisterillä (civilis = kansalaisia koskeva) tarkoitetaan valtion tai kunnan viranomaisten eli siviiliviranomaisten pitämää väestöluetteloa erotukseksi papiston pitämästä kirkollisesta väestöluettelosta. Tilastollisen päätoimiston johtaja *Martti Kovero* laati vuonna 1923 väestötalastokomitean pyynnöstä laajan selvityksen siviilirekisterin synnystä ja käytöstä Euroopassa.¹⁵⁰

Siviilirekisteri-sana viittaa henkilön siviilisäättyyn (Zivilstand, Personenstand), joten voitaisiin puhua myös siviilisäättyrekisteristä (Zivilstandsregister). Siviilirekisteriin kuului Koveron mukaan sanan laajassa merkityksessä kaksi erilaista rekisteriä. Toinen oli *varsinainen siviilirekisteri*, toinen *väestörekisteri*. Varsinaiseen siviili(säätty)rekisteriin merkittiin lähinnä kansalaisten syntymät, kuolemat, avioliitot ja avioerot. Sen sijaan väestörekisteri toimi henkilötietojen lähteenä. Sitä pidettiin jatkuvasti ajan tasalla, ja siitä ilmenivät henkilön kotipaikka ja hänen tärkeimmät henkilösuhteensa.¹⁵¹ Varsinainen siviilirekisteri vastasi Suomen evankelisluterilaisen kirkon historiikirjoja ja väestörekisteri rippikirjoja.

Siviilikirjanpidon alku on tavallaan Ranskan suuressa vallankumouksessa. Varhaisempia kokeiluja oli tosin tehty, mutta vallankumous merkitsi ripeän askeleen ottamista siviilirekisterikysymyksessä. Vuonna 1789 toteutettiin uskonnonvapaus ja kaksi vuotta myöhemmin pakollinen siviiliavioliitto. Myös siviiliavioliittojen rekisteröiminen ja väestökirjanpito oli tarkoitus muuttaa uskonnonvapauden periaatteen mukaiseksi. Laki yleisestä siviilirekisteristä astuihin voimaan vuonna 1792, jolloin rekisterin pito uskottiin kunnallishallinnon valitsemalle virkamiehelle. Ranskasta siviilirekisterin aate levisi eri puolille Manner-Eurooppaa. Kyseessä oli siviilisäättyrekisteri.¹⁵² Ranskan siviilirekisteri ei siten ollut vain käytännöllinen ratkaisu vaan samalla aatteellinen uudistus. Lähtökohtana oli uskonnonvapauden periaate, jonka soveltamista rekisterikysymykseen nopeutti pakollinen siviiliavioliitto.

Ranskalainen järjestelmä vakiintui 1800-luvun alkupuolella Belgiassa, Hollannissa, Reininmaalla ja osassa Sveitsiä. Siviilirekisteri-innostuksen uusi aalto ajoittui 1800-luvun loppupuolelle, jolloin siviilirekisteri otettiin käyttöön muun muassa Kreikassa (1856), Romaniassa (1864), Italiassa (1865), Espanjassa (1870), Sveitsissä (1874) ja koko Saksassa (1876). Jokaisessa maassa oli kyse rekisteristä, johon merkittiin syntymät, kuolemat ja avioliittotiedot.¹⁵³

Englanti ei seurannut ranskalaista järjestelmää vaan kulki omia teitään. Siellä annettiin vuonna 1836 siviilirekisterilaki, jonka mukaan avioliittojen merkitseminen siviilirekisteriin tuli pakolliseksi, mutta syntymän ja kuoleman ilmoittaminen oli vapaaehtoista. Järjestelmää täydennettiin vuonna 1874, jolloin myös syntymän ja kuoleman merkitseminen tuli pakolliseksi.¹⁵⁴

Myös toisentyypisen siviilirekisterin, niin sanotun väestörekisterin, kotimaa on Ranska, mutta johtava asema väestörekisterijärjestelmän kehittäjänä Euroopassa on Belgialla. Siellä väestörekisterin pitäminen annettiin vuonna 1836 kunnallishallituksen tehtäväksi. Hollannissa väestörekisterijärjestelmä otettiin käyttöön vuonna 1850 ja Italiassa vuonna 1871. Italian järjestelmä jäi 1800-luvulla kuitenkin keskeneräiseksi.¹⁵⁵ Väestörekisterijärjestelmän eteneminen Euroopan mantereella oli selvästi hitaampaa kuin siviilisäättyrekisterin.

Kysymys väestörekisterijärjestelmästä oli esillä useissa kansainvälisissä tilastokongresseissa, muun muassa Pietarissa vuonna 1872. Suomea edusti Pietarin kongressissa tilastollisen viraston johtaja K. F. Ignatius, joka hyödynsi kansainvälisiä kokountumisia sekä virikkeiden hankkimiseen että Suomea koskevan tietouden levittämiseen.¹⁵⁶

150 *Kovero* 1923, 51–75.

151 *Kovero* 1923, 51.

152 *Kovero* 1923, 52–53.

153 *Kovero* 1923, 53.

154 *Kovero* 1923, 53–54.

155 *Kovero* 1923, 54–55.

156 *Kovero* 1923, 55–56; *Klinge* 1982, 210; *Luther* 1993, 134.

5. Keskustelu siirtyy kabineteista julkisuuteen 1882–1888

5.1. Miten päästä kirkonkirjoihin tai niistä pois?

Kirkkolain uudistaminen oli merkinnyt siirtymistä kaikkia koskevasta laista evankelisluterilaisia koskevaan lakiin. Periaatteessa myös kirkonkirjoista oli tullut vain evankelisluterilaisten seurakuntien kirjoja, mutta käytännössä tilanne jatkui ennallaan, koska eriuskolaislain puuttuessa ei ollut virallisia eriuskolaisseurakuntia eikä niiden jäsenluetteloita. Myös Ruotsin vallan ajalta juontuvien perustuslakien mukaan Suomen tuli olla uskonnollisesti yhtenäinen. Uskonnollinen harmonia oli kuitenkin särkynyt jo siinä, kun luterilainen maa oli siirtynyt ortodoksisen hallitsijan alaisuuteen.

Kirkkolain perusteluissa ilmaistu uskonnonvapaus oli laissa rajattu koskemaan siirtymistä toiseen kirkkokuntaan. Kirkosta eroamisen kynnys oli lisäksi asetettu korkealle, sillä eroavaa pidettiin harhaoppisena, jota oli ensin pyrittävä taivuttamaan pois eksytyksestään. Jos vakuuttelut eivät auttaneet, eroaminen oli sallittava. Sellaista mahdollisuutta kirkkolaissa ei ilmeisesti tarkoitettu, että joku voisi siirtyä ei-kristilliseen uskontokuntaan tai jättäytyä kaikkien uskontokuntien ulkopuolelle. Tosin valtiopäivien lakivaliokunnan mietinnössä vuodelta 1877 pidettiin mahdollisena, että kirkkolaki antoi mahdollisuuden mennä ”kristittömäänkin uskonoppiin”. Joka tapauksessa kirkkolain jatkoksi toivottiin eriuskolaisia koskevaa lakia eli dissenterilakia.¹

F. L. Schaumanin alkuperäinen tarkoitus oli ollut saada kirkkolain lisäksi myös eriuskolaislaki, ja sitä koskevia aloitteita olikin tehty jo 1860-luvulla rinnan kirkkolain kanssa. Molemmat lait olisivat yhdessä muodostaneet uskonnonvapauden hengen mukaisen kokonaisuuden. Keisari edellytti kuitenkin, että kirkkolain uudistus tuli saattaa ensin päätökseen. Seuraavalla vuosikymmenellä tilanne vaikeutui, kun eriuskolaislakia koskevat tavoitteet törmäsivät konservatiivisuuden aaltoon ja ortodoksien aseman koskemattomuuteen. Erimielisyydet koskivat sekä lain alaa että sen tarpeellisuutta. Hallitsija jättikin vahvistamatta vuosien 1877–1878 valtiopäivien hyväksymän eriuskolaislain, koska se olisi suonut myös ortodokseille oikeuden siirtyä luterilaiseen kirkkoon.²

Helmikuussa 1882 talonpoikaissäädylle esiteltiin munsalalaisen kansakoulunopettajan ja kansanopetuksen uranuurtajiin kuuluvan Anders Svedbergin tekemä anomus, jossa pyydettiin siviiliavioliiton sallimista henkilöille, joita ei ollut kastettu tai jotka eivät olleet osallistuneet konfirmaatioon eivätkä ehtoolliselle luterilaisen kirkon käytännön mukaisesti. Taustalla oli 623 baptistin kirjelmä. Näistä useimmat asuivat Svedbergin omalla alueella Uudenkaarlepyyn tuomiokunnassa. Svedberg totesi, etteivät baptistit halunneet omantunnonnsyistä alistua

1 KLE 1864, 133–140; VpVA 1877–1878 lakivkm 14, 49. Kirkkolain ruotsinkielisen tekstin mukaan siirryttiin toiseen **kirkkokuntaan** (kyrkosamfund). Suomenkielisen käännöksen mukaan siirryttiin toiseen **uskokuntaan**. K. J. *Ståhlbergin* 1908 toimittaman uuden suomenkielisen laitoksen mukaan siirryttiin toiseen **kirkkoyhdyskuntaan**. KL 1869 § 6; *KyrkoL* 1869 § 6; KL 1908 § 6.

2 *Österbladh* 1933, 394–401, 460–462; *Juva* 1976, 60; *Heikkilä* 1985, 137–148, 304–309.

kirkon kasteelle eivätkä konfirmaatioon, minkä vuoksi he eivät voineet osallistua myöskään kirkon ehtoolliselle. Ehtoollisella käymättöminä heillä taas ei ollut mahdollisuutta lailliseen avioliittoon. Baptistiyhteisössä vahvistettu avioliitto ei ollut oikeudellisesti pätevä ja aiheutti lukemattomia sekaannuksia ja rettelöitä, kun oli kyse esimerkiksi lasten kasvatuksesta ja perintöoikeudesta. Svedberg jatkoi:

Myös oma vakaumukseni on, että Suomen kansalaiset, jotka omantunnonsysistä eivät voi alistua kirkollisten lakien alle, ovat täysin oikeassa, kun he haluavat saada ne kansalaisoikeudet, jotka kuuluvat yhteiskunnan kaikille muille kansalaisille, nimittäin oikeuden solmia laillinen avioliitto ilman että sen tähden on pakko alistua kirkolliseen käytäntöön, mitä heidän omatuntonsa ei hyväksy.³

Keskustelussa talollinen Juhana Riihimäki Jyväskylän tuomiokunnasta katsoi luterilaisuudesta poikkeavien uskonlahkojen horjuttavan yhteiskunnan kokonaisuutta. Anomuksen hyväksyminen merkitsisi ”Hölmölään maailmanparantamista”, ”siitysvoiman” antamista lahkokunnille ja ”rikkaruohon” ottamista luterilaisen uskonnon peltoon. Samaa mieltä oli Maskun tuomiokunnan edusmies pöytäyläinen rusthollari Kaarlo Värri. Svedbergin vetoaminen Ruotsin eriuskolaislakiin ei auttanut, vaan talollinen Juhana Möttölä Laukaan tuomiokunnasta kummasteli,

että maassamme ensinkään suvaitaan sellaisia uskonlahkoja, jotka, niinkuin esim. baptistat, kieltävät kaikkein kalliimpia sakramenteja, mutta enemmän sitä, että heille tahdotaan esittää ja myönnyttää oikeuksia ja sääntöjä.⁴

Anomus hylättiin talonpoikaissäädystä suurella äänten enemmistöllä, mutta asian käsittely valtiopäivillä ei päättynyt. Lakivaliokunnan valmisteltavaksi päätyi nimittäin kaksi samantyyppistä säätyanomusta. Toinen tuli pappissäädystä, toinen porvarissäädystä. Molemmat tähtäsivät eriuskolaislain saamiseen seuraavilla valtiopäivillä, ja kummassakin viitattiin baptistien kansalaisadressiin. Anomuksen pappissäädylle oli tehnyt Helsingin yliopiston edustaja, 39-vuotias sisätautiopin professori Johan Wilhelm Runeberg, joka totesi maan olojen muuttuneen ja eriuskolaislain puutteen synnyttäneen arveluttavia epäkohtia. Runeberg viittasi avioliittojen solmimisvaikeuksiin, ongelmiin perintöasioissa ja jatkoi:

Sitä paitsi syntyy monenlaisia vaikeuksia ja rettelöitä lasten kirjoittamisessa kirkonkirjoihin, heitä päästettäessä kouluihin ja siellä opettaessa, sanalla sanoen: he ovat joksikin laittomassa asemassa. Ja ne henkilöt, jotka siten ovat lain ja järjestyksen ulkopuolella, eivät mitenkään ole tehneet itsiään syytänsi joutumaan sellaiseen erikoisasemaan. Päinvastoin ovat he yleensä hyvin uutteria ja elämässään erittäin siveellisiä. Sitä ei voi kieltää, että tässä on epäkohtia olemassa, jotka välttämättömästi vaativat parannuksia.⁵

3 *Talps pkt I* 1882, 215–216; *Näsman* 1962, 343; *Aalto* 1976, 611.

4 *Talps pkt I* 1882, 217–218; *Talps pkt II* 1882, 1332, 1334. Möttölään nimi esiintyy myös muodoissa Iso-Möttölä ja Mättälä. Värriin etunimestä esiintyy myös muoto ”Kaarle”.

5 *VpvA V* 1882 anomusM 26 lakivkM 10, 1–4; J. W. Runeberg oli Johan Ludvig ja Fredrika Runebergin poika. J. L. *Österblad* 1934, 664.

Erilainen uskonnollinen vakaumus ei Runebergin mukaan kuitenkaan merkinnyt ihmisten siveellistä eikä oikeudellista eriarvoisuutta. Anomuksesta voi päätellä, että Runebergillä oli mahdollisesti henkilökohtaisesti myönteisiä kokemuksia baptisteista. Hänen mielestään lainsäädäntöä oli muutettava eikä baptistien uskonnollista vakaumusta. Samoja ajatuksia kertasi Helsingfors Dagbladın toimittaja Karl Henrik Lindholm, joka oli jättänyt asiasta anomuksen porvarissäädylle. Epäkohta oli korjattava, sillä se vaikutti esimerkiksi lasten asemaan perheessä ja yhteiskunnassa. Historian opettajasta toimittajaksi siirtynyt maisteri Lindholm kuului aikansa yhteiskunnallisiin vaikuttajiin.⁶

Baptistien ja heidän lastensa laiton asema ja yhteiskunnallisten oikeuksien puuttuminen eivät johtuneet vain poikkeavista uskonkäsityksistä ja avioliittolain jälkeenjääneisyydestä, vaan myös vallitsevasta väestöketerikäytännöstä, joka oli sidoksissa luterilaiseen kirkkoon. Kirkonkirjat toimivat maan siviilirekisterinä, sillä niiden tietoihin perustuivat myös henkilön yhteiskunnalliset oikeudet. Kastamaton ei voinut päästä kirkonkirjoihin, ja niihin merkitsemätön ei taas voinut päästä kouluun, eikä periä ketään. Hän ei myöskään voinut solmia laillista avioliittoa, koska kirkonkirjojen ehtoollismerkintä oli aviokuulutuksen ehtona. Baptistiyhdyskunnassa vahvistettu avioliitto oli hengellisesti sitova, mutta oikeudellisesti se oli laiton suhde.

Lakivaliokunnan mielestä Runebergin ja Lindholmin anomukset eivät kuitenkaan antaneet aihetta mihinkään toimenpiteisiin, mutta valiokunnan päätökseen liitettiin kaksi vastalauseetta. Kummankin mukaan eriuskolaislaki tulisi saada seuraavien valtiopäivien käsittelyyn. Ensimmäisessä vastalauseessa toivottiin sellaista eriuskolaislakia, joka koskisi ”vieraan kristityn uskonopin” tunnustajia yleensä. Sen ensimmäinen allekirjoittaja oli siviililainopin ja roomalaisen oikeuden professori, myöhemmin prokuraattori Robert August Montgomery. Toisen vastalauseen oli laatinut Turun tuomiorovasti T. T. Renvall. Sen mukaan eriuskolaislaki tulisi rajoittaa koskemaan baptisteja ja muita Suomessa esiintyviä protestanttisia eriuskolaisia, jotka hyväksyivät apostolisen uskontunnustuksen ja piti-vät Jumalan sanaa ainoana ojennusnuorana.⁷

Porvarissäädysssä oltiin yksimielisiä eriuskolaislain tarpeellisuudesta. Filosofian maisteri Felix Heikel, joka oli Helsingin edusmies, kuvasi baptistien lisääntyviä vaikeuksia, kun yhä useampia kastamattomia ja konfirmoimattomia lapsia oli kasvamassa eikä näillä ollut mahdollisuutta lailliseen avioliittoon. Heidän kohdallaan ilmeni myös muita yhteiskunnallisia vaikeuksia:

Koska heidän lapsiaan ei kasteta, on myös useissa paikoin maata, mm. täällä Helsingissä, kieltäydytty ottamasta lapsia kirkonkirjoihin, minkä vuoksi he ovat niin sanotusti yhteiskunnan ulkopuolella, kun heitä ei löydy kirkonkirjoihin eikä mihinkään siviilirekisteriin vietyinä. Laki ei tunne heidän olemassaoloaan. Lasten kasvaessa törmätään myös vaikeuteen, kun he eivät nykytilanteessa voi käydä yleistä koulua, koska uskonnonopetus on siellä pakollista ja koska kouluun pääsemiseksi vaaditaan myös kastetodistus.⁸

Porvarissäätö päättyi ritariston ja aateliston tavoin kannattamaan Montgomeryn vastalauseetta eli kaikkia kristittyjä koskevaa eriuskolaislakia. Talonpoikaissäädyn

6 VpuAV 1882 anomusM 26 lakivkM 10, 1–7; *Landgrén* 2005, 201–202.

7 VpuAV 1882 anomusM 26 lakivkM 10, 7–14; *Heikkilä* 1985, 147.

8 *Porvs ptk* III 1882, 1618–1620.



Sisätautiopin professori Johan Wilhelm Runeberg (1843–1918) ilmeisesti 1880-luvulla, jolloin hänellä oli jo kokemusta lääkärinä, tutkijana, valtiopäivä- ja kunnallismiehenä. Runeberg oli "oppisäädyn" edustajista ensimmäisiä, jotka puolustivat kastamattomien kansalaisoikeuksia. – Valok. Daniel Nyblin, Helsinki. Museovirasto.

mielestä kyseisen lain tarvetta ei ollut. Sen sijaan pappissäädystä useimmat asettuivat Renvallin kannalle ja halusivat, että eriuskolaislaki koskisi vain protestantteja. Professori Runeberg oli pettynyt pappissäädyn kantaan. Hänen mielestään oli kummallista, että uskonnonvapauden periaate haluttiin sitoa määrättyihin tunnustuksiin. Runeberg taipui kuitenkin Renvallin vastalauseeseen taakse, koska "jotakin oli parempi kuin ei mitään". Keskustelusta erottuivat myös kahden lääninrovastin soraäänät. Ulvilan kirkkoherraksi siirtyneen K. E. Stenbäckin ja Mesukylän Josef Grönbergin mielestä ei ollut mitään tarvetta avata lainsäädännön kautta porttia eriuskolaisille. Kun erilaisten säätypäätösten yhteensovittaminen ei onnistunut, eriuskolaislaki ajautui vuoden 1882 valtiopäivillä umpikujaan. Enemmistön mielestä lakia tarvittiin, mutta suurin osa kirkonmiehistä katsoi, että kirkosta ulos johtavaa ovea oli raotettava varovasti.⁹

Eriuskolaislaista keskusteltiin myös jumaluusopin ylioppilaiden tiedekuntayhdistyksessä keväällä 1882. Tiedekunnan dekaani Herman Råbergh ohjasi ylioppilaiden keskustelun koskemaan lain sisältöä, koska kyseinen laki tulisi joka tapauksessa lähivuosina. Keskustelu keskittyikin lain käytännöllisiin seurauksiin. Joidenkin ylioppilaiden mielestä kaikkia koskeva väestökirjanpito tulisi säilyttää yleisen järjestyksen ja tilastoinnin vuoksi luterilaisella kirkolla. Enemmistön mielestä väestökirjanpito soveltui kuitenkin paremmin kunnallisten virkamies-

9 *Porvs pkt* III 1882, 1623; *Papps pkt* III 1882, 1706–1711; *VpuA* 1882 anomusM 26 lakivk:n ehdotus yhteensovittamisesta, 2–3; *Österbladh* 1933, 460–462; *Juva* 1956, 161–162; *Juva* 1976, 60.

ten tehtäviin.¹⁰ Luonnollisesti teologian ylioppilaat tarkastelivat kysymystä lähinnä periaatteellisena kysymyksenä ilman käytännön tuntumaa väestökirjanpitoon, mikäli eivät sattuneet olemaan pappilan poikia. Kannanotoissa kuvastui toisaalta näkemys kirkosta vakiintuneiden käytäntöjen säilyttäjänä ja yleisenä järjestyksen pitäjänä, toisaalta vaatimus seurakunnan ja kunnan tehtävänjaon loppuunsaattamisesta.

Olosuhteiden muuttuminen kärjisti vaatimusta eriuskolaislaista. Kirkon kenttä oli kirjavoitunut paitsi baptistien myös metodistien rantauduttua maahan, ja se sai 1880-luvulta alkaen lisäväriä vapaakirkollisesta liikkeestä.¹¹ Lisäksi osa sivistyneistöä oli katsomuksellisesti vieraantunut kirkosta tai kristinuskosta tai koko uskonnosta. Kirkkoa ja sen oppeja oli arvosteltu sivistyneistön keskuudessa ennenkin, mutta vasta 1880-luvulla puhkesi julkinen taistelu. Tohtori Carl von Bergenin luennot tulevaisuuden kristinuskosta Helsingissä keväällä 1884 olivat hyökkäys sekä kirkkoa että kristinuskoa vastaan. Arvioidessaan von Bergenin luentoja lahjakas kasvitieteilijä, darvinisti ja auktoriteetteja vastustava ”vihainen nuori mies” Fredrik Elfving kuvasi samalla sarkastisesti liberaalien suhdetta kirkkoon:

Kaikki epäuskoiset kuuluvat valtionkirkkoon ja toistaiseksi heidän täytyy kuulua omataksen joitakin valtiollisia oikeuksia, mutta mitään muuta yhteyttä heillä ei siihen ole, kuin että he suorittavat säännöllisesti maksunsa papistolle, ovat kirjoilla sen jäsenluetteloissa sekä käyttävät sitä kasteissa, häissä ja hautaisissa. Papisto puolestaan ottaa vaieten vastaan heidän rahansa kuten oikeauskoistenkin ja antaa heidän rauhassa pitää vakaumuksensa, kunhan ei mitään julkista pahennusta sen johdosta tapahdu. Toisaalta siis maksetaan ja saadaan olla rauhassa, toisaalta otetaan rahat vastaan ja annetaan ihmisten olla rauhassa – puolin ja toisin vaietaan. On ilmi selvää, miten valheellinen ja kestämaton sellainen tilanne on.¹²

Evangelisluterilaisen kirkon katto kaartui siten ehdottomana baptistien, metodistien, vapaakirkollisten, vapaauskoisten ja vapaa-ajattelijoiden niin kuin kirkolle uskollistenkin ylle, mutta se ei tarjonnut enää kaikille turvallista suojaa vaan loi kirkosta henkisesti tai hengellisesti vieraantuneille ahdistavan ilmapiirin. Kaikkien oli periaatteessa katatettava lapsensa, jotta nämä pääsisivät kirkonkirjoihin ja samalla osallisiksi kansalaisoikeuksista. Kaikkien kirkon jäsenten tuli osallistua kirkollisiin toimituksiin, antaa konfirmaatiolupaukset ja käydä ehtoollisella, ajattelivatpa he mitä tahansa näistä toimituksista, sillä muussa tapauksessa ehtoollisella käymättömyys nousi muun muassa avioliiton solmimisen ja viran saamisen esteeksi.

Yhteiskunnassa oli siis muitakin valtionkirkkoon tyytymättömiä kuin eriuskolaiset, mutta nimenomaan heidän asemansa järjestämiseksi senaatti sai vuonna 1885 tehtäväkseen laatia uuden ehdotuksen eriuskolaislaista. Se ehdotti nyt –

10 *Luukkanen* 2005, 153; Luterilaisen kirkon lisäksi väestökirjanpitoa hoiti myös ortodoksinen kirkko oman traditionsa mukaisesti. Vasta vuoden 1883 asetus edellytti, että ortodoksinen papisto osaisi suomen kieltä ja pitäisi kirkonkirjoja ”sillä tavoin kuin niistä on säädetty tahi vastedes saatetaan erittäin määrätä”. *As.kok* 12/5.3.1883 § 1–2; *Koukkunen* 1977, 69–70; *Tiensuu* 2005b, 282.

11 *Seppo* 1983, 15–24.

12 *FT* 1884, 401 Dr Carl von Bergens föreläsningar; *Juva* 1960, 9–10; *Nokkala* 1986, 170–171, 180, 199, 204, 235; *Autio* 2003, 532–535.

vahingosta viisastuneena – ortodoksien rajaamista lain ulkopuolelle, mutta muuten ehdotus noudatti pääasiassa valtiopäivien kymmenkunta vuotta aikaisemmin hyväksymää linjaa. Kristikuntaa laveammalle lakia ei ulotettaisi.¹³

Hallituksen ehdotuksessa määritettiin myös eriuskolaisseurakuntien väestökirjanpito:

Johtajan tulee pitää luetteloa seurakunnan jäsenistä, joka sisältää, soveltuvin kohdin, ne tiedot, joita pitää olla lutherilaisen papiston pitämässä kirkonkirjoissa, sekä muita luetteloja, joitten pitämistä maan hallitus määrää; vaadittaessa niitä tuomio-istuimille tahi kuvernööreille esiin tuoda sekä todistuksia niiden perusteella antaa.¹⁴

Kymmenen vuotta aikaisemmin oli vastaavassa kohdassa todettu ylimalkaisesti, että johtajan tuli pitää luetteloa seurakunnan jäsenistä ja muita maan hallituksen määräämiä luetteloja.¹⁵ Nyt väestökirjanpidon malliksi oli otettu evankelislutherilaisen kirkon kirkonkirjat. Niitä soveltaen eriuskolaisseurakuntien tulisi järjestää oma kirjanpituksensa. Hallitus pyysi lakiehdotuksesta kirkolliskokouksen lausunnon.

Suomen evankelislutherilaisen kirkon toinen kirkolliskokous käsitteli ehdotusta eriuskolaislaiksi syyskuussa 1886. Sen eriuskolaislakivaliokunta korosti sitä, miten tärkeää oli yhteiskunnan kannalta, että eriuskolaisseurakunnan johtaja hoiti velvollisuutensa kunnollisesti. Myös teologisen tiedekunnan edustaja, professori Herman Råbergh totesi yleiskeskustelussa, että kyseisen seurakunnan johtajan tulisi huolehtia tehtävistä, jotka vastasivat kansliatyötä lutherilaisessa kirkossa.¹⁶

Keskustelun eriuskolaisten väestökirjanpidosta kirvoitti varsinaisesti Turun lyseon latinan lehtori Adolf Waldemar Jahnsson vertailemalla Ruotsin käytäntöä Suomessa suunniteltuun:

Hallituksen ehdotuksessa näkyy, että eriuskolaisseurakuntien johtajille annetaan kaikki se kirjanpito, minkä papisto on velvollinen toimittamaan lutherilaisissa seurakunnissa. Minä pelkään, että tällainen määräys tulee tuottamaan monta haittaa, olletikin alussa, kun nämät eriuskolaisseurakunnat vielä kaipaavat vakavaa kantaa. Senpätähden Ruotsin eriuskolaisasetus ei tiedä ollenkaan tällaisesta määräyksestä, vaan säätää, että lutherilainen papisto yhä eteenkinpäin kirjoissaan myöskin pitää luettelon eriuskolaisseurakuntien jäsenistä – koko joukko maksuja tulee eriuskolaisten suoritettavaksi myöskin lutherilaiseen seurakuntaan, jotta ei voi pitää sitä aivan kohtuuttomana, jos vaadittaisiin, että lutherilaisen papiston yhä eteenkinpäin, ainakin vastaiseksi, myöskin tulisi pitää luettelo näistä jäsenistä.¹⁷

Jahnsson luki vielä vakuudeksi Ruotsin eriuskolaislaista kohdan, jonka mukaan eriuskolaiset oli otettava Ruotsissa kirkonkirjoihin siinä seurakunnassa, jonka

13 *Österbladh* 1934, 38–39; *Juva* 1976, 60; *Heikkilä* 1985, 305.

14 *Kirk.kok ptkL* 1886, 117.

15 *VpvA* III 1877–1878 KM:n armE 44 ehdotus vieraan kristityn uskonopin tunnustajista Suomenmaassa § 3.

16 *Kirk.kok ptk* 1886, 343; *Kirk.kok ptkL* 1886, 201.

17 *Kirk.kok ptk* 1886, 351.

alueella he asuivat. Hänen mielestään Suomessa olisi noudatettava vastaavaa periaatetta, kunnes olisi saatu riittävät takeet, että eriuskolaisten väestökirjanpito onnistuisi.¹⁸

Ruotsissa eriuskolaislakia olikin muutettu vuonna 1873 Jahnssonin kuvamalla tavalla. Siinäkin tapauksessa, että eriuskolaiset muodostivat valtion hyväksymän seurakunnan, Ruotsin kirkon oli pidettävä heistä kirjaa. Oikeus omaan väestökirjanpitoon oli eriuskolaisille mahdollinen, mutta he tarvitsivat sitä varten kuninkaan erityisen päätöksen, eikä heillä luonnollisestikaan ollut mitään intoa sellaisen anomiseen.¹⁹

Helsingin kaupungin kirkkoherraksi siirtynyt ja Porvoon tuomiokapitulिन asessoriksi valittu rovasti A. W. Lyra vastusti Jahnssonin ehdotusta. Hän mainitsi, että kirkonkirjat määrättiin alun pitäen kiistattomasti kirkollista tarkoitusta varten. Oli päivän selvää, etteivät kirkosta eronneet kuuluneet enää luterilaiseen seurakuntaan eivätkä sen kirjoihin:

Periaatteellisesti ei voikaan mitään luonnottomampaa ajatella, kuin että näiden kirkonkirjain pito semmoisista henkilöistä, jotka ovat meidän seurakunnasta luopuneet, myöskin työnnettäisiin luterilaiselle papistolle, sitä nyt ei tietysti kukaan voi periaatteessa puolustaa.²⁰

Kunnallisen siviilirekisterin tarpeesta Lyra ei enää puhunut. Kuopion piispa Gustaf Johansson (Kuopion piispana 1885–1896) ei ollut yhtä jyrkkä, vaikka olikin samalla kannalla kuin Lyra. Johanssonin mielestä kullakin kirkkokunnalla tuli järjestyksen vuoksi olla omat kirjansa. Hän ei otaksunut eriuskolaisten sen paremmin kuin luterilaisten pappienkaan tahtovan Ruotsin mallin mukaista käytäntöä. Sipoon kirkkoherra, rovasti Fredrik Wilhelm Fredriksson puolestaan tiesi, ettei Ruotsissa oltu tyytyväisiä uuteen käytäntöön, vaan se oli koettu raskaana. Papisto oli valittanut, että sen piti viedä kirjoihinsa henkilöitä, jotka eivät kuuluneet evankelisluterilaiseen seurakuntaan, ja Ruotsin eriuskolaiset olivat valittaneet luonnottomasta tilanteesta yhtä paljon. Lehtori Jahnsson korosti, että hän oli tehnyt ehdotuksensa luotettavien henkilötietojen takaamiseksi. Niitä tarvittiin esimerkiksi tuomioistuimissa. Kukaan ei kuitenkaan kannattanut Jahnssonin ehdotusta.²¹

Vielä toisenkin kerran keskustelu juuttui kirkonkirjojen liepeille, nimittäin keskusteltaessa henkilöistä, joiden eriuskolaisseurakunta olisi lakkautettu. Mihin merkittäisiin sellaisen seurakunnan jäsenet? Piispa Johansson myönsi, ettei valmistusvaliokunta ollut löytänyt mitään sopivaa sääntöä kyseistä tapausta varten. Koko eriuskolaislain periaate oli, että jokaisen oli kuuluttava johonkin seurakuntaan. Piispan karu ohje uskonnollisesti kodittomalle oli: ”Nöyryyttäköön hän itsensä ja pitäköön itse huolen siitä, että jonnekin pääsee.”²²

Asia kiinnosti myös kangasalalaista kunnallisneuvosta Agathon Meurmania. Hän katsoi valmistusvaliokunnan tehneen jonkinlaisen vararikon, kun se ei ol-

18 *Kirk.kok ptk* 1886, 351–352.

19 *Lext* 1985, 37–38.

20 *Kirk.kok ptk* 1886, 352–353; Lyran pappisurasta *Tiensuu* 2005a, 329–340.

21 *Kirk.kok ptk* 1886, 353–356.

22 *Kirk.kok ptk* 1886, 407–408.

lut kyennyt ratkaisemaan seurakuntaa vaille jääneen kohtaloa. Hänellä itsellään oli ehdotus:

Luulin minä kuitenkin paljon paremmaksi, että nämä eriuskolaiset siirretään luterilaiseen kirkkoon, kuin se, että ne sekä hengellisen hoitonsa että yhteiskunnallisen asemansa suhteen jäisivät täydellisiksi löysäläisiksi. Tätä ei pitäisi kirkon suvaitseman – – tässä on mainittu, että muka tällaisen hajoitetun eriuskolaisseurakunnan jäsenten siirtyminen evankelis-luterilaiseen kirkkoon, sotisi kirkkolakia vastaan, niin en minä voi tätä myöntää.²³

Professori Robert Hermansonin mielestä Meurmanin ehdotus olisi kuitenkin avannut uuden tien kirkon jäsenyyteen. Senaattori Leo Mechelin puolestaan katsoi, ettei tullut lainkaan kirjoittaa säädöstä asiasta, jota ei etukäteen voitu selvästi arvioida. Järjestysvallan velvollisuutena oli löytää ratkaisu, jos eriuskolaisseurakunta lakkaisi olemasta. Piispa Johanssonkin piti mahdollisena, että luterilainen kirkko ottaisi helmaansa uskontokunnan ulkopuolelle joutuneita. Mitään säädöstä asiasta ei hänenkään mielestä tarvittu, sillä sääntö jokaisen kuulumisesta johonkin uskontokuntaan pakottaisi uskontokuntien ulkopuolelle joutuneet ”nöyryistymiseen”.²⁴

Missään vaiheessa kirkolliskokous ei ehdottanut siviilirekisteriä ratkaisuksi seurakunnattomien kirjaamisongelmaan. Kymmenkunta vuotta aikaisemmin valtiopäiväpapisto, Lyra etunenässä, oli halunnut kirehtiä siviilirekisterin aikaansaamista, mutta silloin ei uskonnollinen ”löysäläisyys” ollutkaan uhkana, vaan kyse oli ollut papin yhteiskunnallisten kirjanpito tehtävien vähentämisestä. Nyt väestökirjanpitoa ei haluttu laajentaa uskontokuntien ulkopuolelle ja eriuskolaistenkin kyvyistä sen kunnolliseksi hoitamiseksi oli vahvoja epäilyksiä.

Siviilirekisterin tarvetta olisi ollut myös vapaa-ajattelijoiden ja vapaauskosilla, mutta heitä eriuskolaislaki ei koskenut. Professori Råbergh totesikin, että kansankirkkoon jäisi joukko Kristuksen evankeliumille vieraita jäseniä, jotka eivät kunnioittaneet kirkon uskoa eivätkä sen tunnustusta, eivät edes kristillistä elämäntapomusta. Kirkon olisi vain siedettävä heitä.²⁵ Sietämiseen kuului myös kirjanpito heistä.

Kysymys eriuskolaisten väestökirjanpidosta oli vain eräs yksityiskohta eriuskolaislakia koskeneesta keskustelusta. Vaikka koko lain tarpeellisuus asetettiin kyseenalaiseksi, kirkolliskokous päätyi kuitenkin kannattamaan protestanttisiin eriuskolaisiin rajoitettavaa lakia. Eriuskolaisseurakunnan väestökirjanpito olisi seurakunnan johtajan tehtävä, mutta lakkautetun seurakunnan jäsenten kohtaloon kirkolliskokous ei löytänyt ratkaisua, kuten ei hallitukseen ollut löytänyt.²⁶

5.2. Vapaamieliset vaativat siviilirekisteriä

Vapaamieliset piirit eivät lannistuneet kirkolliskokouksen päätöksistä. Ne olivat lähteneet hyvissä ajoin liikkeelle voidakseen perustaa erityisen uskonnonva-

23 *Kirk.kok ptk* 1886, 409.

24 *Kirk.kok ptk* 1886, 411–414.

25 *Kirk.kok ptk* 1886, 377–378.

26 *Kirk.kok ptk* 1886, 406–414; *Juva* 1976, 60–61; *Heikkilä* 1985, 304–306.

pausyhdistyksen vaatimustensa vauhdittajaksi. Lähtävöitteenä oli vaikuttaa tuleviin valtiopäiviin, mutta sen lisäksi yhdistyksellä tähdättiin pitemmälle. *Mikko Juva* ja *Immo Nokkala* ovat perusteellisesti selvittäneet kaavaillon yhdistyksen perustamishankkeet.²⁷ Kumpikin on kuitenkin kiinnittänyt enemmän huomiota tavoitteiden saavuttamatta jäämiseen kuin siihen, mitä hankkeella saavutettiin.

Helmikuussa 1887 ruotsinkieliset vapaamieliset julkaisivat Helsingin, Turun ja Vaasan lehdissä kutsun saapua maaliskuun 10. päivänä Helsingin seurahuoneelle uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen perustavaan kokoukseen. Kutsun johdannossa uskonto mainittiin ihmisen syvimmäksi tarpeeksi ja kristinuskon todettiin edustavan vapautta. Kaikki uskonto perustui yksilön vapaaseen vakaumukseen. Uskonnollinen pakko synnytti teeskentelyä. Valtionkirkko sai aikaan pakkoa ja tuotti sekä katkeruutta että tyytymättömyyttä. Kutsun johdannossa viitattiin myös eriuskolaisten asemaan ja heitä koskevan lain puuttumiseen. Samalla todettiin, ettei kirkolliskokouksen päätöksen perusteella ollut odotettavissa, että valtiopäivätkään hyväksyisivät eriuskolaislakia.²⁸

Kutsun allekirjoittajat – yhteensä 51 henkilöä – olivat lähinnä Helsingistä, Turusta, Porvoosta, Loviisasta ja Vaasasta. Yksittäisiä allekirjoittajia oli myös Kuopiosta, Viipurista, Hämeenlinnasta ja Tammissaaresta. Allekirjoittajien joukossa oli huomattava määrä naisia, lähes kolmannes (31 %), helsinkiläisistä yli kolmannes (38 %). Osa naisista allekirjoitti mahdollisesti miehensä mukana, mutta osa oli aktiivisia yhteiskunnallisia vaikuttajia, kuten Minna Canth, Adeleide Ehrnrooth, Mathilda Asp, Rosina Wetterhoff, Hanna Heikel, Rosina Heikel ja Ebba Nordqvist. Canth oli ainoa kuopiolainen, Wetterhoff ainoa hämeenlinnalainen allekirjoittaja. Mukana oli kahdeksan avioparia.²⁹

Tulevan yhdistyksen tavoitteet tähtäsivät lainsäädäntöön, sillä alustavassa ohjelmassa vaadittiin vapaamielistä eriuskolaislakia, oikeutta solmia laillinen avioliitto siviiliviranomaisen edessä, vanhempien oikeutta määrätä lastensa uskonnollisesta kasvatuksesta sekä kaste- ehtoollis- ja valapakon poistamista. Alustavan ohjelman oli laatinut kolmijäseninen toimikunta, johon olivat kuuluneet Helsingin yliopiston voimistelun yliopettaja, lehtori Viktor Heikel, rautatiehallituksen sihteeri, varatuomari Carl Berndt Federley ja naispuolisten voimistelunopettajien kouluttaja, professorinrouva Mathilda Asp.³⁰

Erityisesti *Immo Nokkala* on korostanut uskonnonvapausyhdistyksen aatteellista yhteyttä Ruotsissa syntyneeseen vastaavaan yhdistykseen.³¹ Yhdistyksen perustaminen ja kannattajien hankkiminen eri paikkakunnilta oli myös Suomessa yleinen käytäntö 1880-luvulla. Raittiuuden kannattajat, kansanvalistajat ja nuorisoseurat toimivat yhdistysten puitteissa ja levittivät verkostoaan eri puolille maata saadakseen aatteilleen tukea ja kantavuutta.³² Saman toimintamallin mukaisesti uskonnonvapauden vaatijatkin lähtivät liikkeelle ja halusivat koota

27 *Juva* 1960, 160–171; *Nokkala* 1986, 183–197.

28 Kutsu oli otsikoitu: *Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland*. *NP* 47/ 18.2.1887; *HD* 47/ 18.2.1887; *Hbl* 40/ 18.2.1887; *ÅT* 49/ 20.2.1887; *WT* 21/ 20.2.1887; *Tro och Lif* 5/ 1.3.1887; *Juva* 1960, 161; *Aalto* 1976, 142–143; *Nokkala* 1986, 189–190.

29 *Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland*. *Tro och Lif* 5/ 1.3.1887; *Tuulio* 1959, 87–88, 91–92, 94, 97, 101–102, 138, 146, 156, 159–161,

30 *Tro och Lif* 5/ 1.3.1887 *Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland*; *NP* 68A/ 11.3.1887 *Religionsfrihetsföreningens möte*; *Westerlund* 1898, 38; *Westerlund* 1909, 306; *Juva* 1960, 160.

31 *Nokkala* 1986, 183–186.

32 *Alapuro & Stenius* 1987, 34–36; *Stenius* 2004, 154.

ohjelmansa taakse mahdollisimman laajan kannattajakunnan vapaa-ajattelijoi-
ta, vapaauskoisista ja eriuskolaisryhmistä.

Yhdistyksen perustaminen kuvasti myös uudentyypistä kansalaisuutta. En-
tinen kollektiivikansalainen oli irrottautumassa vanhoista sidonnaisuuksista ja
sovinnaisuuksista ja muuttumassa yksilökansalaiseksi, joka pyrki rakentamaan
yhteiskuntaa ja valtiota uudella tavalla.³³ Samalla oltiin siirtymässä alamaisten
yhteiskunnasta kohti kansalaisten yhteiskuntaa. Esimerkiksi nuorisoseuraliikettä
elähdytti itsekasvatuksen aate. Itsenäistä ja omaehtoista ajattelua esiintyi myös
herätysliikkeissä, joskin valtaosa niistä rakensi perinteisen yhteiskuntajärjestyk-
sen varaan. Joka tapauksessa yhdistyksissä ja herätysliikkeissä perinteiset säätyra-
jat menettivät merkitystään.³⁴

Vapaakirkollinen lehti *Tro och Lif* käsitteli uskonnonvapaus- ja suvaitsevai-
suusyhdistyksen kokouskutsua ja ohjelmaa toista viikkoa ennen kokousta. Yh-
distyksen hyvät ja huonot puolet analysoitiin tarkkaan, eikä sen tarpeellisuutta
kiistetty. Kutsun allekirjoittajat todettiin kunniallisiksi ihmisiksi. Heidän joukos-
taan oli kuitenkin tunnistettavissa maan vapaa-ajattelijoiden eliitti, jonka aseet
oikeutetun asian puolesta eivät olleet hengellisiä vaan lihallisia. Vapaakirkolliset
halusivat mieluummin oikeudenmukaisen kuin vapaamielisen eriuskolaislain.
Heidän mielestään yhdistyksen, joka piti itseään suvaitsevana, ei sopinut puut-
tua valtionkirkon oppiin eikä järjestykseen. Ei voitu myöskään etukäteen tietää,
miten radikaaliksi yhdistyksen toiminta kehittyisi. Kaiken kaikkiaan kristityn ei
sopinut ”vetää yhteistä iestä epäuskoisten kanssa” (2. Kor. 6:14).³⁵

Myötämielisyydestään huolimatta *Tro och Lif* sanoutui uskonnollisista syistä
irti tulevasta yhdistyksestä ja ihmetteli, kuinka kaksi metodistikirkon pappia oli
voinut allekirjoittaa kokouskutsun. Metodistipastorit ilmoittivatkin, etteivät he
olleet vierasmaalaisina tunteneet muita allekirjoittajia, vaan olivat joutuneet tie-
tämättään vihollistensa joukkoon.³⁶ Erehtyminen oli ymmärrettävää, mutta alle-
kirjoitukseen suostuminen kuvasti, että uskonnonvapausyhdistyksen esittämällä
vaatimuksilla oli kannatusta myös metodistien keskuudessa.

Yhdistyksen perustamispäivänä Helsingin seurahuoneen suureen saliin ko-
koontui noin 200 henkeä. Lehtori Heikel avasi kokouksen, jonka puheenjoh-
tajaksi valittiin *Nya Pressen*in päätoimittaja, lakitieteen tohtori Axel Lille. Ko-
kouskutsun johdantoteksti hyväksyttiin, mutta yksilöidyt vaatimukset muutet-
tiin perusteellisesti. Keskustelun niistä avasi Helsingfors *Dagbladin* päätoimit-
taja, maisteri Anders Herman Chydenius, jonka mielestä uskonnonvapaus- ja
suvaitsevaisuusyhdistyksen väliaikainen hallitus oli tehnyt suuren erehdyksen,
kun se oli puhunut vain vapaamielisestä eriuskolaislaista eikä ollut kiinnittänyt
huomiota kaikkien vaikeuksien alkusyyhyn, hallitusmuodon ensimmäiseen py-
kälään eikä muihin lainkohtiin, jotka asettivat kansalaisille uskonnollisia laatu-
vaatimuksia yhteiskunnallisten oikeuksien saamiseksi. Juuri sellaisten laatuva-
atimusten kumoamista oli vaadittava ensimmäiseksi. Vaikka eriuskolaislaki olisi
miten vapaamielinen tahansa, se ei olisi riittävä, koska se koskisi vain evankelis-
luterilaiseen kirkkoon kuulumattomien ihmisten seurakunnallisia asioita, mut-

33 *Sulkuinen* 1986, 21.

34 *Huhta* 2001, 43; *Ylikangas* 2002, 131.

35 *Tro och Lif* 5/ 1.3.1887 Den nya frireligiösa föreningen; *Juva* 1960, 164–165.

36 *Tro och Lif* 5/ 1.3.1887 Den nya frireligiösa föreningen, 6; *Juva* 1960, 165–166; *Nokkala* 1986, 192–194.

ta ei heidän asemaansa kansalaisina. Kansalaisuutta ja siviilivirkojen saamista ei saanut sitoa kirkollisiin määräyksiin.³⁷

Toisena vaatimuksena Chydeniuksella oli yleisen siviilirekisterin aikaansaaminen. Sellainen olisi johdonmukainen seuraus ensimmäisestä vaatimuksesta ja aivan välttämätön, kun pyrittiin kohti kirkon ja valtion eroa sekä uskonnollisten laatuvaatimusten kumoamista kansalaisoikeuksien ehtona. Eriuskolaislaki ei poistaisi siviilirekisterin tarvetta.³⁸ Chydeniuksella oli sama näkemys uskonnonvapauden ja siviilirekisterin yhteenkuuluvuudesta, mikä Ranskan vallankumouksen jälkeen oli levinnyt eri puolille Manner-Eurooppaa.

Chydenius huomautti, että kokouskutsun johdannossa oli mainittu periaate valtiollisen ja kirkollisen elämän erottamisesta. Jo siitä seurasi, että kansalaisoikeudet tuli irrottaa uskonnollisista kvalifikaatioista ja ottaa käyttöön yleinen, valtion viranomaisten pitämä siviilirekisteri. Pääasia ei ollut vapaamielinen eriuskolaislaki, vaan kirkon ja valtion täydellinen erottaminen. Myös niillä, joilla ei ollut mitään uskontoa, tuli olla samat oikeudet kuin muilla kansalaisilla. Aina oli olemassa epäileviä ja etsiviä ihmisiä, jotka eivät voineet liittyä mihinkään kirkolliseen tunnustukseen. Saattoi olla myös vanhempia, jotka eivät halunneet lapsiaan kirkollisiin luetteloihin, vaan tahtoivat, että nämä kypsässä iässä ratkaisisivat, mihin he halusivat kuulua. Ohjelman muihin kohtiin Chydeniuksella ei ollut juuri huomautettavaa. Kaste- ja ehtoollispakon poistamista ei kuitenkaan tarvinnut erikseen vaatia, koska kyseessä olivat uskontokuntien sisäiset asiat, joiden kanssa valtiolla ei ollut mitään tekemistä. Sen sijaan valapakon poistamisvaatimus oli syytä säilyttää.³⁹

Mathilda Asp yritti puolustaa alkuperäistä ehdotusta, mutta hän jäi vähemmistöön, sillä läsnä olleet hyväksyivät lähes yksimielisesti Chydeniuksen ehdotamat muutokset. Ainoastaan siviilirekisteristä syntyi pitempi keskustelu kuin muista yksityiskohdista. Joidenkin mielestä sillä ei ollut oleellista merkitystä, mutta lehtori Heikel asettui kannattamaan sitä, samoin varatuomari Federley ja Helsingfors Dagbladin taidekriitikko, kirjailija Rafael Hertzberg. Sen sijaan Helsingin eläinmuseon amanuenssi, filosofian maisteri Aukusti Juhana Mela piti ehdotusta siviilirekisteristä teoreettisesti oikeana, mutta käytännössä hän katsoi sen tuovan mukanaan liian pelottavia seurauksia, kuten siviiliavioliiton. Chyde-

37 HM 1772 § 1:n mukaan ”Yksimielisyys uskonnossa ja oikea jumalanpalvelus on arvollisen, sopuisan ja pysyvän hallituksen vahvin perustus; siis pitää tästälähin, niinkuin tätä ennenkin, sekä Kuningasten että kaikkien virkamiesten ja alamaisten tässä Valtakunnassa ensiksikin pysyä Jumalan puhtaassa ja selvässä sanassa, niinkuin se Profeettain ja Apostolien kirjoissa kirjoitettu, kristillisissä uskonkappaleissa, Lutheruksen katekismuksessa, muuttumattomassa Augsburgin tunnustuksessa selitetty ja Upsalan kokouksessa sekä entisissä Valtakunnan päätöksissä ja niiden selityksissä sääty on, niin että kirkon oikeus on vahvistettava, mitäkään Kuninkaan, Kruunun ja koko Ruotsin kansan oikeutta loukkaamatta”. *Hakkila* 1939, 1047–1048; *NP* 68A/ 11.3.1887 Religionsfrihetsföreningens möte; *Hbl* 58/ 11.3.1887 Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland; *HD* 68/ 11.3.1887 Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland; *Nokkala* 1986, 189–190, 195–197.

38 *NP* 68A/ 11.3.1887 Religionsfrihetsföreningens möte.

39 *NP* 68A/ 11.3.1887 Religionsfrihetsföreningens möte; *Hbl* 58/ 11.3.1887 Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland; *HD* 68/ 11.3.1887 Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland.

niuksen ehdotus siviilirekisteristä voitti kuitenkin kädennostoäänestyksessä selvällä enemmistöllä.⁴⁰

Päätöimittäjä Chydenius oli määrätietoisella esiintymisellään sekä johdonmukaisilla ja perustelluilla vaatimuksillaan kaapannut vallan tai saanut ainakin henkisen yliotteen kokousväen keskuudessa. Itse asiassa hän saneli yhdistykselle uuden ohjelman, joka sisälsi paitsi eriuskolaisten myös vapaasukoisten ja vapaaajattelijoiden vaatimukset ja puuttui samalla vallitsevan yhteiskuntajärjestelmän rakenteisiin. Rouva Aspia lukuun ottamatta hän sai puolelleen myös yhdistyksen väliaikaisen johdon. Vapaakirkollisten pelko tulevan yhdistyksen mahdollisesta radikalisoitumisesta osoittautui jo perustamiskokouksessa aiheelliseksi.

Yhdistyksen uusiksi tavoitteiksi tulivat:

- a. hallitusmuodon ensimmäisen pykälän ja muiden siitä johtuvien lainsäädösten muuttaminen siten, ettei maan kansalaisuutta eikä myöskään oikeutta päästä julkisiin ei-kirkollisiin virkoihin sidota uskonnollisiin eikä kirkollisiin määräyksiin;
- b. sellaisen siviilirekisterin käyttöön ottaminen, joka on erillään niistä luetelloista, joita papisto tai eri uskonnollisten yhdyskuntien viranomaiset ovat velvollisia tai velvoitetaan pitämään;
- c. vapaamielinen eriuskolaislaki;
- d. oikeus mennä lailliseen avioliittoon siviiliviranomaisen edessä sekä
- e. valapakon poistaminen.⁴¹

Ehdotus yhdistyksen säännöiksi annettiin viisijäsenisen toimikunnan muokattavaksi. Huutoäänestyksen perusteella siihen valittiin maisteri Chydenius, maisteri Arvid Grotenfelt, rouva Asp, lehtori Heikel ja maisteri Mela. Lehtori Heikel ilmoitti lopuksi kokousväelle, että etukäteen lähetetystä 160 jäsenhankintalistasta oli kokoukseen mennessä palautettu 39, ja niihin oli pannut nimensä 254 henkilöä.⁴²

Uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen äänestä kannattajakuntaa perustamiskokouksessa edustivat Chydenius, Federley, Heikel, Herzberg, Asp ja Mela. Ilmeisesti Axel Lillen osuus rajoittui lähinnä kokouksen johtamiseen ja puheenvuorojen jakamiseen. Kokouksessa varatuomari Federley ja yliopettaja Heikel, jotka olivat olleet alusta asti suunnittelemassa yhdistyksen sääntöjä, astuivat askeleen radikaalimpaan suuntaan ilmoittautumalla Chydeniuksen kannattajiksi.

Päätöimittäjä Chydenius oli Suomen ensimmäisiä ammattijournalisteja ja liberaalien johtohahmoja. Liberaalien joukkoon lukeutui myös Viktor Heikel, joka suhtautui kriittisesti luterilaiseen kirkkoon, mutta oli samalla uskonnollinen etsijä. Kirkon ja papiston kriitikkona tunnettiin niin ikään vapaamielinen Mela, merkittävä luonnontieteen opettaja ja darvinisti, joka eli radikaalia kauttaan 1880-luvulla. Mela kuului kokouksen harvoihin äänekkäisiin suomalaisuusmiehiin.⁴³

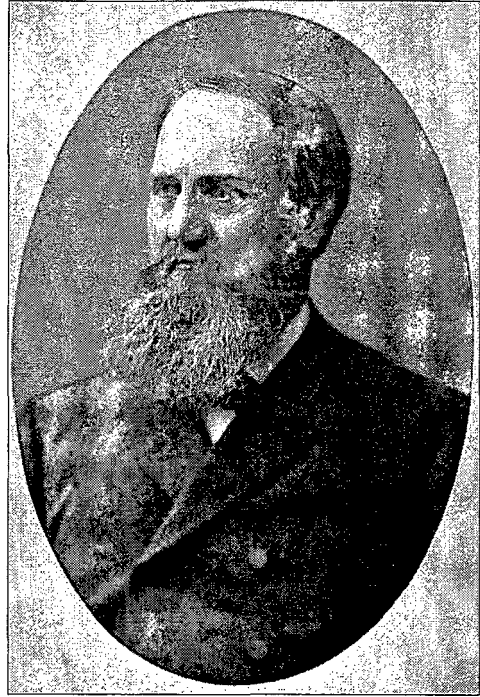
40 NP 68A/ 11.3.1887 Religionsfrihetsföreningens möte; *Hbl* 58/ 11.3.1887 Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland; *HD* 68/ 11.3.1887 Förening för religionsfrihet och tolerans i Finland.

41 NP 68A/ 11.3.1887 Religionsfrihetsföreningens möte.

42 NP 68A/ 11.3.1887 Religionsfrihetsföreningens möte.

43 Viktor Heikel mainitsee vanhuudenpäiviensä kirjoitelmassa, että hänen uskonnollinen etsintänsä oli kestänyt koko elämän ajan. *Heikel* 1925, 3; *Suomela* 1953, 330; *Väisänen* 2003, 204–205; *Sjöblom* 2004, 650–652; *Leikola* 2005, 628–629.

Helsingfors Dagbladın päätoimittaja, filosofian maisteri **Anders Herman Chydenius** (1833–1896) mahdollisesti vuonna 1887, jolloin uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistystä yritettiin perustaa. Entisen ”dagbladilaisen” K. F. Ignatiuksen mukaan Chydeniuksen poliittisen suuruuden haaveet olivat rehellisiä, mutta toisinaan liian laveita (KA K. E. F. Ignatiuksen kokoelma kotelo 8, *Ignatius* 1902, 49).
– Valok. *Charles Riis & co, Helsinki. Museovirasto.*



Päätoimittaja Lille esiintyi puolestaan vapauden lipunkantajana kaikissa tilanteissa, oli sitten kyse taloudesta, yhteiskunnasta tai uskonnosta. Hänen toinen intohimonsa oli ruotsalaisuus. Liberaaleja edusti myös monitaitoinen toimittaja Hertzberg, jota kiinnostivat ajankohtaiset yhteiskunnalliset asiat. Ainoa nimeltä mainittu äänekäs nainen kokouksessa oli Mathilda Asp, emansipoituneita Wetterhoffin tyttäriä Hämeenlinnasta. Hän oli luonut oman uransa naisten liikuntakasvatuksen parissa ja tunnettiin yhteiskunnallisesti aktiivisena henkilönä.⁴⁴

Lille, Chydenius ja Herzberg olivat sanomalehtimiehiä, Heikel ja Asp liikuntakulttuurin uranuurtajia. Chydenius ajoi suomen kielen oikeuksia, mutta varsinainen suomalaisuusmies oli Mela. Heikel, Lille ja Herzberg olivat papin poikia. Kaikki äänensä kokouksessa korottaneet olivat aatteiltaan liberaaleja, mutta kaikki eivät olleet ruotsalaismielisiä. Kaikilla oli kriittinen suhde kirkkoon tai uskuntoon, mutta kaikki eivät olleet uskonnonvastaisia. Kaikki olivat yhteiskunnallisia vaikuttajia, sanomalehtimiehet etunenässä.

Aktiivisimpia yhdistyksen puuhaajia olivat pääkaupunkilaiset, mutta uskonnonvapauden ja suvaitsevaisuuden kannattajia löytyi monista muistakin kaupungeista, myös kutsun allekirjoittajajoukon ulkopuolelta. Esimerkiksi Kuopiossa sanomalehti Savon toimittaja Juhani Aho ja Jyväskylässä Keski-Suomen toimittaja Eero Erkko kokivat uuden yhdistyksen ajamat asiat omikseen.⁴⁵

44 Luukkanen 2000, 174–175; Laine 2003, 429–431; Landgrén 2004, 789–790; Landgrén 2005, 143–145.

45 *Tro och Lif* 5/ 1.3.1887 Den nya frireligiösa föreningen; *Savo* 22/ 24.2.1887 ja 26/ 5.3.1887 Uskonnon vapaus ja suvaitsevaisuus; *Keski-Suomi* 19/ 9.3.1887 Kirje Helsingistä; *Nokkala* 1986, 190.

Suurin osa jäsenhankintalistosta oli kokoukseen mennessä palauttamatta. Vasta 24 prosenttia niistä oli tullut takaisin, joten todennäköisesti niitä saapui vielä. On yllättävää, etteivät uuden yhdistyksen asialla olleet nuoret radikaalit, vaan lähinnä varttuneet, 40–50 ikävuoden vaiheilla olleet korkeasti koulutetut henkilöt, joista monet olivat jo luoneet merkittävän uran ja toimivat arvostetuissa tehtävissä.⁴⁶ Esitetyt vaatimuksetkaan eivät olleet satunnaisia päähänpistojä, vaan perustuivat harkintaan. Yhdistyksen perustamiskokous antoi mahdollisuuden voimien kokoamiseen, julkiseen esiintymiseen ja asian tunnetuksi tekemiseen.

Lehtiselostusten perusteella kokousväki ei ollut täysin yksimielinen, joskaan suuria erimielisyyksiä ei esiintynyt. Vaikka Chydeniuksesta tuli kokouksen varsinainen johtaja, sääntöjä muokkaamaan valittiin myös henkilöitä, joilla oli ollut joissakin yksityiskohdissa poikkeava näkemys, kuten Asp ja Mela. Sääntöjen ensimmäiseksi ja keskeiseksi vaatimukseksi tuli kuitenkin vuoden 1772 hallitusmuodon ensimmäisen pykälän kumoaminen eli kansalaisoikeuksien irrottaminen uskonnollisista kvalifikaatioista.⁴⁷

Sääntöjen muokkaus jäi pienen piirin tehtäväksi, mutta varsinainen asia, uskonnonvapauden vaatiminen, tuli laajalti tiedoksi. Lehdistön välityksellä noin 16.000 taloutta sai lukea uskonnonvapausyhdistyksen toimista ja tavoitteista eri puolilla maata (taulukko 1). Tosin lehtien tilaajakunnan painopiste oli Etelä-Suomessa ja tilaajissa lienee ollut jonkin verran päällekkäisyyttä.⁴⁸

Taulukko 1. Uskonnonvapausyhdistyksen asiaa käsitelleiden lehtien levikki yhdistyksen perustamiskokouksen aikoihin.

Lehden nimi	Levikin mittausvuosi	Levikki
Helsingfors Dagblad	1886	3.417
Hufvudstadsbladet	1887	5.000
Nya Pressen	1887	3.503
Wasa Tidning	1887	1.000
Åbo Tidning	1885	1.250
Keski-Suomi	1886	600
Savo	1887	1.500
Tro och Lif
Yhteensä		16.270

Aatteellisen kuohunnan yhteydessä on myös muistettava, että 1880-luku aloitti elinkeinovapauden ja muuttovapauden myötä uuden aikakauden suomalaisen

46 Uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen perustamisen yhteydessä aktiivisesti esiintyneiden henkilöiden elinvuodet: M. Asp (1840–1920), A. H. Chydenius (1833–96), C. B. Federley (1844–1906), A. Grotenfelt (1863–1941), V. Heikel (1842–1927), R. Hertzberg (1845–1896), A. Lille (1848–1921), A. J. Mela (1846–1904). Keski-ikäksi 1887 tulee n. 42 vuotta. *Westerlund* 1898, 38; *Westerlund* 1909, 306; *SKB* 2002–2003.

47 *NP* 15/ 17.1.1889 Ett blad ur religionsfrihetens historia i Finland.

48 *Landgren* 1988, 121–123; *Landgren & Leino-Kaukiainen & Salokangas* 1988, 143–147; *Leino-Kaukiainen & Nygård & Salokangas* 1988a, 168–170; *Salokangas* 1988, 253–254; *Landgren & Leino-Kaukiainen* 1988, 305–306; *Tommila* 1988, 332–333; *Kinnunen* 1988, 359–360.

yhteiskunnan historiassa. Kansa oli moni tavoin sekä liikkeessä että liikkeellä. Lisäksi elämää varjosti taloudellinen epävakaus.⁴⁹

Uskonnonvapausyhdistyksen ajamien asioiden aatteellinen tausta oli Ruotsin lisäksi Manner-Euroopassa. Saksan kulttuuritaistelun jälkeen vastaavanlainen antiklerikaalinen kamppailu toistui Ranskassa 1880-luvulla. Samanaikaisesti kansainvälinen vapaa-ajattelijaliitto kokosi voimiaan ja etsi linjaansa Keski-Euroopassa. Liiton pohjavireenä olivat nimenomaan antiklerikaalisuus ja kirkonvastaisuus. Se merkitsi, että kaikki kirkon ja valtion väliset siteet tuli purkaa ja kaikki julkiset palvelut sekularisoida, koska moderni hallinto edellytti sellaista. Kansainvälisen vapaa-ajattelijaliiton viralliset yhteydet Skandinavian suuntaan – Suomesta puhumattakaan – olivat 1880-luvun jälkipuoliskolla tosin lähes olemattomat,⁵⁰ mutta aatevirtaukset etenivät ohi virallisten reittien eikä suomalainen yhteiskunta ollut periferia-asemastaan huolimatta eristynyt saareke Euroopan kehityksessä.⁵¹

Tämän tutkimuksen kannalta uskonnonvapausyhdistyksen perustamishankkeessa on merkittävää siviilirekisterin vaatiminen ja sen liittäminen suurempaan aatteelliseen kokonaisuuteen sekä julkinen keskustelu siitä. Edellisellä vuosikymmenellä K. F. Ignatius oli puhunut kirkonkirjoista maan siviilirekisterinä ja pitänyt kiinni näkemyksestään tuomiokapitulien vastaväitteistä huolimatta. Väestökirjanpidon siirtoa toiselle viranomaiselle hän ei ollut suunnitellut, vaikka keskustelu kirkon edustajien kanssa oli käynytkin kärkevänä. Ignatius oli pitäytynyt vallitsevaan yhteiskuntajärjestelmään valtionkirkkoineen, ja hänen tarkastelukulmansa oli ollut lähinnä käytännöllinen. Kiivaimmatkin keskustelut olivat olleet vain virkamiesten välistä kädenvääntöä.

Astetta julkisempi oli ollut valtiopäiväpapiston keskustelu vuonna 1877 papiston velvollisuudesta laatia asevelvollisten luettelot. Säädyn enemmistö oli silloin kiirehtinyt siviilirekisterin aikaansaamista, mutta kyse oli ollut keskustelun sivujuonteesta. Ilmeisesti pappien siviilirekisteriä koskeneet kannanotot eivät kuitenkaan herättäneet julkista huomiota, sillä keskustelupöytäkirjakin julkaisiin vasta vuonna 1898.

Keskustelukulttuuri muuttui olennaisesti 1880-luvulla, jolloin hyökkäävät vaatimukset voitiin esittää julkisesti.⁵² A. H. Chydenius oli siten aikansa ilmiö. Hän halusi erottaa siviilirekisterin kokonaan kirkollisesta väestökirjanpidosta ja kuulutti vaatimuksensa yleisölle. Siviilirekisterin tuli olla yleinen, kaikkia koskeva ja maallisten viranomaisten pitämä. Mitään nimenomaista valtion viranomaisesta uuden rekisterin pitäjäksi Chydenius ei nimennyt. Tuskin hän sellaista ajatteliakaan, sillä hänen tarkastelukulmansa oli aatteellinen. Kun ideologisesti oikeasuuntainen perusratkaisu tehtäisiin, käytännölliset seuraukset tulisivat perässä.

49 *Rasila* 1982a, 20–21; *Rasila* 1982b, 97, 100–101; *Rasila* 1982e, 158; *Heikkinen & Hoffman* 1982, 54, 62–63, 73, 77.

50 *Schmidt-Völckmar* 1962, 387; *Lortz* 1964, 353; *Paasivirta* 1978, 303–304; Mm. kysymys uskonnollisesta valasta oli ollut keskustelunaiheena kansainvälisen vapaa-ajattelijaliiton kongressissa Amsterdamissa 1883 ja Antwerpenissa 1885. Madridin kongressissa 1892 todettiin, että maallisessa valtiossa kaikki viralliset asiakirjat ja todistukset oli saatava maalliselta viranomaiselta. *Seppo* 1991, 27, 35, 39–43, 54, 61, 68, 72–73, 102; *Basdevant-Gaudemet* 1995, 130, 144.

51 *Lahtinen* 2006, 70–71.

52 *Alapuro & Stenius* 1987, 35.

Chydenius ei hyökännyt varsinaisesti kirkollista väestökirjanpitoa vastaan, vaan vallitsevaa yhteiskuntajärjestystä vastaan, jonka oleellisena osana oli valtionkirkko. Pääasia olikin valtion ja kirkon erottaminen. Siviilirekisteri vain kuvastaisi uutta yhteiskuntaa, jossa kansalaisuus oli riisuttu kaikista uskonnollisista kvalifikaatioista. Hankkeen aatteellisena nimenä oli uskonnonvapaus, sillä juuri uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen säännöille haettiin vahvistusta senaatista.

5.3. Kenen tehtävä on pitää kirjaa baptisteista?

Vapaakirkolliset ja metodistit olivat sanoutuneet irti hankkeesta perustaa maahan uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistys, mutta baptistitkaan eivät jääneet toimeettomiksi. Vain viikon kuluttua Helsingin seurahuoneen kokouksesta uusikaarlepyyläinen Österbottniska Posten julkaisi kirjoituksen, jossa kerrottiin Vaasassa pidettävästä eriuskolaisten kokouksesta. Lehti perusteli kirjoituksen julkaisemista ”yksinkertaisimman oikeudenmukaisuuden” vaatimuksella, jonka mukaan myös niiden, joita eriuskolalaislaki koski, tuli saada äänensä kuuluville. Lehden päätoimittaja oli aikaisemmin mainittu kansakoulunopettaja Anders Svedberg, liberaali kansanvalistusmies.⁵³

Kirjoittajan mielestä valtiopäiville menevä lakiehdotus ei perustunut uskonnonvapauden periaatteisiin. Eriuskolaiset tarvitsivat ennen muuta laillisen oikeuden liittyä uskonnollisiksi yhdistyksiksi hengellisen rakentumisen vuoksi. Saitathan he halutessaan perustaa esimerkiksi raittiusyhdistyksiä. Kirjoittaja ihmetteli lakiehdotusta ja kyseli, minkä tähden eriuskolaisten tulisi palkata erityinen johtaja tai virkamiehiä hoitamaan yhteiskunnallisia tehtäviä. Hänen mielestään muunkinlainen ratkaisu oli olemassa:

Valtionkirkon papit on veloitettu papillisten tehtäviensä lisäksi hoitamaan myös muita puhtaasti yhteiskunnallisia tehtäviä, kuten väkilukutaulujen laatimista, merkintöjen tekemistä syntyneistä ja kuolleista, kuulutusten laatimista ym. ja sen takia he saavat palkkansa myös meiltä – – Meillä ei siis ole toivoakaan päästä vapaiksi rasittavimmista maksuista valtionkirkon papistolle, ja kun niin on, pitäisi meillä myös olla oikeus odottaa siltä vastapalveluksia, olletikin kun me halukkaasti vapautamme sen sellaisesta, mikä koskee meidän uskonnollisia asioitamme ja missä meidän vakaumuksemme ei sovi yhteen luterilaisen kirkon opinkäsityksen kanssa.⁵⁴

Valtiopäiville oli sen tähden lähetettävä anomus, jossa pyydetäisiin vapautta liittyä yhdistyksiksi uskonnollisen rakentumisen vuoksi, kaste-, konfirmaatio- ja valapakon poistamista, vapautta solmia avioliitto joko luterilaisen papin tai siviiliviranomaisen edessä ja vanhempien ja huoltajien oikeutta määrätä lastensa uskonnollisesta kasvatuksesta. Lisäksi oli anottava,

53 ÖP 11/17.3.1887 I dissenterlagsfrågan ur dissenters synpunkt; WT 36/27.3.1887 Dissenterlagförslaget diskuteradt af dissenters. *Nokkala* mainitsee ÖP-lehden virheellisesti vaasalaiseksi. Artikkelin kirjoittajaa ei myöskään löydy Nokkalan ilmoittamasta lähteestä. *Nokkala* 1986, 199–200; *Leino-Kaukiainen & Nygård & Salokangas* 1988b, 328.

54 ÖP 11/17.3.1887 I dissenterlagsfrågan ur dissenters synpunkt; *Nokkala* 1986, 199–201.

että luterilainen papisto velvoitettaisiin kuten tähänkin asti suorittamaan meille palveluksia, jotka kuuluvat heidän virkaansa ja joita me pyydämme heiltä, vaikkakin me joissakin kohdin eroamme luterilaisesta kirkosta.⁵⁵

Kirjoittaja tarkasteli papiston väestökirjanpitotehtävää puhtaasti yhteiskunnallisena toimena, yhtenä muiden joukossa. Hänen mielestään valtionkirkon papiston tuli hoitaa virkatehtävänsä eriuskolaisten osalta ”kuten tähänkin asti” eli huolehtia heidän väestökirjanpidostaan. Se olisi korvaus eriuskolaisten luterilaiselle kirkolle suorittamista maksuista. Samanlaiseen ehdotukseen oli päätynyt myös kirkolliskokousedustaja A. W. Jahnsson, jolla oli ollut huoli väestökirjanpidon yhteiskunnallisesta luotettavuudesta.⁵⁶ Lehtikirjoituksessa ehdotettu väestökisterikäytäntö oli siis niin sanottu ”Ruotsin malli”.

Immo Nokkala päättelee, ettei kirjoitus ollut vastaveto liberaalien pitämälle kokoukselle Helsingissä. *Nils Näsmaniin* viitaten hän toteaa, että ehdotuksen taustalla oli kirkolliskokouksen eriuskolaislakia koskeva päätös.⁵⁷ Kirkolliskokouksen tekemät rajaukset luonnollisesti närkästyttivät sekä liberaaleja että eriuskolaisia ja antoivat näille aiheen esittää omat vaatimuksensa suoraan valtiopäiville, mutta muotonsa ja sisällyksensä puolesta Pohjanmaan eriuskolaisten vaatimusluettelo oli toisinto liberaalien ohjelmasta ja samalla erottautuminen sen aatteellisesta taustasta.

Eriuskolaisten kokous pidettiin Vaasassa 25.–27.3.1887. Nokkala katsoo, että kyse oli lähinnä baptistien kokouksesta, mikä onkin todennäköistä, kun ottaa huomioon esitetyt vaatimukset ja baptistien voimakkaan vaikutuksen Vaasan seudulla. Baptistien lisäksi vaatimukset soveltuivat myös vapaakirkollisten ohjelmaan, ja heitäkin oli Keski-Pohjanmaalla. Myös metodismi eteni Vaasan tienoilla,⁵⁸ mutta metodisteilla ei ollut tarvetta vaatia kastepakon poistamista.

Joka tapauksessa Vaasan kokous sai yleisen eriuskolaiskokouksen leiman, sillä sen puheenjohtajaksi valittiin oman maakunnan mies, vapaakirkollinen ruukinpatruuna Edvard Björkenheim ja sihteeriksi baptistisaarnaaja Johan Liljestrand. Kokouksessa käsiteltiin kohta kohdalta sekä hallituksen ehdotusta eriuskolaislaiksi että kirkolliskokouksen siitä antamaa lausuntoa. Vilkas keskustelu virisi lakiehdotuksen kolmannesta pykälästä, jonka mukaan eriuskolaisseurakunnan johtajan tuli antaa kuvernöörille vuosikertomus ja pitää samoja luetteloja kuin valtionkirkon papin. Kokous päätti ehdottaa, että johtajan toimi poistettaisiin ja siviilirekisteri otettaisiin käyttöön tai sitten valtionkirkon pappi velvoitettaisiin pitämään eriuskolaisseurakunnan kirjoja.⁵⁹

Eriuskolaisten kokous päättyi rekisterikysymyksessä osittain samaan ratkaisuun kuin liberaalit eli siviilirekisterin käyttöön ottamiseen, mutta eri syystä. Liberaaleille siviilirekisterikysymys oli periaatteellinen, sillä hallitusmuodon muuttamisen jälkeen papiston pitämä rekisteri ei olisi tullut enää kysymykseen. Eriuskolaisille jäsenluettelon pitäminen oli lähinnä käytännöllinen kysymys, sillä

55 ÖP 11/ 17.3.1887 I dissenterlagsfrågan ur dissenters synpunkt.

56 *Kirk.kok.pik* 1886, 351; ÖP 11/ 17.3.1887 I dissenterlagsfrågan ur dissenters synpunkt; *Lext* 1985, 37–38.

57 *Näsman* 1962, 344–345; *Nokkala* 1986, 200.

58 *WT* 34/ 22.3.1887 Missionsmöte i härvarande missionshus (ilmoitus); *Seppo* 1983, 18, 20–22, 87–89; *Nokkala* 1986, 199–200.

59 *WT* 36/ 27.3.1887 Dissenterlagförslaget diskuteradt af dissenters. *Nokkala* mainitsee kokouksen sihteeriksi virheellisesti E. Liljestrandin. *Nokkala* 1986, 199–200.

Vaasan kokous hyväksyi vaihtoehtoisesti myös luterilaisen papin pitämän väestökirjanpidon. Missään tapauksessa eriuskolaiset eivät halunneet ottaa vastuulleen virallisen jäsenluettelon pitämistä.

Viktor Heikel, Turussa syntynyt papin poika, joka ajoi tarmokkaasti uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen perustamista, oli nuoruudessaan tuntenut voimakasta vetoa baptismiin. Kun valtiopäivät käsitelivät eriuskolaislakia alkuvuodesta 1888, Heikel kiinnitti Nya Pressenissä huomion siihen, miten soveltumaton lakiehdotus oli baptisteille:

He [baptistit] eivät ota lapsia seurakuntiinsa ja erottavat seurakunnistaan jäsenet, jotka ovat syllistyneet ilmeisen jumalattomaan ja siveettömään elämään, minkä vuoksi kukaan näistä ei tulisi olemaan missään kirkonkirjassa eikä siviilirekisterissä. Luultavasti heitä ei myöskään otettaisi valtionkirkon kirjoinhin. Ainakaan näistä seikoista ei mainita ehdotuksessa, jonka laatijat näyttävät olevan täysin tietämättömiä niiden seurakuntajärjestyksestä, joita varten laki on kirjoitettu.⁶⁰

Esimerkiksi vuosina 1882–1887 ruotsinkielisen Pohjanmaan baptistiseurakunnista oli erotettu yhteensä 119 henkilöä.⁶¹ Niin kauan kuin valtionkirkko piti kaikki – sekä erotetut että erottamattomat – kirjoissaan, erottaminen baptistiyhteisöstä ei tuottanut väestökirjanpidollista eikä juridista ongelmaa, mutta tilanne muuttuisi sen jälkeen kun baptistiseurakunnasta tulisi virallinen väestörekisterinpitäjä.

Lehtikirjoituksessaan lehtori Heikel mainitsi useita syitä, miksi Suomen evankelisluterilainen kirkko oli edelleen valtionkirkko. Eräs niistä ilmeni väestökirjanpidossa. Sitä hoitaessaan kirkon palvelijat olivat valtion palvelijoita ja yhteiskunnallisen siviilirekisterin pitäjiä. Heikel ei kuitenkaan vaatinut väestökirjanpitokäytännön muuttamista, vaan päinvastoin sen säilyttämistä ennallaan ja perusteli kantaansa kirkkolain tulkinalla. Kirkonkirjapykälän lopussa oli nimittäin määräys, että kirkkoherran tuli tietyissä tapauksissa pitää kirjoja myös ulko-seurakuntalaisista (främmande församlingar):

Utom dessa böcker, hvilka röra församlingens egna medlemmar och angelägenheter, skall kyrkoherden föra en förteckning öfver de inom församlingen födde och döpte, konfirmerade, vigde, döde och begrafne, hvilka till främmande församlingar höra; och åligger honom för öfrigt att föra de böcker kyrkostyrelsen ytterligare kan finna af behovet påkallade.⁶²

60 NP 31A/ 2.2.1888 Dissenterlagförslaget och de s.k. dissenters; Viktor Heikel oli 25-vuotiaana ottanut kasteen Tukholmassa ja kuulunut siellä baptistiseurakuntaan. Hänen nimensä mainitaan ensimmäisenä niiden 13 baptistin luettelossa, jotka perustivat Manner-Suomen ensimmäisen baptistiseurakunnan Pietarsaareen 1870. Ruuth 1936, 194–195; Suomela 1953, 86–87, 330; Mäntylä 1954, 119–120; Näsman 1962, 62–63, 111–112.

61 Näsman 1962, 334.

62 KyrkoL 1869 § 146. Paitsi näitä kirjoja, jotka koskevat seurakunnan omia jäseniä ja asioita, pitäköön kirkkoherra luettelon niistäkin seurakunnassa syntyneistä ja kastetuista, Herran ehtoolliselle lasketuista, vihityistä sekä kuolleista ja haudatuista, jotka ulkoseurakuntiin kuuluvat; ja on muutoin hänen velvollisuutensa pitää niitä kirjoja, jotka kirkkohallitus vielä voipi katsoa tarpeellisiksi. KL 1869 § 146; NP 31A/ 2.2.1888 Dissenterlagförslaget och de s.k. dissenters.

Heikelin mielestä sana seurakunta (församling) tarkoitti myös kuntaa (kommun), jolloin lainkohta sai seuraavan merkityssisällön: ”pitäköön kirkkoherra luettelon niistäkin kunnan alueella syntyneistä ja kastetuista – – jotka kuuluvat vieraisiin seurakuntiin.” Tulkitsemalla myös eriuskolaisseurakunnat vieraiksi seurakunniksi ja kunnan alueella syntyneet eriuskolaiset kirkonkirjoihin pantaviksi Heikel etsi kirkkolaista tukea vaatimuksilleen. Hänen tulkintansa ei vastannut lain alkuperäistä tarkoitusta, mutta se oli mahdollinen, sillä sanalla ”församling” oli myös puhtaasti maantieteellistä aluetta tarkoittava merkitys, jolla ei ollut mitään tekemistä kirkkoon kuulumisen kanssa.⁶³

Kirkkolain perusteella papisto voitaisiin Heikelin mukaan joka tapauksessa määrätä pitämään myös eriuskolaisten luetteloja, sillä kirkonkirjapykälän kirkollishallituksella (kyrkostyrelse) tarkoitettiin nimenomaan maan hallitusta, jolla oli täysi valta käskää valtionkirkon papistoa pitämään edelleenkin siviilirekisteriä kunnan kaikista asukkaista riippumatta siitä, olivatko nämä luterilaisen seurakunnan jäseniä vai eivät.⁶⁴

Heikel viittasi papiston eriuskolaisilta saamaan kiinteistöveroon, jonka korvauksena rekisterinpito ei olisi kohtuutonta. Samalla hän tuli antaneeksi kirkolle tunnustusta kirkonkirjojen pitämisestä. Papiston hoitama rekisteri olisi ainoa keino, jonka avulla siviilirekisteri voitaisiin järjestää ilman riskiä siihen saakka, kunnes valtio palkkaisi erityisiä virkamiehiä kyseiseen tehtävään.⁶⁵ Laintulkinnallaan Heikel puolusti entisten uskonveljiensä vaatimusta saada papistolta vastapalveluksia ja ilmaisi samalla käsityksensä kirkonkirjoista siviilirekisterinä.

Baptistit saivat sakramenttikäytäntönsä vuoksi osakseen ankaraa arvostelua, mutta jossain määrin heitä kohtaan osoitettiin myös myötätuntoa. Kritiikkiä ei tullut vain papiston taholta vaan myös talonpoikaissäädyltä, jonka jäsenistä osa näki koko yhteiskuntajärjestyksen järkkävän, jos baptisteille myönnettäisiin yleisestä käytännöstä poikkeavia oikeuksia. Arvostelu ja myötätunto jakautuivat tutkitun aineiston perusteella etupäässä sen mukaan, missä määrin puhujat tai kirjoittajat tunsivat baptisteja. Niiden, jotka olivat joutuneet kosketuksiin heidän kanssaan oli helpompi nähdä heitä koskevien vaatimusten oikeutus kuin niiden, joiden tiedot perustuivat siihen, mitä oli kuultu tai luettu. Liberaalien myötätunto saattoi perustua osittain myös haluun saada omille vaatimuksille mahdollisimman laaja tuki.

5.4. Eriuskolaislaki nostaa pohdittavaksi siviilirekisterin

Senaatti valmisti valtiopäiviä varten ehdotuksen eriuskolaislaiksi myötäillen kirkolliskokouksen lausuntoja. Laki rajoitettaisiin koskemaan vain protestanttisia uskontokuntia, joiden opillisena perustana oli Raamattu ja apostolinen uskontunnustus. Siten esimerkiksi roomalaiskatolilaiset jäisivät sen ulkopuolelle vastoin senaatin alkuperäisiä suunnitelmia. Ortodoksien sivuuttaminen perustui puolestaan keisarin tahtoon, mikä oli otettu jo alun pitäen huomioon.⁶⁶

63 NP 31A/ 2.2.1888 Dissenterlagförslaget och de s.k. dissenters; *Tala* 1996, 91.

64 NP 31A/ 2.2.1888 Dissenterlagförslaget och de s.k. dissenters.

65 NP 31A/ 2.2.1888 Dissenterlagförslaget och de s.k. dissenters.

66 *VpVA* I 1888 KM:n armE 10, 1–2, § 1–3, 7, 15; *Heikkilä* 1985, 304–305.

Senaatin ehdotuksen mukaan uuden uskontokunnan sai perustaa keisarin ja suuriruhtinaan luvalla ja uuden seurakunnan senaatin luvalla. Eriuskolaisseurakunnan johtajan velvollisuutena oli muun muassa jäsenluettelon pitäminen samaan tapaan kuin evankelisluterilainen papisto piti kirkonkirjojaan. Jos eriuskolaisseurakunta käytti väärin julkisen uskonnonharjoituksen oikeutta, senaatti voi lakkauttaa sen.

Senaatin ehdotus tuli säätyjen käsittelyyn alkuvuodesta 1888. Ritaristossa ja aatelistossa siitä käytiin lyhyt lähetekeskustelu, ennen kuin se lähetettiin lakivaliokunnan muokattavaksi. Vapaakirkollinen maallikkosaarnaaja Constantin Boije valitti, että kirkolliskokous oli kaikin tavoin yrittänyt tehdä lakiehdotuksesta sellaisen, että eroaminen valtionkirkosta tulisi mahdottomaksi juuri niille, joita varten laki oli tarkoitettu. Säädyn toinen vapaakirkollinen vaikuttaja Edvard Björkenheim ei myöskään odottanut laista suurta hyötyä, mutta piti kuitenkin sen hyväksymistä parempana kuin sen hylkäämistä. Hänen mielestään baptistit olivat eniten eriuskolaislain tarpeessa, mutta näiden olisi vaikea käyttää sitä hyväkseen. Liikkeessä oli vähän koulutettua väkeä, eikä eriuskolaisseurakunnan jäsenluettelonpito onnistuisi oppimattomalta johtajalta. Sen vuoksi maahan olisi saatava siviilirekisteri, minkä toteuttamista Björkenheim kuitenkin epäili:

En uskalla uskoa, että maahamme voitaisiin luoda sellainen laitos, ei ainakaan niin nopeasti kuin tarve vaatii, mutta sitä vastoin pitäisi saada aikaan sellainen ratkaisu, jota on käytetty Ruotsissa, niin että luterilaisen seurakunnan pappi, jolla on oikeus kantaa maksuja eriuskolaisilta, joutuu laatimaan luterilaisen seurakunnan kirkonkirjoihin luettelon niistä eriuskolaisista, jotka asustavat luterilaisen seurakunnan alueella. Tämä olisi aika vähäinen lisätehtävä luterilaisen papin työhön. Harvassa seurakunnassa on enemmän kuin 20 tai 30 eriuskolaista. Kirjanpito olisi vain vastapalvelus niistä tuloista, joita luterilaisen seurakunnan opettaja kantaa eriuskolaisilta. Mainitsen tämän samalla kun olen sitä mieltä, että siviilirekisteri olisi kysymyksen paras käytännöllinen ratkaisu.⁶⁷

Ruotsin käytäntö oli siten vapaakirkollisillakin eräänlaisena mallina, miten eriuskolaisten rekisterinpito tulisi Suomessa järjestää. Lisäksi Björkenheim ihmetteli määräystä eriuskolaisseurakunnan lakkauttamisesta ja kyseli, oliko tarkoitus palauttaa sen jäsenet takaisin valtionkirkkoon.⁶⁸

Vapaakirkollisia pidettiin hyvin ajan tasalla eriuskolaislain etenemisestä valtiopäivillä, sillä liikkeen äänenkannattajat Suomen Viikkolehti ja Finska Veckobladet julkaisivat välittömästi Björkenheimin puheenvuoron. Lisäksi Ruotsin vapaakirkollisten Helsinkiin saarnaajaksi lähettämä ja jonkin verran kansakoulunopettajan koulutusta saanut Johan Alfred Karlberg⁶⁹ kirjoitti Finska Veckobladetissa aiheesta, oliko eriuskolaislaki riittävä ja ihmetteli, mihin lakkautetun eriuskolaisseurakunnan jäsenet joutuisivat, kun siitä ei ollut mainintaa laissa. Eihän heitä voitu ottaa takaisin luterilaiseen kirkkoon ilman mielenmuutosta, mikäli ei haluttu, että kirkosta tulisi ”kaikenlaisen eriuskolaissaastan likaviemäri”, kuten eräs pappismies oli Karlbergin mukaan sanonut. Jo pelkän järjestyksen vuoksi kirkon täytyisi vaatia siviilirekisteriä. Vähän myöhemmin Karlberg käsitteli

67 RA ptk I 1888, 26–29.

68 RA ptk I 1888, 30.

69 Mäkinen 1911, 290.

samassa lehdessä eriuskolaisseurakunnan johtajan velvollisuuksia, joihin kuului paitsi luettelon pitäminen seurakunnan jäsenistä, myös todistusten kirjoittaminen ja tilastotietojen antaminen luterilaisen kirkon tapaan. Karlberg totesi, että sillä tavoin eriuskolaisseurakunnan johtajasta tehtäisiin kuvernöörin kuuliainen kanslisti.⁷⁰

Siviilirekisterikysymykseen tarttui myös konservatiivinen sanomalehti Finland, joka oli onkinut tietoonsa, millaiseksi eriuskolaislaki oli lakivaliokunnassa muotoutumassa. Valiokunnan enemmistön mukaan Suomen kansalainen voisi erota protestanttisesta kirkkokunnasta liittymättä mihinkään.⁷¹ Lehti arveli, että tarkoituksena oli myöntää näille ”hengellisille vapaaherroille” täydet kansalaisoikeudet. Joka tapauksessa sellaisista henkilöistä ja heidän perheistään olisi pidettävä ”jotakin siviilirekisteriä”, josta tulisi vielä muutaman sadan vuoden kuluttua käydä selville heidän henkilötietonsa ja sukulaisuussuhteensa. Siviilirekisteri sinänsä olisi yksinkertainen asia – sellaisiahan pidettiin muissakin maissa – mutta sen järjestäminen olisi ongelmallisempaa. Lehti kysyikin, kuka sitä pitäisi, ja totesi valiokunnan ratkaiseen solmun miekaniskulla: luterilaisen papin olisi pidettävä siviilirekisteriä seurakunnan alueella asuvista ”uskonnollisista vapaaherroista”. Se merkitsi kuitenkin muutosta kirkkolakiin, jonka mukaan kirkonkirjoihin merkittiin vain luterilaisen kirkon jäsenet. Lehti jatkoi:

Luterilaisella kirkonkirjalla on epäilemättä – paitsi että sillä ahtaammassa merkityksessä on kirkonkirjan asema – myös seurakunnan jäsenten siviilirekisterin asema. Henkikirjoitukset suoritetaan vertaamalla henkikirjoja jatkuvasti kirkonkirjoihin, ja voidaan syystä sanoa, että henkikirjat ovat vain siinä määrin luotettavia kuin ne ovat kirkonkirjojen uskollisia kopioita. Mainetodistus annetaan kirkonkirjojen perusteella, syntyneet ja kuolleet todetaan sen perusteella. [Samoin] sukulaisuussuhteet – perintökysymykset – avioliiton solmiminen, avioliiton esteiden tutkinta – perustuvat [kirkonkirjojen] luotettavuuteen (fasta grunder).⁷²

Papit olivat myös jatkuvasti tekemisissä seurakuntalaistensa kanssa, mikä takasi kirkonkirjojen luotettavuuden. Finland hämmästelikin, voitiinko luterilainen pappi velvoittaa pitämään kirjaa henkilöistä ja perheistä, joiden kanssa hänellä ei ollut mitään tekemistä. Lehden mielestä papin olisi mahdotonta pitää siviilirekisteriä kirkosta eronneista, eikä se pitänyt edes todennäköisenä, että sellaiseen ratkaisuun päädyttäisiin.⁷³ Finlandin mukaan kirkonkirjat koskivat yhteiskunnallisenakin luettelona vain seurakunnan jäseniä.

Lakivaliokunnan mietintö eriuskolaislaista valmistui maaliskuun loppuun mennessä 1888, ja siihen oli liitetty kolme vastalauseetta. Itse asiassa kukaan valiokunnan jäsenistä ei ollut mietintöön täysin tyytyväinen. Valiokunnassa oli myös mietitty, voitiinko eriuskolaisseurakunnan johtaja velvoittaa pitämään jäsenluetteleja, ”joita muissa maissa vastaavat siviilirekisterit ja joita evankelis-lut-

70 *FV* 5/ 2.2.1888 Dissenterlagsförslaget inför landtdagen; *SV* 6/ 9.2.1888 Muistutuksia eriuskolaislakiin; *FV* 6/ 9.2.1888 Är det Finlands ständer företagna dissenterlaget tillfredställande?; *FV* 8/ 23.2.1888 Är det Finlands ständer företagna dissenterlaget tillfredställande?; *Jossas* 1975, 45–46.

71 *Vpva* I 1888 KM:n armE esitys 10 lakivkm 9, 8–11.

72 *Finland* 55/ 6.3.1888 Om dissenterlag och civilregister II; *Jossas* 1975, 49.

73 *Finland* 55/ 6.3.1888 Om dissenterlag och civilregister II.

herilaisissa seurakunnissa lutherilais-kirkon papisto hoitaa”. Kokemus oli osoittanut, ettei esimerkiksi ortodoksipappien kirkonkirjojen pitäminen

mitenkään kehoita nyt enään jättämään mitään osaa siviilirekstratuuria muille virastoille kuin lutherilaiselle papistolle; ja on Valiokunnassa lausuttu myös se mielipide että määräys kirkkolain 146 §:ssä, joka velvoittaa kirkkoherroja evankelis-lutherilaisissa seurakunnissa, paitsi pykälässä erittäin lueteltuja kirjoja, kirkkohallituksen määräyksestä pitämään niitä kirjoja, jotka hallitus voipi katsoa tarpeelliseksi, verrattuna kirkkolain 14 §:ään, josta käy selville että korkein kirkkohallitus on maan esivalta, näkyy tekevän mahdolliseksi muuttamatta kirkkolakia velvoittaa evankelis-lutherilaista papistoa pitämään lueteloa myöskin eriuskolais-seurakuntien jäsenistä. Valiokunnan enemmistö on kyllä yhtynyt tähän selitykseen kirkkolain sisällöstä eikä myöskään ole tahtonut myöntää lutherilaiselle papistolle mitään oikeutta periaatteelliselta kannalta vastustamaan, mitä valtio tässä suhteessa yleiseksi eduksi voi nähdä tarpeelliseksi määrätä, niin kauan kuin tämä papisto on, ei ainoastaan kirkon, vaan myöskin valtion palvelija sekä viime mainituissa ominaisuudessa nauttii suuria etuja valtiolta muitten kirkkojen papistoihin verrattuna.⁷⁴

Mietinnön tekstistä kuvastuvat valiokunnan sisäiset ristiriidat. Enemmistö saneli päätökset, eikä pappissäädyn edustajien periaatteellisia vastaväitteitä hyväksytty. Kaksi kirkkolain tulkintaa iski valiokunnassa vastakkain. Enemmistön mielestä kirkkolaki antoi esivallalle oikeuden määrätä luterilainen papisto eriuskolaisseurakuntien jäsenluetteloiden pitäjäksi. Vähemmistöön jääneet papit olivat toista mieltä, mutta heillä ei katsottu olevan mitään oikeutta puolellaan. Pappi käsitettiin edelleen myös valtion palvelijaksi, kun kyseessä oli yleinen etu. Kirkonkirjapykälän tulkinnanvarainen maininta kirkollishallituksesta aiheutti jälleen kiistan.

Viktor Heikelin helmikuun alussa Nya Pressenissä esittämä kirkkolain tulkinta oli ollut pääpiirteissään sama kuin lakivaliokunnan enemmistön kanta.⁷⁵ Myös Heikelin ja joidenkin eriuskolaisten toistama maininta luterilaisen papiston merkittävistä eduista lausuttiin mietinnön perusteluissa. Toisaalta luterilaisten pappien taito kirkonkirjojen pitämisessä eli ”siviilirekstratuurin” hoidossa tunnustettiin yliveritaiseksi. Siihen verrattuna ortodoksipappien taidot olivat heikot ja tulevien eriuskolaisseurakuntien johtajien kyvyt täysin arvaamattomat.

Lakivaliokunnan enemmistö joutui kuitenkin antamaan periksi vaatimuksesta määrätä luterilainen pappi eriuskolaisten rekisterinpitäjäksi. Asia kosketti nimittäin kirkon suhdetta valtioon, minkä vuoksi siitä olisi tullut pyytää kirkolliskokouksen lausunto. Sen saamiseen olisi taas kulunut useampi vuosi, mikä olisi vuorostaan lykännyt eriuskolaislain saamista, joten papin velvoittamissuunnitelmasta luovuttiin.⁷⁶ Eriuskolaisseurakuntien taito pitää jäsenluetteloa oli kuitenkin epävarma, minkä vuoksi valiokunta jätti rekisteriasiaan takaportin. Jos luetelon pitäminen ei luonnistuisi seurakunnan johtajalta, senaatilla olisi valta siir-

74 *VpvA* I 1888 KM:n armE 10 lakivkM 9, 16–17.

75 *NP* 31 A/ 2.2.1888 Dissenterlagförslaget och de s.k. dissenters (V. H.).

76 Edellinen kirkolliskokous oli kokoontunut 1886, ja seuraavan oli määrä kokoontua 1896. Se kokoontui kuitenkin jo 1893, sillä piispojen ja useiden pappissäädyn valtiopäiväedustajien neuvottelukokouksessa 1891 tehtiin uudistukseen johtanut aloite kokousten väliajan lyhentämisestä. *Juva* 1976, 65.

tää kyseiset tehtävät hallinnollisille viranomaisille: kaupungissa maistraatille ja maalla kruununvoudille tai nimismiehelle.⁷⁷

Myös siinä tapauksessa valtion virkamiehet joutuisivat pitämään jäsenluetteloa, jos eriuskolaisseurakunta lakkautettaisiin. Sen sijaan evankelisluterilaisesta kirkosta eronneet, jotka eivät olleet liittyneet mihinkään uskontokuntaan, säilyisivät luterilaisen seurakunnan kirjoissa. Valtionkirkon pappia ei siten ehdotettu eriuskolaisseurakunnan luettelonpitäjäksi, mutta niin sanottujen ”hengellisten irtolaisten” luettelonpitäjä hän olisi.⁷⁸

Valiokunnan pappis- ja talonpoikaisjäsenet jättivät mietintöön yhteisen vastalauseen, jonka ensimmäisenä allekirjoittajana oli professori Herman Råbergh ja toisena asessori A. W. Lyra.⁷⁹ Siinä ei hyväksytty ajatusta, että yksityiset kansalaiset voisivat olla liittymättä mihinkään valtion tunnustamaan kirkkokuntaan, vaan saisivat mahdollisuuden jäädä täysin ilman seurakunnan kristillis-siveellistä kasvatusta. Maan koko lainsäädäntö oli vieras sellaiselle näkemykselle.⁸⁰

Vastalauseen mukaan uskonnollisen irtolaisuuden salliminen ei edustanut vain uutta näkemystä, vaan merkitsi myös sitä, että koko kansan siveellinen kunto olisi uhattuna:

laki, jonka tulee järjestää kansan uskonnollis-siveellistä kehitystä, ei saa missään määrässä synnyttää eikä mahdolliseksi tehdä uskonnottomuutta, vaan päinvastoin kansassa teroittaa kristillisen uskonnon välttämättömyyttä sekä huomauttaa että kristilliseen kirkkoyhdyskuntaan kuuluminen on kansallinen velvollisuus.⁸¹

Myöskään lakkautetun eriuskolaisseurakunnan jäsenet eivät saisi vastalauseen mukaan jäädä vain maistraatin tai kruununvoudin haltuun, vaan heidänkin tulisi määrätyn ajan kuluessa hankkiutua jonkun kirkkokunnan jäseniksi. Uskonnollinen irtolaisuus ei saisi olla luvallista kenenkään kohdalla.⁸²

Vastalauseen esittäjien näkemys edusti kristillisen valtion periaatetta. Kirkkolain yhteydessä oli luovuttu kaikkien kansalaisten oikeauskoisuuden vaatimuksesta, mutta eriuskolaislaissa haluttiin pitää kiinni kaikkien kristillisyydestä ja kuulumista kristilliseen yhteisöön perusteltiin kansallisena velvollisuutena. Näkemys edusti kirkonmiesten ja talonpoikien tulkitsemaa suomalaista nationalismia.⁸³ Kansa oli valtion perustekijä, ja kristinusko oli kansallinen uskonto. Valtiopäivämietinnön yhteydessä olikin paremmin paikallaan vedota kansalliseen kuin kristilliseen velvollisuuteen. Kristityn velvollisuudella ja kansallisella velvollisuudella tuskin kuitenkaan oli sisällöllistä eroa, sillä kristityn velvollisuus oli kantaa huolta koko kansasta. *Hannu Niemisen* mukaan suomalainen nationalis-

77 *VpVA* I 1888 KM:n armE 10 lakivkM 9, 17.

78 *VpVA* I 1888 KM:n armE 10 lakivkM 9, 20–21, § 7, 9, 17.

79 Muut allekirjoittajat olivat Johannes Schwartzberg, Kaarle Wilhelm Hollmén, Juho Robert Wuolijoki, Antti Tuomikoski, Matti Edvard Niemelä ja Henrik Edvard Schroderus. *VpVA* I 1888 KM:n armE 10: lakivkM 9, 73.

80 *VpVA* I 1888 KM:n armE 10 lakivkM 9, 51.

81 *VpVA* I 1888 KM:n armE 10 lakiokM 9, 53–57.

82 *VpVA* I 1888 KM:n armE 10 lakikM 9, 69–70 (§ 16).

83 Nationalismista *Liikanen* 2005, 222–241.

mi oli varsin moni-ilmeistä. Sen yhtenä osatekijänä oli konservatiivinen kirkollinen holhousajattelu, paternalismi.⁸⁴

Tarja-Liisa Luukkanen on kuvannut 1870- ja 1880-luvun teologian opiskelijoita säilyttäjäsukupolvena.⁸⁵ Samaa ilmaisua voisi käyttää eriävän mielipiteen esittäneistä pappis- ja talonpoikaissäädyn jäsenistä. Yhteiskunnan erilaistumiseen ja uhkaavaan sekularisaatioon tai modernisaatioon he vastasivat vaatimalla kristilliselle uskolle edelleen kaiken kattavaa asemaa. Vanhan kulttuurin säilyttämistä perusteltiin kansalaisvelvollisuutena.

Lakivaliokunnan varajäsen, piispa Gustaf Johansson ei pannut nimeään pappis- ja talonpoikaisjäsenten vastalauseeseen, vaikka hän monissa kohdin yhtyi siihen. Hänenkään mielestään valtio ei saanut antaa laillista oikeutta uskonnollisille irtolaisille, sillä uskonnollinen kasvatusta oli kansan edistyneen elinehto. Johansson jätti oman vastalauseensa, koska hän piti koko lakia Suomessa enenaikaisena. Hän näki eriuskolaislakihankkeessa Ruotsin esimerkin seuraamisesta, vaikka naapurimaasta saadut kokemukset eivät olleetkaan myönteisiä. Luettaessaan Viktor Heikelin baptisteja puolustavan kirjoituksen *Nya Pressenistä* sekä tutustuttuaan Constantin Boijen ja Edvard Björkenheimin puheenvuoroihin aatellissaädystä hän oli tullut yhä vakuuttuneemmaksi, että koko lakiehdotus tuli hylätä.⁸⁶

Säädyt pääsivät eriuskolaislain käsittelyyn huhtikuun puolivälin jälkeen 1888, mutta sitä ennen nimimerkki ”V. H.” eli todennäköisesti Viktor Heikel yritti vielä viime tingassa vaikuttaa lain sisältöön julkaisemalla Helsingfors Dagbladissa kirjoituksen ”Hvad vilja dissenters?” Vaatimusten joukkoon hän oli sijoittanut uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen keskeisiä tavoitteita. Niiden liittäminen eriuskolaisiin pyrkimykseen oli taktinen toimenpide, sillä senaatti oli muutamaa viikkoa aikaisemmin kieltäytynyt tyyliä hyväksymästä kaavailun yhdistyksen sääntöjä. Kun toinen tie oli kuljettu loppuun, Heikel yritti saavuttaa osan tavoitteista toista tietä, eriuskolaislain avulla. Heikelin mukaan eriuskolaiset tahtoivat omien jäsentensä siviilirekisteriä, oikeutta muodostaa seurakuntia tai olla niiden ulkopuolella, vapaata pyhäkoulutoimintaa sekä siviiliavioliittoa. Hänen mielestään siviilirekisterin järjestäminen ei tuottaisi vaikeuksia.⁸⁷

Kysymys siviilirekisterin pitämisestä voitaisiin järjestää erittäin yksinkertaisesti, jos valtio antaisi tämän tehtävän jollekin virkamiehistä, mieluiten nimismiehelle maalla ja julkiselle notaarille kaupungeissa, jotka saisivat vaivastaan korvauksen taksan mukaan, kun taas eriuskolaiset vapautettaisiin valtionkirkon papistolle menevistä henkilökohtaisista maksuista. Siten ei syntyisi mitään epäselvyyttä kastamattomien lasten eikä seurakunnasta erotettujen osalta, sillä notaarit pitäisivät samalla kertaa rekisteriä kaikista valtionkirkosta eronneista sekä heidän lapsistaan, riippumatta siitä, kuuluivatko he johonkin seurakuntaan vai eivät. Yhtenäinen rekisterinpito on välttämätön selvyyden ja valvonnan tähden, eikä valtionkirkon pappeja voida pakottaa niin kuin tähän asti pi-

84 *Nieminen* 2006, 160–161.

85 *Luukkanen* 2005, 233–235.

86 *VpVA* I 1888 KM:n armE 10 lakivkM, 76–79, 83.

87 Senaatti hylkäsi Uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen säännöt 17.3.1888. KA STO Ca 1888, 358–362; *HD* 7/ 8.4.1888 *Hvad vilja dissenters?*; *NP* 15/ 17.1.1889; *Juva* 1960, 177.

tämään rekisteriä kaikista kansalaisista. Tämä edellä ehdotettu tapa lienee ainoa käytännöllinen.⁸⁸

Heikel oli muuttanut aikaisempaa ehdotustaan sysätä eriuskolaisseurakuntien jäsenluettelonpito valtionkirkon papistolle vastikkeena eriuskolaisiin kohdistuvasta veronkannosta. Hänen mielestään valtion virkamies olisikin ollut siviilirekisterin pitäjäksi parempi vaihtoehto, koska maallisen virkamiehen rekisteriin olisi voitu kivuttomasti kirjata dissentterien lisäksi kaikki kirkon ulkopuolella olevat, myös vapaa-ajattelijat. Samalla kuitenkin eriuskolaiset olisi tullut vapauttaa luterilaiselle papistolle menevistä maksuista. Kirjoituksellaan Heikel ajoi yhtä paljon uskonnonvapausyhdistyksen tavoitteita kuin eriuskolaisten aseman parantamista.

5.5. Kiista eriuskolaisten väestökirjanpidosta

Aatelissäädyn keskustelussa senaattori Y. S. Yrjö-Koskinen arvosteli lakivaliokunnan mietintöä eriuskolaislaista. Valiokunnan enemmistö ei ajanut hänen mielestään uskontokuntien vapauden vaan yksilönvapauden periaatetta. Kristitty ei kuitenkaan ollut irrallinen henkilö, vaan kuului seurakuntaan. Kirkonkirjojen pitäminen seurakuntaan kuulumattomista uskonnollisista irtolaisista tekisi ”kirkollisen siviilirekisterin” täysin epäluotettavaksi, koska kirkosta eronnut henkilö lapsineen ei olisi enää seurakunnan hengellisessä hoidossa eikä valvonnassa. Hän olisi vain sen ”siviilirekisterissä”. Kuka takaisi, että syntymä- ja kuolintiedot, joita tarvittiin yhteiskunnallisiin tarkoituksiin, olisivat totuudenmukaisia? Yrjö-Koskinen kysyi.⁸⁹

Constantin Boije puuttui puolestaan eriuskolaisseurakunnan johtajalle kaavailuihin kirjanpitotöihin:

Mutta kristityt eriuskolaiset, jotka ymmärtävät todellisen tehtävänsä maailmassa, eivät koskaan tule järjestämään seurakuntiaan valtionkirkon mallin mukaan, ottamalla sen tavoin velvollisuudekseen esim. kaikenlaisia maallisia kirjoitustöitä y. m., joita valtionkirkon on ollut pakko ottaa suoritettavaksi kiittolisuuden osoituksena niistä monista ja suurista eduista, joita valtio on sille suonut. Onko osa sen palvelijoista mahtanut niin rakastua näihin puuhiin, että he sen vuoksi haluavat suositella eriuskolaisseurakunnan johtajalle vastaavaa konttorityötä, vai ovatko nämä maalliset puuhut, jotka monissa ovat aiheuttaneet laimeutta ja hengellistä toimettomuutta, herättäneet näissä kirkon palvelijoissa toivon, että vastaava puuhastelu saisi eriuskolaisissa aikaan saman vellostuttavan vaikutuksen heidän paljon valitettuun ”käännätysointoonsa”.⁹⁰

Boijen luonnetta on kuvattu kiihkeäksi.⁹¹ Ainakin hän oli nyt pisteliäs, vaikka hän toisaalta vakuuttikin, etteivät valtionkirkon ”tosikristilliset papit” koskaan tahtoisi sälyttää eriuskolaisseurakunnan johtajalle maallisia kirjanpitotehtäviä. Hän sanoi monta kertaa kuulleen, että nämä halusivat itsekkin vapautua niis-

88 HD 7/ 8.4.1888 Hvad vilja dissenters?; *Juva* 1960, 177–178.

89 RA ptk I 1888, 710–713.

90 RA ptk I 1888, 757.

91 *Könönen* 1964, 45.



Vapaakirkollinen maallikkosaarnaaja Constantin Boije (1854–1934).

Hän oli kokenut kääntymyksensä 16-vuotiaana ja käynyt lähetyksoulun Ruotsissa. Piispa Schaumanin toivomuksesta huolimatta hänestä ei tullut pappia. Terävällä kirkon kritikkona oli kuitenkin Porvoon tuomiokapitulin antama saarnalupa "venia concionandi" (Mäkinen 1911, 37; Könönen 1964, 34–35; Heikkilä 1985, 131). Yksityiskohta ritariston ja aateliston valtiopäiväedustajien taulusta 1894.

– Valok. K. E. Ståhlberg, Helsinki. Museovirasto.

tä. Myös Boijen vapaakirkollinen säätykumppani Edvard Björkenheim suhtautui kriittisesti valtionkirkkoon, vaikka hän myönsikin Suomen luterilaisen kirkon merkittävyyden. Hän oli kuitenkin vakuuttunut, että lainsäädännössä oli pyrittävä täydelliseen uskonnon- ja yksilönvapauteen.⁹²

Aatelissäädyn päätöksentekoon pyrittiin vaikuttamaan myös lentolehdisten avulla. Kauppaneuvos Wilhelm Hackman mainitsi pöydälleen jätetystä brosyristä, jonka hän arveli jonkun eriuskolaisen kirjoittamaksi. Se oli otsikoitu: "Hvad önska dissenters." Siinä oli neljä toivomuspontta: valtion virkamiehen pitämä siviilirekisteri kaikista, jotka olivat eronneet valtionkirkosta, yksityisten eriuskolaisten ja eriuskolaisseurakuntien salliminen, vapaa pyhäkoulutoiminta sekä siviiliavioliitto. Kyseessä oli Viktor Heikelin Helsingfors Dagbladissa toista viikkoa aikaisemmin julkaiseman pensilistan uusi versio, jossa siviilirekisteri oli ulotettu koskemaan kaikkia kirkosta eronneita. Hackman huomautti, ettei eriuskolaislaki ollut uskonnonvapauslaki. Se ei koskenut kaikkia, jotka halusivat erota luterilaisesta kirkosta, vaan ainoastaan niitä, jotka halusivat muodostaa uuden uskonkunnan. Hackman sanoi tuntevansa enemmän sympatiaa valtionkirkkoa kuin eriuskolaisia kohtaan. Hän ei pitänyt Boijen "lähes pilkallisista" huomautuksista, mutta siitä huolimatta hän oli valmis hyväksymään eriuskolaisten toivomukset siviilirekisteristä ja siviiliavioliitosta. Hän piti kuitenkin itsestään selvänä, että nämä maksaisivat itse siviilirekisteristä syntyvät kustannukset.⁹³

Yleiskeskustelun jälkeen aatelissäätö käsitteli eriuskolaislain pykälä pykälälä. Björkenheim ja Boije tekivät jälleen parhaansa taivutellakseen säätyä muuttamaan pykälän, jonka mukaan eriuskolaisseurakunnan johtajan vaali oli alistettava kuvernöörin hyväksyttäväksi ja seurakunnan johtajan velvollisuutena oli pitää luetteloa jäsenistä. Björkenheimin mielestä ilmoitus vaalista olisi riittävä ja

92 RA ptk I 1888, 757–759.

93 RA ptk I 1888, 761–764.

Monipuolinen yhteiskunnallinen vaikuttaja, Orisbergin kartanon omistaja, maanviljelysneuvos Adolf Edvard Björkenheim (1856–1934). Hän oli kokenut vapaakirkollisen herätyksen Ultunan maanviljelysopistossa Ruotsissa. Päivälehdien toimittajan Juhani Ahon mielestä Björkenheim ja Boije edustivat aatelissäädyn vaihtelevassa tyyppigalleriassa "pappeja" (Mäkinen 1911 172; Aho 1922, 374). Kuva on aikaisintaan vuodelta 1884. – Valok. Georg Nyblin, Turku. Museovirasto.



johtaja tulisi välttämättä vapauttaa siviilirekisterin pitämisestä. Muuten eriuskolaislailla ei olisi käyttöä. Maistraatti ja kruununvouti voisivat hoitaa kirjanpito-tehtävät. Boije kannatti Björkenheimin ehdotusta ja viittasi pappien lisääntyviin valtiollisiin tehtäviin, kun kaikki mahdolliset hallitukset vaativat heiltä aina vain uusia tilastotietoja. Hänen mielestään ei voinut kuvitellakaan, että eriuskolaiset ottaisivat kantaakseen samanlaisen kuorman.⁹⁴

Lakivaliokunnan puheenjohtaja, siviililainopin ja roomalaisen oikeuden professori Rabbe Axel Wrede perusteli, miksi eriuskolaisseurakunnan johtajan vaali oli alistettava kuvernöörin hyväksyttäväksi. Syynä oli johtajalle asetettu velvollisuus pitää siviilirekisteriä seurakunnan jäsenistä. Luettelon pitäminen oli yksityisoikeudellisessa suhteessa niin tärkeä seikka, ettei sitä voitu antaa kenelle hyvänsä. Sen tähden vaali oli alistettava kuvernöörin hyväksyttäväksi. Eriuskolaisseurakunnan johtajalla ei tarkoitettu seurakunnan pappia eikä opettajaa, vaan kyseessä oli henkilö, joka edusti seurakuntaa suhteessa valtioon. Hänen tehtävänään oli suorittaa valtion vaatimat toimet.⁹⁵

Björkenheim yritti vielä vedota säätynsä edistyksekkyyteen:

Mielestäni olisi askel eteenpäin hyvään suuntaan, jos siviilirekisterin alku toteutetaan, vaikkakin pienoiskoossa. Siviilirekisteri on uskonnonvapauden käytännöllisen toteuttamisen ensimmäinen ehto. Mielestäni ritariston ja aateliston tulisi tunnustaa oikeansuuntainen periaate.⁹⁶

Uskonnonvapauden ja siviilirekisterin keskinäistä yhteyttä oli Björkenheimin tavoin korostanut myös karille ajautunut uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyh-

94 RA ptk I 1888, 785–786.

95 RA ptk I 1888, 786–787.

96 RA ptk I 1888, 789.

distys. Björkenheim vetosi nyt aatelissäätöön samansuuntaisen ratkaisun puolesta, ja Boije säesti häntä:

olisi erittäin merkittävää, että säädyt ottaisivat askeleen eteenpäin tähän suuntaan, sillä silloin voitaisiin toivoa, että mahdollisesti hamassa tulevaisuudessa luterilainen papisto vapautettaisiin näistä heidän tärkeitä tehtäviään haittaavista seikoista. Mielestäni jokaisen henkilön, joka rakastaa kirkon tulevaisuutta, pitäisi yrittää auttaa sellaisen askeleen ottamista.⁹⁷

Boijen perustelut liikkuivat edelleen valtionkirkon pappien ahdistavissa kansliatöissä. Siviilirekisterin perustaminen ei olisi vain askel kohti uskonnonvapautta, vaan myös askel kohti luterilaisen kirkon parempaa tulevaisuutta, jolloin sen papisto vapautuisi väestökirjanpidon ikeestä. Mahdollisesti Boije tunsi pappeja, jotka olivat valittaneet väestökirjanpidon kuormaa, mutta siitä huolimatta hänen päämotiivinsa tuskin oli papiston työtaakan keventäminen. Ei ole realistista ajatella, että Boije ja Björkenheim, kaksi vapaakirkollista vaikuttajaa, olisivat tyystin unohtaneet oman liikkeensä tarpeet taistellessaan valtiopäivillä uskonnonvapauden, kirkon edun ja baptistien puolesta. Mahdollisesti Boije laskelmoi, että vetoaminen kirkon ja papiston etuihin tuottaisi aatelissäädössä paremman tuloksen kuin vetoaminen vapaakirkollisten etuihin.

Ajatus siviilirekisteristä ei kuitenkaan saanut ritariston ja aateliston kannatusta. Senaattori Yrjö-Koskinen oli kyseenalaistanut sellaisten henkilötietojen paikkansapitävyyden, joita pappi ei voinut kontrolloida, ja toinen senaattori, Henrik Adolf Mechelin, puuttui vastaavaan ilmiöön eriuskolaisseurakunnan kohdalla. Jos sen jäsenluetteloa pitäisi joku ulkopuolinen, esimerkiksi kruununvouti, hänenkin olisi mahdotonta kontrolloida, että tiedot olivat oikeita. Aatelissäädyn enemmistö asettiikin lakivaliokunnan kannalle, jonka mukaan eriuskolaisseurakunnan johtajan vaali tuli alistaa kuvernöörin hyväksyttäväksi ja sen johtajalla oli velvollisuus pitää luetteloa seurakuntansa jäsenistä.⁹⁸

Porvarissäädyn keskustelun avasi säädyn varapuheenjohtaja, molempien oikeuksien kandidaatti ja Suomen pankin johtaja Waldemar Eneberg, joka piti eriuskolaislakia ennenaikaisena. Hänkin kyseenalaisti luterilaisen papin mahdollisuuden pitää luotettavaa siviilirekisteriä kirkosta eronneista ja huomautti, ettei sellainen tehtävä olisi papille mieluinenkaan. Juuri seurakunnallisen asemansa perusteella luterilaiset papit olivat voineet pitää tyydyttävää siviilirekisteriä, Eneberg totesi. Jos kirkkoherra ei olisi missään tekemisissä kirkosta eronneiden kanssa, hän ei voisi enää todeta näiden syntymiä, kuolintapauksia eikä muita väestötietoihin vaikuttavia muutoksia. Henkilötietojen tulisi olla luotettavia, sillä ne olivat tärkeimpien kansalaisoikeuksien ja -velvollisuuksien perustana. Lakivaliokunnan edustama individualismi edellytti Enebergin mukaan kirkon ulkopuolista, hyvin järjestettyä siviilirekisteriä, mutta niin pitkälle menevän reformin aika ei ollut vielä tullut.⁹⁹

Felix Heikel puuttui hanakasti Enebergin arveluihin papin epämieluisista tehtävistä ja lisäsi, että kirkon palvelijoille pitäisi olla epämieluisia tehtäviä myös kantaa henkilökohtaisia ja muita maksuja kirkkoon kuulumattomilta. Raa-

97 RA *ptk* I 1888, 790.

98 RA *ptk* I 1888, 789–790.

99 *Porvs ptk* II 1888, 679–681.

hen kauppakoulun johtajaksi siirtynyt maisteri Heikel arvosteli eriuskolaisten maksuja luterilaiselle kirkolle samasta syystä kuin hänen vanhempi veljensä Viktor oli tehnyt.¹⁰⁰ Juuri kirkolle kannettavien maksujen vuoksi myös eriuskolaiset pitivät oikeudenmukaisena, että pappi hoitaisi heidän rekisterinsä.

Päätoimittaja A. H. Chydenius käsitteli puheenvuorossaan samaa kysymystä kuin edellisenä keväänä uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen perustamiskokouksessa, nimittäin kansalaisoikeuksien irrottamista kirkollisista kvalifikaatioista. Chydenius totesi, että kansalaisoikeuksissa oli kyse siitä, että sai oleskella maassa, valita valtiopäivämiehiä, olla virkamies, solmia avioliiton ja vanhoa valan. Nämä kansalaisoikeudet oli kuitenkin edelleen sidottu lukuisiin kirkollisiin laatuvaatimuksiin. Oli kuuluttava evankelisluterilaiseen kirkkoon, jos halusi nauttia kansalaisoikeuksia. Hänen mielestään kirkosta oli voitava erota liittymättä toiseen uskontokuntaan. Siviilirekisterikysymykseen Chydenius ei tällä kertaa kajonnut.¹⁰¹

Kysymys eriuskolaisseurakunnan johtajasta ja hänen tehtävistään ei herättänyt porvarissäädyssä yhtä vilkasta keskustelua kuin aatelissäädyssä. Päätoimittaja Axel Lille oli jo yleiskeskustelussa huomauttanut, ettei yksikään baptistiseurakunnan jäsen suostuisi toimimaan seurakunnan johtajana eikä pitämään sen siviilirekisteriä. Hän ehdottikin lain varsinaisen käsittelyn yhteydessä, ettei eriuskolaisseurakunnan tarvitsisi valita itselleen lainkaan johtajaa, vaan joku muu pitäisi sen siviilirekisteriä. Lillen mielestä siviilirekisteriä voisi ”kaikissa olosuhteissa” pitää maistraatti tai järjestysoikeus kaupungissa sekä kruununvouti tai nimismies maalla. Porvarissääty ei kuitenkaan hyväksynyt Lillen ehdotusta.¹⁰² Ilmeisesti Lillen tarkoituksena ei ollut ehdottaa kaikkia kansalaisia koskevaa siviilirekisteriä, vaan vapauttaa eriuskolaisseurakunnat rekisterin pidosta ja suoda uskontokuntien ulkopuolelle pyrkiville liberaaleille mahdollisuus siirtyä valtion virkamiesten pitämään siviilirekisteriin.

Talonpoikaissäädyssä siviilirekisteriin liittyvät kysymykset eivät synnyttäneet keskustelua. Useimmat kannattivat eriuskolaislain hyväksymistä sen vastalauseen mukaan, minkä lakivaliokunnan pappis- ja talonpoikaisjäsenet olivat jättäneet. Silloin kukaan ei jäisi uskontokunnan ulkopuolelle. Jotkut olivat tosin koko lain hylkäämisen kannalla, koska he eivät olleet kuulleet lähiympäristössään kenenkään kaipaavan sellaista. Uskontokunnan ulkopuolelle jääminen oli puolestaan kavahdettavaa ”hengellistä irtolaisuutta”. Rovaniemeläisen vuokraajan Iisakki Hoikan mielestä lakivaliokunnan vapaamielinen kanta saattaisi valtiollisen, kansallisen ja yhteiskunnallisen järjestyksen horjumaan ja kansan kalleimman perustuksen, kristinuskon, turmioon. Eriuskolaislain tarpeellisuutta Hoikka ei kiistänyt. Hän oli kotipitäjässään yleisesti arvostettu henkilö, joka puolusti julkisesti muun muassa lestadiolaisuutta olematta itse lestadiolainen. Uskonottomuutta hän ei hyväksynyt eikä uskonnollisuutta ilman ”järjestettyä seurakuntaa”.¹⁰³

Osalla säädyn jäsenistä oli henkilökohtaisia kokemuksia eriuskolaisista, kuten munsalalaisella opettajalla Anders Svedbergillä. Hänen alueensa eriuskolaisläheystöt olivat toistuvasti vedonneet edusmieheensä, että tämä vaikuttaisi eriusko-

100 *Porus pitk* II 1888, 693–694. Heikelien sukulaisuussuhteista *Tiensuu* 2004, 646–647.

101 *Porus pitk* II 1888, 692, 701, 705.

102 *Porus pitk* II 1888, 685, 689, 708–710.

103 *Talps pitk* II 1888, 915–17, 921, 929, 933, 951–969; *Raittila* 1967, 247; *Talonen* 1988, 58; *Lohi* 1997, 131–132.

laislain saamiseen. Svedbergin mielestä lain saaminen olisi oikeudenmukaista. Myös maanviljelijä John Hedberg Mäntsälästä piti kiistattomana, että maassa oli dissentterejä. Hän mainitsi Pohjanmaan rannikkoseutujen baptistit, jotka uskonsa tähden eivät voineet alistua luterilaisen kirkon vaatimuksiin eivätkä käytäntöön ja jatkoi:

Ei ole meille tuntematonta, että nämä Suomen kansaan kuuluvat [kastamatomat] lapset elävät tämän johdosta laittomina yhteiskunnassamme. Heiltä on riistetty kansalaisoikeudet. He eivät voi esimerkiksi pyytää papillista siunausta avioliitolleen, jonka he solmivat, eikä kukaan papeistamme voi sellaista heille antaaakaan, vaikka sitä häneltä vaadittaisiin. Tämän seurauksena nämä veljemme ja sisaremmme elävät, niin kuin me sanomme, ”konkubinaatissa”. Ja heidän lapsensa tulevat meidän lakiemme mukaan olemaan perinnöttömiä ja vailla äänioikeutta, eräänlaisena torjuttuna paariana, josta ei välitetä, mutta joka kuitenkin on olemassa avoimena haavana suomalaisen yhteiskunnan helmassa.¹⁰⁴

Tilanne vaati Hedbergin mielestä pikaista korjausta, mutta kaikkia hänen lämmin vetoomuksensa ei vakuuttanut, kuten rusthollari Zefanias Suutarlaa Rymätylästä, joka katsoi edustavansa Suomen talonpoikien tervettä järkeä:

Huudetaan huikeasti että surkeita epäkohtia on olemassa, mutta kukaan ei tiedä missä niitä on, ja ketkä niistä kärsivät. Missä siis vika ollee, yhteiskuntaoloissa vaiko noissa riehujissa itsessään? Ne tässäkin tietysti edustavat valon heijastusta ja vanhan yhteiskuntajärjestyksen puolustajat taas mustaa seinää. Mutta me emme täällä saa kumartaa hetken innostelijoita eikä henkilöllisiä ihanteita eli haaveita. Me Suomen talonpojat edustamme täällä etupäässä tervettä käytännöllistä järkeä, eikä teorioja, eikä ulkomaan ideaaleja.¹⁰⁵

Suutarlan pelko ei kohdistunut varsinaisesti eriuskolaislakiin, vaan vanhan yhteiskuntajärjestyksen horjuttamiseen. Sama pelko esiintyi Hoikalla, eikä talonpoikaissäätö ollut ainoa, jonka piirissä kavahdettiin voimassa olevan järjestyksen horjuttamista. Ne, jotka pelkäsivät muutosta eniten, halusivat hylätä koko lain. Jos laki piti hyväksyä, vähiten muutoksia aiheuttaisi pappis- ja talonpoikaisjäsenten sorvaama vastalause-ehdotus, jolloin jokainen olisi sidottu johonkin uskontokuntaan.

Kunnallisneuvos Agathon Meurman ei tuntenut minkäänlaisia sympatioita eriuskolaisia kohtaan, mutta edusti reaalipolitiikkaa ja puolusti yhteiskunnallista järjestystä. Eriuskolaisten olemassaolo oli tosiasia, ja osa heistä oli vailla laillista asemaa. Meurmanin mielestä eriuskolaisten yhteiskunnalliset olot oli järjestettävä ja heidät saatava lain piiriin.¹⁰⁶ Toinen kunnallisneuvos, ahlaislainen tilanomistaja Edvin Avellan oli Meurmanin kannalla eikä halunnut siirtää lakia ”toiseen aikaan”. Hän puolusti sitä eriuskolaisten itsensä sekä kirkon, valtion ja yhteiskunnan kannalta:

Eriuskolaisetkin ovat kansalaisia, joiden täytyy saada kansalaisoikeuksia täydellisesti nauttia. Niiden täytyy päästä valtion virkoihin, niiden täytyy saada rakentaa laillisia avioliittoja, niiden täytyy saada lastensa yhteiskunnalliset

104 *Talps ptk* II 1888, 922–924.

105 *Talps ptk* II 1888, 929.

106 *Talps ptk* II 1888, 934–935.

oikeudet turvatuiksi j.n.e. Eriuskolaislakia tarvitaan sentähden eriuskolaisten tähden. Sitä tarvitaan eriuskolaisten vapauttamiseksi uskonnollisesta pakosta, sitä tarvitaan eriuskolaisten yhteiskunnallisten ja siviilioikeudellisten olojen järjestämiseksi. Mutta eipä tässä kyllin. Eriuskolaislakia tarvitaan itse valtiokirkonkin tähden. Joka asioita vähän syvemmältä ajattelee, sen täytyy myöntää, että lutherilainen kirkko maassamme tätä nykyä on jotenkin tukalassa tilassa – – Ja vielä: eriuskolaislakia tarvitaan valtionkin tähden. Nykyinen uskonnollinen hämminki ei voi olla muuta kuin vahingoksi yhteiskunnallisessakin katsannossa. Lutherilainen kirkko on yhteiskunnan paras tuki. – – Valtion velvollisuutena on sen ohessa pitää huolta siitä, että eriuskolaistenkin keskuudessa säännöllinen, yhteiskunnallinen järjestys saadaan aikaan.¹⁰⁷

Vaikea kysymys järjestyneen yhteiskunnan kannalta oli, mihin lakkautetun eriuskolaisseurakunnan jäsenet joutuisivat. Meurman mainitsi, ettei kirkolliskokouksessa ollut löydetty kysymykseen vastausta, eikä hän pitänyt onnistuneena lakkautusuhan mainitsemista laissa. Seurakunnallinen järjestys tulisi saada aikaan rankaisemalla rikkoneita eikä lakkauttamalla seurakunta. Hengellinen irtolaisuus ei ollut hyväksyttävää, mutta luterilaiselle kirkolle ei myöskään tuottanut kunniaa eikä iloa saada entisiä jäseniään pakolla takaisin.¹⁰⁸ Kukaan talonpoikaissäädystä ei ehdottanut siviilirekisterin perustamista, eivätkä eriuskolaisseurakuntien kirjanpito-ongelmat muutenkaan kiinnostaneet säätyä.

Pappissäätö ei asettanut kyseenalaiseksi eriuskolaislain tarpeellisuutta. Sen sijaan mielipiteet vaihtelivat, tuliko laki saada heti vai myöhemmin. Hengellistä irtolaisuutta vastustettiin yleisesti. Porvoon piispa Carl Henrik Alopaeus (Porvoon piispana 1885–1892) puhui kaunopuheisesti uskonnottomuuden vaaroista. Jos joku eroaisi kirkosta, hänellä tulisi välttämättä olla koti, minne muuttaa. Muuten hän jäisi kodittomaksi. Uskontokuntaan kuulumattomuus oli Alopaeuksen mukaan uusi piirre maan lainsäädännössä, ja se soti kirkkolakia vastaan. Kristillinen usko koski kokonaisia kansoja, ei vain yksilöitä. Eriuskolaiset sen sijaan ajattelivat vain yksilöitä, eikä heillä ollut huolta koko kansasta.¹⁰⁹ Alopaeuksen puheenvuorossa oli paternalistisen nationalismiin painotuksia.

Alopaeuksen kanta näyttäisi sopivan huonosti kuvaan, joka hänestä on muodostunut suvaitsevaisena ja allianssihenkenä piispana. Alopaeuksen myönteinen suhtautuminen eri kristillisiin suuntiin ja herätysliikkeisiin ei kuitenkaan ollut kritiikitöntä.¹¹⁰ Lisäksi käydyssä keskustelussa oli kyse siirtymisestä kaikkien uskontokuntien ulkopuolelle, jollaista Alopaeuskaan ei voinut hyväksyä. Eriuskolaisten korostama yksilöhurskaus ei tehnyt tarpeettomaksi luterilaisen kirkon edustamaa kollektiivista hurskautta. Hurskaustyyppit eivät välttämättä olleet toistensa vastakohtia, vaan täydensivät toisiaan.

Kuopiolainen rehtori Johannes Schwartzberg tarkasteli eriuskolaislakia tilanomistaja Avellanin tavoin eriuskolaisten itsensä, kansankirkon ja valtion kannalta. Hänen mielestään ”maan hurskaiden ja hiljaisten” eriuskolaisten vaatimukset oli tärkeä ottaa huomioon. Sekä heille itselleen että kansankirkolle oli eduksi, että he saivat järjestää olonsa laillisesti. Valtion puolelta oli kuitenkin valvottava kahta seikkaa. Ensinnäkin tuli noudattaa ulkonaista järjestystä ja siveellisiä peri-

107 *Talps ptk* II 1888, 939–940.

108 *Talps ptk* II 1888, 966–967.

109 *Papps ptk* I 1888a, 703–706.

110 *Plit* 1984, 23–25; *Tiensuu* 2005b, 230–231, 272.



Kunnallisneuvos, filosofian maisteri **Edvin Avellan** (1830–1912), Ahlaisten Kellahden säterin omistaja, valittiin yhtäjaksoisesti talonpoikaissäädyn edustajaksi Ulvilan tuomiokunnasta 1877–1900 (*Nouseva maakunta* 2006, 53, 320–322). Avellanilla ei ollut samanlaista karismaa kuin säädyn toisella kunnallisneuvoksella Agathon Meurmanilla, mutta hän ajatteli selkeästi ja puhui kiihkottomasti eriuskolaislain puolesta. Kuva on aikaisintaan vuodelta 1889. – Valok. K. E. Ståhlberg, Helsinki. Satakunnan Museo.

aatteita, ja toiseksi ”yhteiskunnalliset luettelot”, joita myös evankelisluterilaiset papit pitivät, oli kirjoitettava selvästi. Sen sijaan kristillisessä valtiossa olisi vaarallista suvaita hengellisiä irtolaisia.¹¹¹

Ruotsin valtionarkistonhoitajaksi siirtynyt J. J. Nordström oli aikanaan käyttänyt seurakuntaan kuulumattomista nimitystä ”uskonnolliset kulkurit” (religiösare vagabonder). Nordströmin termi ja sen rinnakkaisilmaus ”uskonnollinen irtolaisuus” johdannaisineen olivat valtiopäiväkeskustelussa ahkerassa käytössä.¹¹² Toisilla puolella silla ne olivat sanoja, jotka vain kuvasivat uskontokuntien ulkopuolella olevia, toisilla taas leima, joka lyötiin siveellisesti arveluttaviin henkilöihin. Koska kaiken todellisen siveellisyyden katsottiin perustuvan uskonnollisuuteen tai kristillisyyteen, uskonnottomuudesta tuli vääjäämättä siveellisesti arveluttavaa. Kaikki eivät valtiopäivillä nimittelystä pitäneet, osa taas nimitteli sumeilematta.

Puhe kulkureista, irtolaisista, löysäläisistä ja loisista heijasteli myös ajankohtaista sosiaalista ongelmaa. Niin sanotun liikaväestön ongelma oli konkretisoitunut 1880-luvulla, kun laillinen suojelu oli lakkautettu. Tilapäisansioilla elävä väestö tunnettiin mäkitupalais-, itsellis- ja loisväestön nimellä. Sitä lienee ollut 1880-luvun lopulla noin puoli miljoonaa.¹¹³ Irtolaiset oli puolestaan 1860-luvulta alkaen käsitetty pahatapaisiksi henkilöiksi.¹¹⁴ Valtiopäiväkeskustelussa ratkaisemattoman sosiaalisen ongelman terminologia siirtyi vaikeasti ratkaistavan us-

111 *Papps ptk* I 1888a, 715–716; *Österbladh* 1934, 668–669.

112 *Papps ptk* I 1888a, 709 (Johan Frans Sahlberg), 716 (Johannes Schwartzberg), 721 (Nestor Järvinen), 724 (Gustaf Johansson), 725 (Jaakko Forsman). ”Uskonnollinen irtolaisuus” oli vastaavantyyppinen ilmaus kuin Ruotsin arkkiepiispan Henrik Reuterdahlin (1795–1870) uskonnollisesta separatismista käyttämä ”uskonnollinen haureellisuus” (religiös lösakthet). *Jarlert* 2001, 178.

113 Liikaväestön ongelmasta *Rasila* 1982d, 135–142.

114 *Pulma* 2004, 168.

konnollisen ongelman terminologiaksi. Uskonnollisesti poikkeava oli ikään kuin vailla vakinaista asuinpaikkaa eli loinen tai siveellisesti arveluttava irtolainen.

Pappissäädyn mielestä uskontokuntaan kuulumattomuutta ei saanut tehdä luvalliseksi. Valtio oli kristillinen, mikä merkitsi koko kansan kasvattamista pienestä pitäen kristilliseen uskoon. Uskontokuntaan kuulumaton asettuisi kristillisellä perustuksella olevan yhteiskunnan ulkopuolelle. Hän oli vaaraksi, paitsi itselleen, myös koko yhteiskunnalle, koska hän horjutti sen järjestystä.

Yhteiskuntarauhan säilyminen olikin asia, josta talonpoikaissäädyn lisäksi myös pappissäätö oli huolissaan. Professori Jaakko Forsman perusteli senhetkistä tilannetta asioiden historiallisella taustalla:

Asia on meillä ollut sillä kannalla aivan viimeisiin asti, että kirkollinen järjestys on ollut valtiollisen ja yhteiskunnallisen järjestyksen tukena ja pohjana. Kirkollisen järjestyksen höllittäminen olisi samalla ollut myös maallisen, yhteiskunnallisen ja valtiollisen järjestyksen höllittäminen. Meidän tarvitsee vaan ajatella oloja meidän omassa maassa viimeiseen aikaan asti. Sekä korkeampi että alhaisempi opetus oli kirkon hallussa. Kunnallishallitus maalla oli kirkon miesten hoidettavana. Kirkon miesten on ollut pitäminen siviilirekisteriä j.n.e. Kun siis näkee kuinka kirkko on ollut melkein kaikessa koko yhteiskunnallisen, koko siveellisen järjestyksen kannatuksena, niin pitäisi ymmärtää, minkä tähden niin suurella arkuudella on koetettu kirkollisten laitosten eheyttä säilyttää. Kirkko on ollut niin syvästi yhtynyt koko valtiolliseen järjestykseen, että kirkollinen järjestys on ollut mahdoton höllittää höllittämättä samalla valtiollista ja yhteiskunnallista järjestystä.¹¹⁵

Forsmanin kirkkoa myötäilevää kuvausta on vaikea yhdistää nuoren Forsmanin intomieliseen kirkon kritiikkiin Pohjalaisessa osakunnassa 1860-luvulla. Aikaa oli kuitenkin kulunut, ja mieli tasaantunut. Olivatpa Forsmanin perimmäiset ajatukset mitkä tahansa, joka tapauksessa hän asettui puolustamaan kirkon yhteiskunnallista merkitystä.¹¹⁶ Kuvatessaan kirkon asemaa yhteiskunnassa hän ilmaisi samalla syyt, miksi papiston oli vaikea hyväksyä vapaamielistä eriuskolaislakia. Papisto halusi säilyttää yhteiskuntarauhan säilyttämällä kirkon, valtion ja yhteiskunnan välillä vallitsevan tasapainon. Koska luterilainen kirkko oli valtion ja yhteiskunnan paras tuki, sen horjuttaminen horjuttaisi koko yhteiskuntarakennelmaa. Sen vuoksi oli johdonmukaista ajatella: mitä vähemmän uskontoa koskevia muutoksia, sitä varmemmalla pohjalla yhteiskuntarauha lepäsi.

Käytännössä kirkon, valtion ja yhteiskunnan välinen kolmiliitto ilmeni tehtävienjaossa. Kunnallishallinto oli ollut pitkään kirkonmiesten käsissä. Väestökirjanpito oli edelleen valtaosaltaan luterilaisen papiston hoidossa, ja siitä käytettiin kenenkään moittimatta siviilirekisterin tai yhteiskunnallisen luettelon nimeä. Kirkollisen rekisterin pitäjänä pappi katsottiin valtion virkamieheksi.

Eriuskolaislain kiistellyimpiä kohtia oli valiokunnan ehdotus eriuskolaisuusrakunnan lakkauttamisesta ja sen seurauksista. Jos seurakunta jouduttaisiin lakkauttamaan, niin maistraatin tai järjestysoikeuden kaupungissa ja kruununvoudin tai nimismiehen maalla tuli hoitaa lakkautetun seurakunnan jäsenluettelon

115 *Papps ptk I* 1888a, 726.

116 *Juva* 1950, 210; *Ylikangas* 1990, 144; *Luukkanen* 2005, 104–105.

pitäminen. Samalla lakkautetun seurakunnan jäsenet jäisivät vaille uskontokuntaa.¹¹⁷

Kirkolliskokous ei ollut löytänyt tyydyttävää ratkaisua kysymykseen eriuskolaisseurakunnan lakkauttamisesta. Valtiopäivien lakivaliokunnan pappis- ja talonpoikaissäädyn jäsenet eivät hyväksyneet uskonnottomuutta edes poikkeustapauksessa, vaan muotoilivat vastalauseessaan aiotun lainkohdan uudelleen:

Kun seurakunta näin on lakkautettu, ottakoon maistraatti tahi järjestysoikeus kaupungissa sekä Senaatin lähemmän määräyksen mukaan kruununvouti tahi nimismies maalla toimittaakseen johtajan tehtävät niihin luetteloihin nähden, joista 3 §:ssä mainitaan; ja olkoot lakkautetun seurakunnan jäsenet velvolliset kuuden kuukauden kuluessa jättämään Senaatille todistuksen siitä että ovat laillisesti muuttaneet toiseen seurakuntaan tahi kirkkoyhdyskuntaan, joka säädetyssä järjestyksessä on maahan perustettu, taikka myös evankelis-lutherilaiseen kirkkoon. Jos nämä eriuskolaiset laiminlyövät tämän velvollisuutensa, tulee Senaatin heitä siihen sopivilla keinoilla saattaa.¹¹⁸

Pappissäädyn keskustelussa punnittiin sekä valiokunnan vapaamielinen ehdotus että vastalauseessa kaavailut toimenpiteet harhailevien sielujen palauttamiseksi seurakunnan yhteyteen. Aessori Lyra, joka oli yksi eriävän mielipiteen allekirjoittaneista papeista, perusteli pykälään tehtyä lisäystä. Lakiin jäisi aukko, ellei siinä mainittaisi, mihin lakkautetun seurakunnan jäsenet joutuisivat. Seurauksena olisi seurakunnallista irtolaisuutta, mutta lisäksi oli huomattava, ”että tämän kautta ensiksikin ensimmäinen alku siviilirekisterille maassamme tehdään”.¹¹⁹

Lyra oli kuitenkin valiokunnassa tapahtuneen käsittelyn jälkeen tarkistanut kantaansa. Mikäli siviilirekisterin kaltaista suurta muutosta ”ei vielä” haluttaisi, pykälä tulisi joko hyväksyä vastalauseen ehdottamassa muodossa tai pyyhkiä kokonaan pois. Parhaana vaihtoehtona hän piti pykälän jättämistä pois laista.¹²⁰

Lyran ajatusten kulkua voi lähinnä arvailla, mutta osittain hän paljasti motiivinsa. Vastalauseen tiukalle määräykselle, jonka mukaan lakkautetun eriuskolaisseurakunnan jäsenet tuli palauttaa jonkun olemassa olevan uskontokunnan yhteyteen, tuskin oli odotettavissa riittävää kannatusta eri säädysissä. Silloin olisi vaarana, että valiokunnan vapaamielinen kanta kirjattaisiin lakiin. Sen seurauksena syntyisi seurakunnallista irtolaisuutta ja tapahtuisi toinenkin suuri muutos: maahan luotaisiin ”ensimmäinen alku siviilirekisterille”. Siviilirekisterin tuleminen oli kyllä ennakoitavissa, mutta se ei ollut vielä toivottavaa. Kiusallisista ongelmista selvittäisiin – ainakin toistaiseksi – jos koko pykälä pyyhittäisiin laista pois. Lyran puheenvuorossa siviilirekisteri ei ollut neutraali järjestelmä, vaan uhkaava ilmiö, jota ei vielä toivottu omaan maahan.

Lyra näyttää siten kymmenessä vuodessa muuttaneen käsityksensä siviilirekisteristä. Hänhän oli ollut vuoden 1877 valtiopäivillä pappissäädyn innokkaimpia pikaisen kunnallisen siviilirekisterin puolestapuhujia ja oli pitänyt kirkkohera Stenbäckin siviilirekisterin pelkoa aiheettomana. Lyra oli tullut kannassaan ainakin varovaisemmaksi.

117 *VpvA I 1888 KM armE 10 lakivkM 9, 36–37 § 17.*

118 *VpvA I 1888 KM armE 10 lakivkM 9, 69–70 § 16.*

119 *Papps pik I 1888a, 815.*

120 *Papps pik I 1888a, 815.*

Yliopiston pappissäätöön valitsema edustaja, professori Johan Richard Danielson piti Lyran ehdotusta pykälän poispyyhkimisestä järjen voittona. Seurakunnan lakkauttaminen olisi Danielsonin mukaan ollut julma toimenpide. Piispa Johanssonkin piti seurakunnan lakkauttamista viimeisenä mahdollisena keinona, mutta jos lakkauttaminen tuli välttämättömäksi, ketään ei saanut jättää irtolaiseksi, koska yhteiskunnan järjestys silloin särkyisi. Pykälästä jouduttiin äänestämään, jolloin pappissäätö päätti äänin 23–12, että koko pykälä tulisi poistaa laista.¹²¹

Vuoden 1888 valtiopäiväkeskustelussa sanaa ”siviilirekisteri” käytettiin monessa merkityksessä. Sillä kuvattiin kirkonkirjoja, eriuskolaisseurakuntien jäsenluetteloita ja valtion pitämää väestörekisteriä. Useimmiten sanaa käytettiin neutraalisti. Tutkitun aineiston perusteella ei voi kuitenkaan päätellä, tarkoitettiinko sanalla ”siviilisäätyrekisteriä” vai ”väestörekisteriä”. Todennäköisesti sillä haluttiin korostaa lähinnä rekisterin yhteiskunnallista luonnetta. Siviilirekisteriä saattoi pitää valtion virkamies mutta myös kirkon pappi tai uskonnollisen yhdyskunnan johtaja. Monessa yhteydessä voitaisiinkin puhua kansalaisrekisteristä, mikä sopisi hyvin yhteen 1880-luvulla käyttöön tulleen kansalaisyhteiskunta-sanan kanssa.¹²² Siviilirekisteri-nimitys oli kuitenkin vakiintunut suomen kieleen.

5.6. Siviilirekisteristä tulee uhkatekijä

Säädöt eivät selviytyneet eriuskolaislain käsittelystä ilman päätösten yhteensovittamista. Kysymys siviilirekisteristä kuumensi siinä vaiheessa pappissäädyn tunteita. Kiistan kohteena oli tilanne, jossa eriuskolaisseurakunnan johtaja ei kykenisi pitämään luetteloa seurakunnan jäsenistä. Lakiehdotuksen mukaan

Edellä mainitut tehtävät, mikäli ne koskevat luetteloa eriuskolaisseurakunnan jäsenistä, annetakoon kuitenkin, jos Senaatti huomaa, ettei seurakunnan johtaja kykene niitä kelvollisesti toimittamaan, maistraatin tahi järjestysoikeuden toimeksi kaupungissa sekä kruununvoudin tahi nimismiehen tehtäväksi maalla.¹²³

Rehtori Johannes Schwartzbergin mielestä eriuskolaisseurakunnan luettelonpitoa ei saanut siirtää ulkopuolisille viranomaisille. Niin kyvytöntä johtajaa ei saisi valita, ettei hän osaisi pitää luetteloita, Schawartzberg totesi ja jatkoi: ”Jos eriuskolaisseurakunta valitsee sellaisen, joka ei edes osaa näitä siviililuetteloita pitää, niin minun mielestäni valtiolla ei ole minkäänlaisia takeita, että järjestys, säännöllisyys ja siveellisyys pysyy voimassa.” Schawartzberg ehdotti – mahdollisesti siviilirekisterin pelossa – koko momentin poistamista.¹²⁴

Professori Råbergh myönsi, ettei hän ollut siviilirekisterin ystävä, mutta kannatti momentin säilyttämistä. Hän viittasi vuoden 1781 uskontoplakaattiin, joka oikeutti hallituksen järjestämään tarvittavan väestökirjanpidon, jos eriuskolaisia oli liian vähän seurakunnan muodostamiseen. Määräys ei ollut hänen mielestään

121 *Papps ptk* I 1888a, 816–817, 822, 827.

122 Kansalaisyhteiskunta-sanasta *Kettunen* 2003, 183.

123 *VpvA* I 1888 KM armE 10 lakivkM 9, 30 § 3 mom. 6.

124 *Papps ptk* II 1888b, 1436.

aiheuttanut erityistä vaaraa yhteiskunnalle. Eriuskolaiset luonnollisesti maksaisivat itse kustannukset, jos seurakunnan kirjanpito tehtävät täytyisi siirtää valtion virkamiehelle.¹²⁵

Vehmaan rovastikunnan lääninrovasti Frans Nordlund puolestaan vastusti momentin ottamista eriuskolaislakiin. Yli sadan vuoden takainen uskontoplaakaatti tosin velvoitti valtion virkamiehet pitämään siviilirekisteriä eriuskolaisista, mutta kyse oli maassa väliaikaisesti oleskelevista ulkomaalaisista. Nordlund jatkoi:

Nyt säädetään lakia Suomen kansalle. Tämän tekeillä olevan eriuskolaislain mukaan voi niin käydä, että isompi osa kokonaisen maakunnan väestöstä on eriuskolaisia. Mahdotonta on laskea kruunun miesten niskoille sellaista taakkaa, sellaista lisätyötä, kuin siviilirekisterin pitäminen eriuskolaisseurakunnassa tuottaa. Näitä viranomaisia ei voi, ei saa rasittaa tällaisella työllä ilman erityistä palkkiota.¹²⁶

Nordlundin mukaan valtion virkamies saattoi pitää pienimuotoista siviilirekisteriä tilapäisväestöstä, mutta ei suurehkoa rekisteriä oman maan väestöstä. Hänen perustelunsa kruununmiesten työtaakasta vaikuttivat kuitenkin tekaistuilta, minkä vuoksi asessori Lyra katsoi aiheelliseksi huomauttaa:

Kun nyt sanotaan, kuka nyt raahatisi kruunun palvelijoita näillä töillä rasittaa, niin en tiedä mikä hellyys meillä nyt erikseen olisi kruununvoutia ja maistraattia kohtaan siviilirekisterin suhteen. Pitäisihän meidän enemmän sääliä itseämme, jotka – Lutherilaisen kirkon palvelijoina – olemme varsinaiselle virallemme arvaamattomaksi haitaksi niitä saaneet satoja vuosia pitää ilman maksumutta.¹²⁷

Lyra piti Nordlundin perusteluja verukkeina ja tuli samalla vahvistaneeksi Boijen aatelissäädystä lausuman ajatuksen, että väestökirjanpito oli todella aiheuttanut myös ”arvaamatonta haittaa” evankelisluterilaisen kirkon papistolle.

Lyran huomautuksen kiivastuttamana Nordlund jatkoi:

Jos senaatti kerran ehdoksi määrää, että eriuskolaisseurakunnan tulee kustantaa siviiliregisterin pitämisen, niin en minä ymmärrä mitä varten tarvitsee viitata, että myös kruunun miehet voivat tuon siviiliregisterin pitää – Jos ei heidän valitsema johtajansa osaa siviiliregisteriä pitää, niin valitkoot kruunun nimismiehen tai valitkoon vaikka luterisen seurakunnan lukkarin.¹²⁸

Nordlund ei halunnut, että laissa edes mainittaisiin kruunun virkamiesten tehtävää pitää poikkeustilanteessa siviilirekisteriä. Senaatin määräys kustannusten lankeamisesta seurakunnan maksettavaksi riittäisi, ja eriuskolaisseurakunta saisi itse harkita, kenelle se antaisi rekisterinsä pitämisen maksua vastaan. Yhdeksi vaihtoehdoksi Nordlund – lukkarin poika itsekin – heitti hätäpäissään luterilai-

125 *Papps ptk II* 1888b, 1436–1437. Kyseinen Ruotsin vallan aikainen uskonnonvapausasetus koski ulkomailta maahan muuttaneita ei-luterilaisia kristittyjä. *Brotherus* 1923, 77–78.

126 *Papps ptk II* 1888b, 1438–1439; *Österbladh* 1934, 654–655.

127 *Papps ptk II* 1888b, 1440.

128 *Papps ptk II* 1888b, 1442.

Frans Nordlund (1848–1903)
Taivassalon kirkkoherrana
1880-luvulla. Nordlundin ura oli
nousussa, sillä hänet valittiin samalla
vuosikymmenellä lääninrovastiksi
ja valtiopäivämieheksi ja
seuraavalla kirkollistoimituskunnan
esittelijäsihteeriksi. Hän oli senaatissa
erittäin nöyrä esimiestään kohtaan
(Heikkilä 1985, 195–196), mutta
suhtautui karsaasti uskonnollisiin
toisinajattelijoihin.
– Valok. Daniel Nyblin, Helsinki.
Museovirasto.



sen seurakunnan lukkarin.¹²⁹ Ilmeisesti kysymys ei ollut vakavasta ehdotuksesta, sillä yleensä papisto oli hyvin tietoinen, ettei väestökirjanpitoa pystynyt hoitamaan kuka tahansa.

Lyra ei malttanut lopettaa, vaan jatkoi keskustelua:

Minkätähden täytyy muuten olla niin hirmuisen arka ja pelkuri tässä kohden, sitä minä en täydellisesti voi käsittää. Jos olisi vaara tarjona, että siviiliregisteri maassamme tämän kautta mahdollisesti tulisi yleiseksi, niin ymmärrän ne enemmän isänmaalliset kuin kirkolliset syyt, jotka tekevät monen miehen hyvin vastahakoiseksi tämmöistä yritystä vastaan. Mutta minä en kuuna päivänä luule tämän säännöksen kautta siviiliregisterin miksikään, yleiseksi säännöksi maassamme pääsevän; sentähden minä en voi muuta kuin liiallisena pelkurisuutena pitää tätä arkuutta. Ja tahdon toiselta puolen kysyä, onko sitte parempi, että noita siviiliregisteriä eriuskolaistenkin yli luterilaiset papit saavat kirjoittaa?

Minä en puhu siitä, että me pidämme siviiliregistereitä omista seurakuntalaisistamme, mutta valiokunnassa kivenkovaan väitettiin, että luterilainen pappi meidän maassamme saapi palkkansa juuri sitä varten että hänen tulee pitää näitä siviiliregistereitä ja että mitä hänen piirissään löytyy lahkolaisia ja eriuskolaisia, ne tulee kirkkoherran pitää luetteloissaan. Olisivatko ne arvoisat puhujat, jotka ovat niin arat siitä, että kruununvouti tai maistraatti joskus saisi nämät vaivat osaksensa, olisivatko he halukkaammat itse olemaan näiden eriuskolaisten palvelijana saamatta vähintäkään oikeutta olla heidän sielunhoitajana, pappina, ainoastaan heidän renkinään. Minä pitäisin sitä suurimpana luterilaisen kirkon polkemisena ja alentamisena, jos niin pitkälle jouduttai-siin.¹³⁰

¹²⁹ Österbladh 1834, 654–655.

¹³⁰ Papps ptk II 1888b, 1443.

Lyran käsityksen mukaan Nordlundin ajatusten taustalla oli arkuus tai pelko valtiollisen siviilirekisterin yleistymisestä. Sellainen ei ollut Lyrallekaan mieleen, mutta hän ei nähnyt kyseisessä lainkohdassa valtiollisen siviilirekisterin uhkaa kuten Nordlund. Lyra sanoi ymmärtävänsä isänmaallisia syitä, joiden vuoksi monet vastustivat yleistä siviilirekisteriä. Kirkollisia syitä ei hänen mielestään niinkään ollut. Lyra jätti kuitenkin sanomatta, mitä hän tarkoitti isänmaallisilla syillä.

Todennäköisesti Lyran ”isänmaalliset syyt” liittyivät vallitsevaan yhteiskuntajärjestykseen, johon pappissäädyn keskusteluissa oli tavan takaa viitattu. Isänmaantunnehan saattoi olla myös yhteiskunnallisesti painottunut.¹³¹ Siviilirekisterin tuleminen ei olisi niinkään tappio kirkolle, joka pääsisi ”arvaamatonta haittaa” tuottaneesta väestörekisteristä, vaan se koituisi vahingoksi maalle ja kansalle, jonka kristillis-siveellisen kunnon ylläpitämisen kirkko katsoi velvollisuudekseen. Siviilirekisterin yleistymisen avaisi ovet muutokselle. Kristillisen valtion idea särkyisi, ja kirkkoon kuuluminen lakkaisi olemasta kansallinen velvollisuus. Lyran isänmaalliset syyt edustivat monille kirkonmiehille tyypillistä paternalistista nationalismia.

Lyra tuli paljastaneeksi myös lakivaliokunnan sisäiset ristiriidat, joiden yhteydessä pappien palkkasaatavat oli väenväkin haluttu sitoa velvollisuuteen pitää luetteloita seurakunnan alueella asuvista henkilöistä, kuuluivatpa nämä luterilaiseen kirkkoon tai eivät. Siviilirekisteri-sanaa Lyra käytti yleisen valtiollisen väestörekisterin lisäksi myös eriuskolaisten jäsenluetteloista ja kirkonkirjoista. Kirkolliselle siviilirekisterille hän asetti tarkan rajan: se koski vain seurakunnan jäseniä.

Nordlund ei antanut vielääkään periksi, vaan siirsi perusteluitensa painopistettä. Hän vieritti nyt syyn eriuskolaisten niskoille. Jos yleisessä laissa suotaisiin mahdollisuus, ettei eriuskolaisten tarvitsisi pitää itse jäsenluetteloitaan, nämä voisivat – ja heitä voisi olla kokonainen maakunta – taktikoiden valita johtajakseen kykenemättömän miehen, jolloin rekisterinpito siirtyisi kruunun miehille.¹³² Aluksi Nordlund oli verhonnut siviilirekisterinpelkonsa vastustamalla valtion virkamiesten työtaakan lisäämistä. Lyran vihjattua, että Nordlund itse asiassa pelkäsi valtiollisen siviilirekisterin yleistymistä, tämä siirsi huomion eriuskolaisten mahdolliseen vilpilliseen taktikointiin näiden pyrkiessä pääsemään irti koko rekisterin pitämisestä.

Vaikka keskustelussa kinasteltiin, kukaan ei ilmoittautunut siviilirekisterin kannattajaksi. Nordlund pelkäsi sellaista, Råbergh ei ollut sen ystävä, ja Lyra ymmärsi hyvin, miksi monet olivat isänmaallisista syistä sitä vastaan. Perusnäkemyksissä ei ollut suurtakaan eroa, mutta käsiteltävän säädöksen vaikutukset arvioitiin eri tavalla. Nordlund pelkäsi pahinta, valtiollisen siviilirekisterin yleistymistä. Råberghia uskontoplakaatin satavuotinen historia auttoi puolestaan tarkastelemaan asiaa realistisesti, eikä Lyrakaan uskonut siviilirekisterin ”tämän säännöksen kautta miksikään yleiseksi säännöksi maassamme pääsevän”.

Miksi sitten valtiollisen siviilirekisterin yleistymistä pelättiin? Siviilirekisteri kytkettiin paitsi uskonnolliseen irtolaisuuteen ja kansallisen eheyden särkymiseen mahdollisesti myös siviiliavioliittoon. Liberaalit ja eriuskolaiset olivat toistuvasti pitäneet esillä sekä siviilirekisterin että siviiliavioliiton vaatimusta. Kum-

131 *Klinge* 1982, 249.

132 *Papps ptk* II 1888b, 1445.

mastakin lähimmät esikuvat löytyivät Keski-Euroopasta, ja seuraukset pelottivat. Saksassa oli jo toistakymmentä vuotta ollut voimassa pakollinen siviiliavioliitto ja siviilirekisteri,¹³³ ja niiden seuraukset olivat näkyvissä.

Lääninrovasti Viktor Lars Helander oli jo vuoden 1876 kirkolliskokouksessa viitannut tuotuneena Saksan tilanteeseen: ”Tekköön sentähden valtio luettelonsa, mihin panee siviili-avioparinsa, mutta älköön vaatiko, että kirkko ne ottaa luettelonsa.” Seuraavana vuonna – kuten on todettu – K. E. Stenbäck oli puolestaan huomauttanut pappissäädyssä, mitä kaikkea siviili-Saksasta oli odotettavissa. Papisto seurasi Saksan kirkollista tilannetta, vaikka siihen ei vuoden 1888 valtiopäiväkeskustelussa viitattukaan. Esimerkiksi Karl August Hildén kertoi Vartijassa pian valtiopäivien jälkeen, miten pakollisen siviiliavioliiton seurauksena monet saksalaiset parit eivät olleet enää – etenkin suurissa kaupungeissa – pyytäneet siviilivihkimisen jälkeen kirkollista vihkimistä ja mitenkä monet lapset olivat jääneet kastamatta. Kyse oli Hildénin mielestä pakanuuden eteneemisestä.¹³⁴ Papiston keskustelua yleisestä siviilirekisteristä vuoden 1888 valtiopäivillä hallitsi *vestigia terrent*-mentaliteetti. Maltillisimmin se ilmaistiin sanoilla ”ei vielä”.

5.7. Kompromissi eriuskolaisten kirjaamisessa

Säätyjen mielipiteet eriuskolaislaista eivät käyneet yksin. Aatelisto ja porvaristo olivat vapaamielisemmän lain kannalla kuin papisto ja talonpojat, mutta kahden yhteensovittelun jälkeen nekin suostuivat hyväksymään ehdotuksen, joka noudatti lähinnä pappis- ja talonpoikaissäädyn linjaa. Muussa tapauksessa eriuskolaislaki olisi jälleen kariutunut.¹³⁵

Millaiseksi sitten muovautui laki, jonka ”suurivaltaisain ja kaikkeinarmollisin keisari” sai silmäiltäväkseen? Eriuskolaislaki oli tarkoitettu ”asetukseksi niistä kristityistä uskontokunnista Suomenmaassa, jotka ovat muuta protestanttista uskonoppia kuin evankelis-lutherilaista”. Eriuskolaisseurakunnan lakkauttamista koskeva kohta jätettiin laista pois. Siten vältettiin sekä uskonnollinen ”irtolaisuus” että kansalaisten pakollinen liittäminen jonkun olemassa olevan uskontokunnan yhteyteen, mutta myös valtiollisen siviilirekisterin ”ensimmäinen alku”. Vaikka luterilaisuudesta olikin mahdollista luopua, protestanttisuudesta kukaan ei voinut luopua, jolloin uskontokuntaan kuulumatonta väestöryhmää ei muodostuisi. Siitä pidettiin tiukasti kiinni, että eriuskolaisseurakunnalle oli valittava johtaja, jonka vaali oli alistettava kuvernöörin hyväksyttäväksi. Myös johtajan väestökirjanpitotehtävät säilyivät vastaväitteistä huolimatta sellaisina, kuin valtiopäivien lakivaliokunta oli ne muotoillut.¹³⁶

Valtiollisen siviilirekisterin mahdollisuus jäi eriuskolaislakiin, ei niinkään realistisena mahdollisuutena, vaan pikemminkin valtiovallan vaatimana viimeisenä takeena väestörekisterin asianmukaisesta hoidosta. Jos eriuskolaisseurakunnan johtajan taidot eivät riittäisi vaadittuihin kansliatoihin, valtion viranomaisten

133 Schmidt-Völkmar 1962, 356–357, 387; Tala 1995, 10.

134 Kirk.kok.ptk 1876, 705–707; Vartija 1888, 271–274 Kirje Berlinistä.

135 Österbladh 1934, 41–42.

136 VpVA I 1888 KM:n armE 10 lakivkm 9, 29–30 § 3 mom. 5–6; VpVA I 1888 KM:n armE 10 Suomenmaan säätyjen alamainen vastaus, 1, 11–12 § 3 mom. 5–6.

tuli ottaa ne hoitaakseen. Sitäkin takaporttia oli pelätty, mutta sen verran veräjää kuitenkin raotettiin siviilirekisterin suuntaan.¹³⁷

Luterilaisen seurakunnan kirkonkirjat ja kansliatyö asetettiin laissa eriuskolaisseurakunnalle malliksi. Ne olivat soveltuvin osin *norma normans*, kun eriuskolaiset ryhtyisivät järjestämään omia jäsenluetteloitaan ja niihin liittyviä tehtäviä.¹³⁸ Säädöksen tausta-ajatuksena oli, että evankelisluterilaisen papiston pitämät kirkonkirjat olivat maan hallintojärjestelmään kytketty väestörekisteri, jonka muoto ja toimivuus tuli säilyttää. Väestörekisterin pitäminen säilyi edelleen uskontokunnan tehtävänä, mutta eriuskolaisseurakuntien valvovaksi viranomaisiksi tuli tuomiokapitulin sijasta kuvernööri.

Hallintoneuvos *Arturi Kustaa Ikkala* on tarkastellut eriuskolaislain merkitystä Suomen väestökirjanpidon historiassa ja nähnyt siinä ratkaisun, joka on johtanut kohti yhä suurempaa väestökirjanpidollista epäyhtenäisyyttä sitä mukaa kun uskonnollinen kenttä on kirjavoitunut. Hän on myös viitannut siihen jännitteeseen, mikä syntyy yhteiskunnan kirjavoituessa, valtion tarpeiden kasvaessa ja väestökirjanpidon säilyessä uskontokuntasidonnaisena. Hän on kuitenkin myöntänyt, että 1880-luvulla vallinneen käsityksen mukaan väestörekisterin pitäminen kuului nimenomaan uskonnollisille viranomaisille, joiden kirjoilla oli julkinen luotettavuus.¹³⁹ Ikkala on siten nähnyt eriuskolaislain yhteydessä tehdyn väestörekisteriratkaisun ajan taustaa vasten, mutta tarkastellut sitä myös myöhemmän kehityksen näkökulmasta.

Eriuskolaislakia laadittaessa yhteen soviteltavina palikkoina olivat yhteiskunnan uskonnollinen muuttuminen, valtiovallan tarpeet ja perinteen voima. Luterilaisen kirkon uskontulkintaa vastaan oli kohdistettu paitsi sanallista kritiikkiä myös aktiivista toimintaa. Maahan oli syntynyt uusia uskonnollisia ryhmiä, jotka toimivat kannatuksensa laajentamiseksi. Valtiovallalla oli luonnollisesti tarve saada luotettavia tietoja kansalaisista riippumatta siitä, mihin uskontokuntaan nämä kuuluivat. Väestökirjanpidon uudistusta toteutettaessa sovittauduttiin tradition virtaan. Evankelisluterilaisen kirkon johtava asema, väestökirjanpidon perinteinen käytäntö ja valtion viranomaiskapasiteetin ja taloudellisten resurssien riittämättömyys olivat taustatekijöitä, kun eriuskolaisseurakuntien väestökirjanpitoa määritettiin. Luterilainen kirkko kirjoineen antoi mallin uusille yrittäjille.

Väestökirjanpitoa ei haluttu irrottaa uskontokuntasidonnaisuudesta, koska katsottiin, että henkilö- ja perhetietojen oikeellisuus edellytti kansalaisten henkilökohtaista tuntemusta. Sellainen saattoi olla vain kirkon papilla ja eriuskolaisseurakunnan johtajalla, jotka olivat tekemisissä seurakuntalaistensa kanssa elämän käännekohtissa. Rekisterin pitäminen ja kansalaisten lähivalvonta kuuluivat yhteen. Vain hätätapauksessa maistraatti, kruununvouti tai nimismies kelpasivat jäsenluettelon pitäjiksi. Maalliset viranomaiset olivat liian etäällä kirjoihin vietävästä kansasta. Eriuskolaislain yhteydessä ei pohdittu, kumman kirjoista oli kysymys, valtion vai uskontokunnan, vaan päätettiin, että väestökirjanpidon uskontokuntasidonnaisuus sai jatkaa. Eriuskolaisseurakunnan kirjat kuten kirkon-

137 *VpvA I 1888 KM:n armE 10 Suomenmaan säätyjen alamainen vastaus, 1, 11–12 § 3 mom. 5–6.*

138 *VpvA I 1888 KM:n armE 10 Suomenmaan säätyjen alamainen vastaus, 1, 11–12 § 3 mom. 5–6.*

139 *Ikkala 1960, 171.*

kirjatkin toimivat käytännössä myös siviilirekistereinä ja niiden pitäjät, seurakuntien johtajat ja kirkkoherrat, edustivat yhteisönsä suhdetta valtioon.

Muotoaan hakevalla kansakunnalla ei ollut voimavaroja eikä riittävän suurta tarvetta uuden virkakunnan luomiseen väestökisteritehtäviä varten, vaan mentiin siitä yli, missä aidan korkeus oli sopivin. Valtion taloudellisen kapasiteetin riittämättömyys siviilirekisterin järjestämiseen kuvastui tavallaan siinä, että valtiollankin edustajat korostivat papiston palkkauksen ja väestökirjanpidon yhteenkuuluvuutta sekä papin virkamiesasemaa.

Tarkkasilmäisiltä havainnoitsijoilta ei ollut jäänyt huomaamatta, ettei papiston saatavia ollut pienennetty, vaikka sen tehtävät olivat kunnallislain myötä oleellisesti vähentyneet. Pienen lisärekisterin pitäminen samalla palkalla oli sitä vaatineiden mielestä oikeudenmukaista, varsinkin kun eriuskolaisten maksut kirkolle jatkuivat. Laki vapautti nimittäin eriuskolaiset vain henkilökohtaisista kirkonmaksuista, mutta heidän velvollisuudekseen jäivät manttaalin perusteella määräytyvät maksut kiinteistöistä ja liikkeistä sekä luterilaiselle että ortodoksiselle papistolle.¹⁴⁰

Valtiollinen siviilirekisteri esiintyi erityisesti uskonnollisesti liberaalien ja vapaakirkollisten toivomana tavoitteena, mutta heilläkin usein etäistavoitteena. Pappissäädystä se kangasteli uhkaavana tulevaisuudenkuvana. Alkavasta uskonnollisesta hajaannuksesta huolimatta luterilainen kirkko katsoi edelleen olevansa koko kansan kasvattaja. Sen käsityksen jakoivat allianssihenkinen Carl Henrik Alopæus, biblisistinen Gustaf Johansson ja kirkollinen A. W. Lyra, jonka mielestä isänmaalliset syyt olivat riittävä peruste vastustaa siviilirekisteriä. Keskustelu siviilirekisteristä natisutti vähän vanhaa yhteiskuntajärjestystä, mutta ei horjuttanut sen väestökirjanpidon käytäntöjä.

140 Eriuskolaisten verotuksesta *Välämäki* 2002, 211.

6. Kirkonkirjat – yleisiä väestöluetteloita vai kirkon kirjoja? 1888–1892

6.1. Yrjö-Koskisen ”hyvät tuumat” väestökirjanpidon uudistamiseksi

Tuskin tomu oli ehtinyt laskeutua eriuskolaislain käsittelyn jälkeen, kun senaatin kirkollistoimituskunnan päällikkö Y. S. Yrjö-Koskinen lähestyi maan tuomiokapituleja kirjeellä ja pyysi selvitystä yli kymmenen vuotta vanhaan asiaan. Muistin verestämiseksi hän palautti kapitulien mieleen senaatin helmikuisen kirjeen vuodelta 1877, jolloin tuomiokapituleja oli kehoitettu sopimaan keskenään ja päättämään kirkonkirjojen yhtenäistämisestä sekä pitämään huolta, että kirkonkirjojen pidossa otettiin huomioon väkilukutaulujen tarpeet. Yrjö-Koskinen jatkoi:

Sattuneesta syystä kirkollisasiain toimituskunta saa pyytää tuomiokapitulia jättämään selvityksen, onko ja milloin sellaisia [kirkonkirja]lomakkeita laadittu ja käsketty ottamaan käyttöön, ja jos niin on, lähettämään toimituskunnalle yhden kappaleen mainittua lomaketta.¹

Vanhan asian kaiveleminen ei liene ollut tuomiokapituleille mieleen. Nehän eivät olleet aikanaan päässeet yksimielisyyteen kirkonkirjojen yhtenäistämisestä, mutta eivät myöskään olleet paljastaneet senaatille keskinäisiä kiistojaan. Vastauskirjeissään ne olivat vaienneet koko yhtenäistämisasiasta. Senaatille näyttikin siinä vaiheessa riittäneen tieto uusien taulustolomakkeiden käyttöön otosta.

Mikä sitten herätti senaatin kovistelemaan vastausta vanhaan asiaan vasta 1880-luvun lopulla? Yrjö-Koskinen mainitsi kirjeessään, että selvitystä pyydettiin ”sattuneesta syystä”. Lisäksi hän ilmoitti, ettei pelkkä sanallinen vastaus riittäisi, vaan vakuudeksi oli lähetettävä näyte kapitulien keskenään sopimista kirkonkirjojen yhteisistä kaavoista. Kirkollistoimituskunnalla oli tietenkin syytä valvoa senaatin käskykirjeen noudattamista, mutta kirjeen varsinainen tarkoitus ei ilmeisesti ollut saada pitkään venynyt asia pois päiväjärjestyksestä, vaan ryhtyä uusiin toimiin kirkonkirjojen yhtenäistämiseksi. Vaikka toimituskunta tiedustelikin senaatin vanhan käskyn täytäntöönpanoa, se – tai sen taustalla ollut taho – oli itse asiassa tietoinen, ettei kirkonkirjojen yhtenäistämistä ollut toteutettu hiippakunnissa.

Mikä oli puolestaan ”sattunut syy”, jonka vuoksi koko asia oli noussut esille? ”Sattunut syy” oli ajan virkakirjeiden terminologiaa, mutta todellisiakin syitä löytyi. Eräs niistä oli ajankohta. Rippikirjojen pitämisen kymmenvuotiskausi läheni loppuaan. Kaikissa hiippakunnissa otettaisiin 1890-luvulle tultaessa käyttöön uudet pääkirjat, joten oli sopiva hetki yrittää väestökirjanpidon uudistamista. Kesken kymmenvuotiskauden uudistaminen olisi kenties herättänyt jo kus-

1 KA PTA Ea 2:59 KirkT:n kirje Porvoon tkille 29.5.1888.

tannussyistä vastustusta, sillä käytössä olevat kalliit kirjat olisivat jääneet osittain hyödyntämättä. Ajankohta ei kuitenkaan ollut ainoa syy.

Tilastollisen viraston johtaja K. F. Ignatius oli kärsinyt yllättävän tappion ja saanut kolauksen arvovallalleen, kun hän oli yrittänyt kirkollisen kirjanpidon uudistamista 1870-luvulla. Hänen huolella laatimansa suunnitelma kirkonkirjojen uudistamiseksi oli törmännyt tuomiokapitulien vastustukseen. Vain taulustojen uudistus oli edennyt toivotulla tavalla, mutta kirkonkirjojen uudistaminen oli jäänyt lopulta senaatin käskykirjeen ja tuomiokapitulien toimenpiteiden varaan. Mitään asetusta kirkonkirjojen uudistamisesta ei ollut annettu, eikä senaatti ollut sen koommin muistuttanut kapituleja asiasta.

Seuraavien vuosien aikana tapahtui kuitenkin muutoksia, joilla saattoi olla merkitystä vanhan asian viriämiselle. Yrjö-Koskinen oli vuonna 1882 valittu senaattoriksi, ja hän oli siinä vaiheessa ainoa suomalaisen puolueen edustaja senaatissa. Vuonna 1885 hän oli siirtynyt kamaritoimituskunnan päällikön paikalta kirkollistoimituskunnan päälliköksi, ja samalla tilastollisen päätoimiston suomenmielisestä johtajasta Ignatiuksesta oli tullut senaattori ja kamaritoimituskunnan päällikkö. Yrjö-Koskinen lienee vaikuttanut Ignatiuksen valintaan. Molemmat olivat siinä vaiheessa hyviä ystäviä ja puoluetovereita, ja Ignatius myötäili senaatissa usein Yrjö-Koskisen kantoja.²

Vaikka Ignatiuksen virkamiesura jatkuikin 1880-luvun puolivälin jälkeen senaattorina, hän tuskin unohti tilastolliseksi päätoimistoksi muuttanutta entistä virastoaan, jonka toimintamuodot hän oli ehtinyt luoda ja vakiinnuttaa vajaan parissakymmenessä vuodessa. Erityistä huomiota hän oli kiinnittänyt asianmukaisten perustietojen hankkimiseen.³ Väestötietojen osalta tavoitteet olivat kuitenkin jääneet osittain saavuttamatta. Ignatiuksen ja Yrjö-Koskisen läheisestä senaattoritoveruudesta voi löytyä yksi selitys, miksi Yrjö-Koskinen huomasi lähestyä tuomiokapituleja sopivalla hetkellä ja muistuttaa vanhasta asiasta. Joka tapauksessa Yrjö-Koskinen oli – varsinkin alkuvaiheessa – asian sivuhenkilö, vaikka hänen nimensä olikin kirkollistoimituskunnan kirjeen alla. Olipa Ignatius vihjeen antaja tai ei, varsinaisen asian, väestökirjanpidon uudistamisen, taustavoimaksi paljastui tilastollinen päätoimisto.

Olettamus Ignatiuksesta taustavaikuttajana ei saa tukea hänen julkaisemattomista muistelmistaan, mikä ei kuitenkaan ole riittävä peruste hypoteesin hylkäämiselle. Ignatius sivuuttaa elämäkerrassaan lyhyesti toimintansa tilastollisen päätoimiston johtajana, mutta myös hänen pitkäaikaisen ystävänsä Yrjö-Koskisen kuva jää niissä ohueksi. Kiistelystään tuomiokapitulien kanssa hän ei mainitse mitään, ja muistelijoiden tapaan hän kertoo mieluummin saavutuksistaan kuin tappioistaan. Siirtymistään senaattiin Ignatius kuvaa helpotukseksi: ”Epämielilyttävät kiistat toimiston virkamiesten välillä – – jättivät lähtiessäni Tilastollisesta päätoimistosta mieleeni vain tuskaa ja inhoa eikä suinkaan tyydytystä.” Hän antaa ymmärtää, että kiistojen taustana olivat osittain svekomaanien ja fennomaanien erimielisyydet. Kunnianarkuus oli kuitenkin eräs Ignatiuksen luonteenpiirre, jota hän ei ole muistelmissaan pystynyt häivyttämään.⁴ Voi olla, ettei yhteyk-

2 *Heikkilä* 1985, 191; *Luther* 1993, 80; *Luther* 2004, 271–273. Ignatiuksen ja Yrjö-Koskisen välit rikkoutuivat Helmikuun manifestin aikoihin. *Tommila* 1999, 74–75, 87–88, 172–174.

3 *Luther* 1993, 79–81.

4 KA K. E. F. Ignatiuksen kokoelma kotelo 8 *Ignatius* 1902, 49, 84–98.

siä entiseen työyhteisöön enää ollut, mutta siirtyminen senaattiin tuskin lopetti Ignatiuksen kiinnostusta tilastoihin.

Porvoon tuomiokapituli ehti ensimmäisenä vastata senaatille. Se sai kirjeensä kokoon parissa päivässä. Varsin pian tulivat vastaukset myös Kuopion ja Turun tuomiokapitulilta. Kaikissa kolmessa välteltiin todellisen tilanteen kertomista, sillä yksikään kapituli ei ilmoittanut, ettei yhtenäisiä kirkonkirjojen kaavoja ollut saatu aikaan. Kuopion tuomiokapituli mainitsi, että se oli senaatin määräksiä noudattaen ja neuvoteltuaan muiden tuomiokapitulien kanssa määrännyt, että hiippakunnan kaikkien seurakuntien kirkonkirjat oli uudistettava käyttämällä niihin soveltuva paperia. Samalla se totesi uudistaneensa historiakirjojen kaavat. Myös Porvoo ja Turku keskittyivät kertomaan omaa hiippakuntaa koskeneesta kirkonkirjojen uudistamisesta 1880-luvun alussa. Kirkollistoimituskunnan varsinaiseen kysymykseen kapitulit jättivät vastaamatta, mutta lähettivät sille alamaisesti mallikappaleet käytössä olevista kirkonkirjojen kaavoista.⁵

Tuomiokapitulien vastaukset ja eri hiippakuntien kirkonkirjoja koskeva kaavamateriaali lepäsivät viisi kuukautta senaatissa, minkä jälkeen koko asiakirjanippu lähetettiin tilastolliselle päätoimistolle lausunnon antamista varten. Yllättävän nopeasti päätoimistolta tuli 20-sivuinen perusteellinen vastauskirje. Heti sen alussa todettiin kapitulien uppiniskaisuus:

Huolimatta siitä, että Keisarillisen Senaatin kirjeessä maan tuomiokapituleille helmikuun 22. päivänä 1877 – – määrätään, että tuomiokapitulien tulee keskenään sopia ja päättää yhteisistä kirkonkirjojen kaavoista – – eroavat – – kirkollisten merkintäkirjojen uudet kaavat – – toisistaan eivätkä ole edes erityisen soveliaita toimimaan perustana niille väkiluku- ja väestömuutostaulujen tiedoille, jotka niistä pitää käydä ilmi.⁶

Vastausta varten tilastollinen päätoimisto oli analysoinut yksityiskohtaisesti kunkin hiippakunnan kaikki kirkonkirjojen kaavat historiakirjoista rippikirjoihin, vertaillut niitä toisiinsa ja punninnut niiden käyttökelpoisuutta. Jopa lukutaito-merkintöjen alasarakkeet oli pantu puntariin. Sen lisäksi päätoimistossa oli laadittu kaikista kirkonkirjoista – myös historiakirjoista – uudet kaavat. Uusissa kaavoissa kirkon pääkirja ja ehtoollisella käyneiden luettelo oli erotettu toisistaan. Myös ulkomaanmuuttoja varten oli laadittu lomakkeet, ja kaikkien hiippakuntien muuttokirjat oli yhtenäistetty.⁷

Huomattavin muutos koski kirkon rippikirjaa eli pääkirjaa. Etusijalle oli asetettu tilastolliset seikat ja henkikirjoituksen tarpeet. Kirkolliset tarpeet olivat sekundaareja. Ehtoollisella käyneistä ehdotettiin erillistä luetteloa, johon ”ripillä käyneet” merkittäisiin samassa järjestyksessä kuin pääkirjaan. Pääkirja puolestaan jaettaisiin kiinteän väestön ja palvelusväen eli irtaimen väestön kirjoiksi. Irtain väki saisi tunnukseseen juoksevan numeron. Sen tapaista kirkonkirjojen pitoahan oli kaavailut Kangasalan rovasti Henrik Tallqvist 1840-luvulla, ja tilastollinen virasto oli tarttunut siihen sekä tarjonnut sitä vaihtoehtona perinteiselle kirjaamistavalle 1870-luvulla. Kaikki kapitulit olivat silloin torjuneet kyseisen

5 Porvoon tkpli sai KirkT:n kirjeen 11.6.1888 ja vastasi siihen 13.6. Kuopion tkli vastasi 21.6. ja Turun tkli 5.7.1888. KA KirkT KD 16/220 1888.

6 KA KirkT KD 16/220 1888 Senaatin lausuntopyyntö Tptstolle 11.12.1888, Tptston lausunto 16.2.1889.

7 KA KirkT KD 16/220 1888 Tptston lausunto 16.2.1889.

ehdotuksen, mutta nyt Tallqvistin ajatuksia oli toteutettu ilman vaihtoehtoja kirkollisen väestökirjanpidon muuttamiseksi.⁸

Suunnitelma liikkuvan väen erillisestä kirjaamisesta ja numerotunnuksen käyttämisestä oli myös seurausta 1880-luvulla tapahtuneesta yhteiskunnallisesta muutoksesta ja yritys hallita sitä. Muuttoliike oli nimittäin saavuttanut uudet mittasuhteet, kun kymmenentuhannet maaseudun asukkaat olivat lähteneet etsimään uusia elämisenmahdollisuuksia: tukkitöihin, tehtaisiin ja kasvavien kaupunkien uusiin ammatteihin. Vuonna 1879 oli säädetty täydellinen elinkeinova-paus ja samana vuonna hyväksytty kaikille kansalaisille rajoittamaton muuttova-paus. Laillisen suojelun käsite oli poistettu lainsäädännöstä lopullisesti vuonna 1883, ja patriarkaalisien palkollisuuteen sijaan oli tullut liberalistinen sopimusvapaus. Koko maassa oli 1880-luvun alkaessa väestöä yli kaksi miljoonaa. Siitä suurin osa pysyi paikoillaan, mutta huomattava osa oli liikkeellä ja etsi työpaikkaa. Lisäksi siirtolaisuus vei 25.000 suomalaista samalla vuosikymmenellä Atlantin taakse.⁹

Valtiovallalla oli siten todellisia tarpeita suunnitella väestökirjanpidon uudistamista, jotta liikkuva väki pysyisi hallinnassa. Kirkonkirjajärjestelmä oli luotu aikanaan staattista yhteiskuntaa varten. Agraariyhteisössä ja laillisen suojelun vallitessa väestön kontrollointi ja verkkinen muuttoliike olivat paremmin hallittavissa kuin tilanteessa, missä kansa oli lähtenyt liikkeelle. Tilastollisen päätoimiston uudelleen virittämä ajatus kirkonkirjojen uudistamisesta ei siten ollut vain vanhojen asioiden kaivelemista ja revanssin hakemista loukatulle itsetun-nolle.

Tutkitun aineiston valossa ei ole suoranaista todistetta Ignatiuksen vaikutuksesta väestökirjanpidon uudistamisen esille ottoon, mutta sen sijaan on ilmeistä, että tilastollinen päätoimisto oli aloittanut lausuntonsa valmistelun jo ennen kuin se sai sitä koskevan virallisen pyynnön. Lausunnon pyytämisen ja antamisen väliin jäi vain kahden kuukauden aika joulunpyhineen. Se olisi riittänyt kolmen hiippakunnan kirjavan materiaalin vertailemiseen ja arvioimiseen, mutta ei enää uuden suunnitelman tekemiseen koko maan väestökirjanpidosta eikä uusien kaavojen laatimiseen. Tilastollisen päätoimiston lausunnosta käy verraten peittelemättömästi ilmi, että se oli ollut myös tietoinen kirkonkirjojen jatkuvas-ta hiippakuntakohtaisuudesta. Lisäksi lausunnon laatija oli selvillä 1870-luvulla tehdyistä suunnitelmista ja käytti asiantuntemuksella hyväkseen vanhaa materiaalia.

Tilastollisen päätoimiston uuden johtajan Anders Boxströmin nimi oli tietenkin senaatille annetun lausunnon alla, mutta hänellä tuskin oli mitään tekemistä itse asian kanssa. Eversti Boxströmillä ei ollut tilastoalan varsinaista tuntemusta, kun hänestä – paremman puutteessa – oli tullut viraston päällikkö vuonna 1886. Hänen kiinnostuksensa kohdistui etupäässä Ruotsin vallan aikaisen väestötilastoaineen muokkaamiseen. Hänellä oli kuitenkin hyviksi havaittuja johtajan ominaisuuksia. Kirjeen kirjoittaja, ensimmäinen aktuaari August Gideon Fontell oli puolestaan tullut tilastollisen päätoimiston palvelukseen samana vuonna kun Ignatius oli siirtynyt senaattiin, joten hänelläkään ei ollut pitkää kokemusta

8 KA KirkT KD 16/220 1888 Tptston lausunto 16.2.1889.

9 *Kortekangas* 1965, 204–207, 313; *Aalto* 1976, 169, 173, 270, 314–315; *Rasila* 1982a 20–21; *Rasila* 1982d, 131–138; *Nieminen* 1999, 55.

työstään.¹⁰ Ignatiuksen muistelmissaan antama kuva Boxströmistä ja Fontellista on kielteinen.¹¹

Kirkonkirjojen, erityisesti pääkirjojen uudistamishotoksella, tähdättiin entistä luotettavampiin perustietoihin, sillä otaksuttiin, että uusia kirjoja voitaisiin käyttää huomattavasti pitempään kuin kymmenen vuotta, jolloin kopioinnin aiheuttamat virheet vähenisivät. Luonnollisesti samalla viitattiin papiston työn helpottamiseen. Koko ajan olivat kuitenkin tähtäimessä tilastoinnin tarpeet. Päätoimisto piti esimerkiksi koulunkäynnin ja kirjoitustaidon kirjaamista niin itses- tään selvänä papiston tehtävänä, ettei se tarvinnut erityisiä perusteluita, ja rippikoulu oli sen mielestä se helpoin tiedonhankkimispaikka. Kirjeensä lopussa se varasi kuitenkin kirkolle lausunnon antamisen mahdollisuuden:

mutta [koska] tilastolliselta virastolta luonnollisesti puuttuu muu käytännön kokemus kirkollisen kirjanpidon luonteesta, kuin mitä on voitu saada yksityis- ten pappismiesten lausunnoista, tilastollinen virasto uskaltaa ehdottaa, eikä käsiteltävänä oleva ehdotus, ennen kuin se vahvistetaan noudatettavaksi, pitäisi mahdollisten käytännöllisten muutosten tekemiseksi saattaa lausunnon an- tamista varten maan tuomiokapituleille ja myös käytännön pappismiehille.¹²

Kirkollistoimituskunta lähetti tilastollisen päätoimiston lausunnon sellaisenaan tuomiokapitulien harkittavaksi kesäkuun lopussa 1889. Porvoon ja Turun kapi- tulit vastasivat elokuussa, Kuopio vasta seuraavana keväänä. Porvoo piti toivot- tavana, että ennen lopullista päätöstä asiasta pyydetäisiin papiston lausunto ja kyseli kaavaehdotusten painattamismahdollisuutta, jotta papisto saisi tutustua niihin ennen seuraavaa pappeinkokousta. Samansisältöinen oli myös Turun vas- taus. Ennen kuin Kuopio ehti vastata, senaatti oli jo toiminut toisten tuomioka- pitulien tekemän ehdotuksen mukaisesti. Porvoon vastaukseen kirkollistoimitus- kunnan protokollasihteeri Sanfrid August Aejmelaeus teki lyijykynämerkinnän: ”Eiköönhän Tuomiokapitulin pyynnön mukaan ole syytä painattaa kyseessä ole- vat formulärit?” ja kyseli samalla painoksen suuruutta.¹³

Kaavaehdotukset painettiin, mutta ei samanlaisina, kuin kapitulit olivat ne ensi kertaa nähneet, vaan muokattuina. Kirkollistoimituskunta mainitsikin saa- tekirjeessään kapituleille, että senaatti oli tehnyt kaavaehdotuksiin vielä joitakin tarpeellisiksi katsomiaan muutoksia. Ilmeisesti kaavojen muokkauksen oli suo- rittanut tilastollinen päätoimisto, jolla oli siihen riittävä ammattitaito. Huomat- tavin muutos edelliseen versioon oli seurakunnan pääkirjan jakaminen kahdeksi kirjaksi ja numerotunnuksen antaminen jokaiselle seurakuntalaiselle juoksevassa numerojärjestyksessä:

Nykyinen seurakunnan pääkirja, eli se mikä tavallisesti nimitetään ”Kirkonkir- jaksi”, tulisi jaettavaksi kahteen eri kirjaan, joista Seurakunnan pääkirja sisältää kaiken, mikä koskee henkilön yhteiskunnallisia eli siviili-oloja, vaan Seurakun- nan rippikirja pääasiallisesti hänen kirkollisia olo-suhteitansa. – Rippikirjaan seurakunnan jäsenet pannaan kylittäin, taloittain ja perheittäin – Mitä taas

10 *Luther* 1993, 80, 84.

11 KA K. E. F. Ignatiuksen kokoelma kotelo 8 *Ignatius* 1902, 49.

12 KA KirkT KD 16/220 1888 Tptston lausunto 16.2.1889.

13 KA KirkT KD 16/220 1888 KirkT:n kirje tkleille 29.6.1888, Porvoon tklin kirje KirkT:lle 15.8.1889, Turun tklin kirje KirkT:lle 22.8.1889, Kuopion tklin kirje KirkT:lle 1.5.1890; *Bergholm* 1912, 140.

Pääkirjaan tulee, se luettelee seurakunnan jäsenet ainoastaan siinä numerojärjestyksessä, kuin he ovat seurakuntaan tulleet mikä kasteen, mikä sisäänmuuton kautta ja tätä järjestystä ja numero[a] ei milloinkaan muuteta. Tästä syystä Pääkirjaa ei milloinkaan tarvitse eikä saakaan uudesta kirjoittaa, vaan numero-sarja jatketaan uuteen niokseen, niin pian kuin edellinen nios on täyteen kirjoitettu. Tämänlainen kirjanpito, johon ehdotus alkuansa on lähtenyt Kangasalan kirkkoherra vainajalta Henrik Tallqvistilta, tarjoo moninaisia etuja sekä mukavuuden että varmuuden kannalta.¹⁴

Uuden kirjanpitotavan tärkeimpänä etuna kirkollistoimituskunta piti henkilöiden yhteiskunnallisten merkintöjen säilymistä muuttumattomina, koska kopiointivirheet poistuisivat. Henkilöille annettu numero tuli panna myös kaikkiin papintodistuksiin, minkä katsottiin takaavan, ettei kaksi Matti Matinpöikää pääsisi ”maineen puolesta” sekoittumaan toisiinsa. Numeroiden virheetöntä kirjoittamista ei hetkeäkään epäilty. Ehdotetun kirjanpitotavan katsottiin ajan mittaan säästävän myös papiston aikaa, vaikka sen aloittaminen myönnettiin työlääksi. Tästä ”melkoisesta työstä” kirkollistoimituskunta katsoi papiston kuitenkin ansaitsevan ”kohtuullisen palkkion” valtion varoista.¹⁵

6.2. *Papisto torjuu uudistushankkeen*

Tilastollisen päätoimiston äänitorvena kirkollistoimituskunta ehdotti siis tuomiokapituleille väestön uudentyypistä kirjaamistapaa, jossa yhteiskunnallinen ja kirkollinen väestökirjanpito olisi erotettu toisistaan. Papiston edellytettiin muokautuvan uusiin tehtäviin ja hoitavan jatkossakin koko väestökirjanpidon. Siinä suhteessa ei tapahtuisi muutoksia. Uusi viini oli tarkoitus panna vanhoihin leileihin. Tuomiokapitulit olivat yleensä ratkoneet visaisia kysymyksiä omissa collegioissaan kyselemättä muiden mielipiteitä, mutta nyt ne päättivät kysyä ensin niiden kantaa, jotka kanslioissaan ahersivat kirkonkirjojen parissa. Kaikkien hiippakuntien papit kokoontuisivat synodaalokokouksiinsa syyskuussa 1890 ja saivat samalla antaa lausunnon kirkonkirjojen uusista kaavoista.

Kuopion hiippakunnan valmistusvaliokunta valmisteli kirkonkirja-asian jo ennen pappeinkokousta, ja sitä ennen papisto oli rovastikuntakokouksissa saanut ilmaista mielipiteensä uusista kaavoista. Valmistusvaliokunta piti uudistuksen aiheuttamia helpotuksia luuloteltuina ja katsoi, että ehdotus ”jättäisi papiston toimeksi täydellisen siviilirekisterin pitämisen, johon se ei suinkaan virkansa puolesta ole velvoitettu”. Ehdotuksen mukaan papiston tulisi pitää tarkkaa kirjaa yhteiskunnallisista seikoista, esimerkiksi käsityöläisten ammasteista: milloin henkilö oli tullut kisälliksi, milloin mestariksi. Kirkollinen kirjanpito sen sijaan jäisi sivuseikaksi. Kun rippikirjaan merkittäisiin vain ripillä käyneet, kirkollisia tarpeita varten ei olisi olemassa lainkaan kirjaa, johon olisi merkitty myös seurakunnan ripillä käymättömät.¹⁶

14 KA KirkT Da 81 1890, 278–280 KirkT:n kirje tkleille 10.3.1890.

15 KA KirkT Da 81 1890, 278–280 KirkT:n kirje tkleille 10.3.1890.

16 Valiokunnan työskentelyyn ottivat osaa: asessori Knut Durchman (pj), Iisalmen khra Emanuel Saurén, Lapinlahden khra Henrik Gustaf Theodor Brofeldt ja Suonenjoen khra Henrik Edvard Schroderus. *Kuopion ppk vvkptk* 1890, 1–3, 5, 26.

Kuopion valmistusvaliokunta vastusti henkilöiden kaksinkertaista kirjaamista ja heidän numeroimistaan. Suurissa seurakunnissa numeroluku nousisi ajan mitaan korkeaksi, jolloin erehdyksiä olisi vaikea välttää. Uusi kirjaamistapa kasvat- taisi huomattavasti kirkonkirjojen määrää. Suurta kirjamäärää olisi puolestaan hankala kuljettaa kinkereillä, ja saman nidoksen kestäminen vuosikymmenestä toiseen oli epätodennäköistä. Valiokunta ehdotti, että pää- ja rippikirjan kaavat oli hylättävä kokonaan, koska ne olivat epäkäytännöllisiä, lisäsivät suuresti työ- tä ja antoivat aiheen erehdyksiin. Kuopion hiippakunnan synodaalikokous, joka pidettiin Oulussa, hyväksyi valmistusvaliokunnan ehdotuksen ilman keskuste- lua.¹⁷

Turun pappeinkokous asetti kokouksensa alussa erityisen valiokunnan, joka laati kahdessa päivässä lausuntoehdotuksen kirkonkirjojen kaavauudistuksesta.¹⁸ Se katsoi, että senaatin ehdotuksen takana oli tilastollinen päätoimisto. Uusi kir- janpitotapa ei sen mielestä tuottaisi suurempaa mukavuutta, varmuutta eikä sel- vyyttä, vaan päinvastoin. ”Juokseva järjestysnumero on liian horjuva tue, se kun aivan helposti voi tulla väärin kirjoitetuksi”, valiokunta totesi. Uudistus johtaisi myös kirkonkirjojen määrän suureen kasvuun, ja suuri kirjavarasto olisi vaikea pelastaa talteen esimerkiksi ”valkean vahingossa”. Jonkin verran kirkonkirjojen kaavoja voitaisiin täydentää, mutta ehdotuksen kokonaisarvostelu oli tyyli:

Valiokunta katsoo nämät mainitut epäkohdat riittävänä syynä kokonaan hyljät- tä Tilastollisen viraston ehdottamat kaavat, jotka osaksi ovat ristiriidassa kirk- kolain 146:n pykälän kanssa – – Viimein toivoo valiokunta – – ettei papiston tästä lähin tarvitsisi antaa muita luetteloita, kuin mitä lain mukaisesti Tuomio- kapitulin kautta siltä voidaan vaatia.¹⁹

Asessoriksi valittu Ulvilan kirkkoherra K. E. Stenbäck kannatti valiokunnan mie- tintöä, mutta halusi, että pappeinkokous samalla lausuisi kirkollistoimituskun- nalle kiitoksensa siitä, että se oli suonut papistolle tilaisuuden antaa lausunton- sa tilastollisen päätoimiston ehdottamista kaavoista eikä ollut suoraan määrän- nyt niitä käyttöön vastoin papiston tahtoa. Stenbäck toivoi että toimituskunta vastaisuudessaakin pyytäisi papiston lausunnon kirkonkirjojen kaavanmuutoksis- ta.²⁰

Uvilan rovastin puhe oli selkokielineen. Muun kokousväen tavoin hän vastus- ti uusien kaavojen hyväksymistä, mutta hänen kiitoksensa viestivät, millaiseksi hän ymmärsi kirkon ja valtion välisen käskyvaltasuhteen kirkonkirjoja koskevissa asioissa. Samalla kun Turun pappeinkokous liitti Stenbäckin kiitokset hylkäävän päätöksensä peräkaneetiksi, se tuli myöntäneeksi, että kirkollistoimituskunnalla oli halutessaan oikeus määrätä kirkonkirjojen uudet kaavat käyttöön vaikkapa vastoin papiston tahtoa.

17 *Kuopion ppk vvkptk* 1890, 4–7; *Vartija* 1890, 335.

18 Valiokuntaan kuuluivat Pietarsaaren khra, Irov. Viktor Lars Helander (pj), Isonkyrön khra Gustaf Durchman, Jokioisten kappal. Edvard Johansson, Turun vankilasaarnaaja Berndt Wilhelm Sjöroos, Köyliön khra Berndt Israel Söderman. *Turun ppkptk* 1890, 35; *Colliander* 1910, passim.

19 *Turun ppkptk* 1890, 87–89.

20 *Turun ppkptk* 1890, 89–92.

Kirkonkirjojen yhteiskunnallista ulottuvuutta Turun pappeinkokouksessa ei asetettu kyseenalaiseksi. Esimerkiksi asevelvollisuutta koskevien merkintöjen tekemisen katsottiin kuuluvan papin tehtäviin. Kirkollisen ja yhteiskunnallisen tiedontarpeen nivoutuminen toisiinsa kuvastui esimerkiksi Ilmajoen kirkkoherraksi siirtyneen Elias Malakias Rosengrenin puheenvuorosta. Hän halusi, että kirkko säilyttäisi rippikirjassa ehtoollisella käyntien päiväysmerkinnät, sillä siitä saattoi joskus olla käytännöllistä hyötyä. Esimerkiksi ”kanteenalainen” voisi ripillä käyntiä koskevalla merkinnällä todistaa, että hän oli ollut kyseisenä päivänä poissa rikospaikalta.²¹

Ennen Porvoon hiippakunnan pappeinkokousta pastori Elis Bergroth oli julkaissut Vartijassa Kurkijoen rovastikunnan lausunnon uusista kirkonkirjaehdotuksista, sillä hän otaksui sen kuvastavan papiston yleistä asennoitumista. Kurkijoen rovastikuntakokous oli pitänyt ehdotettua pääkirjaa ”kerrassaan tarpeettomana” ja uudentyypistä kirkonkirjojen pitämistä ”kaikin puolin epäkäytöllisenä”. Pitempiin selityksiin ryhtymättä rovastikuntakokous oli yksimielisesti päättänyt hylätä ”lankettiehdotukset kerrassaan kelpaamattomina”, sillä kirkkoherroilla oli jo muutenkin tarpeeksi kirjoitustöitä ”minkä missäkin suhteessa”. Kokouksen hartain toive oli ollut, että papisto asettuisi yksimielisesti ”statistillista uutista vastaan”.²²

Porvoon pappeinkokous alkoi syyskuun 10. päivänä, joka oli myös muiden synodaalikokousten ensimmäinen kokouspäivä. Asian valmistellut valiokunta katsoi kirkollisen kirjanpidon olevan yleensä selvää ja tarkkaa. Papisto oli sen mielestä täyttänyt velvollisuutensa huolellisesti, vaikka kirkonkirjojen pitäminen oli vuosien mittaan paisunut, niin että se oli tullut monessa seurakunnassa ”työlääksi ja raskauttavaksi”. Valiokunnan mielestä senaatin ehdottama jako pää- ja rippikirjaksi poikkesi kirkonkirjapykälän määräyksistä. Lisäksi kahden kirjan pitäminen yhden sijasta olisi epämukavaa ja työlästä. Valiokunta ei kannattanut myöskään seurakunnan jäsenten numerointia. Se tuottaisi enemmän haittaa kuin hyötyä, sillä moninumeroisten lukujen käyttö olisi kankeaa ja aiheuttaisi virheitä. Moni virhe voitaisiin välttää, jos papit merkitsisivät jokaiseen papin-todistukseen kirkonkirjan sivun, kylän ja talonnumeron ja senaatti puolestaan velvoittaisi maan virastot kirjoittamaan ne omiin asiakirjoihinsa. Valiokunta ehdotti, että pappeinkokous kieltäytyisi hyväksymästä kirkollistoimituskunnan lähettämiä kaavoja. Porvoon pappeinkokous hyväksyikin valiokunnan ehdotuksen ilman keskustelua.²³

Ilmoittaessaan kirkollistoimituskunnalle pappeinkokouksen yksimielisestä päätöksestä Porvoon tuomiokapituli totesi, että se oli ottanut huomioon uudet määräykset kirkonkirjojen paperin laadusta sekä tilastollisen päätoimiston ja papiston esittämät huomautukset käytössä olleiden kirkonkirjojen kaavoista ja painattanut kaikki alkaneella vuosikymmenellä tarvittavat kirjat, koska ne oli pitänyt uudistaa vuoden 1890 alkaessa. Kapituli asettui joka suhteessa papiston-

21 *Turun ppkptk* 1890, 90–91; *Österbladh* 1934, 663; Rosengren lukeutui evankeliseen liikkeeseen. *Koskenniemi* 1967, 181, 184–185, 202–203; *Koskenniemi* 2003, 147.

22 *Vartija* 1890, 241–242 Hetken tapahtumista.

23 KA KirkT KD 16/220 1888 Porvoon tk:n kirje n:o 1041 KirkT:lle 10.9.1890, Porvoon ppk:n kirje KirkT:lle 12.9.1890. Valiokuntaan kuuluivat: asessori Gustaf Oskar Theodor Nordström (pj) Porvoosta, Uukuniemen khra Alexander Gustaf Walle, Helsingin vt. khra Frans Ludvig Bengelsdorff, Jaakkiman vt. khra Sakari Kontio, Ristiinan kappal. Adolf Tiainen. *Porvoon ppkptk* 1890, 78–79; *Colliander* 1910, passim.

sa hylkäävän päätöksen taakse ja lähetti toimituskunnalle näytteeksi kaikki valmiiksi painetut kirkonkirjankaavat, jotka se oli ”kirkkolain 146 §:n nojalla” määrännyt käytettäväksi kirkollisessa kirjanpidossa. Samalla se pyysi nöyrimmästi toimituskuntaa vaikuttamaan siihen, että maan kaikki virastot ja virkamiehet velvoitettaisiin ”selvyyden saamiseksi ja virheiden välttämiseksi” merkitsemään asiakirjoihinsa papintodistuksissa mainitun kirkonkirjan sivunumeron ja taloa koskevan numeron.²⁴

Porvoon papiston päätös oli yksimielinen, mutta kirkonkirjojen uudistamista sivuttiin vielä jatkokeskustelussa, joka koski lastenkirjan käyttöä rippikirjan rinnalla. Kuhmoisten kirkkoherra Eugen Nyholm huomautti:

[koska] olemme kaikki Suomen pappeja, toivottavaa olisi, että koko Suomessa olisi yhtäläinen kirkonkirjain pito. Tähän olisi kaikin mokomin ja kaikin voimin pyrittävä, ja koska Turun hiippakunta on arkkihiippakunta, niin rohkenen ehdottaa että pitäisimme sitä johtavana ja tässäkin suhteessa seuraisimme sen esimerkkiä.²⁵

Nyholm ei kannattanut tilastollisen päätoimiston ehdotusta, mutta halusi kuitenkin kirkonkirjojen yhtenäistämistä koko maassa, koska kaikki papit olivat Suomen pappeja. Joidenkin mielestä hiippakunnallisuus oli kuitenkin varjeltava etu, sillä Nyholm sai – arkkihiippakunnan kirjoja suositettuaan – Virolahden kirkkoherralta Matias Heleniukselta kipakan vastauksen. Mitään muuta eroa Turun ja Porvoon hiippakunnilla ei Heleniuksen mielestä ollut kuin sana ”arkki”, jota ei ollut Porvoon hiippakunnan nimen edellä. Luumäen kirkkoherra Selim Bergroth ilmoittautui puolestaan ainoana pappina julkisesti Yrjö-Koskisen ”hyvien tuumien” kannattajaksi. ”Kun sillä tavalla kirkonkirjat kirjoitettaisiin, niin ne olisivat oikealla kannalla eikä sekasorassa niinkuin olen muutamissa tämän hiippakunnan seurakunnissa nähnyt niiden olevan”, Bergroth sanoi. Kukaan ei puuttanut hänen puheeseensa.²⁶

Pappeinkokoukset olivat yksimielisesti, lähes keskustelutta, hylänneet Yrjö-Koskisen ”hyvät tuumat”. Yleensä tosin ymmärrettiin, että Yrjö-Koskisen tuumat olivat itse asiassa tilastollisen päätoimiston tuumia. Kapitulien oli nyt hyvä asettua papiston kanssa samaan rintamaan uudistuksen torjunnassa. Lisäksi uudistuksen toteuttamisen aikataulu osoittautui liian lyhyeksi, sillä ehdotuksen eteneminen virastosta toiseen oli pappeinkokouksiin mennessä vienyt aikaa yli kaksi ja puoli vuotta, ja uusi vuosikymmen kirkonkirjojen pitämisessä oli ehtinyt alkaa.

Tuomiokapitulien toimissa voi nähdä taktikointia ja pelaamista ajalla, kun ne olivat ehdottaneet senaatille lomakkeiden painattamista sekä niiden jakamista papistolle ennen lausunnon antamista. Siten oli saatu papiston ääni kuuluville, mutta oli myös voitettu aikaa. Toisaalta jo tilastollinen päätoimisto oli ehdottanut lausunnon pyytämistä sekä tuomiokapituleilta että käytännön kansliatyötä tekeviltä papeilta. Joka tapauksessa uudistushanke myöhästyi, sillä kapitulit olivat syksyllä 1890 ainakin osittain painattaneet uuden vuosikymmenen kirkonkirjoja koskevat lomakkeet oman mielensä mukaan.

24 KA PKA KD 16/220 1888 Porvoon tk:n kirje no 1041 KirkT:lle 10.9.1890; *Askok* 13/1889.

25 *Porvoon pppktk* 1890, 92.

26 *Porvoon pppktk* 1890, 93–96.

Porvoon kapitulin saatekirjeestä, jonka se lähetti kirkollistoimituskunnalle pappeinkokouksen jälkeen, on luettavissa voiton tuntua. Kirjeen oheen nimittäin liitettiin vasta painetut kirkonkirjojen kaavat, joissa entinen peruslinja oli säilytetty. Vain lukutaitomerkitöjä oli yksinkertaistettu ja uudet sarakkeet lisätty ripille laskemisen ja asevelvollisuuden merkitsemiseksi.²⁷ Joka tapauksessa Porvoon kapituli opasti toimituskuntaa – joskin ajan tavan mukaan nöyrimmästi – antamaan armollisia määräyksiä eri virastoille, ettei väestökirjanpidollisia virheitä tapahtuisi.

Myös muiden hiippakuntien kirkonkirjoissa tapahtui pieniä muutoksia. Turussa yksinkertaistettiin lukutaitoa koskevia merkitöjä ja otettiin käyttöön ripille laskemisen ja koulunkäynnin sarakkeet. Sen sijaan asevelvollisuusmerkinnät eivät saaneet siellä omaa sarakettaan.²⁸ Kuopiossa uudet kirjat otettiin käyttöön vasta 1891. Uutta olivat avioliittoon kuuluttamista ja vihkimistä sekä asevelvollisuutta koskevat sarakkeet. Sen sijaan ripille laskemisen saraketta Kuopiossa ei katsottu tarvittavan.²⁹ Kaikkien hiippakuntien pääkirjojen luonne säilytti hiippakunnallisen linjansa. Yhtenäisiin kaavoihin ei päästy, vain pientä hienosäätöä tapahtui.

Papiston yhtenäinen rintama kirkonkirjoja koskevassa asiassa oli uutta. Jo 1840-luvulla kirkollisilta viranomaisilta oli pyydetty lausuntoja Helsingiuksen komiteanmietinnöstä, jossa oli selvitetty kirkonkirjojen ja henkikirjojen epäyhtenäisyyden syitä. Papiston vastaukset olivat kuitenkin olleet vain nippu erillisiä mielipiteitä. Niiden joukosta Kangasalan kirkkoherran Henrik Tallqvistin ajatukset löysivät otollisen maaperän tilastollisesta virastosta, joka laati 1870-luvulla oman suunnitelmansa väestökirjanpidon uudistamiseksi. Kapitulit eivät siinä vaiheessa tarvinneet papistonsa tukea vastustaessaan uudistussuunnitelmia.

Sama kiistakysymys palasi kuitenkin 1880-luvun lopulla uudelleen ja uudessa muodossa kapitulien pöydälle. Nyt ne panivat liikkeelle kirkonkirjojen pitäjien koko rintaman. Aika oli myös muuttunut, sillä kabinettikeskusteluista oli siirrytty kohti julkisuutta. Tilannekin oli toinen. Kapituleja vastassa oli 1870-luvulla ollut lähinnä valtiollinen virasto, nyt toisena osapuolena oli senaatti. Keisarin nimittämien piispojen oli vaikea ilman taustatukea ryhtyä kapituliensa kanssa vastustamaan keisarillisen senaatin ehdotusta. Senaattihan oli keisarin virasto Suomessa, ei mikään parlamentaarinen hallitus.³⁰ Sen sijaan papiston mielipiteenmuodostus ei ollut samassa määrin sidoksissa keisariin eikä senaattiin kuin johtavien kirkonmiesten. Pappeinkokousten avulla saatiin kootuksi yhtenäinen kirkollinen rintama senaatin ehdotusta vastaan, eikä kapituleilla ollut tarvetta olla toista mieltä. Taistelu tuotti myös tulosta, ainakin erävoiton.

Valtiovallan puuttuminen kirkonkirjoihin oli ilmeisesti yhtenä kimmokkeena siihen, että Kuopion pappeinkokoukselta lähti kirkolliskokoukselle aloite, joka johti aikanaan piispainkokouksen syntyyn. Aloite sisälsi ajatuksen sekä kirkon yhteisestä virastosta että tuomiokapitulien keskinäisistä kokouksista. Uudistusten tarkoituksena mainittiin yhdenmukaisuuden saavuttaminen ”esimer-

27 KA mf Esimerkkinä Porvoon kaupunkisrk:n rippikirjat 1890–1899.

28 PKA Ahlaisten rippikirja 1890–1899. Arkkiihiippakunnan rippikirjalomakkeesta puuttuivat valmiiksi painetut vuosiluvut ehtoollisella käyntiä koskevista sarakkeista. Kirjat on seurakunnasta riippuen voitu ottaa käyttöön 1890 tai 1891.

29 KA mf Esimerkkinä Kuopion maasrk:n rippikirjat 1891–1900.

30 *Tommila* 1999, 71.

kiksi pastoraalitutkinnon vaatimuksissa, vaaliehdotuksen asettamiskysymyksissä sekä kirkon kirjain yhtäläisyydessä ynnä vastaisten määräysten antamisessa tähän nähden”. Ajatus hiippakuntien yhteisestä ja samalla kirkon ylimmästä hallinnollisesta virastosta, kirkollishallituksesta, torjuttiin siinä vaiheessa hierarkisuuden pelossa, mutta ehdotus kapitulien keskinäisistä neuvotteluista johti tulokseen. Epäviralliset kokoukset tuomiokapitulien kesken alkoivat jo vuonna 1891, varsinaiset piispaikokoukset kuitenkin vasta tutkimuskauden jälkeen.³¹

Erkki Kansanahon mukaan Kuopion synodaalikokous perusteli kirkollisen keskuselimen tarvetta kirkon yhteyden näkökulmasta, koska kirkkopoliittisesti oli parasta vaieta kirkollisen itsenäisyyden tavoitteista. Sellaisia olisi pidetty vaarallisina poliittisesti herkässä tilanteessa.³² Kansanaho on perustellut käsitystään lähinnä yleisillä näkökohdilla ja jättänyt mainitsematta kirkonkirjojen yhtenäistämistä koskeneen kiistan.

Samalla tulkintalinjalla on ollut *Eino Murtorinne*, joka on tarkastellut Kuopion aloitetta nimenomaan Gustaf Johanssonin pohtimien poliittisten uhkakuvien taustalta. Piispan silmissä kangasteli uhkana muun muassa kirkon ja valtion erottaminen, minkä vuoksi kirkon olisi varauduttava pahimpaan ja pyrittävä korjaamaan kirkkolakiin jääneet epäkohdat. Niistä suurin oli kirkollishallituksen jääminen esivallalle. Johansson oli myös muutaman vuoden ajan ilmaissut eri yhteyksissä, että kirkon tulisi olla mahdollisimman yhtenäinen ja itsenäinen, jotta se voisi kestää ulkoapäin tulevat hyökkäykset. Pelottavana esimerkkinä hänellä oli Venäjän harjoittama uskontopoliittikka Baltiassa.³³

Venälaistämispoliittikka oli saanut vauhtia nimenomaan imperiumin ei-venäläisillä alueilla Aleksanteri III:n (Venäjän keisarina 1881–1894) noustua valtaan. Esimerkiksi Virossa oli tapahtunut johdonmukaista venälaistämistä vuodesta 1885 lähtien, ja venäläinen hallitusvalta oli käyttänyt muun muassa ortodoksista kirkkoa politiikkansa välineenä. Jonkin verran talonpoikien joukkosiirtymisiä luterilaisesta kirkosta ortodoksiseen olikin tapahtunut.³⁴

Kansanahon ja Murtorinteen tulkinnat Kuopion aloitteen yleisistä taustatekijöistä ovat perusteltuja, mutta kapitulien keskinäisen yhteyden tarve oli siinä tilanteessa muistakin syistä akuutti. Ajankohtaisimpana kimmokkeena Kuopion pappeinkokouksen aloitteelle olivat valtiovallan käynnistämät toimet kirkonkirjojen yhtenäistämiseksi. Aloitteessa mainittiin esimerkkinä kolme asiaa, joitten yhtenäistämistä kirkon tulisi sopia keskuudessaan. Niistä kirkonkirjat mainittiin ilmeisen tarkoituksellisesti viimeisenä, mutta ei vähiten sellaisena asiana, josta kirkko halusi itse päättää. Juuri kirkonkirjoja koskeviin käskyvaltasuhteisiin tarvittiin selvyyttä, koska ne oli ilmaistu kirkkolaissa tulkinnanvaraisesti. Pahimmassa tapauksessa kirkonkirjoja koskevat määräykset jäivät valtiovallan antamiksi, koska kirkolla ei ollut omaa ”kirkkohallitusta” eikä edes neuvottelevaa elintä yhteisen asian käsittelyyn.

31 *Johansson* 1890, 34–36, 51; *Ingman* 1911, 142–143; *Kansanaho* 1954, 180–186; *Kansanaho* 1976, 186–189. Kirkolliskokouksissa 1893 ja 1898 suhtauduttiin myönteisesti aloitteeseen piispaikokouksesta. Asiaa koskeva kirkkolain muutos sai hallitsijan hyväksyminen 1908. *Murtorinne* 1997a, 7–10.

32 *Kansanaho* 1954, 180–182; *Kansanaho* 1976, 187–188.

33 *Murtorinne* 1964, 45–48; *Koukkunen* 1977, 36–39; *Murtorinne* 1997b, 509–511.

34 *Paasivirta* 1978, 307, 316; *Polvinen* 1984, 33; *Murtorinne* 1996, 151–154; *Zetterberg* 1996, 78–80; *Alenius* 2000, 181–184.

6.3. Vapaakirkolliset liberaalien linjalle

Senaatti julkaisi keisarin vahvistaman eriuskolaislain 11.11.1889. Samassa kuussa johtavat vapaakirkolliset saarnaajat allekirjoittivat vapaakirkollisten ohjelmakirjoituksen ”De frikyrkliges program” Periaatteellinen suhtautuminen evankelisluterilaiseen kirkkoon ja kirkon jäsenyyteen oli määritetty jo vapaakirkollisten kokouksessa Helsingissä 6.–7.3.1889. Tällöin oli päätetty jäädä kirkon sisäiseksi herätysliikkeeksi. Vapaakirkollisten ohjelmakirjoituksen oli kirjoittanut Englannissa kääntymyksen kokenut ja Suomeen palannut lehtimies Fredrik Waldemar Lönnbeck.³⁵

Valtionkirkko oli vapaakirkollisten ohjelman mukaan yhteiskunnallis-kirkollinen laitos, kun taas Kristuksen kirkko oli hengellinen ja sisäisesti vapaa, olipa sen ulkonainen muoto mikä tahansa. Sen vuoksi uusi lahkonmuodostus oli tarpeetonta ja olemassa olevaa tilannetta tuli horjuttaa mahdollisimman vähän. Elleivät olosuhteet suuresti muuttuisi, vapaakirkko ei tulisi milloinkaan muodostamaan erillistä yhdyskuntaa. Allianssikirkkona vapaakirkolla ei ollut tarvetta seläiseen. Sen sijaan baptistit ja metodistit eivät olleet allianssin ystäviä.³⁶

Vapaakirkon pysyminen valtionkirkon yhteydessä ei merkinnyt vain hengellistä toimintaa kirkon sisäisenä herätysliikkeenä vaan myös pyrkimystä kirkon ja yhteiskunnan epäkohtien korjaamiseksi. Kun esimerkiksi kansalaisten yleiset yhteiskunnalliset oikeudet oli tehty riippuviksi kirkollisista kelpoisuusehdoista, kuten kasteesta ja konfirmaatiosta, kristinuskolle oli asetettu väärä mitta. Kirkolliset toimitukset kadottivat silloin pyhittävän voimansa ja luonteensa ja kirkon siveellinen taso laski. Itse asiassa kirkko ja valtio olivat yhteismitattomia suureita.³⁷

Vapaakirkon ohjelmassa Lönnbeck kuvasi myös kirkon sisäistä tilannetta. Oli tosiasia, että Suomessa oli jo vapaaseurakuntia, jotka noudattivat omaa jumalanpalvelusjärjestystä. Niillä oli omat johtohenkilöt, ja ne kehittivät omaa toimintaansa kirkollisista viranomaisista riippumatta. Vapaa kaste- ja ehtoolliskäytäntö oli vakiintumassa tavaksi, eikä kirkko voinut muuttaa kehityksen suuntaa. Oli esimerkiksi henkilöitä, jotka siirtyivät baptistiseurakuntaan, mutta eivät ajatelleetkaan erota luterilaisesta kirkosta, eikä kirkko voinut estää heitä menemästä kasteelle. Lisäksi kirkossa oli kastamattomia lapsia, jotka eivät kuuluneet baptisteihin. Vanhemmat toivoivat, että he voisivat mahdollisesti itse kastaa heidät tai että joku maallikko kastaisi heidät sen jälkeen kun he olivat tulleet uskoon. Seläistakaan menettelyä kirkko ei voinut estää.³⁸

Eriuskolaislaki oli vapaakirkollisille tarpeeton. ”Emme toivo emmekä tarvitse mitään eriuskolaislakia”, Lönnbeck ilmoitti. Eriuskolaislaki ei myöskään ratkaisisi kaikkia uskonnollisia vaikeuksia, sillä ne eivät rajoittuneet vain eriuskolaisien piiriin. Maassa oli myös kansalaisia, jotka eivät olleet tai eivät halunneet olla

35 *As.kok* 33/ 11.11.1889; Vapaakirkollisten ohjelman allekirjoittajat olivat: Fredrik Waldemar Lönnbeck, Edvard Björkenheim, Johan Alfred Karlberg, Antti Mäkinen ja Hjalmar Braxén. Allekirjoittajien joukosta puuttui Constantin Boije, joka oli siirtynyt pelastusarmeijan riveihin ja toimi sen ensimmäisenä johtajana Suomessa 1889–1890. Boije palasi kuitenkin jo 1890 vapaakirkon palvelukseen. *Lönnbeck* 1889, 5–8; *Mäkinen* 1911, 67; *Könönen* 1964, 45, 51, 76–92.

36 *Lönnbeck* 1889, 29–35.

37 *Lönnbeck* 1889, 47–51.

38 *Lönnbeck* 1889, 57, 76.

kristittyjä, ja kristinuskon kieltäjillä oli yhteiskunnassa entistä enemmän vaikutusvaltaa. Myös sellaisten ihmisten asema tuli jotenkin ratkaista, eikä sitä ratkais-taisi eriuskolaislailla, vaan erottamalla kirkko ja valtio toisistaan. Kummankin instituution intressit itse asiassa vaativat erottamista. Valtio oli yhteiskunnallinen laitos, jolla oli omat päämääränsä. Myös kirkon tuli päästä kehittymään omien päämääriensä mukaisesti. Kirkon ja valtion erottaminen oli Lönnbeckin mukaan ainoa oikeudenmukainen ja tarkoituksenmukainen ratkaisu.³⁹

Vaatiessaan kirkon ja valtion erottamista Lönnbeck joutui kajoamaan myös perustuslakiin. Vasta perustuslain muuttaminen – ei eriuskolaislaki – voisi taata kaikille samanlaiset ja täydet valtiolliset ja yhteiskunnalliset oikeudet ja mahdollisuuden oman uskonsa vapaaseen harjoittamiseen. Silloin uskonnolliset olosuhteet olisi järjestetty luonnolliselle ja lujalle perustalle. Uskonnonvapauden takaa-va perustuslaki ei muuttaisi kirkon ulkoista eikä sisäistä järjestystä. Ainoastaan kansalaisten valtiollis-yhteiskunnalliset oikeudet eivät olisi enää sidoksissa luterilaisen kirkon jäsenyyteen.⁴⁰

Eräs kirkon ongelmista oli virkamiesmäisyys, joka tukahdutti papin toiminnan ja tappoi kristinuskon. Monet papitkin olivat tyytymättömiä tilanteeseen:

Eräs vakavien pappismiesten usein katkeruuden tuntein ilmaisema toive on, että kirkko voisi olla vapaa valtion palvelukseen kuuluvasta kansliatyöstä, mitä sen nyt on pakko suorittaa ja minkä vuoksi kirkon aikaa ja voimia merkittävässä määrin tuhlataan tarkoitukseen, joka on kokonaan vierasta kirkon läheystehtävälle.⁴¹

Jos uskonnonvapaus toteutettaisiin, tilanne muuttuisi. Kirkko ei olisi enää valtion laitos, ja osa sen velvollisuuksista siirtyisi valtion tehtäväksi, muun muassa väestökirjanpito:

Siviilioikeudellista tarkoitusta varten täytyy myös väkiluvun muutokset, jotka koskevat syntyneitä, kuolleita, sisään- ja ulosmuuttaneista, solmittuja avioliit-toja jne., mitä tarkimmin ottaa huomioon, ja kun luterilaiselle kirkolle ei enää voi säilyttää tätä velvoitetta, täytyy valtion itse, kuten luonnollista onkin, ottaa tehtävä suorittaakseen.⁴²

Syntymä, kuolema, avioliitto ja muutto koskettivat paitsi kansalaisia myös yhteiskuntaa, minkä tähden valtion tuli rekisteröidä sellaiset tiedot siitä huolimatta, että myös kirkko katsoisi niiden kirjaamisen välttämättömäksi. Kyseiset tiedot vaikuttivat esimerkiksi omaisuutta koskeviin seikkoihin, ja valtion lainsäädännössä oli erityinen haara, joka valvoi omaisuuden loukkaamattomuutta:

– – jos syntymän, kuolintapauksen tai avioliiton johdosta tapahtuu muutoksia, jotka jossakin suhteessa aiheuttavat muutoksia omaisuutta koskeviin seikkoihin, valtio on silloin velvollinen hankkimaan itselleen asiasta nopeaa ja tarkkaa tietoa voidakseen tarpeen vaatiessa saattaa asianomaisen [henkilön] oikeuden

39 *Lönnbeck* 1889, 78–79, 81.

40 *Lönnbeck* 1889, 82.

41 *Lönnbeck* 1889, 43, 82.

42 *Lönnbeck* 1889, 82–83.

voimaan. -- Ja tätä tarkoitusta varten tulee siviilirekisterin perustamisesta uskonnonvapauden välttämätön täydennys. Se vastaisi suurelta osin nykyisiä kirkonkirjoja, ja sitä pitäisivät valtion virkamiehet. Tähän julkiseen virastoon pitäisi välttämättä tehdä ilmoitus kaikista sellaisista väestöä koskevista muutoksista, joilla on tai voi olla siviilioikeudellista merkitystä.⁴³

Vapaakirkolliset päätyivät ohjelmassaan vaatimaan kansalaisten yhteiskunnallisten oikeuksien irrottamista kirkollisista kelpoisuusehdoista, kirkon ja valtion erottamista, uskonnonvapauden takaavaa perustuslakia ja sen välttämättömänä täydennyksenä valtion virkamiesten hoitamaa yleistä siviilirekisteriä. Vaatimusten esikuvaa ei tarvitse hakea kaukaa, vaan se löytyy puolentoista vuoden takaisen uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistyksen listalta. Jo kyseisen yhdistyksen perustamishankkeiden yhteydessä Lönnbeckin toimittama lehti *Tro och Lif* oli kaihoten katsellut yhdistyksen vaatimuksia, vaikka se olikin sanoutunut niistä irti, koska yhdistyksen oikeutetut vaatimukset eivät olleet hengellisiä vaan lihalisia. Nyt samoille vaatimuksille oli löydetty hengellinen perustelu.

Muutosvaatimukset kohdistuivat myös voimassa olevan hallitusmuodon ensimmäiseen pykälään, vaikka sitä ei mainittu, koska kaikille vaadittiin uskonnonvapautta. Siviilirekisteri oli puolestaan uskonnonvapauden välttämätön seuraus, kuten liberaalienkin ohjelmassa. Siviilirekisteri oli välttämätön yhteiskunnallisesti ja juridisesti, mutta sen saamisella oli myös hengellinen peruste: virkamiesmäinen papisto virkoaisi suorittamaan kirkon varsinaista tehtävää, lähetystyötä.

Siviilirekisterin siirtyminen valtion hoidettavaksi ei merkitsisi vain hengellistä piristystä valtionkirkon virkamiespapistolle, vaan se poistaisi myös yhteiskunnan ulkopuolelle joutuneiden kastamattomien ja rekisteröimättömien ongelman. Näitä oli paitsi baptistien myös vapaakirkollisten piirissä. Luonnollisesti vapaakirkollinen liike kantoi erityistä huolta omiensa yhteiskuntakelpoisuudesta eikä niinkään papiston vinoutuneesta toimenkuvasta. Vapaakirkon ohjelman perusteella voidaan todeta, että uskonnollinen liike oli päätynyt taistelemaan hengellisin asein liberaalien esittämien tavoitteiden puolesta.

6.4. Kastamattomia ei mihinkään kirjaan!

Eriuskolaislaki astui voimaan vuoden 1890 alusta, ja pari viikkoa sen jälkeen Kuopion tuomiokapituli antoi kiertokirjeessään hiippakunnan papistolle ohjeen:

Häiriöiden välttämiseksi saa Tuomiokapituli sen johdosta että eriuskolaislaki on vahvistettu, hiippakunnan papiston noudatettavaksi täten määrätä, että kuolleen syntyneet lapset ja lapset, jotka ovat kuolleet ennen kuin niitä on ennätetty kastaa ovat, niinkuin tähänkin asti, merkittävät syntyneitten ja kastettuihin historiikirjaan, vaan ei kirkon pääkirjaan, mutta että sitä vastoin lapset niistä vanhemmista, jotka eivät tahdo antaa lapsiansa kastaa, älköön merkittäkö mihinkään kirjaan.⁴⁴

43 *Lönnbeck* 1889, 83.

44 *Kuopion tklin kiertok* 317/ 14.1.1890.

Vapaakirkollinen Edvard Björkenheim pani kastamattomien kirjaamiskiellon lähinnä piispa Gustaf Johanssonin tiliin.⁴⁵ Hän lienee ollut oikeassa. Johansson oli vastustanut valtiopäivillä eriuskolaislakia ennenaikaisena mutta kärsinyt tappion. Kiertokirjeestä päätellen piispa reagoi kapitulinsa kanssa lain voimaan astumiseen nopeasti ja aggressiivisesti. Kastamattomien lasten kirjaamiskiellolla osoitettiin baptisteille ja vapaakirkollisille luterilaisen kirkon ulko-ovea. Samalla määräys paljasti, että kastamattomien lasten kirjaamiskäytäntö oli ollut horjuva. Horjuvuutta oli siihen saakka siedetty, eikä siihen ollut hiippakuntien johdon taholta aikaisemmin puututtu. Kun protestanttisten uskontokuntien kirjavuus nyt sallittiin, Kuopion kapituli vastasi siihen omalla tavallaan vaatimalla luterilaisen kirkon kirjanpidon selkeyttämistä.

Johansson ei ollut ainoa, jonka suhtautuminen eriuskolaisiin jyrkkeni eriuskolaislain jälkeen. Samoin tapahtui arkkipiispa Renvallin (arkkipiispana 1884–1898) kohdalla. Ilmeisesti hänkin oli odottanut, että vapaakirkolliset eroaisivat kirkosta omaksi uskontokunnakseen. Myöhemmin myös piispa Råbergh mainitsi, että vapaakirkollisten olisi tullut erota kirkosta ja muodostaa eriuskolaislain mukainen yhdyskunta.⁴⁶

Piispa Johansson asettui kastamattomien lasten kirjaamisessa päinvastaiselle kannalle kuin Ruotsissa voimaan tullut käytäntö ja torjui ajatuksen luterilaisesta kirkosta yleisenä väestörekisterinpitäjänä. Vuoden 1886 kirkolliskokouksessa hän oli jo todennut, että kullakin kirkkokunnalla tuli olla omat kirjansa.⁴⁷

Mikko Juva on otaksunut, että Johansson toimi yhteisymmärryksessä kirkollistoimituskunnan päällikön Yrjö-Koskisen kanssa antaessaan Kuopion kiertokirjeessä kastamattomien kirjaamiskiellon. Joka tapauksessa hän oli ollut rekisteröintikysymyksen vuoksi yhteydessä tähän.⁴⁸

Eriuskolaislain voimaantulo ja sen aiheuttama närkästys eivät kuitenkaan yksin selitä jyrkkää kieltoa. Maassa ei nimittäin ollut vielä yhtään eriuskolaisseurakuntaa rekistereineen tammikuussa 1890, jolloin Kuopion kapituli antoi määräyksensä. Se merkitsi, ettei kastamattomia voitu siinä vaiheessa merkitä minnekään. Kyseessä oli myös kapitulin varotoimenpide, ettei Ruotsin käytäntöä ulotettaisi Suomeen.

Ruotsissa valtiopäivät olivat nimittäin hyväksyneet vuonna 1887 asetuksen, joka koski syntymäilmoituksen tekemistä lapsesta. Ilmoitus oli tehtävä sen seurakunnan kirkkoherranvirastoon, jonka alueella lapsi oleskeli. Samalla kuningas oli lähettänyt kaikille tuomiokapituleille kiertokirjeen, jossa papisto velvoitettiin tekemään syntymäilmoituksen perusteella historiakirjoihin täydellinen merkintä lapsesta, olipa hän kastettu tai ei.⁴⁹

Lisäksi Kuopion kirjeeseen sisältyi epäsuora viesti eriuskolaisille: perustakaa oma uskontokunta! Erottavaksi tekijäksi kapituli nosti erityisesti lapsikasteen. *Juva* samastaa Kuopion tuomiokapitulin ja kirkon kannan todetessaan, että kirkko piti kiinni kasteesta kirkon jäsenyyden ehdottomana edellytyksenä ja katsoi

45 EK 3/1890 E[dvard] Björkenheim], Odöpta barn.

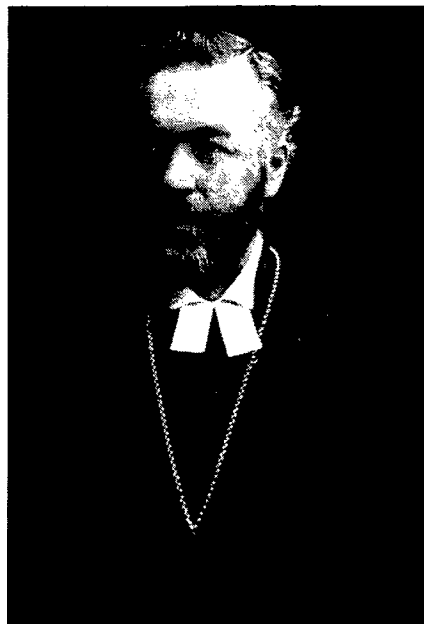
46 *Paunu* 1952, 283; *Auerma* 1986, 160–161.

47 *Kirk.kok ptk* 1886, 353.

48 *Juva* 1960, 328–329, 390.

49 *Gösta Lext* on pitänyt vuoden 1887 määräystä yhtenä etappina Ruotsin kirkonkirjojen maallistamisessa. *Lext* 1985, 125–126.

Kuopion piispa, myöhemmin Savonlinnan piispa ja arkkipiispa **Gustaf Johansson** (1844–1930). Kuva on niiltä ajoilta, jolloin Johansson oli saanut kaulaansa ensimmäisen piispanristin 1884. Hänen äänensä alkoi nopeasti kantautua Kuopiosta yli hiippakunnan rajojen ja ohjata pappien mielipiteitä. Johanssonin saama arvostus ei kuitenkaan ollut jakamatonta.
– Valok. Daniel Nyblin, Helsinki. Museovirasto.



kirkonkirjojen olevan edelleen sen omia jäsenluetteloita.⁵⁰ Väite vaatii tarkennusta, sillä tilanne ei ollut niin yksiselitteinen.

Luterilainen kirkko oli monessa eri yhteydessä taistellut kirkonkirjojensa luonteen puolesta valtiovaltaa vastaan, mutta joutunut hyväksymään kirkonkirjojen käytön myös yhteiskunnallisiin tarkoituksiin. Kirkollisen rekisterin ja siviilirekisterin välisestä rajalinjasta oli tullut hämärä. Vastaavasti kirkonkirjojen luonne nimenomaan kirkon jäsenten luetteloina oli tullut epäselväksi. Maa oli ollut uskonnollisesti siinä määrin yhtenäinen, ettei rajoja kilpailijoiden suuntaan ollut tarvinnut valvoa. Joidenkin pappien oli myös väitetty merkinneen kastamattomia lapsia kirjoihinsa, eikä väitteitä ollut kumottu.

Lisäksi Koillis-Pohjanmaalla oli ortodokseja, jotka kuuluivat Venäjän puolella oleviin ortodoksiseurakuntiin, mutta heidät oli otettu jonkinlaisina ulkojäseninä luterilaisten seurakuntien kirjoihin Suomessa. Sillä perusteella he olivat saaneet esimerkiksi virkatodistuksen luterilaisilta papeilta. Piispa Johansson oli asiasta tietoinen ja pyrki hoitamaan epäkohdan kaikessa hiljaisuudessa kirkollispäällikön välityksellä.⁵¹ Kun rajalinja kirkollisen jäsenluettelon ja yhteiskunnallisen siviilirekisterin välillä oli epäselvä, myös käsitys kirkonkirjoista nimenomaan luterilaisen kirkon kirjoina horjui.

Kuopion kiertokirje synnytti lehdistössä keskustelun. Uusi Suometar julkaisi helmikuussa toimitukseen saapuneen kirjoituksen ja otti itsekin kantaa asiaan. Kirjoittajan mielestä Kuopion määräys oli ristiriidassa sen kanssa, että papisto joutui antamaan kaikenlaisia tilastollisia ilmoituksia mitä erilaisimpiin tarkoituksiin. Lisäksi valtionkirkon papiston tehtävänä oli hoitaa siviilirekisteriä niin kauan kuin sellaista ei ollut erikseen olemassa. Lehti oli toista mieltä. Se huomautti

50 *Juva* 1960, 329.

51 *Murtorinne* 1964, 50.

pisteläästi, että eriuskolaisseurakunnilla tuli olla kirjanpitonsa, eikä luterilaiset papit olleet velvollisia palvelemaan väestökirjanpidossa muita kirkkokuntia.⁵²

Lehti jatkoi kommentoimistaan:

Evankelis-luterilaisella kirkolla on kirkkolakinsa, joka nimenomaan säättää, että lapsi vasta kasteen kautta otetaan jäseneksi seurakunnan yhteyteen. – – Ainoastaan ne henkilöt, jotka ovat luterilaisen seurakunnan jäseniä, voidaan panna seurakunnan kirjoihin. – – Lapsi ei syntyessään vielä kuulu tuohon tai tähän uskontokuntaan ja vasta kasteen kautta se otetaan luterilaisen kirkon yhteyteen. – – Ne, jotka eivät tuo lapsiaan kasteelle, ovat nähtävästi uskonnollisesti baptisteja tai ”vapaakirkollisia” tai mitä lienevätkään, mutta eivät ainakaan ole luterilaisia. Uuden eriuskolaislain kautta on mahdollisuus perustaa oma itsenäinen kirkkoyhdyskunta ja sen yhdyskuntajärjestykseen he saattavat panna senkin pykälään, että lapset tulevat heidän seurakuntansa jäseniksi ilman kastetta – – Näyttää kuitenkin siltä, että tämmmöiset vanhemmat katsoisivat mukavammaksi, jos he lapsinensa saisivat ”lois-eläjinä” pysyä luterilaisessa seurakunnassa, vaikeivät uskontonsa ja tunnustuksensa puolesta ole luterilaisia. – – Jos taas nuo ”kastamattomuuden uskolaiset” eivät tahdo itsenäistä laillista yhdyskuntaa muodostaa, kenties joku muu kirkkokunta ottaa heidät ja heidän lapsensa ”loisiksi” luokseen. Sopii mennä kysymään.⁵³

Uuden Suomettaren huomautukset olivat ylimielisiä, ja niillä oli selvä osoite. Lehti ei hyökännyt niinkään baptisteja vastaan, vaikka nämä mainittiinkin, vaan vapaakirkollisia vastaan, joita se nimitti ”kastamattomuuden uskolaisiksi” ja liikkaväestöä koskevan terminologian mukaisesti ”lois-eläjiksi”. Vapaakirkolliset olivat muutamaa kuukautta aikaisemmin julkaisseet ohjelmansa, jossa he olivat ilmoittaneet jäävänsä luterilaisen kirkon yhteyteen, vaikka heillä olikin sen opista ja käytännöstä poikkeava kastekäsitys. Uuden Suomettaren viesti vapaakirkolle oli samansuuntainen kuin Kuopion ”käskykirjeen”: perustakaa oma uskontokunta! Kuopion puolustajaksi asettuneen lehden aggressiivisuus ”loisena elämistä” kohtaan oli ymmärrettävää, sillä luterilaisella kirkolla ei ollut mahdollisuutta erottaa ketään yhteydestään.

Keskustelu Uudessa Suomettaressa ei päättynyt, vaan toimitus sai samalta kirjoittajalta uuden kirjeen, jossa tämä sanoi aina katsoensa lasten kuuluvan siihen seurakuntaan, missä heidän vanhempansa olivat kirjoissa. Lehden esittämisiin kommentteihin kirjoittaja vastasi, ettei eriuskolaisten ollut pakko perustaa seurakuntaa, vaikka heillä olikin siihen oikeus. Valtionkirkolla ei taas ollut oikeutta erottaa heitä yhteydestään, vaan

näistä ja näiden lapsista on valtiokirkon papiston pitäminen sivililuettelo, niin kauan kuin eriuskolaiset eivät eroa valtiokirkosta. Saattaa kyllä olla tarpeellista, että kirkonkirja ja siviili-luettelo tehdään eri kirjoiksi – – Nykyiset kirkon pääkirjat sisältävät, ei ainoastaan kirkollisia muistiinpanoja, mutta vielä enemmän kaikkia muita yhteiskunnallisia asioita – – rokotus, ruumiin- ja mielenvi-
at, maine, asevelvollisuuden kelpaavaisuus ja vieläpä arpanumerokin y. m., jotka kaikki ovat yhteiskunnallista laatua. Jollei siis sovi merkitä kastamattomien lasten syntymistä näihin kirkonkirjoihin, joissa ennestään löytyy paljo muitakin yhteiskunnallisia merkintöjä, niin määrättäköön joku muu kirja sitä var-

52 US 35/ 12.2.1890 Kysymys kastamattomista lapsista; *Juva* 1960, 329.

53 US 35/ 12.2.1890 Kysymys kastamattomista lapsista; *Juva* 1960, 329.

ten – – Kastamattomien lasten tilaa ei sovi jättää siihen, että heidän ruumiillisenkin syntymisensä pidettäisiin niin ala-arvoisena, ett'ei valtiokirkko suvaitse heitä laisinkaan kirjoissaan, vaikka heidän vanhempansa siellä ovat kirjoissa. Se on suvaitsemattomuutta, vieläpä laitonta pappisvaltaa, joka ei vaikuta hyvää.⁵⁴

Keskustelu oli terävöitynyt puolin ja toisin. Uusi Suometar yritti vielä jatkaa väittelyä, mutta ei löytänyt olennaisesti uusia argumentteja. Toimitus kieltäytyi ottamasta ”mitään kantaa” kirjoittajan väitteeseen, että valtionkirkon kirjat olivat myös yhteiskunnallisia kirjoja.⁵⁵ Vastaväitteitä ei ollut siltä osin helppo löytää, sillä tuomiokapitulit eivät olleet vartioineet kirkonkirjojen kirkollisuutta, vaan suostuneet kerta toisensa jälkeen lisäämään niihin yhteiskunnallisia tietoja. Kuopion tuomiokapituli oli vasta nyt ryhtynyt valvomaan kirkonkirjojen luterilaisuutta. *Juva* on todennut Uuden Suometaren kannasta, että kirkon oikeus kävi kastamattomien lasten oikeuden edellä.⁵⁶ Kilpailu kirkon oikeuden ja kastamattomien oikeuksien välillä oli kuitenkin vasta alkanut.

Oman kortensa kekoon kantoi Agathon Meurman Vartijassa, jossa hän ruoti vapaakirkollisten ohjelmaa. Hän kyseli, miten vapaakirkolliset aikoivat käytännössä järjestää pysymisensä valtionkirkon sisällä vapaana lähetysseurana. Kirkkolain mukaan kirkonkirjat olivat luterilaisen seurakunnan jäsenluetteloita, ja seurakunnan jäseniksi tultiin kasteen kautta. Luulivatko vapaakirkolliset, että heidän kastamattomia lapsiaan otettaisiin vastoin lakia luterilaisen seurakunnan luetteloihin ja yhteyteen, Meurman kyseli.⁵⁷

Vapaakirkollisten äänenkannattajassa, Evangelisk Kristendomissa, Edvard Björkenheim puolestaan jatkoi Uudessa Suomettaressa alkanutta keskustelua. Hänen mielestään asiat tuli ottaa sellaisina kuin ne olivat, koska mitään mahdollisuutta täydelliseen uskonnonvapauteen ja siviilirekisteriin ei ollut. Hän myönsi, että jokaisen kirkkokunnan velvollisuutena oli merkitä luetteloihinsa vain ne henkilöt, jotka se oli ottanut vastaan ja jotka pysyivät sen yhteydessä. Toisaalta kirkkokuntien täytyi – siihen saakka kunnes siviilirekisteri saataisiin – merkitä kirjoihinsa kaikki sellaiset jäsenet, jotka eivät olleet siirtyneet muuhun uskontokuntaan. Björkenheim piti tilannetta epänormaalina, mutta sitä täytyi toistaiseksi soveltaa kaikkiin kirkkokuntiin, myös luterilaiseen kirkkoon. Lisäksi kirkolla oli tiettyjen etujen vastineena velvollisuuksia valtiota kohtaan, ja sillä oli velvollisuuksia myös jäseniään kohtaan. Katsoiko kirkko, Björkenheim kyseli, arvolleen sopivaksi kantaa jäseniltään veroa ja kieltäytyä merkitsemästä samojen jäsenten toistaiseksi kastamattomia lapsia kirjoihinsa. Björkenheim kuvaili seurauksia, jos piispa Johanssonin käsitys saisi laajan kannatuksen:

Koska näitä lapsia ei ole viety kirkonkirjoihin eivätkä he kuulu muuhun kirkkokuntaan, heiltä näin riistetään kaikki kansalaisoikeudet. Kansakoulusta alkaen heidät on suljettu kaikista valtion oppilaitoksista, estetty pääsemästä sen virkoihin j. n. e. ja kuitenkin he ovat kansalaisia, jotka ovat yhtä oikeutettuja kuin kuka muu tahansa nauttimaan opetusta ja edistymään. Lisäksi heidät on ilman omaa syytään saatettu siihen asemaan, missä he ovat. Kuitenkin lu-

54 US 47/ 26.2.1890 Vielä kastamattomista lapsista.

55 US 47/ 26.2.1890 Vielä kastamattomista lapsista.

56 *Juva* 1960, 330.

57 *Vartija* 1890, 44–45 A. Meurman, Vapaakirkollisten ohjelmasta.

teriläinen kirkko sysää nämä lapset luotaan, vaikka sen pitäisi huolehtia heistä ilolla.⁵⁸

Björkenheim otti esille myös kasvatuskysymyksen. Eriuskolaisseurakunta oli velvollinen paitsi merkitsemään luetteloihinsa myös kasvattamaan seurakuntaan kuuluvien jäsenten lapset siinä protestanttisessa uskonopissa, jota vanhemmat tunnustivat. Eikö luterilaisella kirkolla ollutkaan vastaavaa velvollisuutta, Björkenheim kysyi. Kirkkolain ensimmäisen pykälän mukaan Jumalan pyhä sana oli ainoa ojennusnuora, jonka mukaan kaikki oppi oli seurakunnassa tutkittava ja tuomittava, mutta pitikö ihmisen sen vuoksi erota kirkosta, jos hän tulkitsti Jumalan sanaa toisin kuin kirkko, Björkenheim ihmetteli. Eikö hän mahtunutkaan enää kirkon sisäpuolelle, vaikka uskoikin samaan kolmiyhteiseen Jumalaan? Teikikö hänen erilainen sakramenttikäsityksensä hänestä vihattavamman kuin niistä monista, jotka toivoivat, että pääsisivät eroon kirkosta? Kysymystensä jälkeen Björkenheim palasi pääasiaan ja toivoi, että kastamattomien lasten oikeutta pidettäisiin silmällä.⁵⁹

Piispa Johansson viittasi Kuopion kiertokirjeen aiheuttamaan keskusteluun synodaalikonokousta varten laatimassaan kirjassa ”Mietteitä Suomen luterilaisen kirkon asemasta”. Hän muistutti, ettei hän itse ollut halunnut eriuskolaislakia, mutta toisaalta hän odotti sekä eriuskolaislaista että uudesta rikoslaista sopivia aseita taistelussa harhaoppeja vastaan. Eriuskolaislain avulla voitiin kehottaa eriuskolaisia eroamaan kirkosta ja rikoslain avulla hillitä heidän käännytyksintään. Kirkon tuli kyllä kärsiä piirissään heikkoja jäseniä, mutta ilman kirkkokuria se ei voinut olla. Kirkon kurittavalla kädellä piispa osoitti eriuskolaisia:

kun eriuskolaislaki antaa tilaisuuden kirkosta eroamiseen, niin kirkko ei tarvitse enää niitä piirissään kärsiä, jotka sitä vihaavat ja toimivat sitä vastaan. Nämä saavat muodostaa oman uskokunnan, mutta kirkon helmassa ne eivät voi pysyä. – – Tämä erottaminen ei ole tähän asti ollut kirkolle mahdollinen, kun ei erotetulla ollut tilaisuutta muuhun uskokuntaan mennä.⁶⁰

Metodistien kirkosta eroamista ja oman uskontokunnan perustamista piispa piti selvänä asiana. Myös baptistit olivat omalla toiminnallaan asettuneet kirkon ulkopuolelle. Heillekin kirkosta eroaminen oli välttämättömyys, ja piispan saamien tietojen mukaan joillakin baptisteilla oli jo siihen tähtääviä suunnitelmia. Kirkko ei voinut ottaa kirjoihinsa baptistien kastamattomia lapsia, sillä kirkonkirjoihin otettiin ainoastaan ne, jotka kasteen kautta olivat tulleet luterilaisen kirkon jäseniksi. Papilla oli virallinen vastuu todistuksista, joita hän kirkonkirjojen perusteella antoi. Piispan mielestä hänen olisi mahdotonta

jo tästäkin syystä ottaa baptistein lapsia kirjoihinsa, sillä hän ei voi kylliksi turvata niihin suullisiin tai kirjallisiin tietoihin, joita hän lapsen syntymästä saa. Ja tällaisista todistuksista riippuu usein perintökysymyksiä, asevelvollisuus y. m.⁶¹

58 EK 3/ 1890 E[dvard] B[jörkenheim], Odöpta barn; *Juva* 1960, 330; *Jossas* 1975, 84.

59 EK 3/ 1890 E[dvard] B[jörkenheim], Odöpta barn.

60 *Johansson* 1890, 53, 58–59, 62–63.

61 *Johansson* 1890, 62–63.

Johansson esitti siten kaksi syytä, miksi baptistien kastamattomia lapsia ei voitu ottaa kirkonkirjoihin. Toinen oli teologinen, toinen oikeudellinen. Molemmat kytkeytyivät papin toiminnassa toisiinsa. Teologisena esteenä oli kasteen puuttuminen, oikeudellisena esteenä taas syntymätietojen epäluotettavuus. Mitkään suulliset tai kirjalliset selitykset eivät voineet taata syntymätietojen oikeellisuutta, jos papin toimittama kaste puuttui. Kirjaamiskiistassa kaste osoittautui paitsi uskonnolliseksi myös yhteiskunnalliseksi toimitukseksi. Se oli sakramentti, mutta samalla se teki kastetusta yhteiskuntakelpoisen. Toimittava pappi oli muuta kuin kirkonmies. Hänen persoonassaan kirkko ja valtio olivat kastetoimituksessa läsnä.

Johansson ihmetteli, että papistolle annettua kastamattomien kirjaamiskieltoa oli vastustettu tai väitetty laittomaksi. Piispa oli seurannut kiertokirjeen aiheuttamia reaktioita lehdistössä, ja tutustunut vapaakirkollisten ohjelmaan ”De frikyrkliges program”. Hän väitti odottaneensa kiertokirjeen arvostelemista viimeksi vapaakirkollisilta ja jatkoi:

Luterilaisen kirkon tulisi vaan tynesti katsella, kuinka sen lakia ja säännöksiä jalvoilla tallataan niiltä, jotka ovat sen jäseniä olevinaan. Ja kun sääntö tulee, ett’ei saa baptistein lapsia kirkonkirjoihin ottaa, niin nousee valitus programmin edustajain piiristä.⁶²

Johanssonin ihmettely ei vaikuta aidolta. Viittaus niihin, jotka olivat olevinaan kirkon jäseniä, tarkoitti vapaakirkollisia. Hehän olivat ohjelmassaan ilmoittaneet jäävänsä kirkon piiriin poikkeavine opinkäsityksineen. Kuopion kiertokirjeessä kirjaamiskieltoa ei kohdistettu nimenomaan baptistien lapsiin, vaikka piispa selittikin synodaalikirjassaan, että juuri heitä oli tarkoitettu. Kiertokirjeessä kiellettiin yleisesti sellaisten lasten kirjoihin vieminen, joita vanhemmat eivät halunneet kastattaa, joten määräys sulki sisäänsä kummatkin näköpiirissä olleet lapsikasteen arvostelijaryhmät, baptistit ja vapaakirkolliset. Todennäköisesti Johansson oli jo ennen Kuopion kiertokirjettä ollut tietoinen siitä, että nimenomaan vapaakirkollisten aiheuttama ongelma jäisi kirkon sisäpuolelle.

6.5. Eriuskolaisseurakuntien väestökirjanpito käynnistyy

Ensimmäiset protestanttisen uskonopin tunnustajat, jotka saivat eriuskolaislain perusteella luvan uskontokunnan perustamiseen, olivat metodisteja. Hakijoina oli 17 helsinkiläistä lapsineen, mutta seurakuntia oli Helsingin lisäksi Tammissaarella, Turussa ja Nikolainkaupungissa eli Vaasassa. Senaatti myönsi luvan toukuukuussa 1891, ja sen mukaan Suomen Metodisti-episkopaalinen kirkko sai ”astua oikeuksiensa käyttämiseen” seuraavan vuoden alusta. Päätökseen liittyi kaikille kuvernööreille osoitettu kirkollistoimituskunnan kirje, joka koski eriuskolaisseurakunnan väestökirjanpitoa.⁶³

Samalla kun senaatti antoi luvan metodisti-episkopaalisen kirkkokunnan perustamiseen, se määräsi eriuskolaisseurakuntien kirkonkirjojen kaavat. Kuver-

62 Johansson 1890, 63–64.

63 *As.kok* 21/1891; *Heikkilä* 1985, 310–311.

nöörin tehtävänä oli antaa ne lääninsä eriuskolaisseurakuntien käyttöön ja valvoa, että kirjanpitoa suoritettiin niiden mukaan säännöllisesti. Kirkollistoimituskunnan päällikkö Yrjö-Koskinen oli paneutunut jo valiokuntavaiheessa huolellisesti eriuskolaisseurakuntien hallinnollista asemaa ja väestörekisteriä koskevien määräysten muotoiluun. Erityistä huomiota hän oli kiinnittänyt siihen, miten siirtyminen kirkkokunnasta toiseen tapahtuisi.⁶⁴

Eriuskolaisten väestökirjat noudattivat luterilaisten kirkonkirjojen jakoa pääkirjaan ja historiakirjoihin, vaikka historiakirja-nimitystä ei käytetty. Kaikissa kirjoissa henkilöille annettiin järjestysnumero, jota käytettiin nimen rinnalla viitetietona, mutta myös tunnistetietona eli osittain samaan tapaan kuin tilastollinen päätoimisto oli kirkolle tekemässään uudistusehdotuksessa kaavaillut. Pääkirjojen sisältö vastasi henkilön perustietojen osalta kirkon pääkirjoja. Yhteiskunnallisina tietoina tuli mainita henkilön rokotus, äidinkieli, asevelvollisuus, maine, ruumiin tai sielun virheet sekä sivistysmäärä. Sen sijaan luku- ja kirjoitustaidosta ei tarvinnut tehdä merkintää pääkirjaan, mutta muuttokirjassa kumpaakin taitoa kysyttiin. Menettely oli epäjohdonmukainen, mutta käytännöllisiä vaikeuksia tuskin ilmeni, jos seurakunnan jäsenmäärä olisi pieni. Luonnollisestikaan kristinopintaidon- ja ehtoollisella käynnin merkinnöille ei ollut varattu tilaa, koska sellaista merkintöjen tarve perustui luterilaisen kirkon käytäntöön.⁶⁵

”Historiakirjojen” määrää oli supistettu ja niiden nimiä muokattu uuden tilastointilanteen mukaan. Rippilasten ja kirkkokurinalaisten luettelot puuttuivat, koska niiden pitäminen johtui luterilaisen kirkon säädöksistä. Myöskään erillistä rikokasista tuomittujen luetteloa ei tarvinnut pitää, mutta kyseiset tiedot oli kuitenkin vietävä pääkirjaan. Kirjeessään kuvernööreille kirkollistoimituskunta puhui ”Syntyneitten kirjasta”, vaikka kaava oli otsikoitu ”Syntyneet ja kastetut”. Kuolleitten kirjan nimi oli vastaavasti ”Kuolleet ja haudatut”. Avioliittoon kuulutettujen ja vihittyjen kirjaan tarvittiin tiedot siviilisäädystä, uskontokunnasta ja mahdollisesta keskinäisestä sukulaisuudesta. Sisään- ja ulosmuuttaneiden kirjaa ei ollut. Ilmeisesti ajateltiin, että muuttotilastot voitaisiin tehdä pääkirjan tietojen perusteella. Sen sijaan muuttokirjoja varten oli vahvistettu lomakkeet.⁶⁶

Eriuskolaislain mukaan seurakunnan jäsenluettelon tuli soveltuvin kohdin sisältää ne tiedot, jotka löytyivät evankelisluterilaisen papiston pitämistä kirkonkirjoista.⁶⁷ Yleisesti voidaan todeta, että eriuskolaisseurakuntien väestökirjanpitoon sovellettiin luterilaisen kirkon väestökirjanpidon järjestelmää vahvistamalla kaavat pääkirjalle, keskeisille historiakirjoille ja muuttokirjoille. Sisällöllisesti eriuskolaisten luetteloista oli tietenkin riisuttava luterilaisen kirkon käytännöstä johtuvat sarakkeet.

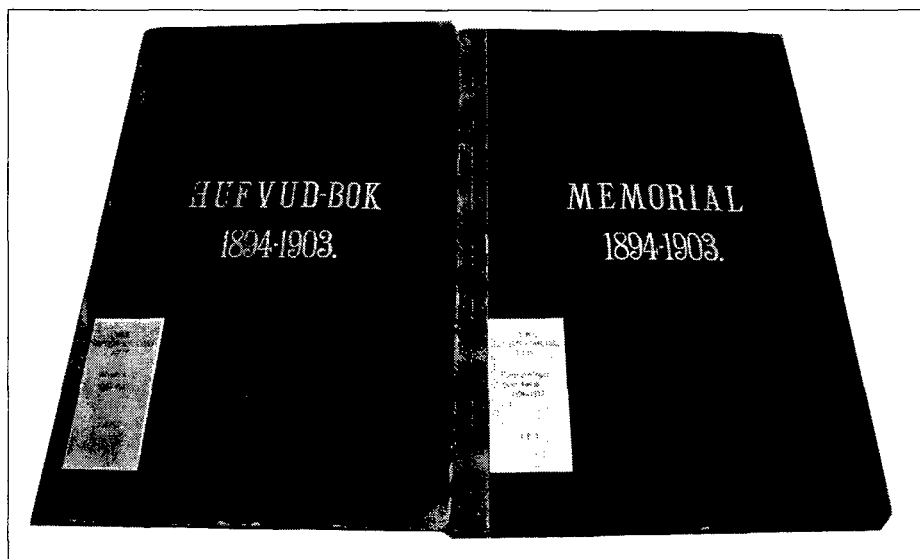
Kirkollistoimituskunta piti kaavoissa erityisesti silmällä, että yhteiskunnalliset tiedontarpeet tulivat tyydytetyiksi. Sen sijaan eriuskolaisseurakuntien omia tarpeita pääkirjassa ei otettu huomioon edes sarakkeella ”lisätietoja”. Sellainen oli luterilaisen kirkon kaikkien hiippakuntien rippikirjoissa, ja se mahdollisti momenttyyppisen tiedon kirjaamisen. Itse asiassa kirkollistoimituskunnan laatimista kaavoista kuvastui vain väestörekisterin pitämisen yhteiskunnallinen merkittävyys.

64 *As.kok* 21/1891 KirkT:n kirje; *Heikkilä* 1985, 304–305, 308–309.

65 *As.kok* 21/1891 KirkT:n kirje ja liitteenä olevat kaavat.

66 *As.kok* 21/1891 KirkT:n kirje ja liitteenä olevat kaavat.

67 *As.kok* 33/1889 § 3.



Närpiön baptistiseurakunnan pääkirja ja memoriaali eli "historiakirja" kastetuista vuodesta 1894 alkaen. Kirkollistoimituskunta valmisti eriuskolais seurakunnille väestökirjojen kaavat, joihin sovellettiin enemmistökirkon väestökirjanpidon periaatteita. Myös ulkonaisesti – foliokokoisina – kirjat muistuttivat luterilaisen kirkon kirjoja. Ennakkoon ei voitu tietää, miten laajoja niistä tulisi, sillä eriuskolaisliikkeet olivat saaneet kannattajamääräänsä nähden suhteettoman suurta huomiota (Heininen & Heikkilä 1996, 204–206). Kirjat jäivät verraten ohuiksi (HMA NBA I A 1 1894–1911 ja I C 1 1894–1919). – Valok. Y. Tala 2006.

Tilastollisella päätoimistolla ja kirkollistoimituskunnalla oli todennäköisesti ollut mielessään myös tulevien eriuskolais seurakuntien väestökirjanpito, kun ne olivat vuonna 1888 ryhtyneet ajamaan kirkonkirjojen uudistamista. Tuomiokapitulithan saivat kirkonkirjauudistusta koskevan kirjeen välittömästi sen jälkeen kun eriuskolaislaki oli läpäissyt valtiopäiväkäsittelyn. Siinä vaiheessa ei tietenkään tiedetty, missä määrin uutta lakia käytettäisiin hyväksi, mutta oli ilmeistä, että myös eriuskolais seurakuntien väestökirjanpidon järjestäminen oli edessä.

Väestökirjanpidon uudistussuunnitelma oli ilmeisesti ollut kokonaissuunnitelma, joka oli tarkoitus toteuttaa sekä luterilaisessa kirkossa että eriuskolais seurakunnissa. Kun kaikki hiippakunnat tyrmäsivät tilastollisen päätoimiston ja senaatin suunnitelmat, uudistuksen jäljet jäivät näkyviin vain eriuskolaisten kirjoissa.

Vuoden 1891 aikana senaatti sai käsiteltäväkseen myös anomuksen "Suomen Baptisti-yhdyskunnan" perustamisesta. Sen takana oli pieni joukko eteläpohjalaisia, jotka olivat kotoisin Petolahdelta, Pirttikylästä ja Maalahdelta. Sen lisäksi yhdyskunnan alueeseen kuuluivat myös Korsnäs, Närpiö ja Ylimarkku. Tarkoitus oli perustaa Åmossa-niminen seurakunta Petolahden kuntaan. Säännöissään baptistiyhdyskunta lupasi kirkollisen kirjanpidon osalta noudattaa kaikkia voimassa olevia lakeja ja asetuksia. Senaatti hyväksyi anomuksen ja antoi Petolahden baptistiseurakunnalle luvan aloittaa toimintansa toukokuun alussa 1892 eli neljä kuukautta metodistien jälkeen. Samalla senaatti huomautti, että seurakun-

Födda och döpta i Örmossa baptist församling i				Örmossa församling, Åbo, Åbo län år 1892			
N:o	Namn	Ålder	Öfverflyttad från	Namn	Ålder	Öfverflyttad från	Öfverflyttad till
1	Johan Erik	1870		Anders Johan Erik	1870		Öfverflyttad till Åbo
2	Elis	1870		Anders Johan Erik	1870		Öfverflyttad till Åbo
3	Carl Erik	1870		Anders Johan Erik	1870		Öfverflyttad till Åbo
4	Yngve Erik	1870		Anders Johan Erik	1870		Öfverflyttad till Åbo
5		1870		Anders Johan Erik	1870		Öfverflyttad till Åbo
6		1870		Anders Johan Erik	1870		Öfverflyttad till Åbo

Åmossan baptistiseurakunnan syntyneitten ja kastettujen kirja vuodelta 1892.

Kirjan nimi "Födde och döpta" oli sama kuin luterilaisessa kirkossa, mutta sitä käytettiin baptistiseurakunnassa toisin. Lapsen tiedot merkittiin siihen syntymän perusteella, mutta kastetta koskeva sarake jätettiin tyhjäksi odottamaan mahdollista omakehoitaiseen vakaumukseen perustuvaa kastetta (HMA ÅBA I C 1 1892–1923). – Valok. Y. Tala 2006.

nan jäseniä koskevat luettelot oli tehtävä määrättyjen kaavojen mukaisesti. Huomautuksella tarkoitettiin kaavoja, joita metodistitkin käyttivät.⁶⁸

Pastori Elis Bergroth reagoi senaatin päätökseen ja ilmoitti Vartijassa, että hänen lehtensä tervehti ilolla baptistien eroamista luterilaisesta seurakunnasta, "jotta niillä tienoilla järjestystä kerran aikaansaataisiin". Lisää "järjestystä" saatiin aikaan, kun Kuopion ja Luodon baptistiseurakunnat aloittivat toimintansa vuonna 1893 sekä Vaasan ja Jurvan seurakunnat vuonna 1895.⁶⁹

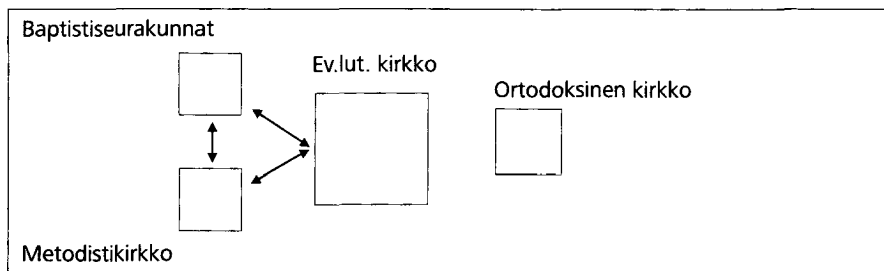
Eriuskolaislain seurauksena väestörekisteriä pitävien uskontokuntien määrä kasvoi metodistien ja baptistien perustaessa omia seurakuntiaan. Vain luterilaisen kirkon, metodisti-episkopaalisen kirkon ja baptistiyhdyskuntien välinen siirtymäliikenne tuli käytännössä mahdolliseksi (kaavio 4.). Luterilaisesta kirkosta eroavalla oli mahdollisuus liittyä joko metodisteihin tai baptisteihin, jos jompikumpi yhteisö suostui ottamaan hänet vastaan. Jos kumpikaan ei huolinut häntä, hän säilyi luterilaisen kirkon jäsenenä, hyväksyipä hän kirkon opit tai ei. Ortodoksinen kirkko otti vastaan käännynnäisiä, mutta ei sallinut jäsentensä erota kirkosta. Kukaan ei saanut olla uskontokunnan ulkopuolella, joten vapaauskois-

68 Senaatin päätös ja Suomen Baptisti-yhdyskunnan järjestyssäännöt. *As.kok* 35/1891; *Heikkilä* 1985, 310–311. *Heikkilällä* Åmossan seurakunnan nimeksi on tullut Örmossa.

69 *Vartija* 1891, 520 Hetken tapahtumista; *As.kok* 45/6.12.1892; *As.kok* 10/27.3.1893; *As.kok* 3/22.1.1895; *As.kok* 16/9.4.1895.

ten ja vapaa-ajattelijoiden ainoaksi olinpaikaksi jäi käytännössä luterilainen kirkko.

Kaavio 4. Väestörekisterin pitäjät vuonna 1892 ja siirtymismahdollisuus uskontokunnasta toiseen eriuskolaislain mukaan.



Siirtyminen uskontokunnasta toiseen jäi eriuskolaislain seurauksena rajalliseksi. Metodistit ja baptistit eivät voineet – kuten ei luterilainen kirkkokaan – erottaa virallisesta jäsenyydestään ketään. Siten esimerkiksi elämällään pahenusta herättänyt baptisti säilyi kirkkokuntansa jäsenenä ilman kirkkollisia oikeuksia, ellei baptistiseurakunta saanut todistusta, että sen jäseneksi kelpaamaton oli katsottu toisessa protestanttisessa uskontokunnassa kelpolliseksi.

Tilastollinen päätoimisto seurasi tarkkaan eriuskolaisseurakuntien perustamista, sillä sen huolena olivat koko maata koskevat tilastot. Vuoden 1891 lopussa se lähestyi kirjeellään kirkollistoimituskuntaa ja anoi oikeutta lähettää väestötilastolomakkeensa myös perustamisluvan saaneille eriuskolaisseurakunnille. Samalla se pyysi toimituskuntaa aina ilmoittamaan päätoimistolle uuden eriuskolaisseurakunnan perustamisesta. Senaatti suostui pyyntöön ja ilmoitti päätoimistolle perustamisluvan saaneet metodisti- ja baptistiseurakunnat.⁷⁰ Tilastollinen päätoimisto osoitti sekä lainkuuliaisuutta että toimeliaisuutta hankkiessaan oma-aloitteisesti virallisen määräyksen tehtävänsä hoitamiseksi.

Ensimmäisten eriuskolaisseurakuntien saatua toimiluvan senaatti lähetti välittömästi kaikille kuvernööreille kirjeen, joka koski uusien seurakuntien väestötauluja. Tilastollinen päätoimisto lähettäisi tarvittavat lomakkeet lääninhallitukselle, jonka tehtävänä oli toimittaa ne eriuskolaisseurakunnille. Vastaavasti eriuskolaisseurakunnan johtaja palauttaisi täytetyt väestötaulut lääninhallituksen kautta tilastolliselle päätoimistolle.⁷¹ Metodistit ja baptistit kytkettiin näin uutena osapuolena tehtävään, jota luterilainen kirkko oli hoitanut 1700-luvun puolivälistä alkaen. Tehtävä oli sama, mutta virkatie erilainen.

Monia etukäteisepäilyjä oli herättänyt kysymys, pystyisikö eriuskolaisseurakunnan johtaja pitämään jäsenluetteloita. Kuvernöörin tehtävänä oli valvoa, että johtaja täytti velvollisuutensa. Jos senaatti kuitenkin huomaisi, ettei tämä kyennyt pitämään jäsenluetteloa ”kelpollisesti”, sen pitäminen siirrettäisiin maallisille viranomaisille.⁷² Jonkun muun kuin luterilaisen papin pitämä väestörekisteri oli

70 TKA LK 451/97 11.12.1891, SK 1/100 10.2.1892; *Georg Luther* on todennut, että väestötilastot oli suunniteltu evankelisluterilaisten seurakuntien kirkonkirjojen mukaan. Tietojen saaminen muilta uskontokunnilta tuotti kuitenkin jatkuvasti ongelmia. *Luther* 1993, 105.

71 *As.kok* 9/10.2.1892.

72 *As.kok* 33/1889 § 3.

Närpiön baptistiseurakunnan viihittyjen kirja vuodelta 1894... Vihittyjen kirjaa pidettiin eriuskolaisseurakunnassa samalla tavalla kuin enemmistökirkoissa. Vihkimisessä ei ollut kyse pelkästä uskonnollisesta toimituksesta, vaan maallisen vallan antamasta oikeudesta huolehtia laillisesta kuulutus- ja vihkimismenettelystä. Aukeaman ensimmäisen parin oli vihkinyt baptisteja vastustanut Närpiön kirkkoherra Viktor Dahlberg ja toisen seurakunnan johtaja, saarnaaja Anders Rausk. Ensimmäisessä tapauksessa kyse oli luterilaisen miehen ja baptistinaisen ja jälkimmäisessä kahden baptistin välisestä avioliitosta. (HMA NBA I C 1. 1894–1919; *Näsman* 1963, 359–362). – *Valok. Y. Tala* 2006.

Suomessa uusi ilmiö, joten sellaiseen suhtauduttiin varauksellisesti ja sen asianmukaiseen pitämiseen kiinnitettiin laissa erityistä huomiota.

Ei ole tiedossa, miten kuvernöörit hoitivat valvontansa, mutta senaatti katsoi tarpeelliseksi suorittaa eriuskolaisten jäsenrekisterien ylivalvontaa. Talvella 1894 kirkollispäällikkö Yrjö-Koskinen teki itse tarkastusmatkan Vaasan seudun eriuskolaisseurakuntiin. Tarkoituksena oli saada selville, miten kyseisten seurakuntien väestörekisterinpito oli onnistunut. Yrjö-Koskisella ei ollut paljoakaan huomautettavaa sen paremmin baptistien kuin metodistienkaan kirjoista. Sen sijaan häntä huolestuttivat vapaakirkolliset, jotka eivät olleet perustaneet virallista yhdyskuntaa. Heidän kastamattomat lapsensa eivät olleet missään rekisterissä. Toinen huolenaihe koski Jurvan ja Laihian baptisteja, jotka eivät olleet järjestäytyneet. Myös heillä oli kastamattomia ja rekisteröimättömiä lapsia.⁷³

Väestökirjanpidollisesti kenttä kirjavoitui eriuskolaislain seurauksena vain vähän, sillä sekä uusien seurakuntien että eriuskolaisten lukumäärä jäi pieneksi. Kymmenkunta vuotta eriuskolaislain jälkeen Suomessa oli metodisteja noin 300. Vastaavana ajankohtana baptisteilla oli maassa kymmenen seurakuntaa, joissa oli 2.800 jäsentä.⁷⁴ Valtiovalta huolehti väestökirjanpidon ohjauksesta ja valvonnasta erityisen aktiivisesti eriuskolaisten kohdalla.

73. *Heikkilä* 1985, 311–312; *Heikkilä & Seppo* 1987, 83.

74. *Haavio* 1965, 134, 142.

7. Kirkonkirjat kirkon asenteiden peilinä 1893–1896

7.1. Esivalta velvoittaa – papisto palvelee

Kirkonkirjojen tunnollinen pitäminen edellytti kirkkoherralta lakien, asetusten ja viranomaisten antamien määräysten hallintaa. Ohjeet kulkivat tuomiokapitulien kautta, jotka toistivat kiertokirjeissään uskollisesti sen, mistä senaatti tai esimerkiksi maaherra halusi muistuttaa papistoa. Maallinen esivalta antoi siten jatkuvasti kirkonkirjojen pitämiseen liittyviä määräyksiä.

Keskeinen ongelma 1800-luvun lopun väestökirjanpidossa oli, kuten jo todettiin, voimakkaasti kasvavan muuttoliikkeen hallinta. Kuntien välinen vuosittainen muuttoliike oli ollut 1880-luvulla yli 40.000 henkeä ja 1890-luvun lopulla se kipusi yli 70.000:een. Kaupungit ja teollisuus vetivät maaseudulta väkeä. Muuttoliikkeeseen liittyi siirtolaiskuume, jonka seurauksena suomalaisia lähti lähinnä Yhdysvaltoihin ja Kanadaan. Esimerkiksi vuonna 1893 lähtijöitä oli yli 9.000. Oman lukunsa muodosti Venäjän muuttoliike. Se ei ollut varsinaista siirtolaisuutta, mutta sitä ei myöskään voitu hallita samalla tavalla kuin suuriruhetinaskunnan sisäistä muuttoliikettä. Sekin koski kymmeniätuhansia suomalaisia. Venäjän passilla emämaassa oleskelevat säilyivät kotiseurakuntansa kirjoissa, mutta muutostietojen saaminen heistä oli hankalaa.¹

Muuttoliikkeen aiheuttamaa väestökirjanpidollista ongelmaa kuvaa se, että hallitus keskittyi vuonna 1898 antamaan muuttoliikettä koskevan asetuksen, vaikka säädöt olivat pyytäneet siltä toimenpiteitä yhdenmukaisuuden aikaansäämiseksi kirkonkirjojen ja henkikirjojen välillä.² Suurin epätarkkuus väestökirjanpidossa koski ilmeisesti juuri paisuvaa muuttoliikettä.

Kirkkoherra eli ”seurakunnan pastori” oli keskeinen henkilö, kun muuttajien tietoja pyrittiin pitämään ajan tasalla. Häntä koskevat määräykset ulotettiin myös eriuskolaisseurakunnan johtajaan. Muuttokirjaa tuli hakea sen seurakunnan pastorilta, missä muuttaja oli kirkonkirjoissa, ja tämän tehtävänä oli antaa se sekä huolehtia siitä, että henkilön muuttooikeesta kuulutettiin kirkossa kahtena sunnuntaina peräkkäin. Muuttajaa ei saanut poistaa kirkonkirjoista, ennen kuin uudesta seurakunnasta oli saatu tieto, että hänet oli otettu siellä kirjoihin.³

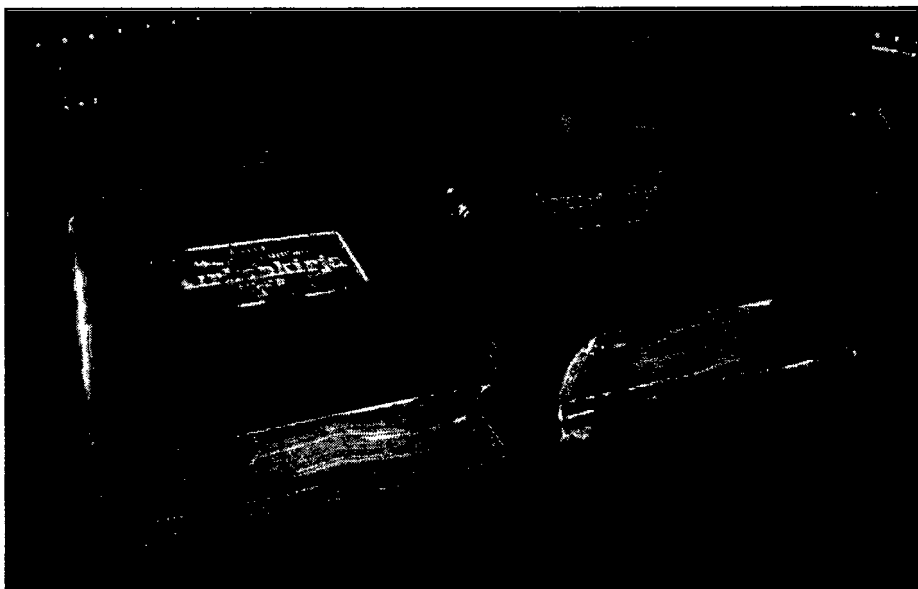
Muuttokirjan antamisessa oli muutenkin oltava tarkka. Jos henkilö ei voinut ilmoittaa uutta seurakuntaa, muuttokirjaa ei saanut antaa. Ulkomaille sai muuttokirjan vain, jos muuttaja oli hankkinut maastamuuttoluvan, eikä ”edusmiehyyden tai isäntävallan alainen” saanut muuttaa ilman edusmiehen tai isännän suostumusta.⁴ Avioaimot ja palvelusväki eivät siten päässeet karkuteille.

1 Porvoon tklin kiertok 184/1850 § 3, 185/1850 § 1, 215/1854 § 1, 216/1854 § 1; Engman 1976, 103, 111–115; Rasila 1982d, 138; Engman 1987, 114; Nieminen 1999, 55–56.

2 As.kok 37/1898 KM:n Armollinen Julistus muuttamisesta yhdestä seurakunnasta toiseen.

3 As.kok 37/1898 § 1; Vastaava säädös, joka koski protestanttisten uskontokuntien välistä muuttoliikettä, oli annettu 1894. As.kok 28/1894.

4 As.kok 37/1898 § 2.



Porin maaseurakunnan rippikirjat 1890-luvulta. Teollisuuskaupunkien imua 1800-luvun lopulla ei voinut enää havainnollistaa myös rippikirjojen koolla. Porin maaseurakunnan väki mahtui kahteen kirjaan 1870-, 1880- ja 1890-luvulla. Kirjojen koot vain kasvoivat: Noin 5 cm paksuista 1870-luvun kirjoista tuli 1880-luvulla 7 cm paksuja ja 1890-luvulla yli 10 cm paksuja. Vastaavasti niiden paino kasvoi vajaan 4 kg:n kirjoista yli 10 kg:n jyhkeiksi sidoksiksi. Kuvan isompi kirja painaa 12,6 kg ja on 12 cm paksu. Kirjojen koosta voi päätellä papiston kansliatyön lisääntymisen. Rippikirjojen kirjoittaminen uudelleen joka kymmenes vuosi vaati yhä enemmän työtä. Lisäksi niiden kuljettaminen kinkereillä tai pelastaminen tulipalosta ei ollut helppoa. – Valok. Y. Tala 2008.

Kirkkoherran ei tarvinnut toimia muuttoliikkeen seurannassa yksin, vaan hän sai tarvittaessa tuekseen lain kouran. Muuttajan oli sakon uhalla vietävä muuttokirja kuukauden kuluessa uuden seurakunnan pastorille. Mikäli niin ei tapahtunut, tällä oli valta vaatia muuttokirja kruunun- tai kaupunginpalvelijan avulla. Näiden velvollisuutena oli pitää myös silmällä, että pastori noudatti tarkasti kirkonkirjoista ja muuttokirjoista annettuja määräyksiä.⁵ Kirkkoherra siis säilytti väestökirjanpitäjänä vanhan virkamiesroolinsa, ja muuttokirjajulistuksen mukaan hänellä oli välilliset poliisin valtuudet. Hänen lähin valvojansakin muuttajien kirjaamisessa oli maallinen virkamies.

Kaikki liikkuvaan väestöön kuuluvat eivät olleet tavallisia muuttajia, sillä maassa kuljeskeli ja oleskeli muitakin kuin suomalaisia. Näitä varten tarvittiin erityissääädöksiä. Esimerkiksi virolaisia ja ”muuta Venäjän maan asujamia” ei saanut merkitä kirkonkirjoihin, ennen kuin he olivat todistaneet asumisoikeutensa Suomessa. Tarkat määräykset oli myös venäläiseen sotaväkeen kuuluvien henkilöiden ja heidän perheittensä kirjaamisesta.⁶

Suomalaisen sotaväenkään kirjoissa pitäminen ei ollut helppoa, sillä se saattoi olla kirjoilla kuka missäkin, kuten keisarin henkikaartiin kuuluvan suomalaisen tarkka-ampujapataljoonan kirkonkirjat paljastivat. Myös Suomen rataverkon rakentaminen näkyi kirkonkirjoissa. Rautatietöihin lähteneillä oli nimittäin mahdollisuus siirtyä sen seurakunnan kirjoihin, jonka alueella työt olivat käynnissä.

5 *As.kok* 37/1898 § 3, 6.

6 *Porvoon tklin kiertok* 115/1842, 198/1852 § 1, 193/1890 § 5 ML, 6.

Jos seurakunta ei kuitenkaan halunnut ottaa ratatyöläisiä kirjoihinsa, nämä säilyivät lähtöseurakuntansa kirjoissa. Työn päätyttyä heidän tuli palata sinne takaisin, jos sattuiivat olemaan hengissä tai kykenivät palaamaan.⁷ Yhteiskunnallinen tilanne – valoineen ja varjoineen – heijastui kirkonkirjojen pitämiseen. Nekin olivat ”liikkeessä”.

Kirkkoherralla oli merkittävä tehtävä myös asevelvollisten kohdalla. Jokaisen vuoden alussa hänellä oli viisi päivää aikaa toimittaa luettelo asevelvollisuusikäisistä nuorista miehistä kutsuntatoimistolle. Kutsuntojen päätyttyä hänen oli tehtävä lyhyt merkintä kirkonkirjaan sotapalvelukseen kelpaavista, kelpaamattomista, toistaiseksi kykenemättömistä ja kutsunnasta pois jääneistä. Sotapalvelukseen hyväksytyistä oli merkittävä arpanumero. Seurakuntaan muuttaneesta asevelvollisesta kirkkoherran oli ilmoitettava kutsuntatoimistolle, samoin Venäjältä palanneesta alle 40-vuotiaasta asevelvollisesta.⁸

Kirkkoherran kutsuntatoimistolle laatima luettelo ei ollut pelkkä nimiluettelo, vaan siihen tuli merkitä jokaisesta nimen ja syntymäajan lisäksi isän nimi, asuinpaikka, rokotus, uskontunnustus, maine, ehtoollisella käynti, virka tai ammatti, luku- ja kirjoitustaito, koulunkäynti ja oppilaitos, mahdolliset ruumiinviat sekä perheen taloudelliset olot. Avioliiton ulkopuolella syntyneestä oli ilmoitettava äidin nimi.⁹ Väestökirjatietojen lisäksi kirkkoherralta edellytettiin laumansa jäsenten henkilökohtaista tuntemusta, sillä perheitten taloudellisesta tilanteesta rippikirjoissa ei ollut mainintaa. Todennäköisesti häneltä vierähti tunti jos toinenkin luettelon laadinnassa.

Alkuvuosi oli luetteloiden tekemisessä ja kirkonkirjojen täydentämisessä kii-reistä aikaa. Aatelisten muutostiedot oli ilmoitettava vuoden alussa ritarihuoneen johdolle, olipa seurakunnassa aatelisia tai ei. Myös taulustolaitos jatkoi entiseen tapaan kirkkoherrojen ja kappalaisten työllistämistä. Taulujen täyttämässä ilmeni kuitenkin ongelmia. Esimerkiksi samat vihkiparit saatettiin laskea useamman kerran vihittyjen joukkoon, eikä sulhasten ja morsianten lukumäärä täsmännyt aina avioliittojen määrään. Tilastollinen päätoimisto joutui kapitulien välityksellä opastamaan papistoa taulujen huolellisessa täytössä.¹⁰

Vuosisadan vaihteessa tilastollinen päätoimisto olisi ollut halukas muuttamaan väestötietojen keräystapaa, sillä tauluyhdistelmät eivät vastanneet enää ajan vaatimuksia. Suurin ongelma oli siinä, että ensiaineisto hukkui yhteenlaskettuihin summiin. Päätoimiston mielestä olisi tullut siirtyä nominatiivisten eli henkilökohtaisten tietojen ilmoittamiseen, jolloin tauluyhdistelmistä olisi voitu luopua. Ruotsissa vastaava muutos oli tapahtunut vuonna 1860 ja siitä oli ollut hyviä kokemuksia. Myös naapurimaan papisto oli tietävästi ollut muutokseen tyytyväinen.¹¹

Päätoimisto tekikin vuonna 1900 tuomiokapituleille ehdotuksen, että Suomessa siirryttäisiin nominatiivisten tietojen ilmoittamiseen. Kapitulit torjuivat kuitenkin ehdotuksen, sillä niiden mielestä muutos olisi lisännyt papiston työtaakkaa ja häirinnyt sen varsinaista tehtävää. Lisäksi papisto oli privilegioiden

7 *Porvoon tklin kiertok* 314 /1868 § 2, 173/1888 § 1, 193/1890 ML, 5; *As.kok* 26/1878 § 52.

8 *As.kok* 26/1878 § 52–53, 34/1882, 2 § 53, 32/1885, 19–20 § 8, 13/1887, 1–2; *Porvoon tklin kiertok* 191/1890 § 3, 193/1890 § 5 ML, 3.

9 *As.kok* 26/1878 § 53.

10 *Ekman* 1860, 182–184; *Porvoon tklin kiertok* 87/1880 § 1, 193/1890 § 5 ML, 3, 9.

11 *Strömmer* 1948, 10.

perusteella vapautettu ehdotettujen luetteloiden antamisesta. Seuraavana vuonna päätoimisto teki vastaavan esityksen hallitsijalle – käytännössä senaatille – joka tiedusteli puolestaan tuomiokapitulien mielipidettä. Kapitulien kanta ei ollut muuttunut vuodessa, joten asia raukesi.¹²

Mahdollisesti tuomiokapitulit tunsivat epäluuloja, ei vain ehdotusta, vaan myös sen tekijää kohtaan, eikä vetoaminen Ruotsin esimerkkiin vaikuttanut välttämättä positiivisesti. Kymmenen vuoden takaiset selkkaukset päätoimiston kanssa tuskin olivat kokonaan unohtuneet. Torjunnassa kapitulit käyttivät vakioarsenaaliaan: papiston työtaakkaa, kutsumukselle vierasta työtä ja privilegioiden takaamaa suojaa.

Koko yhteiskunnan tarpeisiin ei kuitenkaan riittänyt, että kirkkoherra lähetti väestönmuutoksia koskevan taulun tilastolliselle päätoimistolle, vaan piirilääkäritkin tarvitsivat omansa. Lääkintöhallitus olikin laatinut kolme väestötietolomaketta, jotka senaatti oli hyväksynyt. Papisto velvoitettiin täyttämään ne vuosittain, jotta maan sairaus- ja kuolintilastoista saataisiin luotettavia. Lisäksi piirilääkärit saivat papiston lähettämistä lomakkeista tietoja vuosikertomuksiinsa.¹³

Myös maaherran tilannekatsaukset nojautuivat papiston antamiin väestötietoihin. Viipurin läänin kuvernööri oli kirjoittanut tilastuhuolistaan Porvoon tuomiokapitulille jouluaattona 1868. Hänen tuli nimittäin laatia joka viides vuosi kertomus läänin tilasta, minkä vuoksi hän pyysi tuomiokapitulia määräämään, että Viipurin läänin papisto antaisi vuosittain tarkkoja tietoja syntyneistä ja kuolleista asianomaisille maistraateille ja muille kruununpalvelijoille. Tuomiokapituli velvoittikin koko hiippakunnan papiston antamaan kyseiset tiedot pyydettyänsä.¹⁴ Maaherran jouluaaton oivallus johti pysyväismääräykseen Porvoon hiippakunnassa.

Myös nimismiehelle kirkkoherran oli pyydettyä annettava vuosittain luettelo seurakunnasta muuttaneista, ja siitä tuli näkyä paikka, minne henkilö oli ilmoittanut muuttavansa. Määräyksen taustalla olivat kapitulien tietoon tulleet tapaukset, joissa muuttokirjaan ei ollut merkitty uutta seurakuntaa ja muuttajat olivat jääneet kuljeskelemaan vuosikausiksi, ilman että heitä oli merkitty mihinkään kirkonkirjaan tai henkikirjaan.¹⁵

Kaupunkiseurakunnassa kirkkoherran oli kaksi kertaa vuodessa ilmoitettava maistraatille kaikki kuolleet ja holhouslautakunnalle erikseen ne kuolleet, joilta oli jäänyt alaikäisiä lapsia. Maaseurakunnan kuolleet ilmoitettiin puolestaan kihlakunnanoikeudelle ennen käräjien alkua.¹⁶

Viimeistään maaliskuussa kirkkoherran oli laadittava rokotusluettelo edellisen vuoden syntyneistä ja toimitettava se kunnallislautakunnalle. Samaan luetteloon hänen tuli merkitä myös ne henkilöt, joita ei ollut rokotettu. Huhtikuussa hänen oli lähetettävä piirilääkärille luettelo pitäjän mielisairaista.¹⁷

Elokuussa tuomiokapituli sai kirkkoherroilta kansanopetusta koskevan kertomuksen, ja vuodesta 1891 alkaen vastaavan kertomuksen sai myös kouluylihal-

12 *Strömmer* 1948, 10, 13. Kuolintietojen osalta Suomessa siirryttiin nominatiivisten tietojen ilmoittamiseen 1935 ja syntymätietojen osalta 1939.

13 *Porvoon tklin kiertok* 132/1883 § 1, 193/1890 § 5 ML, 16.

14 *Porvoon tklin kiertok* 319/1869 § 4, 193/1890 § 5 ML, 7.

15 *Porvoon tklin kiertok* 192/1851, 193/1890 ML, 7.

16 *As.kok* 32/1864, 4 § 1; *Porvoon tklin kiertok* 193/1890 ML, 7.

17 *Porvoon tklin kiertok* 188/1889 § 6, 193/1890 ML, 7.

litus, tosin vain joka viides vuosi. Oheisesta taulukosta (taulukko 2) ilmenevät ne määräaikaisluettelot, jotka kirkkoherran oli laadittava yhteiskunnallisia tarpeita varten. Sen lisäksi häneltä vaadittiin luetteloja kirkollisia tarpeita varten, niin että vain syyskuulle, lokakuulle ja joulukuulle ei sattunut minkään luettelon määräpäivää.¹⁸ Taulukko perustuu Porvoon hiippakunnan kiertokirjeiden avulla hahmoteltuun kuvaan 1890-luvun alussa. Mikään ei anna aihetta olettaa, että tilanne olisi ollut muissa hiippakunnissa erilainen.

Taulukko 2. Yhteiskunnalliset määräaikaisluettelot, jotka kirkkoherran oli vuosittain laadittava ja lähetettävä. Tilanne 1890-luvun alussa.¹⁹

	Lähetettävä luettelo/kertomus/taulu	Kenelle
Tammikuu	Aatelisten sukutiedot Asevelvoillisten luettelo Luettelo vainajista, joilta jäänyt alaikäisiä lapsia	Lääninrovasti – Tuomiokapituli – Ritarihuoneen johto Kutsuntatoimisto Holhouslautakunta
Helmikuu	Avioliittoon kuulutettujen asiakirjat	Lääninrovasti – Läänin maakonttori
Maaliskuu	Luettelo rokotettavista	Kunnallislautakunta
Huhtikuu	Taulu väestön muutoksista Väestötietoja koskevat luettelot Väkilukutaulu (joka 10. vuosi) Luettelo sairasmielisistä	Lääninrovasti – Tuomiokapituli – Tilastoll. päätoimisto Piirilääkäri Lääninrovasti – Tuomiokapituli – Tilastoll. päätoimisto Piirilääkäri
Toukokuu		
Kesäkuu	Kertomustaulu kansanopetuksesta (joka 5. vuosi)	Lääninrovasti – Tuomiokapituli – Kouluylhallitus
Heinäkuu	Luettelo vainajista, joilta jäänyt alaikäisiä lapsia	Holhouslautakunta
Elokuu	Kertomustaulu kansanopetuksesta	Lääninrovasti – Tuomiokapituli
Syyskuu		
Lokakuu		
Marraskuu		
Joulukuu		

Henkikirjojen poikkeavuus kirkonkirjoista oli jatkuva ongelma. Vuonna 1865 oli annettu asetus ”hengeltä” maksettavasta verosta eli henkirahasta. Samalla oli määrätty, että ”hengille ottamisen” ja kirkonkirjaan merkitsemisen paikkakunnan tuli olla sama. Vuonna 1892 määräystä täsmennettiin siten, että seurakunta määräytyikin sen mukaan, missä henkilö oli henkikirjoissa.²⁰

Varsinainen henkikirjoitusasetus oli annettu vuonna 1878. Sen mukaan henkikirjoituksen eräänä tarkoituksena oli saada tietoa väkiluvusta. Asetuksessa oli oma lukunsa ”lukusija-kirjoista” eli rippikirjoista. Niiden tuli olla ”täydellisesti tehtyinä” ennen henkikirjoitusta. Saadakseen kaikki tarpeelliset tiedot kirkkoherran tuli kutsua perhekunnat koolle kylittäin tai piireittäin. Henkikirjoitusasetuksessa ei voitu suoraan määrätä papiston kinkerienpidosta, mutta papisto ymmärsi muutenkin hoitaa samalla kertaa väen kutsumisen koolle, kinkerit ja

18 *Porvoon tklin kiertok* 126/1883 § 3, 174/1888 § 2, 193/1890 ML, 4, 12–21; *As.kok* 27/1886, 12.

19 Taulukko perustuu Porvoon hiippakunnan papistolle laadittuun muistilistaan. *Porvoon tklin kiertok* 193/1890 § 5 ML, 12–28.

20 *As.kok* 5/1865 § 1–2, 12; *As.kok* 32/ 1892 § 12; *Korhonen* 1999, 72–77.

rippikirjojen tarkistuksen. Kun henkikirjoitusten ajankohta alkoi maaliskuussa ja päättyi kesäkuussa, ei ole pelkkä sattuma, että seurakuntien kinkerikausi osui sitä edeltäviin kuukausiin.²¹ Kirkollinen ja yhteiskunnallinen väestökirjanpito oli sovitettu saumattomasti toisiinsa.

Henkikirjoitusasetus uudistettiin vuonna 1894, mutta kirkonkirjojen ja henkikirjoituksen väliseen symbioosiin ei kajottu. Lukusijakirjat olivat vain muuttuneet asetuksessa kirkonkirjoiksi, ja eriuskolaisseurakunnan johtajat saivat samat velvoitteet kuin luterilaiset kirkkoherrat.²² Henkikirjoitus toimitettiin kunnan osoittamissa tiloissa, mutta siitä oli kuulutettava kirkossa kaksi kertaa. Toimintamiesten kärjessä oli joukko maallisia virkamiehiä: kaupunginviskaalit, poliisikomissaarit, neljännesmiehet, kruununnimismiehet sekä kunnallislautakunnan ja vaivashoitolautakunnan jäsenet. Kirkkoherran paikka oli muuttunut henkikirjoituksen alkuaikojen jälkeen ensimmäisestä viimeiseksi, sillä pappisprivilegioiden mukaan papit eivät olleet ”velkapäät” tulemaan henkikirjoituksiin, vaan heidän tuli ainoastaan pyynnöstä antaa kirkonkirja tai ote siitä henkikirjoittajan käyttöön. Käytännössä papin läsnäolo oli kuitenkin pääsääntö:

Sen tarkastamiseksi, että henkikirjoituksessa annetut ilmoitukset ovat oikeat, ovat seurakunnan kirkonkirjat toimituspaikkaan tuotavat ja pitääköön niitä siinä käsillä seurakunnan kirkkoherra tahi joku muu seurakunnan papeista taikka – – joku kirjojen käyttämiseen täysin perehtynyt henkilö, jonka kirkkoherran tulee siihen toimeen määrätä. Sama velvollisuus on myöskin ei-lutherilaisen seurakunnan johtajalla.²³

Läsnä olleiden virkamiesten oli allekirjoituksellaan vahvistettava henkikirja kuten ennenkin. Asetuksen lopussa säädettiin seuraamuksista, jotka aiheutuivat määräysten laiminlyönnistä tai virheellisistä tiedoista. Virkamiestä uhkaavat rangaistukset lueteltiin rikoslaissa, ja ne olivat edelleen ankarat:

Jos virkamies, hankkiakseen itselleen tahi toiselle hyötyä taikka toista vahingoittaakseen, vastoin parempaa tietoansa on : – – kirkonkirjaan, henkilöluetteloon – – väheellisesti merkinnyt tahi todistanut jotakin, joka voi vaikuttaa toisen oikeuksiin tahi oikeussuhteisiin – – pantakoon viralta ja julistettakoon kansalaisluottamuksensa menettäneeksi sekä rangaistakoon sitä paitse kuritushuoneella – – Joka sellaisen rikoksen tekee ilman sanottua aikomusta, tuomitakoon vankeuteen – –.²⁴

Kahdessa sadassa vuodessa rangaistusasteikko oli kuitenkin teologisesti lieventynyt ja juridisesti yhteiskunnallistunut, sillä sielun autuuden menetyksen sijasta meni nyt pahimmassa tapauksessa virka ja tuli kuritushuonetta. Rikoslain mukaan pappi oli virkamies siinä missä henkikirjoittajakin.²⁵

Myös köyhäinhoidossa valtiovalta tukeutui kirkonkirjoihin. Vuonna 1892 otettiin käyttöön kunnanvaivaisten taulut eli ”luettelot köyhistä, joita hoidettiin kunnan vaivashoito-laitoksessa”. Köyhäinhoitohallituksen oli täytettävä ne vuo-

21 *As.kok* 27/1878 § 1, 4–6 19, 26.

22 *As.kok* 20/1894 § 3, 4–6, 19.

23 *As.kok* 27/1878 § 1–2, 19; *As.kok* 20/1894 § 3, 19.

24 *As.kok* 39/1889, 40:6; *As.kok* 20/1894 § 26, 29.

25 Kahden sadan vuoden takaisesta käytännöstä *Lext* 1979, 271 Manttaalikomissaarin johtosääntö 1693.

sittain yhdessä seurakunnan papiston kanssa. Papiston apu oli välttämätön, sillä ainoastaan kirkonkirjoista löytyivät tarvittavat yhteiskunnalliset tiedot, kuten äidinkieli, luku- ja kirjoitustaito, sielun- tai ruumiinviat, maine ja kärsityt rangaistukset. Köyhyyden syyn ja vaivaisavun alkamisvuoden köyhäinhoitohallitus pysyi täyttämään ilman kirkonkirjoja.²⁶ Seurakunnan ja kunnan rinnakkaiselo sosiaalitoimessa jatkui: köyhät olivat kunnanvaivaisia, mutta heidän rekisterinsä oli seurakunnan hoidossa.

Rikoksenteekijöiden valvontakaan ei ollut mahdollista ilman kirkon väestökirjanpitoa. Kirkkoherra kirjasi 1890-luvulla rikoskirjaan ja rippikirjaan tarkoin tuomareilta ja tuomioistuimilta neljännes- tai puolivuositain saamiensa rikosluetteloiden tiedot sekä kuvernöörien lähettämät tiedot irtolaisuudesta. Hovi-oikeuksien ja senaatin oikeusosaston laatimien rikosluetteloiden virkatie seurakuntiin kulki tuomiokapitulien kautta. Myös kansalaisluottamuksen menetyksestä, vapausrangaistuksen kärsimisestä, ehdonalaiseen vapauteen päästämisestä ja rangaistuksiin liittyvistä määräajoista tuli viipymättä ilmoittaa seurakunnan papistolle. Kirkonkirjoihin tuli merkitä myös muuttokirjoissa mainitut rikokset. Kirkkoherran huolellisuutta kontrolloitiin, sillä hänen oli toimitettava rikosluettelon lähettäjälle todistus siitä, että hän oli vastaanottanut kyseisen luettelon. Eriuskolaisseurakunnan johtaja oli samojen sääntöjen alainen.²⁷

Kirkko seurasi rikoksesta tuomittua myös vankilaan, missä vankilansaarnaa ja toimi sielunhoitotyön ohella vankien luettelonpitäjänä ja kirjoitti heistä papintodistuksia. Jos vanki sattui kuolemaan, siitä ilmoitettiin poliisiin tai nimismiehen välityksellä seurakuntaan. Kirkkoherran tuli silloin huolehtia siitä, että vangin kuolemasta kuulutettiin kirkossa ja samalla kehoitettiin perillisiä ilmoittautumaan vankihuoneen johtokunnalle, jotta he voisivat saada vangin jäljelle jääneen omaisuuden.²⁸ Maallinen esivalta tarvitsi avukseen kirkon väestökirjanpidon sekä sen informaatiokanavan ja pastoraalisen työmuodon, jotta vangin jättämä perintö menisi oikeille henkilöille.

Kirkkoherran tehtävä yhteiskunnallisena väestökirjanpitäjänä korostui kielteisellä tavalla oikeuden polulta hairahtuneen seurakuntalaisen mainetodistuksissa. Vuoden 1886 kirkolliskokoukselle olikin jätetty kaksi anomusta, jotka koskivat sellaisten todistusten antamista. Hämeenlinnan ja Vanajan kirkkoherra Karl Fredrik Öller oli todennut aloitteessaan, että mainetodistusten kirjoittaminen sopi huonosti sielunhoitajan tehtäviin, kun tämän oli pakko asettaa omat seurakuntalaisensa julkisen häpeän alaisiksi vielä kymmenien vuosin kuluttua. Öllerin mielestä kirkon palvelijat tulisi vapauttaa mainetodistusten antamisesta ja jättää kyseinen tehtävä poliisiviranomaisille.²⁹

Toisen aloitteen samalle kirkolliskokoukselle oli tehnyt Iitin rovastikunnan edusmies, vapaaherra Henrik Knut Wrede. Hän oli tarkastellut tilannetta vapautuneen vangin näkökulmasta. Tämä säilyisi mainetodistuksessaan koko elämänsä ajan häväistynä, vaikka hän olisi tahtonutkin aloittaa uuden elämän. Häpeäleiman säilyminen saattoi osaltaan heikentää halua elämäntapojen muuttamiseen.

26 *As.kok* 7/1891 KM:n Armollinen Julistus, koskeva tilastollisia tietoja maan vaivaihoidosta ja liitteenä oleva taulu.

27 *As.kok* 48/1896, 7–10 KM:n Armollinen Asetus papistolle annettavista rikosasiain luetteloista ja KM:n Armollinen Asetus, sisältävä eräitä määräyksiä papiston annettavista todistuksista.

28 *As.kok* 2/1891 KM:n Armollinen Ohjesääntö läänin-vankihuoneille Suomessa § 19, 47.

29 *Kirk.kok ptkL* 1886 Pyyntöesitykset, 21–24.

Wrede ei vaatinut, että papisto vapautettaisiin mainetodistusten kirjoittamisesta, vaan sitä, että vapautuneen vangin todistukseen ei tarvitsisi merkitä tehtyjä rikoksia, jos tämä oli käyttäytynyt tietyn ajan moitteettomasti. Wreden aloite liittyi hänen työhönsä vapautuneiden vankien parissa.³⁰ Wreden anomus jäi kirkolliskokouksessa käsittelemättä, mutta Öllerin radikaalimpi ehdotus kirvoitti hetkeksi edustajien kielet. Sille ei kuitenkaan juuri herunut myötätuntoa.³¹

Kymmenen vuotta ehti kuluä, ennen kuin rikosten merkitseminen papintodistukseen nousi uudelleen puheenaiheeksi kirkon piirissä. Aloite tuli vuonna 1896 Kuopion hiippakunnan pappeinkokoukselta, joka katsoi, että ”kaikenlaisten syytteeseen pantujen rikosten” merkitseminen papintodistukseen oli kohutuutonta sen saajalle.³² Asia tuli ajankohtaiseksi myös toista tietä. Yhteiskunnalliseen lakiin tuli nimittäin saman vuoden lopulla kaksi muutosta, jotka koskivat pappien saamia rikosluetteloita ja heidän kirjoittamiaan todistuksia. Toisen mukaan tuomioistuimet ilmoittaisivat vastaisuudessa seurakuntaan vain rangaistukseen johtaneet tapaukset. Toisen mukaan papin kirjoittamista mainetodistuksista piti nimenomaan ilmetä, nauttikko henkilö kansalaisluottamusta vai ei. Se merkitsi, että papin tuli olla selvillä, oliko kansalaisluottamuksen menettämisaika – enintään 15 vuotta – ehtinyt kuluä loppuun.³³

Kuopion aloite ja yhteiskunnalliset lainmuutokset etenivätkin vuoden 1898 kirkolliskokoukselle kirkkolakivaliokunnan pohdittaviksi. Se katsoi, että kirkkolaki oli uusien asetusten vuoksi joutunut ristiriitaan yhteiskunnallisen lain kanssa, joten kirkkolain tarkistaminen tulisi antaa kirkkolakikomitean tehtäväksi. Komitea valmistikin vuoden 1903 kirkolliskokoukselle mietinnön kirkonkirjapykälän ja papintodistuspykälän muuttamisesta ja pyrki samalla ottamaan huomioon Kuopion aloitteen.³⁴

Kirkkolakikomitea piti periaatteessa luonnottomana, että kirkon tuli pitää rikosluetteloita. ”Kun Jumala antaa synnit anteeksi, niin eihän kirkon pitäisi olla huolenpitäjänä siitä, etteivät ihmiset niitä unohda.” Perustelut kulkivat osittain samoilla linjoilla kuin kirkkoherra Öllerin ja vapaaherra Wreden vuonna 1886. Toisaalta komitea tiesi, ettei kirkkoa voitu vapauttaa rikosluetteloiden pitämisestä, mutta sitä ei myöskään pitänyt pakottaa luettelemaan seurakunnan jäsenten rikoksia pitempään kuin laki edellytti. Kirkon olemukselle vieras tehtävä, häpeäleiman lyöminen johonkin, olikin komitean mielestä rajoitettava mahdollisimman vähiin.³⁵

Komitea halusi sopeuttaa kirkollisen väestökirjanpidon yhteiskunnan senhetkiseen tilanteeseen, eikä kirkolliskokouksella ollut mitään sitä vastaan. Kirkonkirjan perusteella annettuun todistukseen, olipa se muuttokirja, mainetodistus

30 *Kirk.kok ptkL* 1886 Pyyntöesitykset, 68–69; *Antikainen* 2004, 57–61; *Hurskainen* 2004, 83–85; *Karppinen* 2004, 99–118. Wreden perustama vapautuneiden vankien turvakoti, Toivola, oli aloittanut toimintansa Anjalassa heinäkuussa 1886, ja Wrede päiväsi aloitteensa kirkolliskokoukselle saman vuoden syyskuussa. Henrik Wrede oli Mathilda Wreden veli.

31 *Kirk.kok ptkL* 1886 KLvkM, 378–379; *Kirk.kok ptk* 1886, 224–232; *Ingman* 1911, 151–153.

32 *Kuopion ppkptk* 1896, 195; *Ingman* 1911, 153.

33 *As.kok* 48/1896 KM:n Armollinen asetus papistolle annettavista rikosasiain luetteloista; *As.kok* 48/1896 KM:n Armollinen asetus papiston annettavista todistuksista; Kansalaisluottamusta koskeva merkintä poistui virkatodistuksista vasta 1.2.1969. *Suomen Laki* I 1998, RI 206.

34 *Kirk.kok ptkL* 1898 KLvkM n:o 21, 1-2; *Kirk.kok ptk* 1898, 665–667; *Kirk.kok ptkL* 1904 KLKM IV, 38–46; *Ingman* 1911, 153–154, 158–159.

35 *Kirk.kok ptkL* 1904 KLKM IV,39, 44; *Ingman* 1911, 159–160.

tai muu papintodistus ei saanut panna mainintaa rikoksesta, jos se ei enää vaikuttanut saajan maineeseen eikä koventanut uutta rangaistusta.³⁶ Papintodistuspykälän muutos merkitsi, että pappien tuli todistuksia kirjoittaessaan tuntea tarkoin rikoslaki ja osata soveltaa sitä.

Rikosluettelo jäi seurakunnan historiakirjaksi, ja papisto teki edelleen rippikirjoihin, muuttokirjoihin ja papintodistuksiin lain edellyttämät merkinnät. Esittelijäsihteeri Frans Nordlund oli todennut 1890-luvun puolivälissä, että Suomen kirkko oli ”heittänyt päältänsä valtion luonteen” ja päässyt kirkkolakinsa avulla vapaaksi valtion väkevästä syleilystä.³⁷ Väestökirjanpidossa kirkko kuitenkin kantoi päällään valtion luonnetta ja oli edelleen valtion väkevässä syleilyssä.

Rikosten merkitsemisellä kirkonkirjoihin oli myös positiivinen puoli, sillä merkintöjen puuttumisella henkilö saattoi todistaa maineensa puhtauden ja oman yhteiskuntakelpoisuutensa. Novellissaan ”Kauppa Lopo” Minna Canth kuvasi syrjäpoluilla kulkevaa naista, joka omien vaiheittensa keskellä mainosti nuhteetonta miestä: ”Ja hyvä mies onkin. Ei tämmöinen räähkä kuin minä. Papinkirjassakaan sillä ei pidä oleman ei ainoatakaan pilkkua.”³⁸

Kirkkoherra oli ajan tasalla olevien henkilötietojen haltijana merkittävä tekijä suuriruhtinaskunnan sotilas-, sosiaali-, terveys-, muutto-, vero-, kriminaali- ja sivistyspolitiikassa, ja kirkko osoitti väestökirjanpitäjänä kuuliaisuutta esivallalle sekä joustavuutta sopeutua sen jatkuvasti muuttuviin määräyksiin. Jonkin verran sen piirissä keskusteltiin, kuuluivatko kaikki väestökirjanpidon osa-alueet kirkon tehtäviin, mutta keskustelut eivät johtaneet muutokseen. Niin kauan kuin uskontokuntasidonnainen väestörekisterijärjestelmä toimi, sen haavoittuviin kohtiin ei yleisesti kiinnitetty huomiota.

7.2. Viedäänkö kastamattomat kirjoihin vai ei?

Kirkonkirjajärjestelmän toimivuus ei kuitenkaan ollut ongelmatonta, jos alamaiset poikkesivat perinteiseltä tieltä. Järjestelmä oli rakennettu alamaisyhteiskuntaa varten, eikä sen toimivuus kansalaisyhteiskunnassa ollut enää itsestäänselvyys. Niin sanottu ehtoollispakkokysymys sai runsaasti julkista huomiota 1890-luvun alkupuolella. Kiista koski kirkkolaissa olevaa määräystä, jonka mukaan ehtoolisella käynti oli edellytyksenä avioliiton solmimiselle.³⁹ Sen ohessa myös kysymykset kastamattomien rekisteröimisestä ja siviilirekisteristä pulpahtivat esiin. Kirjoittaessaan ehtoollispakosta Vartijaan kirkollistoimituskunnan päällikkö Y. S. Yrjö-Koskinen paljasti samalla, mitä hän ajatteli kastamattomien lasten kuulumisesta kirkkoon:

Onko Herran-ehtoollisen pyhyys sillä edistetty, että se syrjäytetään kirkon opista ja järjestyksestä? Vihdoin, ollaanko valmiina samalla tavoin tekemään toinenkin kirkon sakramenteista ehdon asiaksi ja muuttamaan kirkkolakia siihen suuntaan, että kastamattomat lapset luetaan seurakuntaan kuuluviksi? Jos kirkko tahtoo muuttaa ja muodostella kaikkia niitä säännöksiänsä, jotka toisessa tai toisessa katsannossa saattavat olla muutamille sen piiriin ainoastaan

36 *Kirk.kok ptkL* 1904 KLKM IV, 43.

37 *Nordlund* 1895, 350; *Nordlund* 1896, 285.

38 *Canth* 1953 [1889], 355, 379.

39 Ehtoollispakkokysymyksestä *Nokkala* 1986.

ulkonaisesti kuuluville henkilöille epämukaisia, niin ei ole latitudinarisella väljyydellä mitään rajaa.⁴⁰

Kastamattomien lasten kirkkoon kuulumisen suhteen Yrjö-Koskinen oli ehdottoman kielteisellä kannalla. Kirkkoon ainoastaan ulkonaisesti kuuluville hän ilmeisesti tarkoitti vapaauskoisia ja vapaakirkollisia. Sen sijaan kirkon pitämää rekisteriä Yrjö-Koskinen piti myös yhteiskunnallisena luettelona, ja pappi, jonka tehtävänä oli ”siviililuetteloiden hoito”, oli myös yhteiskunnallinen virkamies. Niin kauan kuin yhteiskunnan ja seurakunnan käsittämä piiri oli ollut sama, ongelmia ei ollut esiintynyt. Yrjö-Koskinen ei nähnyt pappien suorittamaa siviililuettelon hoitamista vastaisuudessakaan ongelmallisena, jos yhteiskunnan ja seurakunnan välinen yhteys säilyisi.⁴¹ Hän jätti kuitenkin sanomatta, mihin kastamattomat lapset tulisi merkitä.

Kirkon piirissä seurattiin tiiviisti eriuskolaistilanteen kehittymistä. Ilmiö oli Suomessa uusi, ja hämmennystä lisäsi sekin, että osa eriuskolaisista jätti kirkon, osa ei. Elis Bergroth levitti omalta osaltaan Vartijassa tietoa sekä baptistien keskuudessa ilmenneestä siveellisestä lankeemuksesta että vapaakirkollisten suorittamista uskovien kasteista. Hän muistutti, etteivät kasteopissa harhautuneet vapaakirkolliset kastaneet lapsiansa eivätkä järjestäneet seurakuntia. Kastamattomat lapset jäivät silloin uskonnollisesti ”irtolaisiksi”, kun heitä ei voitu ottaa mihinkään seurakuntaan, mutta he jäivät irtolaisiksi myös kansallisesti, koska maassa ei ollut siviilirekisteriä. Bergroth ennusti, että vapaakirkollinen liike synnyttäisi ennen pitkää yhteiskunnallisia haittoja.⁴² Hänen tulkintansa mukaan ongelmat aiheutuivat niistä, jotka poikkesivat vallitsevasta käytännöstä ja joiden käyttäytymistä voimassaoleva lainsäädäntö ei tuntenut.

Kysymys siviilirekisteristä nousi yllättävällä tavalla esille Agathon Meurmanin ehtoollispakkoa koskevan kirjasen yhteydessä. Siinä Meurman ehdotti siviiliseurakunnan perustamista niitä varten, jotka eivät voineet hyväksyä mitään maassa olevaa kirkkokuntaa. Siviiliseurakunnan ei tarvitsisi tehdä mitään selkoa uskontunnustuksestaan eikä jumalanpalveluksestaan, mutta silläkin tuli olla johtaja, joka hoitaisi ”heidän siviilirekisterinsä”. Meurmanin mielestä muuttuneet olosuhteet tekivät siviiliseurakunnan ja siviilirekisterin välttämättömiksi. Hän halusi tarjota ehtoollispakon vastustajille mahdollisuuden siirtyä siviiliseurakuntaan ja solmia siviilivioliiton. Silloin kirkko voisi pitää kiinni ehtoollisella käynnistä avioliiton solmimisen ehtona.⁴³

Meurman ei kuitenkaan ehdottanut arvovapaata siviilirekisteriä. Siviiliseurakunnan jäsenluettelonpitäjänä ei olisi valtion virkamies, vaan eriuskolaislain mukaisesti kyseisen seurakunnan johtaja. Siviiliseurakuntakin olisi jonkinlainen seurakunta, vaikka se voisikin olla uskonnollisesti tunnustukseton. Rekisterinpito oli siten sidoksissa uskontokunnan sijasta elämäkatsomukselliseen yhteisöön. Kyseessä ei ollut ehdotus kansalaisrekisteriksi, vaan ehdotus eriuskolaislain laajentamiseksi.

Piispa Johansson oli ehtoollispakkokiistassa eri linjalla kuin Meurman ja hylkäsi ehdotuksen siviiliseurakunnasta. Piispan mielestä ehdotus soti valtion pe-

40 *Vartija* 1893, 374–375 Mitä merkitsee väite: ehtoollispakko on poistettava?

41 *Vartija* 1893, 375 Mitä merkitsee väite: ehtoollispakko on poistettava?

42 *Vartija* 1893, 503 Hetken tapahtumista.

43 *Meurman* 1893, 37–38; *Sirenius* 1954, 307; *Jossas* 1990, 187–190.

rusteita vastaan, ja sellainen eriuskolaislain laajennus olisi ”viimeinen askel” väärään suuntaan. Valtio ei voinut laillistaa uskonnollista piittaamattomuutta, sillä ”siviiliyhdistöt” eivät voineet valvoa kansalaisten uskonnollista kasvatusta. ”Tuulen tupia ei Suomen kansalla ole aikaa rakentaa”, Johansson totesi.⁴⁴ Meurmanin ehdotus siviiliseurakunnasta siviilirekistereineen ei ilmeisesti olisi ratkaissut kastamattomien lasten kirjaamisongelmaa, ellei uskonnollisia laatuvaatimuksia ja kansalaisuutta olisi samalla erotettu toisistaan.

Vapaakirkollinen saarnaaja J. A. Karlberg käsitteli kastamattomien lasten kysymystä Evangelisk Kristendomissa vuoden 1894 alussa. Hän kertasi lainsäädännön periaatteet, joiden mukaan jokaisen oli kuuluttava johonkin uskontokuntaan. Sen vuoksi oli yllättävää, että osa luterilaisista papeista toimi ikään kuin hiljaisesta sopimuksesta vastoin lain henkeä ja kirjainta, kun se kieltäytyi viemästä kirkonkirjoihin kirkon laillisten jäsenten kastamattomia lapsia. Papilla ei ollut oikeutta laiminlyödä omia velvollisuuksiaan, jos vanhemmat laiminlöivät omansa.⁴⁵

Kirkkolain mukaan lasta ei saanut kastaa vastoin vanhempien tahtoa. Siitä ei Karlbergin mielestä kuitenkaan seurannut kastamattomien lasten sulkeminen kirkkokunnan ulkopuolelle niin kauan kuin vanhemmat pysyivät sen jäseninä. Lain mukaan luterilaisten vanhempien lapsi ei voinut siirtyä toiseen yhdyskuntaan, ennen kuin hän oli täyttänyt 21 vuotta, joten ongelma ei rajoittunut vain lapsuuteen. Kirjoittaja piti itsestään selvänä, että papin velvollisuus oli viedä kastamattomat lapset kirjoihinsa. Kantaansa hän perusteli vielä kirkkolain määräyksellä, jonka mukaan vanhempien ja holhoojien tuli kasvattaa lapsensa ja holhottavansa kristillisesti ja antaa tai hankkia heille tarpeellista evankelisluterilaisen opin opetusta. Sen lisäksi papiston tuli valvoa, että opetuskesymyksessä toimittiin kirkkolain mukaan. Karlberg kysyi, miten pappi voi valvoa sellaista, jonka olemassaolosta hänellä ei ollut tietoa tai jonka tietoa ei ollut viety kirkonkirjaan. Papilla piti välttämättä olla kirkonkirjamerkintöihin perustuva täydellinen tieto henkilöiden iästä, syntyperästä ja asunnosta.⁴⁶

Myös yhteiskunnalliset velvoitteet edellyttivät papilta tarkkaa kirjanpitoa. Karlberg mainitsi, että pappi oli velvollinen tekemään asianomaisille viranomaisille selkoa kaikista seurakunnan alueella syntyneistä ja kuolleista ja ilmoittamaan muun muassa vuoden asevelvolliset. Oli selvää, että pappi senkin vuoksi oli velvollinen merkitsemään kirkonkirjoihin kaikki seurakunnan alueella syntyneet, olivatpa he kastettuja tai eivät. Kirjaamisvelvollisuuden laiminlyönti aiheutti arveluttavia sekaannuksia sekä valtiolle että kirkolle. Niiden välttämiseksi seurakunnan jäsenet tuli puolestaan velvoittaa jättämään kirkkoherranvirastoon luotettavat tiedot lastensa syntymästä siinäkin tapauksessa, ettei näitä ollut kastettu, ja papin oli merkittävä tiedot kirkonkirjoihin. Ellei niin tapahtuisi, Suomeen muodostuisi ennen pitkää kansalaisten joukko, joka olisi kaikkien kristillisten yhdyskuntien ulkopuolella. Se ei olisi kirjoissa missään, ennen kuin siviili-

44 Johansson 1894, 147–152; Tiilikä 1940, 250–251; Esko Jossas mainitsee Johanssonin tuominneen Meurmanin ajatuksen siviilirekisteristä valtion perusteiden vastaisena. Itse asiassa Johansson tuomitsi Meurmanin koko ehdotuksen sellaisena, ei vain siviilirekisteriä. Jossas 1990, 191.

45 J. A. K[arlberg], Finska medborgare som icke tillhöra något kristet samfund. EK 2/1894; Karlbergista Mäkinen 1911, 290.

46 KL 1869 § 43; EK 2/1894 J. A. K[arlberg], Finska medborgare som icke tillhöra något kristet samfund.

rekisteri olisi saatu aikaan. Se eläisi elämänsä tärkeimmän kehityskauden poikkeavassa asemassa.⁴⁷

Lopuksi Karlberg totesi, ettei syntynyttä tilannetta voitu ratkaista siten, että kirkolliseen järjestykseen alistumattomat eroaisivat kirkosta. Toisinajattelijat saattoivat olla mihinkään eriuskolaisseurakuntaan soveltumattomia tai heitä oli liian vähän uuden yhdyskunnan perustamiseen. Lisäksi niin kauan kuin kirkkolaki ei sallinut kirkosta erottamista, jokaisella oli halutessaan oikeus pysyä siinä.⁴⁸

Karlbergin kirjoitus oli valaiseva. Hän ei vedonnut kirkkolain kirkonkirjapykälään, vaan etsi perustelunsa muualta: lainsäädännön vaatimuksesta, ettei kukaan saanut olla uskontokunnan ulkopuolella, kirkkolain säätämästä kristillisen kasvatuksen velvoitteesta, kirkkoherran yhteiskunnallisista velvollisuuksista ja siviilirekisterin puutteesta. Hän torjui myös helpolta näyttävän ratkaisun, jota kirkon ja ehkä myös valtion viranomaiset olivat odottaneet ja toivoneet, nimittäin vapaakirkollisten eroamisen omaksi uskontokunnakseen metodistien ja baptistien tavoin.

Kirjoituksesta ilmeni myös syy, miksi omaa yhdyskuntaa ei ollut muodostettu eikä aiottu muodostaa. Kyse ei ollut välinpitämättömyydestä eikä halusta olla ”loiseläjänä” kirkossa, vaan yhdyskunnan muodostamisen vaikeudesta. Vapaakirkollinen liike ei ollut samalla tavalla selvärajainen kuin metodismi tai baptismit, vaan allianssipohjainen virtaus, joka soi mahdollisuuksia erilaisille opillisille korostuksille, myös mahdollisuuden jäädä kirkon sisäiseksi liikkeeksi. Kyse oli enemmän vapaakirkollisesta virtauksesta kuin selkeän identiteetin löytäneestä liikkeestä. Johtavat vapaakirkolliset eivät nähneet siinä vaiheessa mahdolliseksi samanmielisten kokoamista omaksi kirkkokunnaksi.⁴⁹

Oman vastalauseensa kirkollista sakramenttikäytäntöä vastaan esittivät myös tolstoilaiset Arvid Järnefeltin johdolla. Käytännössä se oli samalla protesti kirkkosidonnaista väestökirjanpitoa vastaan. Järnefelt julkaisi vuonna 1894 kirjansa ”Heräämisen”, jossa hän kertoi, miten Leo Tolstoin kirjasta ”Kristuksen opin henki” oli tullut hänen elämänsä käännekohta.⁵⁰

Seuraavana vuonna Järnefelt julkaisi kokoelman kirjoituksiaan nimellä ”Ateisti”. Kirjaan sisältyi vastaus eräälle henkilölle, joka oli onnitellut Arvid Järnefeltiä ja hänen vaimoan tyttären syntymän johdosta ja hienovaraisesti viitannut siihen, että vanhemmat eivät Jumalan sanan mukaan menettelleet oikein jättäessään lapsensa kastamatta. Järnefelt perusteli evankeliumeilla kielteistä tulkintaansa lapsikasteesta ja huomautti, että hän pysyisi vakaumuksessaan seurauksista huolimatta:

Mutta erehtyenko siis, jos sanon, että sama harhakäsitys Jumalasta ja hänen valtakunnastaan on myöskin meillä, jotka uskomme, että semmoinen ulkonainen temppu, kuin lapsen kaste, voi jotain vaikuttaa tuon lapsen sydämessä? – Te voitte sanoa, että näin käsittäen kasteen merkityksen meidän kumminkin olisi pitänyt noudattaa yleistä hyvää tapaa ja myöskin ajatella niitä ikävyyksiä, jotka ehkä tulevat kohtaamaan lasta itseään. Mutta täytyyhän teidän myöntää,

47 EK 2/1894 J. A. K[arlberg], Finska medborgare som icke tillhöra något kristet samfund.

48 EK 2/1894 J. A. K[arlberg], Finska medborgare som icke tillhöra något kristet samfund.

49 Esim. C. Boije kannatti lapsikastetta, mutta Hj. Braxén siirtyi 16.9.1886 aikuiskasteen kannalle. Tampereen allianssikokouksessa 7.–9.7.1886 erilaisista kastekäsityksistä ei keskusteltu. Mäkinen 1911, 142, 219, 249.

50 Järnefelt 1894, 141–165, 189–207; Nokkala 1958, 54–65, 95–97; Ylikangas 1990, 314–317.

että jos meidän mielestämme lasten kaste on Kristuksen opin henkeä vastaan, niin me emme voi muuten menetellä, jos tahdomme pysyä sopusoinnussa tämän opin kanssa.

Niitä on paljon, jotka ajattelevat niin kuin me, – jotka ajattelevat, että jonkunhan täytyy ottaa ikävyydet kärsiäkseen. Kristityt eivät ota muuttuakseen meidän sanoistamme. Ne voivat muuttua vaan teoista.⁵¹

Järnefelt katsoi olevansa samoin ajattelevien esitaistelija, jonka oli teoilla osoitettava vallitsevan käytännön vastakkaisuus Kristuksen opille. Lapset joutuisivat kastamattomina ja kirkonkirjoihin viemättöminä elämässään vaikeuksiin, mutta seuraukset oli kärsittävä, muuten tilanne ei muuttuisi. Järnefelt mainitsi, että samalla tavalla ajattelevia oli paljon. *Heikki Ylikankaan* mukaan Järnefeltin kannattajista tiedetään verraten vähän, eikä *Armo Nokkalankaan* tutkimus ”Tolstoilaisuus Suomessa” anna kattavaa kuvaa kannattajien määrästä. Yksin Järnefelt ei näkemyksineen ollut, mutta eri asia on, miten moni rohkeni hänen tavallaan toteuttaa käytännössä tolstoilaisia ajatuksia. Kastekesymyksessä hän sai seuraajia ainakin Ylihärmän Takaloista.⁵²

Talollinen Matti Edvard Takala kutsuttiin nimittäin kahden varoituksen jälkeen Ylihärmän kirkkoneuvoston ojennettavaksi marraskuussa 1900. Hän oli paikallisen nuorisoseuran johtohenkilöitä, jonka todettiin suosineen ja tyrkyttäneen ”kokemattomille nuorukaisille” kirkon opista poikkeavia käsityksiä. Hän ei ollut antanut kastaa elokuussa syntynyttä lastaan ja ilmoitti pysyvänsä vakauksessaan. Hän sanoi kyllä harrastavansa totuutta ja lukevansa paljon Raamatua, mutta sakramentit olivat hänen mielestään vain ”tempputa”. Kirkkoneuvosto tuomitsi Takalan menettämään oikeutensa olla kummina sekä seurakunnallisen äänioikeutensa ja vaalikelpoisuutensa. Ylihärmän rippikirjoihin on merkitty lyijykynällä Takalan kastamattomista lapsista vain tiedot: ”Ikka -00” ja ”Kessu -03”.⁵³

Järnefeltin tolstoilaisuuteen ei kuulunut poliittinen pyrkimys lainsäädännön muuttamiseen. Siihen tähtäsivät sen sijaan poliittiset puolueet, joiden keskuudessa tapahtui 1890-luvulla liikehdintää samaan aikaan kun Suomen valtiollinen asema kävi uhanalaiseksi. Suomalaisen puolueen sisällä oli kymmenkunta vuotta muhinut jännitys vanhoillisen siiven ja nuorten välillä. Vanhoillisten kallistuksessa myöntövyöpolitiikan kannattajiksi nuoret ryhtyivät perustuslaillisten aatteiden taakse.⁵⁴ Marraskuussa 1894 nuorsuomalainen puolue julkaisi oman ohjelmansa, johon kuului myös sen kirkkopoliittikka. Uusi puolue asettui kansankirkon kannalle. Sitä oli kuitenkin kehitettävä protestanttisuuden periaatteiden mukaisesti: omantunnon vapauden ja vapaan tutkimuksen hengessä. Ehtoollispakko oli poistettava ja suurempi suvaitsevuus oli saatava aikaan kirkon ja ”lohkokuntien” suhtautumisessa toisinajatteleviin.⁵⁵

51 *Järnefelt* 1895, 91–97, 105–107.

52 *Nokkala* 1958, 323–325; *Ylikangas* 1990, 322–329.

53 Kopio Ylihärmän kirkkoraadin kokouksen ptk:sta 18.11.1900 sekä Ylihärmän kirkkoherranviraston laatima selvitys Takaloiden rippikirjamerkinnoista 1884–1905. Yrjö Talan arkisto.

54 Käsitys perustuslaeista oli 1800-luvulla pitkään epämääräinen. Käänteentekeväksi tuli J. Ph. Palménin julkaisu ”Suomen Suuriruhtinaskunnan perustuslait” 1861. Siinä maan perustuslaeiksi katsottiin 1772 hallitusmuoto sekä 1789 yhdistys- ja vakuuskirja. *Jussila* 1969, 59–60, 69, 93, 220, 224, 228; *Jussila* 1987, 103–104.

55 *Borg* 1965, 20–25; *Vares* 2000, 49–51.

Hyväksyttyä ohjelmaa oli edeltänyt viipurilaisen toimittajan, filosofian tohtori Julius Anshelm Lylyn ehdotus, joka oli radikaalimpi ja yksityiskohtaisempi. Lyly vaati täydellistä uskonnonvapautta ja suurempaa suvaitsevuuutta kansankirkon käsitystavasta poikkeavia uskonnollisia mielipiteitä kohtaan, ”vaikka eivät olisikaan saaneet laillista tunnustusta eri kirkkokuntana”. Lisäksi hän vaati ehtoollispakon poistamista, uskonnonopetuksen tekemistä vapaaehtoiseksi ja pappien vapauttamista muista virkatoimista kuin puhtaasti kirkollisista.⁵⁶

Vaatimukset lievenivät tai ne kätettiin varsinaisessa puolueohjelmassa eri nimikkeiden alle, mutta myös siinä pappien suorittama yhteiskunnallisten tehtävien hoito asetettiin kyseenalaiseksi ja vaadittiin suvaitsevuuutta niitä kohtaan, joiden näkemykset poikkesivat kirkon opetuksesta. Yhteiskunnallisia tehtäviä ei yksilöity eikä kirkon näkemyksistä poikkeavia mielipideryhmiä nimetty. Liittyminen ajankohtaisiin ongelmiin oli kuitenkin ilmeinen. Niistä mainittiin päivänpolttava kysymys ehtoollispakosta, mutta Lylyn ohjelmasta voi lukea myös viittauksen vapaakirkollisiin, jotka eivät olleet poikkeavista käsityksistään huolimatta muodostaneet omaa kirkkokuntaa. Kastamattomien lasten kirjaamiskielto oli osaltaan saattanut antaa puolueelle aiheen vaatia papiston yhteiskunnallisten tehtävien siirtämistä toisiin käsiin.

Vaikka lapsikasteen laiminlyönti rajoittui määrällisesti pieneen väestönosaan, se ylitti poikkeuksellisenä ilmiönä hyvin uutiskynnyksen. Ajan ilmiönä se sai vuonna 1895 sijansa myös Minna Canthin viimeisessä näytelmässä Anna-Liisa. Näytelmän päähenkilö valittaa, ettei hänen murhaamansa lapsi päässyt edes siunattuun multa, vaan kuoli kastamatta ja haudattiin metsään. Lapsen isän mielestä siunattuun maahan pääseminen oli yhdentekevää ja hän jatkoi: ”Mitä kastamiseen tulee, niin siitäkään ei mahda olla kovin suurta taikaa, koskapa muutammat lahkolaiset jättävät lapsensa kokonaan kastamatta.”⁵⁷

Kastamattomien ja kirjoihin viemättömien joukko sai lisäväriä ja julkisuutta, kun Nya Pressen kertoi vuonna 1895 nimiä mainitsematta erään kirkkoherran omavaltaisesta menettelystä. Tämä oli kieltäytynyt antamasta papintodistusta yliopistoa varten helsinkiläispojalle, koska tätä ei ollut kastamattomana viety kirkonkirjoihin.⁵⁸ Käsittelen tapausta yksityiskohtaisesti seuraavassa luvussa.

Lehti tarkasteli kastamattomien kirjoihin viemistä periaatteellisena kysymyksenä. Sen mielestä luterilainen papisto oli epäilemättä velvollinen viemään kirkonkirjoihin jokaisen kirkon piirissä syntyneen. Väitettään se perusteli kirkkolain kirkonkirjapykälällä, jonka mukaan kirkon pääkirjaan oli otettava poikkeuksetta kaikki seurakunnan asukkaat. Lisäksi kastettujen kirjaan oli merkittävä kaikki syntyneet ja kastetut, ja myös vieraisiin seurakuntiin kuuluvista syntyneistä ja kastetuista kirkkoherran tuli pitää luetteloa. Kastamaton lapsi kuului samaan kirkkokuntaan kuin hänen vanhempansa, ja kirkkolaki edellytti kastamattomien lasten kirjaamista, sillä kirkkoherran oli määräjän kuluessa muistutettava vanhempia lapsen kastamattomuudesta.⁵⁹

Nya Pressenin mukaan lapset eivät olleet syntymänsä perusteella vain Suomen kansalaisia, vaan he kuuluivat myös samaan tunnustukseen kuin heidän vanhempansa. Suomen kansalaisenhan tuli ehdottomasti kuulua johonkin kris-

56 *Vartija* 1894, 387 Hetken tapahtumista: Nuoren puolueen programmi-ehdotus.

57 *Canth* 1953 [1895], 520; *Havu* 1953, 15.

58 *NP* 146A/ 2.6.1895 Egenmäktigt förfarande af kyrkoherde; *Juva* 1960, 330–331.

59 *NP* 146A/ 2.6.1895 Egenmäktigt förfarande af kyrkoherde.

tilliseen tunnustuskuntaan. Sen vuoksi papiston ehdoton velvollisuus oli merkitä kirkonkirjaan myös kastamaton lapsi niin kauan kuin kirkon pääkirja oli ainoa Suomessa pidetty siviilirekisteri. Kyseessä oli kansalaisyhteiskunnan vaatimus papistolle, lehti totesi.⁶⁰ Nya Pressenin kirjoitus kuvasi myös yhteiskunnan muuttumista. Voimistuva kansalaisyhteiskunta asetti entistä määrätietoisemmin velvollisuuksia myös vallankäyttäjille, ei ainoastaan alamaisille.

Lasten kastamattomuudesta oli siten tullut ilmiö, joka tiedettiin yleisesti ja lasten rekisteröimättömyydestä puolestaan ongelma, joka kasvoi sekä kastamattomien määrän kasvaessa että kastamattomien lasten varttuessa. Ongelmaa pohdittiin myös piispojen kesken marraskuussa 1895. Kokoontumisen yhtenä aiheena nimitäin oli, mihin toimiin kirkollisessa kirjanpidossa oli ryhdyttävä niiden kanssa, ”jotka eivät ole kasteen kautta seurakunnan yhteyteen otetut eivätkä siis oikeastaan kuulu seurakuntaan”. Keskustelussa todettiin, että kastamattomistakin pitäisi olla jokin virallinen luettelo, koska heidän tietojaan tarvittiin esimerkiksi asevelvollisuutta varten. Ei ollut myöskään kirjaa, johon kastamattoman henkilön rikos olisi voitu merkitä. Poliisin pitämää luetteloa kaikista kunnan asukkaista ei pidetty riittävänä, ja vaikka monet papit merkitsivät ”omaksi mukavuudekseen” kastamattomat lapset erityiseen kirjaan, ei sellaisten kirjojen perusteella voitu antaa mitään virallista todistusta. Keskustelussa päädyttiin lopputulokseen, että ”lutherilaisista vanhemmista syntyneet lapset kuuluvat lutherilaiseen seurakuntaan siksi, kunnes vanhemmat ovat ilmoittaneet vakaan päätöksensä olevan sen, etteivät lastaan kasteeseen saata”.⁶¹

Tilanteen vaikeus ja sen yhteiskunnalliset vaikutukset tulivat keskustelussa esille, vaikka huomio kiinnitettiin lähinnä kansalaisvelvollisuuksiin eikä -oikeuksiin. Epävirallinen piispainkokous ei asettanut kastetta ehdottomaksi rajaksi seurakuntaan kuulumiselle, ei myöskään mitään ikärajaa, minkä jälkeen kastamattoman kuuluminen seurakuntaan päättyisi. Rajaksi tuli vanhempien päätös ja ilmoitus kieltäytyä lapsensa kastattamisesta. Vasta silloin seurakuntaan kuuluminen lakkaisi, mutta päätöksessä ei mainittu, mihin kastamattomat lapset kuulsivat vanhempiensa kielteisen päätöksen jälkeen. Mitään kehotusta ei annettu kastamattomien viemiseksi kirkonkirjaan, mutta ei myöskään kirjaamiskieltoa. Jonkinlaista sovittelunhalua piispojen kannanilmaisussa on havaittavissa verrattuna lähes kuusi vuotta aikaisemmin annetun Kuopion kiertokirjeen ehdottomaan kieltoon.

Piispojen lausuma ajatus luterilaisten vanhempien kastamattomien lasten kuulumisesta luterilaiseen kirkkoon perustui ilmeisesti valtio-oikeuden professori Robert Hermansonin kantaan, jonka hän oli ilmaissut valtiosääntöoikeuden luennoilla. Luentomuistiinpanot oli julkaistu pari vuotta ennen piispojen kokoontumista ja niiden mukaan Hermanson oli todennut:

Evankelis-luterilaiseen kirkkoon tulee kaikkien niiden Suomen kansalaisten kuulua, jotka eivät kuulu muuhun laillisesti tunnustettuun uskontokuntaan. Niin kuin olen aikaisemmin esittänyt, meidän lakimme ei tunnusta uskonnonvapautta siinä mielessä, ettei [jokaisella] olisi velvollisuutta kuulua johonkin uskontokuntaan. HM:n 1 §:n mukaan tulisi jokaisen kansalaisen välttämättä kuulua luterilaiseen kirkkoon. Perustuslakiin on tehty muutoksia niiden vuok-

60 NP 146A/ 2.6.1895 Egenmäktigt förfarande af kyrkoherde.

61 Psp.kok ptk 8.11.1895 § 10.

si, jotka ovat vuoden 1781 julistuksen alaisia ja myöhemmin niiden vuoksi, jotka vuoden 1889 eriuskolaislain määräysten mukaan muodostavat toisen kristityn protestanttisen uskontokunnan – –

Tästä seuraa myös, että luterilaisten vanhempien lapset kuuluvat luterilaiseen kirkkoon, vaikka vanhemmat eivät olisikaan vieneet heitä kasteelle. – – heidän lasketaan yhteiskunnallisen lain mukaan ikään kuin kuuluvan luterilaiseen kirkkoon ja olevan kirkollisessa suhteessa sen valvonnan alaisia. Tätä vastaan voitaisiin nyt väittää, että KL 3 § ei tunnusta luterilaisen kirkon jäseneksi ketään muuta kuin sen, joka pyhän kasteen sakramentin kautta on otettu – – kirkon yhteyteen – – Mutta tämä tarkoittaa vain sitä, että niillä, joita ei ole kastettu, ei ole mitään oikeuksia kirkossa. Se taas, ettei kirkko tunnusta sellaisille henkilöille mitään oikeuksia, ei muuta sitä, että heitä muuten, yhteiskunnallisen lain nojalla, käsitellään ikään kuin he olisivat luterilaisen kirkon jäseniä.⁶²

Runsas puoli vuotta epävirallisen piispainkokouksen jälkeen Nya Pressen nojautui samoihin Hermansonin luentoihin, kun se keväällä 1896 viittasi vuodentakaiseen helsinkiläispojan tapaukseen. Lehti piti laittomana, että osa papeista kieltäytyi viemästä kirjoihin luterilaisten vanhempien kastamattomia lapsia. Asia sai entistä vakavamman luonteen, kun Kuopion tuomiokapituli oli katsonut sellaisen menettelyn lailliseksi.⁶³

Nya Pressen viittasi professori Hermansonin luentoihin, joiden mukaan luterilainen tunnustus oli katsottava maan uskonnoksi. Sen vuoksi evankelisluterilaiseen kirkkoon kuuluivat kaikki ne Suomen kansalaiset, jotka eivät kuuluneet johonkin toiseen laillisesti hyväksytyyn uskontokuntaan. Suomen laki ei tuntenut uskonnonvapautta siinä mielessä, että uskontokuntaan kuulumattomuus olisi ollut mahdollista. Hallitusmuodon ensimmäinen pykälä oli edelleen voimassa, vaikka eriuskolaisille oli suotu siitä poikkeus. Luterilaisten vanhempien lapset kuuluivat siten luterilaiseen kirkkoon, vaikkeivät vanhemmat olleet heitä kastattaneet. Kastamattomuudesta seurasi vain kirkollisten oikeuksien menettäminen.⁶⁴

Lehti palautti mieleen myös vuodentakaiset perustelunsa kirkonkirjoista Suomen ainoana siviilirekisterinä. Kirkon rekisterin yhteiskunnallista luonnetta kuvasti muun muassa henkikirjoituksen, perintö- ja rikosasioiden sekä asevelvollisuuden ja tilastotietojen nojautuminen kirkonkirjoihin. Lehti vyörytti esille kirkonkirjojen yhteiskunnallisen ulottuvuuden ja kysyi, kuka oli vastuussa oikeudenmenetyksistä ja muista seurauksista, jotka aiheutuivat kirkonkirjojen puutteellisista merkinnöistä.⁶⁵

Kaikilla papeilla ei ollut Nya Pressenin tietojen mukaan yhdenmukainen käytäntö, sillä osa luterilaisista papeista oli vienyt kastamattomia kirkonkirjoihin. Lehteä oli närkästyttänyt, kun Helsingin virkaa tekevä kirkkoherra oli poistanut kirkonkirjoista kastamattomat lapset, jotka varsinainen kirkkoherra oli niihin aikanaan vienyt. Helsingin myötämielisellä kirkkoherralla lehti tarkoitti Porvoon

62 *Hermanson* 1893, 526–527.

63 *NP* 142/ 28.5.1896 Prästerskapet och kyrkoböckerna.

64 *Hermanson* 1893, 526–527; *NP* 142/ 28.5.1896 Prästerskapet och kyrkoböckerna; *Juva* 1960, 331.

65 *NP* 143/ 29.5.1896 Prästerskapet och kyrkoböckerna.

tuomiokapitulin asessorina toimivaa A. W. Lyraa ja hänen viransijaisellaan kap-palaista Frans Ludvig Bengelsdorffia.⁶⁶

Kastamattomien kirjaamisongelma puhutti myös vapaakirkollisia. Heidän ää-nenkannattajansa Evangelisk Kristendom kertoi vapaan sisälähetyksen kesäkuus-sa 1896 Turussa pitämästä vuosikokouksesta ja referoi Edvard Björkenheimin ja J. A. Karlbergin esitelmiä. Björkenheim oli selvittänyt vapaakirkollisten suhdet-ta valtionkirkkoon ja Karlberg kastamattomien lasten kirjaamisongelmaa. Oman liikkeen sisäisissä kiistoissa Björkenheim oli sanonut edustavansa maltillista lin-jaa. Hänestä oli valitettavaa, että kirkko oli työntämässä vapaakirkollisia pois kir-kosta kajoamalla heidän lapsiinsa. Laki edellytti, että jokaisen Suomen alamaisen oli kuuluttava johonkin uskontokuntaan. Myös eriuskolaisten lasten tuli kuulua vanhempiensa kanssa samaan uskontokuntaan. Kastamattomien lasten vanhem-mat halusivat pysyä kirkossa ja maksaa veronsa, mutta he eivät voineet oman-tunnon syistä viedä lapsiaan kasteelle. Ilman lasten omaa syytä heiltä vietiin kalliit kansalaisoikeudet ja he joutuivat kansakoulusta alkaen sorron kohteeksi. Björkenheimin mainitsemista epäkohdista huolimatta vuosikokous oli päättänyt olla katkaisematta ulkonaista sidettä kansankirkkoon.⁶⁷

Karlberg oli puolestaan kysellyt, oliko jotakin tehtävissä, että papisto saatai-siin viemään kastamattomat kirjoihin. Vaikka kaste oli edellytyksenä luterilaisen kirkon jäsenyydelle, papin oli silti vietävä kastamattomat kirjoihin, jotta hän tie-täisi, milloin lapsi oli kuuden viikon, milloin seitsemän vuoden vanha. Kirkkolain mukaan kirkkoherran oli muistutettava kuuden viikon ikäisen lapsen vanhempia tämän kastamisesta ja seitsenvuotiaan vanhempia lapsen opetusvelvollisuudesta. Kirkonkirjapykäläkin edellytti kaikkien ”seurakunnan asukkaiden” merkitsemis-tä kirkonkirjaan. Mitään uutta lainsäädäntöä ei tarvittaisi. Tarvittiin ainoastaan voimassa olevan lain johdonmukaista tulkintaa ja noudattamista. Mitä vapaakir-kollisten vanhempien sitten pitäisi tehdä? Heidän tuli tehdä laillisessa järjestyk-sessä valitus papiston menettelystä ylemmälle viranomaiselle eli senaatille.⁶⁸

Vetoaminen kirkonkirjapykälään, johon myös Viktor Heikel ja Nya Pressen olivat turvautuneet, oli kiistanalainen perustelu. Kirkkolain pykälässä 146 mää-rättiin kirkon pääkirjaan merkitsemään ketään erottamatta kaikkien seurakun-nan asukkaitten (invånare) henkilötiedot. Saman pykälän lopussa todettiin kui-tenkin, että kyse oli seurakunnan omien jäsenten (medlemmar) merkitsemises-tä.⁶⁹ Karlberg viittasi pykälän alkuun, mutta jätti mainitsematta sen lopussa ol-leen rajauksen. Säädöksen sanavalinnat eivät olleet täsmällisiä ja antoivat aiheen erilaisille tulkinnoille.

Nya Pressenissä virinnyt keskustelu jatkui Uuden Suomettaren palstoilla Agathon Meurmanin ja piispa Johanssonin välisenä sananvaihtona. Meurman oli kimpaantunut Hermansonin ajatuksesta, että luterilaisten vanhempien kas-tamattomat lapset kuuluisivat kansalainsain nojalla luterilaiseen kirkkoon ja kir-joitti lehteen nimimerkillä ”Pappi-paran puolesta”:

Velvoitettakoon siis papistoa pitämään siviilirekisteriä kastamattomistakin, sil-lä mihin ei voida meidän maassa papistoa nöyryyttää, mutta ei ennen kuin on

66 NP 143/ 29.5.1896 Prästerskapet och kyrkoböckerna; *Tiensuu* 2005a, 335.

67 EK 6/1896 Vår ställning till statskyrkan.

68 EK 6/1896 Kan och bör någonting göras för att odöpta barn måtte af presterskapet bokföras?

69 KL 1869 § 146; *KyrkoL* 1869 § 146.

selvällä asetuksella määrätty millä tavoin on todistettava kastamattoman lapsen olemassaolo, hänen vanhempansa, hänen syntymäpäivänsä ja -vuotensa. Ainoastaan silloin voi pappi panna niitä kirjoihin, tosin ei luterilaisen seurakunnan kirkonkirjoihin, mutta onhan paperia ja kirjoja monenmoisia.⁷⁰

Piispa Johansson piti Meurmanin kirjoitusta epäasiallisena ja totesi, että siviiliavioliiton tullessa hyväksytyksi papin täytyisi pitää eri luetteloja näitäkin kirkon jäseniä varten. Mitä taas tuli kastamattomiin lapsiin, hekin kuuluivat piispan mielestä vielä kirkkoon niin kauan kuin vanhemmat olivat kirkon jäseniä ja papistolla tulisi olla tietoa näistä lapsista. Heitä ei kuitenkaan voinut merkitä kirkonkirjoihin yksityisten tiedonantojen perusteella, etteivät kirkonkirjat ”joutuisi häiriöön”. Papintodistuksen, jonka pappi joutui laatimaan, tuli olla luotettava. Sellaista ei voinut silloisessa tilanteessa kirjoittaa kastamattomasta lapsesta, joten ”vasituinen säännös olisi tarpeen”. Piispa jatkoi:

Kun kastamattomatkin lapset kuuluvat kirkkoon, on se johdonmukaista, että pappi pitää niitä jonkunlaisissa kirjoissa, kunnes ne kastetaan ja ilmoitus näistä on annettava lain määräämään tapaan. Mutta jos ei lapsia pitemmän ajan kuluessa kasteta, on tarpeen, että tämmöiset joutuvat johonkuhun siviililuetteloon, jonka joku valtion virkamies on hoitava. Kirkkolakiin olisi siis muutos tarpeen – – En ole minäkään sitä mieltä, että meidän tulisi koettaa saada kirkosta pois kaikki, jotka eivät Kristuksen seurakuntaan kuulu. Ne, jotka tahtovat rauhassa elää kirkon helmassa, ovat kirkon piirissä hoidettavat ja kasvatettavat. Sopua ja yhteyttä tulisi kansankirkon pyytää saada aikaan.⁷¹

Johansson ja Meurman olivat yksimielisiä, ettei kastamattomia lapsia tullut viädä kirjoihin pelkän ilmoituksen perusteella ilman tarkempia säädöksiä, mutta eri mieltä näiden kirkkoon kuulumisesta ja luettelon pitämisestä. Meurman jatkoi keskustelua Johanssonin kanssa ja kyseli, säilyikö kastamaton kirkon jäsenenä vielä vanhempiensa kuoltua ja olivatko tämän kastamattomat lapsetkin vielä kirkon jäseniä. Meurmanin mielestä se, joka ei noudattanut kirkon vaatimuksia, oli luopunut kirkosta, mutta valtion jäsen hän oli. Sen tähden kastamattomat tuli antaa ”valtion haltuun”, ja sen oli valvottava heidän siveellisyyttään ja kansalaisoikeuksiaan.⁷²

Meurmanin ehdottama valtion luettelo oli ilmeisesti eri asia kuin hänen aikaisemmin ehdottamansa siviiliseurakunnan rekisteri. Keskustelu Johanssonin kanssa jatkui ilman yhteisymmärrystä, vaikka piispa tarkensikin ajatuksiaan:

Kun meillä on se peruste voimassa, ettei kukaan voi uskonnollisena löysäläisenä olla, vaan että jokaisen tulee kuulua johonkin uskontokuntaan, niin kuuluvat niiden vanhempain lapset, jotka ovat kastamattomia, kirkkoon, jos vanhemmat ovat kirkon jäseniä, mutta kirkon jäseniksi tulevat lapset kasteen kautta. Kastamattomat lapset eivät siis ole kirkon jäseniä eikä heillä ole kirkon jäsenen oikeuksia, vaikka he jollain tavalla kuuluvat kirkkoon – – kirkko ei voi tuomita niitä epäkristillisiksi, jotka myöhemmin kastattavat lapsensa, mutta se

70 US 135/ 13.6.1896 Kastamattomat ja luterilainen kirkko; *Juva* 1960, 331; *Jossas* 1990, 192.

71 US 157/ 10.7.1896 Ehtoollispakko ja siviiliavio; *Juva* 1960, 331–332; *Jossas* 1990, 192–193.

72 US 166/ 21.7.1896 Tulevaisuuden luterilainen kirkko; *Jossas* 1990, 193.

pitää täydestä syystä kiinni lapsikasteesta ja sen täytyy vaatia kastetta kirkon jäsenyyden perusteeksi.⁷³

Meurman löysi jälleen piispan kirjoituksesta ruotimisen aihetta. Pääongelma oli siinä, sallittiinko kirkossa uskonnollista ”löysäläisyyttä” vai tuliko se siirtää kirkon ulkopuolelle. Johansson salli Meurmanin mielestä löysäläisyyden jäävän kirkon piiriin, hän itse taas halusi siirtää sen pois kirkosta. Johanssonin näkemykseen ”jollakin tavalla kirkkoon kuulumisesta” Meurman suhtautui ivallisesti:

Tulevaisuuden kirkkoon kuuluvat siis ”jollakin tavoin”, vaikka ei kirkon jäseninä, kastamattomat, rippikoulussa ja ehtoollisella käymättömät ihmiset – Pidämme parempana, että senkaltaiset ”totuuden etsijät” eroavat kirkosta ja muodostavat siviiliyhteyksiä valtion valvonnan alla kuin että ne ja heidän kanssaan kastamattomat ja ripillä käymättömät, joiden on mahdoton avioliittoa rakentaa, kuuluvat ”jollakin tavoin” kirkkoon.⁷⁴

Oman värinsä keskusteluun antoi kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteeri Frans Nordlund Vartijassa. Hän mainitsi aikaisemmin ennustaneensa, että kastamattomat tulisivat aiheuttamaan häiriötä kirkon piirissä. Ennustus oli toteutunut, sillä pakanakansa kolkutteli jo Suomen kirkon ovea. Ongelman pääaiheuttaja oli vapaakirkko, joka ei halunnut noudattaa eriuskolaislakia vaan käyttäytyi kuin maantierosvo ja vei julkisesti kaiken, minkä sai. Se oli luterilaisen kirkon sisällä kuin ”sisikuntamato vieraassa elimistössä”. Luterilaisen kirkon arvoa alentavaa olivat Nordlundin mielestä olleet myös professori Hermansonin luennoissaan esittämät ajatukset, joihin Nya Pressen oli vedonnut. Papistoa ei voitu hallitusmuodon nojalla velvoittaa pitämään kirjaa kansalaisista, jotka eivät kuuluneet luterilaiseen seurakuntaan. Papistolla ei ollut milloinkaan ollut velvollisuutta pitää kirjaa kastamattomista tai muuten kirkkoon kuulumattomista. Kirkkolakiin vedoten Nordlund todisti: ”Kastamaton ei kuulu kirkkoon, vaikkapa hän olisikin lutherilaisista vanhemmista syntynyt. Niin on kirkon laki.”⁷⁵

Nordlund ihmetteli, mistä oli peräisin ajatus, että kirkko olisi sellainen ”romukätkö”, johon kuuluisivat kaikki muihin uskontokuntiin kuulumattomat, koska sellaista ei säätänyt kirkon eikä valtion laki. Kirkonkirja oli yhteiskunnallisesta käytöstä huolimatta seurakunnan jäsenluettelo :

Ja seurakunnan jäsenten luettelo se edelleen on, vaikkapa myöhemmin siihen yhteiskunnallisia tarkoituksia varten on lisätty sareke rokotettuja varten, kirjoitustaidon ja muistutusten merkintää varten, ja vaikkapa valtion on mukavata käyttää sitä hengillepanon tarkistamiseksi y. m.⁷⁶

Esittelijäsihteeri oli seurannut keskustelua myös Uudessa Suomettaressa. Hän yhtyi Meurmanin ajatuksiin eikä pitänyt oikeana kuten Johansson, että luterilainen pappi pitäisi edes väliaikaisesti luetteloita kastamattomista, koska siitä syntyi puhtaasti ”siviilinen rekisteri”. Nordlundin mielestä olisi luonnotonta panna uskontokunnan palvelija tekemään ”puhtaasti maallista askaretta”. Suomessa ei

73 US 180/ 6.8.1896 Tulevaisuuden luterilainen kirkko.

74 US 185/ 12.8.1896 Uskonnollisesta löysäläisyydestä.

75 Nordlund 1896, 273–281.

76 Nordlund 1896, 281–283.

voitu seurata Ruotsin esimerkkiä – panna papisto kirjaamaan kastamattomia – koska kirkon ja valtion suhde oli Suomessa erilainen kuin Ruotsissa. Valtiovalta saattoi kyllä Suomessakin kirkkolain perusteella määrätä kirkon pitämään jäsenistään myös muita luetteloita kuin kirkkolain mainitsemia, mutta siviilirekisterin pitäjäksi pappia ei voitu panna ilman kirkolliskokouksen suostumusta. Nordlund totesi, etteivät kirkon ja valtion piirit peittäneet enää Suomessa toisiaan ja kirkko oli ”heittänyt päältänsä valtion luonteen”, mikä sillä oli ollut valtionkirkkojärjestelmän aikana. Kun Nordlund siirtyi puhumaan siviilivioliitoista, hän päätyi myös ajatukseen siviilirekisteristä:

Etä siviilitavalla solmitut avioliitotkin merkitään siviilirekisteriin, jota pitää siviilivirkamies, on itsestään selvä. Tämä voipi olla ensimmäisenä alkuna siihen että laitetaan siviilirekisteri kaikkia valtion alamaisia varten. Mutta siitä ei olisikaan kirkolle haittaa, vaan päinvastoin hyötyä, koska papit siten pääsisivät paljosta vaivannäöstä ja saisivat tilaisuutta ja aikaa enemmän hoitaa seurakuntiansa ja taistella epäuskkoa, pahetta ja eriuskolaisia vastaan.⁷⁷

Vajaassa kymmenessä vuodessa Nordlundista oli tullut siviilirekisterin kannattaja. Vuonna 1888 hän oli vielä pelännyt vähäisintäkin siviilirekisterin alkua. Nyt hän olisi ollut valmis ulottamaan sen vähitellen koko kansaa koskevaksi.

Myös Nya Pressen katsoi, että koko kansaa koskeva siviilirekisteri saataisiin ennemmin tai myöhemmin uskonnonvapauden laajetessa ja siviilivioliiton tullessa voimaan, mutta sen aika ei ollut vielä. Sitä ennen olisi jollakin tavalla järjestettävä sellaisten henkilöiden kirjaaminen, joita oli liian vähän oman uskontokunnan muodostamiseen.⁷⁸

Vähänkyrön kappalainen Matti Tarkkanen, joka oli toiminut merimiespappina San Franciscossa, kirjoitti puolestaan Uudessa Suomettaressa siviilirekisteristä, joka ennen pitkää toteutuisi. Hänen mielestään lainsäädäntöä oli kehitettävä siihen suuntaan, että kirkosta saisi erota ”tarvitsematta ilmoittaa mitään uskonnollista yhdyskuntaa”. Agathon Meurman kommentoi Tarkkasen kirjoituksia Vartijassa ja tulkitsi Tarkkasen ja hänen päässeen siinä suhteessa yksimielisyyteen, että molemmat antaisivat ”julkijumalattomille, mutta semminkin teoreettisille uskonnonkieltäjille” mahdollisuuden erota kirkosta. Heitä varten olisi Meurmanin mielestä pidettävä siviilirekisteriä ja hyväksyttävä siviilivioliitto.⁷⁹ Tarkkasen ajatus siviilirekisteristä saattoi perustua hänen kokemuksiinsa Uudella mantereella.

Vartijan ja Nya Pressenin kirjoituksia seurattiin myös Evangelisk Kristendomin toimituksessa. Esittelijäsihteeri Nordlund oli jo aikaisemminkin kehottanut vapaakirkollisia eroamaan kirkosta, ja nyt hän oli katsonut vapaakirkon tulleen tienhaaraan, jossa sen oli tehtävä valinta. Lehden mukaan Nordlund oli sanonut vapaakirkollisia tarkoittaen: ”Minkä teette, se tehkää pian.” Vapaakirkollisten ohjelman kirjoittaja F. W. Lönnbeck vastasi Nordlundille ja ilmoitti, ettei vapaakirkko ollut tienhaarassa, vaan tienhaaraan oli tullut kirkko, jonka oli valittava

77 Nordlund 1896, 283–285, 291; Vartija 1896, 141–143 Frans Nordlund, Lutheruksen kirkkopolitiikki; Juva 1960, 332–333.

78 NP 220/ 15.8.1896 Dissenterlagen.

79 US 191-193/ 19.8.–21.8.1896 M[atti] T[arkkanen], Kirkollisia parannusehdotuksia I–III; Vartija 1896, 418–419 Kirkollisten parannusehdotusten johdosta; Kansanaho 1983, 95–99; Jossas 1990, 194.

joko vainoaminen tai parannuksenteko, paatuminen tai reformaatio. Kirjoituksessaan Lönnbeck katsoi, että jokainen, joka ei ollut eronnut luterilaisesta kirkosta, kuului lapsineen sen opetuksen piiriin. Myös seurakunnan jäsenten kastamattomien lasten tuli saada kirkon opetusta. Kirkolta pyydettiin vain kyseisten lasten merkitsemistä kirkonkirjaan ja huolehtimista heidän opetuksestaan. Samalla Lönnbeck ihmetteli epäjohdonmukaisuutta, mikä vallitsi kaste- ja opetuskäytännössä lähetyskentän ja kotimaan välillä.⁸⁰

Lönnbeck toisti vapaakirkollisten ohjelmassa olleen ehdotuksen, että papiston kirjanpitovelvollisuus siirrettäisiin valtiolle, joka järjestäisi yleisen siviilirekisterin maan asukkaista. Jonkin aikaa hänen mielestään oli näyttänytkin siltä, että kirkollistoimituskunta myöntyisi ehdotukseen. Nyt hänestä tuntui, että esittelijäsihteerin kuvaama siviilirekisteri rajoittuisi vain luetteloksi kastamattomista lapsista. Siitä tulisi eräänlainen ”mustakirja”, johon pantaisiin kaikki ”kristinuskon piiristä lähteneet henget”. Lönnbeck ei uskonut yleisen mielipiteen hyväksyvän sellaista. Jos siviilirekisteri sitä vastoin käsittäisi kaikki maan asukkaat, siitä koituisi kirkolle itselleen todellinen helpotus. Toisaalta valtio ei voinut sallia, että osa sen kansalaisista jäisi ilman uskonnollista kasvatusta, minkä vuoksi kaikkien lasten – olivatpa heidän vanhempansa kirkosta eronneita tai eivät – tuli saada kristinopin opetusta. Lönnbeck vetosi käsitystensä tueksi myös piispa Johansonin kuvaukseen kansankirkon olemuksesta ja piispa Råberghin toivomukseen muuttaa kirkon järjestystä siten, ettei vapaakirkollisten tarvitsisi erota kirkosta.⁸¹ Todennäköisesti Lönnbeckillä ei ollut niinkään huoli vapaakirkollisten lasten luterilaisesta opetuksesta eikä kirkon työn helpottamisesta kuin kastamattomien kirjoihin viemisestä. Opetus oli vain kirkkolaista löytynyt määräys, jonka perusteella saattoi vaatia lasten rekisteröimistä. Kaikki mahdolliset taisteluaset oli otettava käyttöön, koska niitä oli vähän.

7.3. Walter Alfred Heikelin opintie katkeaa

Nya Pressen oli parikin kertaa käsitellyt nimettömänä kastamattoman helsinkiläispojan tapausta, mutta esittelijäsihteerin Frans Nordlund ilmoitti sumeilematta Vartijassa vuonna 1896, että kyse oli voimistelun yliopettajan Viktor Heikelin pojasta.⁸²

Walter Alfred Heikel oli hyväksytty ylioppilastutkintoon kuuluvissa kokeissa, mutta hän ei voinut saada tutkintotodistusta eikä kirjoittautua Helsingin yliopistoon, koska häneltä puuttui papintodistus. Vanhemmat Viktor ja Hanna Heikel olivat kirjoilla Helsingin seurakunnassa, mutta perheen lapsia ei ollut kastettu. Kirkkoherranvirkaa hoitava F. L. Bengelsdorff oli lokakuussa 1895 antanut todistuksen, jossa hän mainitsi, ettei yliopettaja Heikelin ja hänen vaimonsa lapsia ollut merkitty Helsingin seurakunnan kirkonkirjaan, koska heitä ei ollut kasteessa

80 *Vartija* 1896, 375, 379 Frans Nordlund, Suoritusta vapaakirkon kanssa; *EK* 12/1896 F. W. L[önnbeck], Vid skiljövågen II.

81 *EK* 12/1896 F. W. L[önnbeck], Vid skiljövågen II.

82 *Nordlund* 1896, 274–275. *Nordlund* puhui voimistelun yliopettajan F. Heikelin pojasta. Kyseessä oli V. Heikel, jonka etunimet olivat Frans Viktor, mutta puhuttelunimi Viktor.

otettu kirkon yhteyteen. Sen vuoksi kirkkoherranvirasto ei voinut antaa heistä papintodistusta.⁸³

Heikelien kastamattomat lapset oli kuitenkin merkitty 1870-luvulla Helsingin rippikirjan huomautussarakkeeseen ja siirretty sieltä vastaavaan kohtaan 1880-luvun kirjassa. Merkintöjä oli kartutettu vuoteen 1889 saakka sitä mukaa kuin lapsia oli syntynyt. Lopulta kaikki Heikelin perheen seitsemän elossa olevaa lasta oli merkitty rippikirjan huomautussarakkeeseen nimi- ja syntymääikatie-toineen. Jokaisen kohdalle oli kirjattu myös tieto kastamattomuudesta. Jossakin vaiheessa kaikki tiedot oli viivattu yli lukuun ottamatta merkintää: ”Obs. Betyget angående odöpta barn ++.” Kahdella ristinmerkillä varustettu huomautus koski perheen muuttokirjaa Udestakaarleppyystä, jossa oli maininta kahdesta kasta-matta kuolleesta lapsesta.⁸⁴ Vaadittua papintodistusta Walter Alfredista Bengelsdorff ei tietenkään voinut antaa, mutta mainintaa, ettei perheen lapsia ollut merkitty kirkonkirjaan, hän olisi voinut muutamalla sanalla selventää.

Heikelit valittivat Bengelsdorffin menettelystä Porvoon tuomiokapituliin marraskuun lopulla 1895 ja ilmoittivat, että heidän tarkoituksensa oli antaa lastensa kypsässä iässä itse päättää kasteesta ja liittymisestä uskontokuntaan. Heikelien mukaan papiston menettely kastamattomien kirjaamisessa myös vaihteli. Heidänkin lapsensa olivat olleet jonkin aikaa merkittyinä kirkonkirjoihin, mutta sittemmin jätetty niistä pois.⁸⁵

Heikelien väite piti paikkansa. Perhe oli ollut ennen Helsinkiä kirjoilla Uudenkaarlepyyn seurakunnassa, jonka kirkkoherrana oli ollut K. E. Stenbäck. Uudenkaarlepyyn rippikirjan nimi- ja syntymäsarakkeeseen perheen silloiset lapset Torkel ja Selma Angelica oli merkitty seurakunnan jäsenten tavoin. Vain huomautus-sarakkeessa oli kummankin kohdalla maininta kastamattomuudesta. Stenbäck oli antanut perheelle myös muuttokirjan, jossa hän mainitsi lasten nimet ja syntymäajat sekä tiedon: ”joita kuitenkin ei ole kastettu evankelisluterilaiseen uskoon”.⁸⁶

Valituksessaan Heikelit totesivat, että valtionkirkon ja eriuskolaisseurakuntien kirkonkirjat olivat ainoat väestöluettelot maassa ja niihin tuli merkitä poikkeuksetta kaikki seurakunnan asukkaat, kuten kirkkolain kirkonkirjapykälässä määrättiin. Esimerkiksi baptistiseurakunnan kirjoihin oli merkittävä seurakunnan jäsenten kastamattomat lapset ja näistä oli tarvittaessa annettava todistus. Vastaavasti luterilainen papisto tuli velvoittaa pitämään kirjaa kastamattomista lapsista ja antamaan heistä todistuksia. Kenen tehtävänä oli todistuksen antaminen, jos papisto kieltäytyi siitä? Vai oliko kieltäytyminen papiston mielivallan va-

83 NP 146A/ 2.6.1895 Egenmäktigt förfarande af kyrkoherde; KA STO AD 838/105 1896 vt. khra Bengelsdorffin antama todistus 7.10.1895 ja Heikelien valitus Porvoon tkille 25.11.1895; *Juva* 1960, 331.

84 Tietojen yliviivaaminen Helsingissä oli ilmeisesti tapahtunut sen jälkeen, kun Kuopion tuomiokapitulin kielto kastamattomien kirjoihin viemisestä 1890 oli aiheuttanut yleistä keskustelua. Kun Heikelin perheeseen ei syntynyt lapsia 1889 jälkeen, vanhemmat eivät ilmeisesti törmänneet muuttuneeseen merkitsemiskäytäntöön ennen kuin 1895, jolloin Walter Alfredista olisi tarvittu papintodistus. HKA Helsingin kaupunkisrk:n rippikirjat 1870–1881 3 P mf kortti 200 auk 45 ja 1880–1906 3 Pa mf kortti 368 auk 45; HKA srk:aan muuttaneet huhtikuu 1876 mf kortti 8 sekä muuttotodistus 319/ 1876 Udestakaarleppyystä 26.2.1876 (lähettäjäsrk:n n:o 13).

85 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus Porvoon tkille 25.11.1895.

86 KA mf Uudenkaarlepyyn rippikirja 1870–1879 auk 165; HKA muuttotodistus n:o 13 Udestakaarleppyystä 26.2.1876 (319/ 1876).

Högskoleattest N:o 14 år 1876.
 Lektoren Frans Viktor Heikel,
 Åbo den 23. Augusti 1876,
 och hans hustru Hvarna
 Heikman i Åbo den 27. Maj
 af förtroende, hvilka år 1874
 inflyttade med attest, från ifrå-
 gån och hon ifrån Helsingfors, är
 förklarade och berättigade till
 den heliga nattvården, samt blifva
 äktenskap sammantruffade den 28.
 1875, detta, äfvensom att för natt-
 vården härvidles blifvit anmäkt af
 Jon Torkel föddes den 4. April
 och dotter Selma Angelica den
 27. Oktober 1875, begge i Nykarle-
 bys församling, och äro döpta till
 den lutheriska församlingen,
 och med afförande af afflyttningen
 Helsingfors, härmed blifvit attest-
 gäfvadt. Nykarleby, den 26. Februar
 1876.
 H. E. Stenbäck.
 Nykarleby
 Den döda
 1876 i Helsingfors.
 Dottern Selma
 är afled i Helsing-
 fors 17. 1880. I
 församlingens och borgens
 arkiv.

Heikelin perheen muuttokirja
 Uudestakaarlepystä Helsinkiin
 1876. Kastamattomat lapset
 Torkel ja Selma mainitaan
 blanko-lomakkeelle kirjoitetussa
 muuttokirjassa tavallisten
 muuttajien tapaan. Heistä on
 vain lisätieto, ettei kumpaakaan
 ollut kastettu. Stenbäck kirjoitti
 muuttokirjan rippikirjan tietojen
 perusteella. Muuttokirjan
 alareunaan on ilmeisesti Helsingissä
 tehty merkintä kummankin lapsen
 kuolemasta kastamattomana ja
 heidän hautaamisestaan (HKA
 muuttotodistus n:o 319/1876).

soveltumatonta, sillä kirkonkirjat koskivat luterilaisen seurakunnan jäseniä eivätkä kunnan kaikkia asukkaita.⁹⁰

Lyra huomautti, että Heikelien kastamattomat lapset olivat jo osittain saavuttaneet sen iän, että heillä oli kyky omaksua uskonnollinen totuus, mutta he eivät olleet kuitenkaan päättäneet, halusivatko he liittyä johonkin uskontokuntaan.⁹¹ Huomautuksellaan Lyra viittasi Heikelien esittämiin perusteluihin.

Vihjaileva huomautus ei ollut yllättävä, sillä valituskirje oli todennäköisesti ärsyttänyt esittelijää. Heikelit nimittäin mitätöivät kirkon lapsikastekäytännön heti valituksensa alussa ja leimasivat sen ”ulkonaiseksi toimitukseksi”. Lyralla ei kuitenkaan ollut tarkkoja syntymäaikatietoja Heikelien lasten iästä, sillä kukaan

90 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 23.1.1896 § 31 ja Porvoon tklin vastaus Heikeleille 5.3.1896. Lyra oli ehtinyt toimia maan suurimman seurakunnan kirkkoherrana vain kuusi vuotta (1879–1885), ennen kuin hän muutti Porvooseen hoitamaan assessorin tehtäviä. Tiensuu 2005b, 246. Osa Heikelien kastamattomista lapsista oli merkitty Helsingissä rippikirjan huomautussarakkeeseen ennen Lyrän toimikautta, osa hänen toimikaudellaan ja osa Bengelsdorffin toimiessa vt. kirkkoherrana.

91 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus Porvoon tkille 25.11.1895 ja Porvoon tklin vastaus Heikeleille 5.3.1896.

heistä ei ollut vielä täysi-ikäinen.⁹² Ainoa rekisteröitymisen mahdollisuus heillä olisi ollut pyrkiä luterilaisen kirkon kasteelle, koska vanhemmat olivat luterilaisen seurakunnan jäseniä.

Lyran mielestä Heikelien valituksen hyväksyminen merkitsisi tien avaamista uskonnottomuudelle ja kirkollisen järjestyksen halveksimiselle. Bengelsdorffin tavoin Lyrakin kehotti valittajia turvautumaan henkikirjoihin, tai Helsingin kaupungin poliisiviranomaisten luetteloihin. Papistolle kastamattomien kirjaaminen merkitsisi uutta luetteloa, jonka laajuutta oli vaikea arvioida. Lisäksi papistoa ei voitu vuoden 1723 pappisprivilegioiden mukaan velvoittaa sellaiseen. Lyra ehdotti Heikelien valituksen hylkäämistä, ja Porvoon tuomiokapituli hyväksyi hänen ehdotuksensa perusteluineen.⁹³

Tuomiokapitulin päätös ei kuitenkaan syntynyt yksimielisesti, sillä kapitulin sihteeri, varatuomari ja valtiopäivämies Harald Wilhelm von Hellens oli toista mieltä. Hänkin piti toivottavana erityistä lainsäädäntöä kastamattomien lasten kirjaamiseksi, ja myös kirkonkirjojen varsinaisesta tarkoituksesta hän oli Lyran kanssa yhtä mieltä. Hän ei kuitenkaan voinut hyväksyä ajatusta, ettei kyseisiä lapsia tarvitsisi vallitsevassa tilanteessa merkitä kirkonkirjoihin, jos heidän syntymästään esitettiin luotettava selvitys. Käsityksensä tueksi von Hellens vetosi kirkonkirjapykälään:

Ilmaus ”seurakunnan asukkaat” KL:n 146 §:ssä täytyy tulkita laajemmin kuin ilmaus ”seurakunnan jäsenet”. [Seurakunnan asukkaat] käsittävät siis myös nämä lapset, jotka kaiketi ovat seurakunnan asukkaita, koska heidän vanhempansa kuuluvat seurakuntaan, vaikka lapsia ei luonnollisestikaan voida pitää seurakunnan jäseninä, koska heitä ei ole kasteen kautta otettu seurakunnan yhteyteen.⁹⁴

von Hellens ei myöskään hyväksynyt Lyran näkemystä, että Heikelit voisivat turvautua henkikirjoittajan tai poliisiviranomaisen luetteloihin. Kummatkaan eivät taanneet luotettavia tietoja kastamattomista lapsista. Poliisiviranomaisen luettelot eivät sisältäneet mitään merkintää henkilön maineesta, ja henkikirjat olivat alaikäisten osalta erittäin puutteellisia. Kirkonkirjat olivat toistaiseksi ainoat luettelot, joista saattoi saada esimerkiksi rikoksia koskevan tiedon. Jo sillä perusteella jokaisen pitäisi löytyä jonkun seurakunnan kirkonkirjoista, myös kastamattomien lasten sieltä, minne vanhemmatkin kuuluivat – ainakin siihen saakka, kunnes lainmuutos saataisiin aikaan. Yleinen oikeusturva saattoi kärsiä, jos oli olemassa henkilöitä, jotka eivät olleet missään kirjoissa, von Hellens perusteli.⁹⁵

Kansalaisten valvontaa varten kaupunkeihin oli luotu 1800-luvulla poliisilaitokset ja maaseudulle poliisiviranomaiset, mikä *Heikki Ylikankaan* mielestä oli merkinnyt kirkollisen kontrollin korvaamista maallisella.⁹⁶ Tilanne ei kuitenkaan ollut niin yksiselitteinen, sillä eräs vallankäytön ja valvonnan väline oli edelleen

92 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus Porvoon tkille 25.11.1895. Porvoon tklin päätöksenteon aikaan Walter Alfred oli 18-vuotias. Muut sisarukset olivat 16-, 15-, 14-, 10-, 8- ja 6-vuotiaita. HKA rippikirjat 1880–1906 3 Pa mf kortti 368 auk 45. *Heikinkeimo* 1980, 121–126.

93 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 23.1.1896 § 31 ja Porvoon tklin vastaus Heikeleille 5.3.1896.

94 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 23.1.1896 § 31; *Westerlund* 1898, 149.

95 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 23.1.1896 § 31.

96 *Ylikangas* 2002, 120.

Vapaaherra Harald Wilhelm von Hellens (1865–1928) sai 26-vuotiaana varatuomarin arvon ja siirtyi seuraavana keväänä (1892) Porvoon tuomiokapitulin sihteeriksi (*Westerlund* 1898, 149). Valokuva on niiltä ajoilta. Nuori oikeusoppinut osoittautui vanhan kollegion kokouksissa itsenäiseksi lain tulkitsijaksi. Nähtävästi von Hellens oli sisäistänyt tuomarinohjeiden periaatteen: ”mikä ei ole oikeus ja kohtuus, se ei voi olla lakikaan” (*Suomen laki* I 1998, XXXIII). – Valok. Aune’s fotografi Atelier, Turku. Satakunnan Museo.



kirkon käsissä, nimittäin väestökirjanpito. Henkikirjasta ja poliisilaitoksen lueteloista ei ollut nuoren Heikelin auttajaksi, sillä niiltä puuttui julkinen luotettavuus.

Myös kirkkolaissa mainittu kirkkoherran velvollisuus huomauttaa vanhemmille lasten kastamattomuudesta näytti von Hellensin mielestä edellyttävän kastamattomien kirjaamista. Hän ei kuitenkaan kyennyt ”lainsäädännön epäselvyyden vuoksi” osoittamaan, että vt. kirkkoherra Bengelsdorff olisi syyllistynyt virkavirheeseen. Asian luonteen vuoksi tuomiokapitulin päätökseen tulisi von Hellensin mukaan hakea muutosta hovioikeudelta eikä senaatilta.⁹⁷

Valitusosoitus annettiin kuitenkin Lyran ehdotuksen mukaisesti senaattiin, sillä hän sai puolelleen kapitulin muut jäsenet, asessori Julius Immanuel Gummeruksen, tuomiorovasti Johan August Lindelöfin ja piispa Herman Råberghin (Porvoon piispana 1892–1920). Kapituli ei perustellut, miksi valitusviranomaisiksi valittiin senaatti. Tuomiokapitulin teologinen enemmistö jyräsi joka suhteessa juridisen vähemmistön, eikä se ollut ainoa kerta, kun von Hellens joutui Porvoon kapitulissa alakynteen eriävine mielipiteineen.⁹⁸

Heikelien valitus oli saanut alkunsa Bengelsdorffin virkatoimista. Kirkkolain mukaan kirkonpalvelijain virka- tai käytösvirheitä koskevassa asiassa seuraava valitusaste tuomiokapitulin jälkeen oli hovioikeus. Heikelien valitus oli kuitenkin käsitellyt laajasti sekä kastamattomien jäsenyyttä kirkossa että kirkonkirjojen luonnetta.⁹⁹ Mahdollisesti kapitulin enemmistö katsoi sen vuoksi senaatin oikeaksi valituspaikaksi, tai sitten se piti senaattiin kulkevaa valitustietä itselleen

97 von Hellens viittasi KL:n §:iin 126 ja 415. KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 23.1.1896 § 31.

98 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 23.1.1896 § 31; *Tiensuu* 2005b, 239, 267.

99 KL 1869 § 415, 418.



Suomalaisen liikuntakasvatuksen uranuurtaja, Helsingin yliopiston voimistelulaitoksen yliopettaja Frans Viktor Heikel (1842–1927) 1870-luvun lopulla yliopistouransa alkuvaiheessa. Heikelin kriittinen suhtautuminen kirkkoon alkoi jo opiskeluvuosina, sai julkisuutta 1880-luvulta alkaen ja kesti elämän loppuun saakka. Frans Nordlund syytti häntä uskonnollisesta urheilusta, koska hän oli jättänyt lapsensa kastamatta (*Nordlund* 1896, 274).
– Valok. C. A. Hårdh, Helsinki. Museovirasto.

turvallisempänä. Senaatissa asia joutuisi muidenkin kuin lainoppineiden tutkittavaksi.

Viktor Heikelistä on sanottu, että hänen oli vaikea sietää omasta kannastaan poikkeavia mielipiteitä, ja Frans Nordlund piti häntä katkerana kirkon vastustajana.¹⁰⁰ Toisaalta kyse oli myös Heikelien pojan ja perheen muidenkin lasten tulevaisuudesta, minkä puolesta vanhemmat kamppailivat. Jo huhtikuussa 1896 Heikelit jatkoivat valituskierrosta senaattiin. Yli 30-sivuinen valituskirjelmä oli todennäköisesti laadittu jonkun lakimiehen avustuksella. Sen marginaaliin on senaatissa tehty runsaasti lyijykynämerkintöjä. Huomautukset oli ilmeisesti kirjoittanut kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteeri Frans Nordlund, sillä asiakirja annettiin kyseisen toimituskunnan valmisteltavaksi.¹⁰¹ Se ei myöskään ole ainoa asiakirja, johon Nordlund olisi tehnyt reunahuomautuksiaan.¹⁰² Lisäksi kielenkäyttö ja käsiala sopivat hänen tyyliinsä.¹⁰³

Valituksessaan Heikelit totesivat, että kirkkolain säätäjä oli tarkastellut myös kastamattomia lapsia kirkkoon kuuluvina. Lasta ei saanut kastaa vastoin vanhempiensa tahtoa, ja kastamattoman lapsen kuolemasta oli ilmoitettava välittömästi seurakunnan kirkkoherralle, jonka velvollisuus oli tehdä tapauksesta merkintä kirkonkirjaan. Käsikirja antoi puolestaan ohjeet kastamatta kuolleen lapsen hautaamisesta.¹⁰⁴

100 *Nordlund* 1896, 274; *Aalto* 1976, 478.

101 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896.

102 *Heikkilä* 1985, 297.

103 Käsialavertailussa asiakirjan reunamerkitöjä on verrattu Nordlundin Y. S. Yrjö-Koskiselle lähettämiin kirjeisiin 1896–1902. Vertailua vaikeuttaa reunamerkitöjen pieneen tilaan ahdettu kirjoitus. KA Y. S. Yrjö Koskisen kokoelma, Yrjö-Koskiselle tulleet kirjeet no 93–116, kansio 19 VA 4/1381–1382 mf.

104 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896.

Hanna Kihlman (1847–1929) oli vihitty avioliittoon Viktor Heikelin kanssa 1873. Puolisot olivat yhdessä perustamassa uskonnonvapausyhdistystä 1887, ja molemmat allekirjoittivat valituskirjeensä tuomiokapitulille ja senaatille saadakseen kastamattoman poikansa merkityksi kirkonkirjaan.
– Kuva teoksesta: *Aspelin-Haapkylä 1918*, 122.



Nordlund huomautti, ettei kyseinen menettely tarkoittanut niskoittelijoita ja kastamatta kuolleen kirjaaminen tapahtui ainoastaan tilastollisista syistä.¹⁰⁵ Nordlund oli oikeassa, että säädöksen taustalla oli ajatus kastamatta jääneestä eikä kastamatta jätetystä lapsesta. Sitä hän ei huomannut, että kastamatta jätettykin voitaisiin kirjata tilastollisista syistä.

Heikelit vetosivat myös kirkonkirjapykälään, jonka mukaan kirkon pääkirjaan oli kirjattava poikkeuksetta kaikki seurakunnan asukkaat, eikä siihen merkitty henkilön kastepäivää vaan syntymäpäivä. Nordlundin mielestä kastemaininnan puuttuminen johtui siitä, että erityinen kastekirja oli olemassa.¹⁰⁶ Toinen syy oli tietenkin oletus, että kaikki evankelisluterilaisen seurakunnan jäsenet kastattivat lapsensa, minkä vuoksi kastetieto oli rippikirjassa tarpeeton.

Myös alueellinen seurakuntaperiaate edellytti Heikelien mielestä, että kirkkoherran oli vietävä kirjoihinsa kaikki, jotka kuuluivat määrätyn alueen käsittävään seurakuntaan. Ulkonainen kirkko oli julkis-oikeudellinen laitos, joka sulki piiriinsä kaikki muut paitsi maahan muuttaneet vieraan kristillisen opin tunnustajat, eriuskolaisseurakuntien jäsenet ja ortodoksit. Käsityksensä tueksi Heikelit vetosivat hallitusmuodon ensimmäiseen pykälään, jonka mukaan evankelisluterilaisen kirkon tunnustus oli maan virallinen uskonto ja kyseiseen kirkkoon kuuluivat mainittuja poikkeuksia lukuun ottamatta kaikki Suomen kansalaiset.¹⁰⁷

Porvoon tuomiokapituli oli Heikelien mukaan rikkonut lainsäädännön johtavaa periaatetta, kun se ei ollut ilmoittanut, mihin kirkkokuntaan kastamattomat lapset kuuluivat, jos he eivät kuuluneet luterilaiseen kirkkoon. Nordlund tyytyi

105 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

106 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896.

107 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896.

huomauttamaan, että Heikelit olivat itse nousseet lainsäädännön johtavaa periaatetta vastaan.¹⁰⁸ Kumpikin toteamus piti paikkansa.

Luterilaiseen kirkkoon kuulumisen olikin voimassa olevan hallitusmuodon periaate, johon myöhempi aika oli tuonut joitakin poikkeuksia, kuten Herman-son oli luennoissaan maininnut. Kustaa III:n ajan periaate osoittautui 1800-luvun lopulla kuitenkin kansalaisyhteiskuntaan soveltumattomaksi. A. H. Chydenius oli sanonut sen ääneen jo kymmenen vuotta aikaisemmin, kun uskonnonvapausyhdistystä oltiin perustamassa.

Heikelit huomauttivat myös tuomiokapitulin päätöksen ristiriitaisuudesta. Kastamattomien vieminen kirkonkirjaan olisi kapitulin mukaan merkinnyt uskonnottomuuden hyväksymistä. Samalla kapituli oli kuitenkin hyväksynyt uskonnottomuuden eli mahdollisuuden jättäytyä kaikkien uskontokuntien ulkopuolelle, kun se tavallaan työnsi kastamattomat pois kirkosta. Heikelien mielestä papisto ei voinut kirjaamiskielollaan pakottaa ketään omaksumaan uskontoa.¹⁰⁹

Nordlundkin myönsi, ettei kukaan saanut uskontoa rekisteröimisen perusteella, vaan siten että hänet kasvatettiin jonkin kirkkokunnan opissa. Samalla hän mainitsi, että valittajien lapset eivät olleet saaneet osallistua yksityiskoulun uskontotunneille.¹¹⁰ Nordlundilla oli Heikelien menettelytavoista omia tietoja, jotka eivät varsinaisesti kuuluneet asiayhteyteen.

Tuomiokapituli oli vedonnut päätöksessään pappisprivilegioihin, joiden mukaan papistoa ei voitu velvoittaa uusien luetteloiden laadintaan. Heikelit totesivat, että kirkkolain mukaan maan hallituksella oli ylin hallintovalta kirkossa, ja sillä oli mahdollisuus velvoittaa evankelisluterilainen papisto pitämään luettelointa vaikka eriuskolaiseurakuntien jäsenistä. Nauttimiansa suurten etujen vuoksi papisto oli valtionkin palvelija. Se kantoi lyhentämättömänä palkkasaatavansa myös eriuskolaisilta, joten vaadittu kirjanpito tehtävä olisi vastine siitä. Pappisprivilegiot eivät olleet Ruotsissakaan muodostaneet estettä papiston uusille kirjanpito tehtäville.¹¹¹

Nordlund mainitsi, että Ruotsissa papistosta oli tehty ”Standesamt”, valtion rekisteriviranomainen, niin että kirkko pukeutui siellä siviiliunivormuun ja valtio papintakkiin. Sellainen ei kuitenkaan sopinut yhteen uskonnonvapauden periaatteen kanssa eikä ollut käytännöllisesti viisasta. Lisäksi hän huomautti, ettei papisto saanut palkkaansa luetteloiden kirjoittamisesta.¹¹² Nordlund sivuutti kuitenkin papiston palkkaukseen sisältyvät moraaliset ongelmat sekä kiusallisen ja kiistanalaisen kysymyksen, oliko hallituksella oikeus antaa kirkonkirjoja koskevia määräyksiä. Hän ei myöskään vastannut kysymykseen, miksi privilegiot muodostivat Suomessa esteen papiston velvoittamiselle mutta Ruotsissa eivät. Kenties Nordlund piti kirkon ja papiston kannalta parhaana olla aktiivimatta tulkin- varaisia asioita senaatissa.

Heikelien mielestä saman perheen jäsenet tuli säilyttää samoissa väestökirjoissa, jotta välttyttäisiin vaikeuksilta sukuselvityksiä laadittaessa. Nordlund ei pitänyt vaikeuksia merkittävinä ja kysyi, kuinka kauan sama suku tai edes sama

108 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

109 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896.

110 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

111 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896. Heikelit viittasivat hallituksen mahdollisuuksiin KL 14 §:n ja 146 §:n perusteella.

112 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

perhe pysyi samassa seurakunnassa.¹¹³ Yleistynyt muuttoliike teki Nordlundin kysymyksen aiheelliseksi, sillä suku ja perhe olivat yhteiskunnallisten muutosten vuoksi hajoamassa tai hajonneet eri seurakuntien kirjoihin.

Nordlund totesi myös, ettei Suomen lainsäädännössä ollut määritetty sitä, millä perusteella henkilöitä koskevat tiedot olivat luotettavia ja laillisia:

Kenellä on ilmoitusvelvollisuus? Mitä sääntöjä on noudatettava, kun tutkitaan ilmoitusten oikeellisuutta? Miten asian oikea laita todetaan kiistanalaisissa tapauksissa? Laki vaikenee. Mutta se luottaa, että uskonnollinen toimitus ja siihen kuuluva julkisuus ovat riittäviä ja kylläkin syyttä. Mutta kun uskonnollista toimitusta ei ole, tiedot leijailevat täysin ilmassa.¹¹⁴

Nordlundin kysymykset ja vastaukset kuvasivat hyvin vallitsevaa käytäntöä, jonka mukaan ”oikeat” henkilötiedot oli sidottu uskonnollisiin toimituksiin. Ratkaisu oli toiminut uskonnollisesti yhtenäisessä valtiossa ja vielä eriuskolaislain jälkeinkin kristillisessä valtiossa, mutta käytäntö oli tullut ongelmalliseksi, kun osa kansalaisista oli asettanut uskonnolliset totuudet kyseenalaisiksi ja noudatti omaa vakaumustaan välittämättä seurauksista. Itse asiassa ongelma oli vieläkin syvemmällä, nimittäin hallitusmuodon uskontokuntasidonnaisuudessa, joka oli noussut liberaalien ja toisuskoisten silmätikuksi. Säädösten puuttuessa Heikelit yrittivät löytää voimassa olevista laeista sellaista, mitä niihin ei ollut kirjoitettu tai mitä ei ollut edes ajateltu niitä laadittaessa. Toisaalta heidän vaihtoehtonsa olivat vähissä, kun he pyrkivät saamaan rekisteröintipaikan kastamattomille lapsilleen ja opiskelupaikan Walter Alfredille Helsingin yliopistossa. Kyse oli myös periaatteellisesta taistelusta uskontokuntasidonnaista yhteiskuntajärjestelmää vastaan.

Nordlundkaan ei osannut vastata, miten henkilön ikä ja maine selvitetäisiin perinnönjakoa ja oikeudenkäyntiä varten ja kenellä oli vastuu oikeudenmenetyksistä sekä muista seurauksista, jos papintodistusta ei voitu saada. Asetuksiin vedoten monet viranomaiset vaativat nimenomaan papintodistuksia.¹¹⁵

Valituksessaan Heikelit ihmettelivät, etteivät luterilaiset papit olleet milloinkaan katsoneet kutsumukselleen vieraaksi pitää suuriakin rikollisia kirkonkirjoissa. Siinä mielessä ei pitänyt olla epäilyksiä merkitä niihin kastamattomia lapsia, ainakin niin kauan kuin nämä olivat viattomia. Nordlund huomautti, että kirkko odotti paheissa eläviltä parannusta. Se ei reagoinut kastamattomia lapsia vastaan, jotka eivät olleet kirkko-oikeudellinen kohde, vaan vanhempia vastaan, jotka pysyivät kirkossa, vaikka suuntasivatkin iskunsa erästä sen perussäädöstä, lapsikastetta, vastaan.¹¹⁶ Huomautus oli periaatteessa aiheellinen, mutta samalla Nordlund sivuutti sen, että kyseiset lapset joutuivat kantamaan rekisteröimättömyyden seuraukset, vaikka eivät olleetkaan varsinaisena kirkko-oikeudellisena kohteena.

Heikelit puuttuivat myös vihjailevaan huomautukseen, että heidän lapsensa olisivat jo siinä iässä, että voisivat itse ratkaista kuulumisensa uskontokuntaan. He huomauttivat, että vanhimmallakin lapsella – siis Walter Alfredilla – oli jäljellä vielä muutama vuosi, ennen kuin hän saavuttaisi säädetyt iän. He muis-

113 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

114 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

115 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

116 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinnyt.

tuttivat, että heidän vanhimmat lapsensa oli merkitty kirkonkirjoihin Uudessa-kaarlepyyssä Stenbäckin ollessa kirkkoherrana. Myös kirkkoherra Lyra, sittemmin tuomiokapitulin asessori, oli sallinut vastaavan käytännön Helsingissä, kunnes vt. kirkkoherra Bengelsdorff oli nähnyt hyväksi poistaa lapset kirkonkirjoista. Reunahuomautuksessaan Nordlund myönsi, että käytäntö oli ollut aikaisemmin epäselvä, mutta enää ”kukaan pappi ei tehne sitä, ja missään tapauksessa kirkolliset viranomaiset eivät salli sitä”.¹¹⁷

Lopuksi Nordlund väläytti kirkosta eroamisen mahdollisuutta. Jos joku ei halunnut toimia kirkon järjestyksen mukaan, hänen oli syytä erota kirkosta ja muodostaa oma kirkko, niin kuin uskonpuhdistaja oli tehnyt, ”mikäli mikään monivivahteisista muodoista ei ollut sopiva”.¹¹⁸ Nordlund piti siten maan uskontokuntien kenttää, johon luterilaisten lisäksi kuuluivat ortodoksit, metodistit ja baptistit, monivivahteisena ja eriuskolaislain suomia mahdollisuuksia riittävinä myös Heikelien kohdalla.

Esittelijäsihteeri Nordlund, senaatin virkamies, teki reunahuomautuksensa lähinnä kirkkoa ajatellen, ikään kuin asiakirja olisi toimitettu kirkon eikä valtion virastolle. Heikelit hakivat kuitenkin oikeutta valtion virastolta. Nordlund totesi kyllä väestökirjanpidon uskontokuntasidonnaisuuden ongelmallisuuden ja kastamattomien lasten väliinpuotoamisen, mutta linnoittautui tukevasti kirkon muurien suojaan ja etsi argumentteja Heikelien valituksen kumoamiseen. Lain-säädännön puutteellisuuden vuoksi Heikeleillä ei ollut paljon mahdollisuuksia tavoitteensa saavuttamiseen, mutta ilmeisesti vähätkin mahdollisuudet karisivat senaatin kirkollistoimituskunnassa.

7.4. Löytyykö senaatilta ratkaisu puuttuvaan papintodistukseen?

Kirkollistoimituskunta eteni Heikelien valitusasiassa normaalilla tavalla. Ennen päätöksentekoa esittelijäsihteeri pyysi vastineen Porvoon tuomiokapitulilta. Siellä asian valmistelu annettiin jälleen asessori Lyralle. Myös vt. kirkkoherra Bengelsdorff joutui kapitulin pyynnöstä antamaan uuden selityksen.¹¹⁹

Asian käsittely Porvoon tuomiokapitulissa siirtyi syyskuulle 1896, jolloin Lyralla oli valmiina kirjallinen ehdotus kuten edelliselläkin kerralla. Tekstin aggressiivisuudesta päätellen vastineen laatiminen oli saanut Lyrän tuhtumaan. Eniten häntä näyttää ärsyttäneen Heikelien väite, että kastamattomat olisivat seurakunnan jäseniä. Asessori ei tyytynyt pelkästään kirkko-oikeudellisiin todisteluihin, vaan ilmaisi dogmaattiset perustelunsa alleviivatuin raamatunlausein. Jumalan sana ja kirkkolaki eivät tunteneet kirkon jäsenyyteen muuta tietä kuin kasteen, eikä kirkko voinut milloinkaan luopua siitä periaatteesta.¹²⁰

Valittajien laintulkintaa Lyra piti hämmästyttävänä. Esimerkiksi kastamatta kuollutta lasta koskevat säädökset eivät kertoneet kirkon jäsenyydestä, ja kirkon-

117 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinät.

118 KA STO AD 838/105 1896 Heikelien valitus senaatille 29.4.1896, reunamerkinät.

119 KA STO AD 838/105 1896 Senaatti pyysi selvitystä Porvoon tkilta 5.5.1896 ja ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33 sekä Bengelsdorffin vastaus senaatille 29.9.1896.

120 Lyrän esittämät raamatunkohdat: Matt. 28:19, Gal. 3:27, 1 Kor 12: 13. KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

kirjapykälä puhui mitä voimakkaimmin, että kaikkien pääkirjaan merkittävien tuli olla kastettuja. Ehtoollisen laiminlyöjät ja harhaoppiset saivat olla – joskin surunlapsina – juuri kasteensa nojalla kirkon jäseniä, mutta kastamattomat eivät olleet milloinkaan tulleet sellaisiksi.¹²¹

Kiivaassa todistelussa Lyra sivuutti sellaisen väestökirjanpidollisen seikan, että kastamatta kuolleista lapsista tehtiin kuitenkin merkintä kirkon luetteloihin, vaikka he eivät olleet kirkon jäseniä. Heikelin tapauksessa kyse oli kastamatta elävästä. Kastamatta kuollut ja kastamatta elävä olivat tietenkin eri asioita. Edellisessä tapauksessa kaste olisi otaksuttavasti toimitettu, jos lapsi olisi jäänyt eloon, jälkimmäisessä kastetta ei ollut suoritettu, vaikka lapsi oli jäänyt eloon.

Lyraa ärsytti myös Heikelien väite papistosta valtion palvelijana, jonka valtiolta voisi pakottaa pitämään kirjaa jopa eriuskolaisista. Hän totesi väitteen olevan ilmeisessä ristiriidassa pappisprivilegioiden kanssa.¹²² Asessori sivuutti kuitenkin Heikelien viittauksen hallitukselle annettuun toimivaltaan määrätä kirkonkirjojen pitämisestä. Kenties Lyra koki olevansa varmemmalla pohjalla viitattaessaan pappisprivilegioihin kuin kirkkolain tulkinnanvaraiseen kohtaan. Myös Nordlund oli sivuuttanut kyseisen kohdan huomautuksetta.

Lyra ei erottanut toisistaan kirkon jäsenyyttä ja merkinnän tekemistä kirkonkirjaan, vaan merkintä oli osoitus jäsenyydestä.¹²³ Kirkon jäsenyyttä hän puolusti dogmaattisin perustein, ja väestökirjanpidollinen kysymys oli vahvasti sidoksissa opilliseen kysymykseen. Kirkonkirjamerkinnän tekeminen kastamattomasta oli Lyralle yhtä mahdotonta kuin kastamattoman hyväksyminen kirkon jäseneksi. Itse asiassa hänellä ei ollut mitään väestökirjanpidollista kysymystä, oli vain kirkollinen kysymys.

Perusteltuaan, miksi kastamattomat eivät olleet kirkon jäseniä, Lyra rauhoitui ja totesi, että siviilirekisteri olisi pikimmiten saatava kastamattomia lapsia ja muita vastaavia tapauksia varten. Hän lisäsi kuitenkin, ettei sellaisen pitäminen voinut Suomessa missään tapauksessa toteutua kirkollisen kirjanpidon avulla. Lyra peräytyi hieman aikaisemmasta kannastaan, että Heikelien väestökirjanpito-ongelmat ratkeaisivat henkikirjoittajan tai poliisiviranomaisen avulla. Hän huomautti nyt, että tuomiokapituli oli ”kokeeksi” ja ”vain ohimennen” viitannut kyseisten viranomaisten luetteloihin, vaikka ne eivät voineetkaan johtaa pysyvään ratkaisuun.¹²⁴

Ehdotus siitä, että nuori Heikel voisi saada tarvittavan todistuksen henkikirjoittajalta tai poliisiviranomaiselta ei ollut ohimenevä kokeiluehdotus, vaan osoitti kapitulin pappisjäsenten tietämättömyyttä tai välinpitämättömyyttä. Siinäkin asiassa he eivät olleet luottaneet lakimiehensä ammattitaitoon. Lyra otaksui nyt, että luotettava luettelo kastamattomista voitaisiin saada hallinnollista tietä. Sen pitäjäksi tulisi joku valtion virkamies. Kastamattomien lukumäärä-hän ei ollut vielä suuri.¹²⁵

Kun Heikelien asia oli ollut ensimmäisen kerran esillä Porvoon tuomiokapitulissa ja Lyra oli privilegioihin vedoten torjunut papiston pitämän luettelon, hän oli maininnut, että sellaisen luettelon laajuutta oli vaikea arvioida. Tietenkin

121 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

122 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

123 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

124 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

125 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.



Helsinkiläispoika Walter Alfred Heikel (1877–1954) 1890-luvulla, jolloin häneltä evättiin pääsy yliopistoon. Kastamattomana ja kirjoihin viemättömänä hänen olemassaoloaan ei voitu todistaa. Mitään poikkeusta ei voitu tehdä yliopiston staatuusteistakaan. Vastaavana aikana naisille voitiin myöntää vapautus sukupuolesta ylioppilastutkintoa ja yliopistossa opiskelua varten (Aalto 1976, 526–529).
– Valok. Daniel Nyblin, Helsinki. Museovirasto.

uuden tehtävän hyväksyminen olisi sisältänyt riskin, mutta Lyra arvioi kastamattomien rekisterin laajuutta kahdella eri tavalla riippuen siitä, kuka rekisteriä pitäisi. Papiston hoitamana sen laajuus olisi arvaamaton, valtion hoitamana rekisteri olisi toistaiseksi pieni.

Ehdotuksensa lopussa Lyra vertasi toisiinsa kirkollisen väestökirjanpidon ja siviilikirjanpidon luotettavuutta ja antoi ohjeita siviilikirjanpidon järjestämiseksi. Siviilivirkamiehen luettelo ei saavuttaisi samaa luotettavuutta kuin vastaava kirkon luettelo, sillä kirkolla oli kasteen yhteydessä aina kummit, jotka takasivat syntymätietojen luotettavuuden. Sen vuoksi oli välttämätöntä, että erityisellä asetuksella määrättäisiin, millä perusteella tietoja kastamattoman lapsen olemassaolosta, vanhemmista ja syntymäajasta voitaisiin pitää laillisesti todistettuina.¹²⁶

Lyran esittämä ajatus rekisterinpidon ja kansalaisten valvonnan kuulumisesta yhteen ei ollut uusi. Väestökirjanpidossa oli totuttu siihen, että kirkollinen toimitus ja siinä läsnä olevat henkilöt olivat takeena tietojen luotettavuudesta. Sen vuoksi oli vaikea kuvitella, että jokin muu kontrollijärjestelmä voisi taata yhtä luotettavan tuloksen. Eriuskolaislain yhteydessä oli epäilty, olisiko väestökirjanpitoa voitu miltään osin uskoa siviilivirkamiehelle, jolla ei ollut mitään tekemistä kirjattavien kanssa. Sama epäily eli edelleen. Vaikka kirkko ei Lyran mielestä voinut huolehtia kastamattomien kirjanpidosta, se pyrki kuitenkin huolehtimaan heidän tietojensa luotettavuudesta. Kirkollinen holhousmieliala kohdistui siten sekä kastettuihin että kastamattomiin.

Porvoon kapituli ei ollut nytkään yksimielinen perustellessaan Heikelien valituksen hylkäämistä. Sihteeri von Hellens viittasi tammikuiseen kantaansa, mutta halusi korostaa, ettei hän ollut väittänyt kastamattomia lapsia seurakunnan jäse-

¹²⁶ KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

Helsingin vt. kirkkoherra Frans Ludvig Bengelsdorff (1847–1910) pysyi järkähtämättä kannassaan, ettei kastamattomasta henkilöstä voinut antaa papintodistusta. Bengelsdorff oli byrokraattinen, mutta ei monia virkaveljiään byrokraattisempi. Valokuva on todennäköisesti 1890-luvulta, jolloin katkeraa kamppailua käytiin. – *Museovirasto.*



niksi eikä kirkkoon kuuluviksi. Hänen perusteensa olivat olleet toiset, kun hän oli ehdottanut, että luterilaisen papiston tulisi toistaiseksi pitää heistä luetteloa. Rintamat kapitulissa olivat säilyneet ennallaan, sillä Gummerus, Lindelöf ja Råbergh asettuivat jälleen Lyran taakse.¹²⁷

Ilmeisesti von Hellens oli joutunut tammikuun kokouksen jälkeen väerien syytösten kohteeksi, koska hän puolustautui. Asia oli kuohuttanut kapitulin jäsenten mieltä, niin että von Hellensin perustelut olivat jääneet huomaamatta tai ne oli ymmärretty väärin. Oikeusoppinut von Hellens erotti toisistaan seurakunnan asukkaat ja jäsenet, piti väestökirjanpidon tilapäisjärjestelyä papiston avulla välttämättömänä ja tulkitsi lakia valittajien kannalta positiivisesti. Kapitulin teologienemmistökin piti väestökirjanpidon tilapäisjärjestelyä välttämättömänä, mutta ei papiston avulla. Seurakunnan asukkaita ja jäseniä se piti samana asiana ja tulkitsi lakia valittajan kannalta negatiivisesti. Sen mielestä oli ensisijaista kirkon ja papiston oikeuksien turvaaminen.

Vt. kirkkoherra Bengelsdorff joutui puolestaan jo kolmannen kerran tarttumaan kynään puolustaakseen menettelyään. Hän palasi asian alkuun, jolloin Heikelien 18-vuotiaalta pojalta oli evätty papintodistus, jota tämä olisi tarvinnut kirjoittautuakseen yliopistoon. Bengelsdorff totesi, että yliopiston statuuttien mukaan nuori Heikel olisi tarvinnut kastetodistuksen, mutta sellaisen antaminen kastamattomasta oli kohtuuton vaatimus. Lisäksi kirkonkirjapykälän selvän määräyksen mukaan vain kastetut henkilöt voitiin viedä kirkonkirjoihin. Samoin perustein Bengelsdorff torjui vaatimuksen Heikelien muidenkin lasten kirjoihin viemisestä. Hänen mielestään valittajien vaatimus osoitti pinnallisuutta kysymyksissä, jotka olivat kirkolle ja valtiolle erittäin tärkeitä. Se joka omasta tahdostaan uhmasi lain käskyjä, kantoi itse myös vastuun menettelystään.¹²⁸

127 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

128 KA STO AD 838/105 1896 Bengelsdorffin vastaus senaatille 29.9.1896.

Tarkasti ottaen yliopiston statuutit vaativat opiskelijaksi kirjoittautuvalta pappitodistuksen, jossa oli mainittuna henkilön ikä, maine, ehtooillisella käynti sekä vanhempien nimet ja sääty. Suomen ulkopuolella kasvatuksensa saanut joutui esittämään kastetodistuksen ja todistuksen maineestaan.¹²⁹ Käytännössä myös ensiksi mainittu todistus merkitsi kastetodistusta.

Bengelsdorff oli johdonmukainen todetessaan, että tietoinen lainrikkoja vastasi itse seurauksista. Suoranainen lainrikkomus oli kuitenkin tulkinnanvarainen, sillä kirkkolaki kielsi pakkokasteen ja salli kastamattomuuden. Vanhemmat olivat kylläkin lyöneet laimin seurakunnan jäsenten velvollisuuden kastattaa lapsensa, mutta Walter Alfred Heikeliä ei voi pitää tietoisena lainrikkojana, sillä hän oli itse tilanteeseen syytön. Hän joutui kuitenkin vastaamaan vanhempiensa laiminlyönnin seurauksista.

Asessori Johan Samuel Pajula luonnehti aikanaan nekrologissa Bengelsdorffia monipuoliseksi käytännön mieheksi: ”Ihmisenä hän oli ystävällinen, hyväntahtoinen ja palveleva – tunnettu hän oli etevänä kanslianhoitajana.” Itse asiassa kiista kansliatöiden jakamisesta johti lopulta siihen, että Helsinkiin määrättiin toinen vt. kirkkoherra. *Kyllikki Tiensuun* arvio Bengelsdorffin ilmeisen ylimitetetusta byrokraattisuudesta vaikuttaa tutkitun aineiston perusteella oikeaan osuudelta.¹³⁰

Porvoon tuomiokapitulin ja vt. kirkkoherra Bengelsdorffin vastineet toimitettiin kirkollistoimituskunnalle, mutta se ei ryhtynyt tekemään päätöstä niiden pohjalta, vaan pyysi lausunnot vielä Kuopion ja Turun tuomiokapitulilta.¹³¹

Kuopion vastauksessa käytiin läpi kaikki valittajien argumentit ja todettiin niiden paikkansapitämättömyys. Tuomiokapituli leimasi ne piispa Johanssonin johdolla ”lakitieteelliseksi viisasteluksi”, joka oli arvotonta vakavassa asiassa.¹³² Eräs kädenväännön kohde oli ollut, mitä kirkonkirjapykälässä tarkoitettiin kaikilla seurakunnan asukkailla, jotka oli – ketään erottamatta – merkittävä kirkon pääkirjaan. Kuopio esitti asiasta ehdottoman tulkintansa:

Eikö valittajain lapset siis ole kirkon pääkirjaan kirjoitettavat? Tähän kysymykseen ei löydy useampaa oikeaa vastausta kuin yksi ainoa, ja se vastaus on – ei. – jollei ”asujamilla, ketään erottamatta” tarkoitettaisi ainoastaan evankelisluterilaisen seurakunnan jäseniä, niin tarkoitus ei voisi olla muu kuin että seurakunnan kirkkoherran tulee kirkonkirjaan merkitä kaikki hänen seurakuntansa piirin sisässä asuvat eriuskolaisetkin.¹³³

”Asujamet” olivat seurakunnan jäseniä, ja kirkkolain kolmannessa pykälässä sanottiin selvästi, etteivät kastamattomat lapset olleet kirkon jäseniä, joten sellaisia ei voitu myöskään viedä kirkonkirjoihin. ”Ja semmoinen on menettely aina ollut ja on vieläkin”, Kuopio lisäsi.¹³⁴ Kapitulिन eriuskolaisten kirjaamista koskeva tulkinta oli kuitenkin liioitteleva, sillä eriuskolaiset olivat kirkkolain säätämisen jälkeen saaneet oman lakinsa ja kirjanpitovelvollisuuden omista jäsenistään.

129 *Statuter* 1852, § 135 b, 136.

130 *Porvoon ppk ptk* 1912, 267; *Tiensuu* 2005b, 305.

131 KA STO AD 838/105 1896 Lausuntopyyntö Kuopion tkille 3.10.1896 ja Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

132 KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

133 KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

134 KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

Myöskään huomautus kirkon ainaisesta menettelystä ei vastannut todellisuutta, sillä käytäntö oli ollut horjuva.

Kuopion tuomiokapitulin mielestä kirkkolain neljäs pykälä löi lopulta murskaksi valittajien kaikki todistelut ja perustelut:

Se osoittaa niin selvästi kuin ikänä voi pyytää, että valittajain kastamattomilla lapsilla ei ole nautittavana maamme evankelis-luterilaisen seurakunnan puolelta minkäänlaisia tämän seurakunnan etuja, ei kasvatusta, ei Herran pyhälle ehtoolliselle laskemista, ei avioliittoon vihkimistä eikä muitakaan, ei edes –hautaamistakaan. Ja kun sanotuilla lapsilla ei ole mitään oikeuksia kirkossa, ei papistollakaan ole kirkkolain mukaan mitään velvollisuuksia heitä kohtaan.¹³⁵

Kapitulin murskaava tuomio kohdistui kastamattomiin lapsiin, joilla ei tietenkään ollut mitään oikeuksia kirkossa. Sen sijaan tuomiokapitulin tulkinta papiston velvollisuuksista ei pitänyt paikkaansa. Kirkon jumalanpalvelus oli julkinen ja avoin myös kastamattomille, eikä papin saarnatointa ollut määrätty koskemaan vain kirkon jäseniä. Myöskään yksityistä sielunhoitoa ei ollut rajattu kirkon jäseniin, ja papin oli pyydettyä palveltava vierasuskoistakin.¹³⁶ Ehdottomia toituksia laukoessaan kapituli ei ajatellut asioita loppuun saakka.

Tuomiokapituli myönsi, että hallitusmuodon mukaan luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset olivat jossakin suhteessa Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon, mutta eivät missään tapauksessa ”jäsen suhteessa”. Kapitulin mukaan he olivat ”liکمپänä” evankelis-luterilaista kirkkoa kuin muita kirkkokuntia, mutta jäsenyyteen ja etuihin läheisyys ei oikeuttanut.¹³⁷

Kun hallitusmuodon jälkeinjääneisyttä ei rohjettu asiakirjassa myöntää, oli luotava tulkinta eriasteisesta kuulumisesta luterilaiseen kirkkoon. Pääasiassa kansalaiset olivat jäsensuhteessa siihen, mutta poikkeustapauksissa myös jokin muu suhde oli mahdollinen. Siinäkin oli ilmeisesti eri asteita, kuten sana ”liکمپänä” osoittaa. Vaikuttaa siltä, että kirkon ulkopuolellakin oli erilaisia ”piirejä”, niin kuin niitä oli piispa Johanssonin mielestä sen sisäpuolella.

Kuopion kapitulin maltillisesti alkanut lausunto muuttui edetessään kiivaaksi, ja siinä puututtiin lopulta henkilökohtaisuuksiin. Valittajien todettiin suosivan kastekäsitystä, joka oli ominainen baptistien ”lahkokunnalle, jonka ensimmäisiä perustajia maassamme juuri, kuten tunnettu, Herra V. Heikel on”. Sen vuoksi kapituli piti kummallisena, etteivät Heikelit olleet perheineen siirtyneet baptistiyhteisöön, sillä se olisi ollut luonnollisin ratkaisu. Kapituli ei myöskään ymmärtänyt valittajien väitettä eriuskolaislain ahtaudesta, koska se oli ”niin laajaperäinen, ettei sitä kristilliseltä kannalta katsoen luulisi liian ahtaaksi”.¹³⁸ Vaikuttaa siltä, että tuomiokapituli oli hyvin selvillä baptismin varhaisesta kannattajakunnasta Suomessa.

Tuomiokapitulin mielestä siviilirekisterikään ei ratkaisisi ”tuon vanhimman pojan” ongelmia. Kastamattomana hän ei voinut saada kastetodistusta, jota vaadittiin yliopistoon pääsyä varten, eikä hän voinut solmia laillista avioliittoa tai saada valtion virkaa. Viimeiseen kysymykseensä kapituli pani huutomerkin: ”ja

135 KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

136 KL 1869 § 18, 23, 55, 106–107, 121.

137 KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

138 KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

mitä on sanottava hänen mahdollisessa laittomassa avioliitossa mahdollisesti syntyvistä lapsistaan!¹³⁹

Kuopion tuomiokapituli luetteloi siten Walter Alfredin menettämät kirkolliset ja yhteiskunnalliset oikeudet. Sama kapituli, joka samassa lausunnossa mainitsi, ettei ehtoollisella käyntiä voinut panna ehdoksi avioliiton solmimiselle, katsoi – tosin itse sitä huomaamatta – että kirkon toinen sakramentti, kaste, sopi tähän tehtävään. Ei vain ehtoollisesta vaan myös kasteesta oli ajan myötä tullut kansalaisoikeuksien ehto. Kaste ja väestökirjanpito oli nivottu toisiinsa yhtä lujasti kuin väestökirjanpito ja yhteiskunnalliset oikeudet. Väestökirjanpidon uskontokuntasidonnaisuus ei aiheuttanut ongelmia ainoastaan kansalaisille vaan myös kirkolle. Kaste ei ollutkaan vain ovi kirkkoon, vaan myös ovi yhteiskuntaan. Sakramentti oli tavallaan profanisoitu, mutta sitä ei kirkon piirissä oivallettu, kun yksilökansalaisuus törmäsi kaste- ja kirjaamiskysymyksessä vanhaan yhteiskuntajärjestykseen.

Lopuksi Kuopion tuomiokapituli totesi:

Jos on suuremmoista pysyä vakaumuksessaan katsomatta niitä vaikeuksia, joita se voi synnyttää, niin olisi vielä suuremmoisempaa kantaa omia luomiaan vaikeuksia nurkumatta ja valittamatta.

Kaikkia pyyntöjä ja ehdotuksia, jotka tarkoittavat maamme evankelis-luterilaisen papiston velvoittamista pitämään jonkinlaista kirjanpitoa jäsentensä tahii muitten kastamattomista lapsista täytyy Tuomiokapitulin vastustaa, koska tuommoiset ehdotukset käyvät yli sen kirjanpitovelvollisuuden, mikä sille kirkkolain mukaan kuuluu ja koska perustuslakivoimaisen papiston erioikeuksien vuodelta 1723 kahdeksas kohta turvaa papiston kaikenlaisesta kirkkolain ulkopuolella olevasta luettelokirjoituksesta, jota se ei vapaaehtoisesti ole ottanut tehdäkseen.¹⁴⁰

Kuopion jälkeen myös Turun tuomiokapituli antoi lausuntonsa. Siinä ei ilmennyt olennaisesti mitään uutta. Kirkonkirjapykälän sanat ”kaikki seurakunnan asukkaat” tarkoittivat Turunkin mielestä seurakunnan jäseniä. Mitään uskonnottomuutta valtio ei myöskään saanut sallia. Vaikka siviilirekisteri saataisiinkin, myös siihen merkittävät henkilöt tuli velvoittaa liittymään maassa olevaan kristilliseen uskontokuntaan.¹⁴¹ Protestanttisuus ja ortodoksisuus paaluttivat siten kansalaisyhteiskunnan rajat.

Kirkollistoimituskunnalla oli nyt käytettävissään kolmen tuomiokapitulin ja vt. kirkkoherra Bengelsdorffin antamat vastineet Heikelien valitukseen. Lähes kaksi vuotta oli kulunut siitä, kun Walter Alfred Heikeliltä oli evätty papintodistus, joka olisi avannut ovet yliopistoon. Valituksesta keskusteltiin senaatin piirissä ja päätöstä harkittiin, mutta ratkaisua ei kuulunut. Nuorta Heikeliä ei viety

139 KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

140 Kuopion tklin lausunnon olivat allekirjoittaneet piispa Gustaf Johansson, tuomiorovasti Johannes Schwartzberg, asessorit Knut Durchman ja Emanuel Saurén sekä sihteeri, varatuomari Karl August Herckman. KA STO AD 838/105 1896 Kuopion tklin lausunto 17.12.1896.

141 KA STO AD 838/105 1896 Senaatin lausuntopyyntö Turun tkiltä 5.1.1897 ja Turun tklin lausunto 4.3.1897. Turun tklin lausunnon olivat allekirjoittaneet arkkipiispa Torsten Thure Renvall, tuomiorov. Gustaf Dahlberg, apujäsen Johan Markus Ahlman ja sihteeri, varatuomari Gustaf Waldemar von Hellens. Se saapui senaattiin 2.6.1897; *Westerlund* 1898, 147.

mihinkään kirjoihin, papintodistus jäi saamatta, ja yliopiston ovet pysyivät suljettuina. Heikel valitsi merenkulkijan tien.¹⁴²

Kulissien takaisista keskusteluista on Heikelin tapausta koskevien asiakirjojen joukkoon jäänyt kaksi epävirallista lausuntoa, molemmat lainoppineilta. Niistä varhaisempi on päivätty 30.12.1897. Sen alla ovat kirjaimet ”W E”. Ne sopivat oikeusoppinut Waldemar Enebergiin, joka oli toiminut senaattorina vuodesta 1891 ja oikeustoimituskunnan päällikkönä vuoden 1897 alusta. Ilmeisesti kirkollistoimituskunta pyysi asian valmistelua varten lausunnon myös oikeustoimituskunnan päälliköltä.¹⁴³

Lausunnonssa Eneberg lähti periaatteesta, että jokaisen syntyperäisen Suomen kansalaisen tuli voimassa olevan oikeusjärjestyksen mukaan kuulua johonkin valtion hyväksymään kirkkokuntaan. Sama periaate ilmeni myös eriuskolaislaista, jonka mukaan eriuskolaisseurakuntien jäsenten kastetut ja kastamattomat lapset tuli merkitä saman seurakunnan kirjoihin kuin vanhemmat. Sen jälkeen Eneberg siirtyi tarkastelemaan kirkkolakia:

koska myös KL:n §:t 34, 88 ja 102 edellyttävät, että evankelis-luterilaisen seurakunnan kirkkoherra tuntee seurakunnan jäsenen kastamattomat lapset, katson KL 146 §:n nojalla oikeaksi velvoittaa vt. kirkkoherra Bengelsdorffin, ei vain pitämään kirjaa sellaisista kastamattomista lapsista, ottaen huomioon mitä kirkkoherranvirastoon on heistä asianmukaisessa järjestyksessä ilmoitettu tai saapunut tai tästä lähtien ilmoitetaan tai saapuu, vaan myös sillä tavalla kuin KL:n 147 § määrää, antamaan valittaja Heikelille ja muille siihen laillisesti oikeutetuille henkilöille sellaisia todistuksia, joita voidaan antaa sen perusteella, mitä – – kirjaan on merkitty.¹⁴⁴

Eneberg edusti täysin vastakkaista laintulkintaa kuin kolme tuomiokapitulia. Ilmeisesti hänen tekstinsä ei miellyttänyt kirkollistoimituskuntaa, koska siitä vaiettiin. Sen sijaan tuomiokapitulien kielteisistä lausunnoista tuli julkisia. Tutkitun aineiston perusteella ei voi päätellä, miksi niin tapahtui. Enebergillä ei tietenkään ollut käskyvaltaa Bengelsdorffiin, ja senaatinkin virkatie kulki tuomiokapitulien kautta, mutta joka tapauksessa poikkeava lausunto osoitti, ettei senaatissa oltu yksimielisiä tuomiokapitulien laintulkinnan oikeellisuudesta. Enebergin lausunto oli sikälikin poikkeava, ettei siinä mainittu mitään tilapäisjärjestelystä, vaan katsottiin voimassa olevien säädösten riittävän Bengelsdorffin velvoittamiseen.

Eneberg ei ollut senaatissa ainoa lakimies, joka tutki Heikelien asiaa. Turun tuomiokapitulien antaman lausunnon kanteen on nimittäin kirjoitettu päiväämätön huomautus, jonka alla ovat nimikirjaimet ”A N”. Ilmeisesti ne tarkoittavat toista oikeusoppinutta August Nyberghia, joka oli senaattorina vuosina 1898–1900 ja oikeustoimituskunnan päällikkönä vuosina 1905–1909. Nybergh

142 Senaatin vastaus Heikelien valitukseen viipyi vuoteen 1914 saakka, jolloin yliopistoon 1895 pyrkinyt 18-vuotias Walter Alfred oli 37 vuotta täyttänyt merenkulkija. Hän oli avioliitossa, ja hänellä oli kolme Vladivostokissa syntynyttä tytärtä. Kun senaatti lopulta hylkäsi Heikelien valituksen, Bengelsdorff oli jo kuollut. KA STO Ca 27.10.1914 n:o 13; Juva 1960, 390; *Heikinheimo* 1980, 121–122; *Heininen & Heikkilä* 1996, 207.

143 KA STO AD 838/105 1896 aktin lehti 90 W[aldemar] E[neberg], V. Heikels besvär 30.12.1897; *Bergholm* 1912, 203–204.

144 KA STO AD 838/105 1896 aktin lehti 90 W[aldemar] E[neberg], V. Heikels besvär 30.12.1897.

oli eurooppalaisen oikeuden tutkija. Hänen huomautuksensa voi olla kummalta senaattorikaudelta tahansa:

Koska mitään yhteiskunnallista rekisteriä ei ollut kristityissä valtioissa ennen Ranskan suurta vallankumousta, seuraa jo siitä, että peruskäsitys kristityissä valtioissa on ollut, että papiston velvollisuutta pitää henkilörekisteriä ei ollut rajattu lapsiin, jotka oli kastettu, sillä silloin kastamattomilta lapsilta olisi puuttunut mahdollisuus saada sellaista selvitystä, mitä yhteiskunnallinen laki vaatii – Vanha käsitys on jatkuvasti voimassa Ruotsissa ja niin täytyisi menettellä meilläkin siihen saakka kunnes laki järjestää yhteiskunnallisen rekisterinpidon. Koska kuitenkin sellainen laki kaiketi pian astuu voimaan, voidaan asia myös ilman haittaa jättää silleen joksikin aikaa.¹⁴⁵

Teksti ajoittuu aikaisintaan vuoteen 1898, Nyberghin ensimmäisen senaattorikauden alkuun, jolloin senaatti pyysi kirkolliskokouksen lausuntoa kastamattomien rekisteristä. Tällöin oli olemassa jonkinlaisia toiveita yhteiskunnallisen rekisterin järjestämisestä.¹⁴⁶ Nyberghin lausunto oli yleisluontoinen toteamus yleisestä käytännöstä eikä yksityiskohtaisesti perusteltu vaatimus kuten Enebergillä. Yhtymäkohtana Porvoon kapitulin lakimiehen von Hellensin ajatuksiin oli rekisterinpidon tilapäisjärjestely papiston avulla.

7.5. Kirkonkirjat Robert Hermansonin ja Frans Nordlundin mukaan

Kastamattomien kirjaamiskiistan yhteydessä Nya Pressen oli tarttunut hanakasti professori Hermansonin luennoissaan mainitsemaan seikkaan, jonka mukaan luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset kuuluivat luterilaiseen kirkkoon. Lehti oli saanut niistä omille käsityksilleen arvovaltaisen tuen Heikelien kiistan käydessä kiivaana. Asia kiinnosti Teologista Aikakauskirjaa, joka pyysi vuonna 1896 Hermansonilta lisäselvitystä ajankohtaiseen kysymykseen. Hermanson tarttui tilaisuuteen ja kirjoitti lehteen moniosaisen artikkelin. Hänen mielestään kastamattomia koskevat kysymykset olivat puhtaasti laintulkintakysymyksiä, mutta ennen oman kantansa esittämistä hän piti lukijoitaan vuoden verran jännityksessä ja loi sinä aikana perusteellisen katsauksen maan uskontolainsäädäntöön reformaation jälkeen.¹⁴⁷

Vasta vuoden 1897 alussa Hermanson pääsi käsittelemään kysymystä luterilaisten vanhempien kastamattomista lapsista. Hän lähti liikkeelle hallitusmuodon ensimmäisestä pykälästä, jonka mukaan Suomen kansalaisen tuli kuulua evankelisluterilaiseen kirkkoon. Kirkko puolestaan opetti, että lapset tuli kastaa jo varhain ja nämä tulivat kirkon yhteyteen sekä sen jäseniksi vasta kasteen kautta. Vanha kirkkolaki ei näyttänyt tuntevan kastamattomuuden mahdollisuutta, sillä kasteesta saattoi tulla myös pakkotoimi. Uusi kirkkolaki käsitti taas kas-

145 Ilmeisesti A. Nyberghin tekemä huomautus Turun tklin lausunnon (4.3.1897) kansilehdelle. KA STO AD 838/105 1896; *Bergholm* 1912, 331. Oletus pikaisesta siviilirekisteristä osoittautui liian optimistiseksi.

146 Toinen mahdollisuus on vuosi 1909, jolloin senaatti antoi lainvalmistelukunnalle tehtäväksi ehdotuksen laatimisen siviilirekisteristä. *Siv.rekE* 1910, 17–18.

147 *TA* 1896, 393–408, 447–470, 501–514, 583–606; *TA* 1897, 8–22.

teen armoetuna, eikä kirkko voinut käyttää ulkonaista valtaa eikä valtiovallan apua kastamattoman kastamiseksi. Vastoin vanhempien tahtoa lasta ei saanut kastaa.¹⁴⁸

Säädösten perusteella Hermanson totesi, että kastamattomat lapset eivät olleet evankelisluterilaisen kirkon jäseniä. Lapsi ei kuitenkaan kastamattomuutensa tähden menettänyt Suomen kansalaisuutta eikä perimisoikeutta. Hallitusmuodon ensimmäisestä pykälästä seurasi, että luterilaisten vanhempien kastamaton lapsi oli kasvatettava luterilaisen kirkon opissa. Suomen yhteiskunnallinen laki ei tuntenut uskonnottomuutta, eikä kaste ollut välttämätön edellytys kristinuskonopetukselle. Kirkkolain mukaan papiston velvollisuutena oli valvoa lasten kristillistä kasvatusta, ja kastamattomatkin lapset oli tuotava kinkereille. Kriittinen tilanne lasten kohdalla saattoi jatkua pitkään, sillä luterilaisten vanhempien kastamatonta lasta ei saanut ottaa alle 21-vuotiaana jäseneksi toiseen kristilliseen uskontokuntaan.¹⁴⁹

Kasteen puuttumisesta huolimatta luterilaisten vanhempien lapsi oli Hermansonin mukaan syntynyt luterilaisen kirkon helmaan ja hänen voitiin katsoa ”määrätyllä tavalla” kuuluvan luterilaiseen kirkkoon, vaikka häntä tulikin pitää ei-kristittynä niin kauan kuin hän oli kastamaton. Sellaisena hän ei voinut päästä valtion virkaan eikä valtiopäivämieheksi. Hän ei myöskään voinut vanhoa todistajanvalaa eikä solmia avioliittoa luterilaisen eikä toisen kastamattoman kanssa. Avioliiton solmiminen johonkin muuhun uskontokuntaan kuuluvan kanssa riippui kyseisen uskontokunnan säännöksistä.¹⁵⁰

Voitiinko kastamaton sitten merkitä kirkonkirjaan? Asia ei ollut Hermansonin mielestä mitenkään selvä. Omana käsityksenään hän totesi, etteivät kirkonkirjat olleet siviilirekisteri, vaan *kirkon* kirjoja, vaikka perinteinen tapa olikin tunnustanut niille samanlaisen todistusvoiman kuin siviilirekistereille. Vaikka kirkonkirjoilla olikin siviilirekisterin luonne, papisto ei kuitenkaan voinut – ellei toisin määrätty – merkitä kirkonkirjoihin sellaisia, jotka eivät olleet kirkon jäseniä.¹⁵¹

Hermansonin mukaan valtion asiana oli huolehtia sellaisten asiakirjojen olemassaolosta, mistä kaikkien Suomen alamaisten ikää, sukulaisuutta, avioliittoa ja kuolemaa koskevat tiedot olivat saatavissa. Nyt oli kansalaisia, joiden osalta viralliset lähteet puuttuivat. Asia olisi pitänyt järjestää samassa yhteydessä kun uusi kirkkolaki annettiin. Tilanne ei korjaantunut siten, että yksi ja toinen pappi ryhtyi paikkailemaan lain puutteita. Kastamattomien lasten tiedot täytyi todistaa muilla keinoilla, kunnes lainmuutos saataisiin.¹⁵²

Oli kuitenkin pari seikkaa, jotka saattoivat antaa papille aiheen merkitä kirkonkirjaan kastamattomat. Toinen oli kysymys lasten kristillisestä kasvatuksesta. Papinhan tuli valvoa, että vanhemmat täyttivät velvollisuutensa myös kastamattomia lapsiaan kohtaan. Kirkkolaki asetti kuuden viikon rajan kasteen ja seitsemän vuoden rajan kasvatuksen yhteyteen. Mahdollisuus tehdä merkintä kirkonkirjaan oman muistin tueksi tarjoutui papille vanhan tavan mukaan kinkereillä. Siitä ei Hermansonin mielestä kuitenkaan seurannut, että papilla olisi velvolli-

148 *Hermanson* 1897, 8–11.

149 *Hermanson* 1897, 11–14.

150 *Hermanson* 1897, 14–15.

151 *Hermanson* 1897, 16–20.

152 *Hermanson* 1897, 20.

suus pitää luetteloita kastamattomista. Merkinnän tekeminen kinkereillä oli papin oma asia.¹⁵³ Papin kasvatusta koskevaan valvontavelvollisuuteen oli julkisuudessa viitannut myös Evangelisk Kristendom.

Toinen mahdollisuus oli tehdä merkintä kirkkokurin alaisten luetteloon. Kirkon pääkirja ei ollut niinkään sopiva paikka, koska siihen merkittiin kirkkolain mukaan vain seurakunnan jäsenet. Jos pappi teki siihen jonkun merkinnän kastamattomasta, hän saattoi enintään kirjoittaa: ”NN:llä on kastamaton poika (tytär), syntynyt silloin ja silloin.” Hermanson jatkoi:

Jos [pappi] ryhtyisi omin luvuin merkitsemään kastamattomia lapsia nimeltä mainiten ja muilla tiedoin kirkon kirjoihin ja antamaan sitten niiden perusteella papintodistuksia, hän menettelisi mielestäni sekä kirkkolain 146 §:ää vastaan että vastoin kirkkomme tapaa, jonka mukaan nimi annetaan kasteessa.

Oma kysymyksensä on, voidaanko mainittu puute poistaa ”kirkkohallituksen” määräyksillä. Siihen en tällä kertaa halua puuttua.¹⁵⁴

Päästyään kiistan avainkohtaan, kirkollishallituksen valtuuksiin, Hermanson katsoi parhaaksi lopettaa. Tekstistä voi kuitenkin päätellä, että hän ymmärsi kirkollishallituksella valtiovaltaa, jolla oli kirkon ylimpänä hallituksena oikeus antaa kirkonkirjojen pitämistä koskevia määräyksiä. Valtio-oikeuden professori ei halunnut sotkeutua kiistaan sen enempää eikä vihjaista, mitä valtiolta voisi tehdä ongelman ratkaisemiseksi, varsinkin kun Heikeliä koskeva valitus oli parhaillaan senaatin käsiteltävänä eikä ollut tietoa, mille kannalle se asettuisi.

Frans Nordlund innostui puolestaan kirjoittamaan laajan artikkelin kirkonkirjojen historiasta Vartijaan vuonna 1897.¹⁵⁵ Hän aloitti kirjoituksensa paljastavalla toteamuksella:

Tämän kirjoittaja on pitänyt kirkonkirjoja kaksikymmentä vuotta täysin tajuamatta mitä kirkonkirjamme oikeastaan ovat. Jos näin voi olla laita itse kirjanpitäjän, ei ole niin paljon ihmettelemistä, jos maallikoilla on kirkonkirjoista hyvin hämävät käsitykset. Päivän ilmiöt panevat tätäkin asiaa miettimään.¹⁵⁶

Nordlundilla oli pitkä kokemus niin sanotusta kansliapapin työstä, jota hän oli harjoittanut kirkkoherranvuosina ja ilmeisesti myös ylimääräisen papin vaellusvuosina.¹⁵⁷ Hänen oma tunnustuksensa, että hän oli pitänyt kirkonkirjoja tajuamatta, mitä ne oikeastaan olivat, tuskin kertoo poikkeustapauksesta, vaan pikemminkin yleisestä tilanteesta: kirkonkirjoja pidettiin totuttuun tapaan asiaa sen enempää pohtimatta. ”Päivän ilmiöt” – lehtikirjoittelut ja valitukset – olivat kuitenkin nostaneet kirkonkirjat yleisen kiinnostuksen kohteeksi, ja Nordlund halusi selvittää itselleen ja muille, mitä kirjoja ne olivat.

153 *Hermanson* 1897, 21.

154 *Hermanson* 1897, 21–22.

155 *Vartija* 1897, 44–51, 89–99.

156 *Nordlund* 1897, 44.

157 Nordlund oli vihitty papiksi 23-vuotiaana vuonna 1872, minkä jälkeen hän oli toiminut ylimääräisenä pappina Tammelassa, Taivassalossa, Velkualla ja Kustavissa. Hänestä oli tullut Taivassalon kirkkoherra 1880 ja viisitoista vuotta myöhemmin, 1895, hänet oli nimitetty senaatin kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteeriksi. *Österbladh* 1934, 654–655.

Esittelijäsihteerin kaksiosainen artikkeli käsitteli yleisluontoisesti kirkonkirjoja Euroopan eri maissa ja yksityiskohtaisesti Ruotsi-Suomessa. Nordlund oli perehtynyt aiheeseensa ja kiinnitti 1700-luvulta alkaen erityistä huomiota kirkonkirjojen merkitykseen sekä kirkollisena että yhteiskunnallisena rekisterinä. Artikkelin tarkoituksena oli osoittaa, että kirkonkirjat olivat olleet nimenomaan kirkon kirjoja ja ne tuli säilyttää sellaisina. Nordlund ei kuitenkaan halunnut kieltää papiston yhteiskunnallista palvelutehtävää, vaikka hän siitä nurkuikin:

Jokainen kirkkoherra, varsinkin väkirikkaan seurakunnan kirkkoherra, tietää, mikä raskas taakka on vielä nykyaikana luetteloiden laatiminen ja tilastollisten tietojen antaminen, viimeksi mainittuja kun on annettava ei vain tilastolliselle virastolle, vaan virkakunnille ja virkamiehille.¹⁵⁸

Esittelijäsihteerin ihmetteli, ettei kirkonkirjojen pitämisestä eikä niiden otteista ollut milloinkaan annettu mitään säädöstä. Esimerkiksi papintodistukset, sukuselvitykset ja otteet kastekirjasta katsottiin lain edessä ilman muuta päteviksi. Säädöksen puuttumisesta Nordlund päätteli, että kirkonkirjojen ja papin kirjoittamien asiakirjojen todistusvoima perustui papin persoonalliseen auktoriteettiin, ei hänen kirjoihinsa.¹⁵⁹

Ilmeisesti Nordlund osui osittain oikeaan. Papilla oli vanhastaan ollut näkyvä asema kansan kaitsijana. Hän oli ollut pitäjän harvoja oppineita tai ainoa. Hänen hallussaan oli ollut paitsi harvinainen kirjoitustaito myös kaikkia koskevat kirjat. Pappi oli monestakin syystä saavuttanut auktoriteettiaseman ympäristössään. Tilanne oli 1800-luvun loppuun mennessä kuitenkin muuttunut. Kirkkoa ja papistoa uskallettiin arvostella, kirjoitustaitoisia ja oppineita oli enemmän, papin yhteiskunnalliset tehtävät olivat vähentyneet, mutta hän hoiti edelleen väestökirjanpidon. Jos kirkonkirjojen ja papintodistusten luotettavuus olikin aikanaan perustunut papin persoonalliseen auktoriteettiin, se perustui 1800-luvun lopussa ilmeisesti yhtä paljon pitkäaikaiseen tapaan. Valtiovalta virkamiehiin oli niin pitkään käyttänyt kirkonkirjoja yhteiskunnallisiin tarkoituksiin, ettei erityistä säädöstä katsottu tarpeelliseksi. Ehkä sellainen ei ollut juolahtanut edes kenenkään mieleen. Kyse oli ”maan tavasta” tai ”ylimuistoisesta nautinnasta”.¹⁶⁰

Nordlund myönsi, että kirkonkirjojen käyttö yhteiskunnallisiin tarkoituksiin oli muuttanut niiden luonnetta. Vaikka ne olivatkin kirkollisia rekistereitä, niitä voitiin ”käyttökelpoisuuden vuoksi” nimittää kirkollis-siviileiksi rekistereiksi. Nordlundin tietämän mukaan niihin ei milloinkaan ollut kirjattu muita kuin luterilaisia. Kun nyt vaadittiin papistoa kirjaamaan myös muita, Nordlund piti sitä ”manttaalikomisaruksen henkenä”, joka yritti lykätä kaiken vaivan ja vastuun papin niskoille. Perusteluksi kelpaamaton oli ”kirkosta luiskahtaneitten” väite, että he maksoivat papistolle palkkaa. ”Ikään kuin olisi papistolle milloinkaan annettu siviili-rekisterin pitämisestä palkaksi edes oravannahkaa!” Nordlund puuskah-ti.¹⁶¹

158 Nordlund 1897, 51, 93.

159 Nordlund 1897, 94.

160 ”Maan tapa” on prosessioikeuden termi, ”ylimuistoinen nautinta” kuuluu maa- ja vesioikeuden piiriin. Suomen laki I 1998, Si 602 § 18, Pr 101 I: 11; Suomen laki II 1997, Ym 112 § 4; Ruotsin valtakunnan laki 1734, 370 (Oikeudenkäymiskaari I:11).

161 Nordlund 1897, 96–98.

Siitä huolimatta papiston tuli Nordlundin mielestä jatkaa rekisterinpitoa entiseen tapaan,

koska täydellinen muutos tässä maassa maksaisi Suomen kansalle vähintään puolen miljoonaa vuosittain ja sittenkin saattaisi rekisteriasiat pitkiksi ajoiksi epäjärjestykseen. Mutta tehdä papista siviilirekisterin pitäjä, joka uskontunustukseen katsomatta rekisteröipi kaikki rekisteri-alueella asuvat kansalaiset, olisi tykkäänään rikkoo menneisyyttä vastaan ja tulevaisuuteen nähden antauda arvaamattomille poluille. Papiston kirjoitustyö omain seurakuntalaistensa takia on siihen määrään suuri, ettei olisi oikeutettua vielä lisäksi ryhtyä puhtaasti siviiliseen tehtävään, joka ajan päällä kävisi yhä vaivalloisemmaksi ja tekisi papiston yhä enemmän valtiosta ja virkakunnista riippuvaksi.¹⁶²

Toisaalta kirkonkirjojen pitämisestä oli papille suuri vaiva, mutta toisaalta kirkon tuli ajatella koko kansan taloudellista parasta ja säilyttää tehtävät ennallaan. Ilmeisesti siviilirekisterin kustannuksista oli keskusteltu senaatissa. Nordlund oli kuitenkin epäjohdonmukainen torjuessaan kirkollisen rekisterin uudet ”puhtaasi siviiliset tehtävät”, kun hän samalla totesi papiston jo kirjaavan ”omituisena kasvannaisena” myös puhtaasti yhteiskunnallisia tietoja. Väestökirjanpito tehtävien lisäämisen taustalla vaikutti kuitenkin erioikeuksien menettämisen pelko:

Niinkauan kuin asiat pysyvät tällä kannalla, pysy papisto tässä kohdassa erioikeuksiensa suojassa. Mutta annappas että säädetään laki, joka velvoittaa papia pitämään rekisteriä kunnan alueella asuvista *valtion alamaista* (kursivointi Nordlundin), olkoot nämä luth. uskoa taikka ei, silloin muuttuu peruste ja tehdään tavaton hyppäys, vaikk’ei aluksi papin rekisterityö mainittavasti lisääntyisikään. Jos kerran laillisessa järjestyksessä papista tehdään valtion rekisterivirkamies ja hän siten pannaan tekemään puhtaasti siviilistä palvelusta, on samassa menetetty erioikeuksien suoja. Ja luetteloiden tekemisestä krunn- ja kunnan tarkoituksiin sekä tilastollisten tietojen antamisesta – ei tule loppua.¹⁶³

Ensin Nordlund oli todennut, ettei pappien kansliatyömäärää sopinut enää lisätä, mutta melkein samaan hengenvetoon hän huomautti, ettei työ kenties aluksi paljon lisääntyisikään uuden luettelon vuoksi. Ennen kaikkea hän kuitenkin pelkäsi, että papisto menettäisi erioikeuksien suojan, jota se oli nauttinut vuodesta 1723 alkaen. Kun privilegioiden suoja murtuisi, luetteloiden tekemisestä ei tulisi loppua. Ehkä Nordlundin pelko privilegioiden menettämisestä ei ollut täysin aiheeton. Senaatin virkamiehenä hänellä saattoi olla ”sisäpiiritietoa”, miten kastamattomien rekisteröinti oli aiottu järjestää. Toisaalta senaatilla tuskin oli poliittisesti kiristyvässä tilanteessa halua ryhtyä riitelemään kirkon kanssa.

Ajan sosiaalisista oloista Nordlund löysi sopivan termin, jolla hän kirjoituksensa lopussa sivalsi ”uskonnollisia mäkitupalaisia”. Näistä oli mukavaa ja huvittavaa asettua rettelöimään kirkon tantereelle. Kirkko ei voinut ruveta pitämään heistä luetteloja. ”Pantakoot he siviilivirkamiehen kirjaan. Ei heitä silti panna mustaan kirjaan, kuten väittävät. Maallinen Esivalta on Jumalalta sekin”, Nord-

¹⁶² Nordlund 1897, 98.

¹⁶³ Nordlund 1897, 98–99.

lund opasti. Kirkko oli hänen mielestään ruvennut osoittamaan kirkonkirjojen osalta ”rahtusen ryhtiä”, joka oli syytä pitää.¹⁶⁴

Kastamattomien rekisteröintikiistan yhteydessä kirkon piirissä ryhdyttiin selvittämään, mitä kirkonkirjat oikeastaan olivat, sillä vapaakirkolliset ja vapaamiehiset leimasivat ne siviilirekisteriksi. Hermanson tarkasteli kirkonkirjoja oikeusoppineena, Nordlund pappina. Hermansonin tulkintaa leimasi tietty varovuus, mutta Nordlund ei peittänyt tendenssiään. Kumpikin päätyi samaan lopputulokseen: ne olivat *kirkon* kirjoja. Tilanteen ja käsitysten jäsentymättömyyttä kuvaa hyvin Nordlundin havainto, että hän oli vasta ajan vaatimusten paineessa ja selvitystyönsä yhteydessä ”löytänyt” kirkonkirjojen kirkollisen luonteen.

Samalla kun kirkonkirjojen luonne nimenomaan kirkon kirjoina korostui, mitalin toinen puoli paljastui kipeänä ja kiusallisena. Osa kansalaisista ei mahtunut enää niihin, mutta ei päässyt muihinkaan kirjoihin. Ongelmasta tuli paitsi juridinen myös teologinen kysymys, jolloin kirkko torjui kastamattomien vieminen kirkonkirjoihin lähes yksimielisesti välittämättä ratkaisun seurauksista. Kirkonkirjoista oli tullut myös vallankäytön välineitä, ja niiden pitämisessä kuvastui kirkon asenne toisuskoisia kohtaan.

Papiston suhtautumisessa kirkonkirjoihin oli tapahtunut parissakymmenessä vuodessa merkittävä muutos, kun verrataan toisiinsa valtiopäiväpapiston asennoitumista asevelvollisten luetteloiden antamiseen 1870-luvulla ja johtavien kirkonmiesten asennetta kastamattomien kirjaamiseen 1890-luvulla. Valtiopäiväpapisto oli ollut yksimielinen, että asevelvollisten tiedot tuli antaa kirkonkirjoista, koska muuta mahdollisuutta ei ollut siviilirekisterin puuttuessa. Kysymys nähtiin käytännöllisenä. Johtavat kirkonmiehet olivat puolestaan 1890-luvulla sitä mieltä, ettei kastamattomia voinut viedä kirkonkirjoihin edes tilapäisesti. Siviilirekisterin puuttuminenkaan ei muuttanut tilannetta. Kysymys oli periaatteellinen. Asevelvollisten kohdalla oli kysymys kastetuista henkilöistä, joten tilanteet eivät ole täysin vertailukelpoisia. Toisaalta on huomattava, että asevelvollisten luetteloissa oli kyse valtiovallan tarpeesta, kastamattomien kirjaamisesta taas vapaakirkollisten ja liberaalien tarpeesta. Valtiovallan tarpeet kirkko ratkaisi käytännöllisenä kysymyksenä, mutta vapaakirkollisten ja liberaalien tarpeet periaatteellisena kysymyksenä. Vähemmistöryhmien kohdalla kirkonkirjoja oli helppompaa käyttää vallan välineenä kuin valtiovallan kohdalla.

7.6. Kirkon rintamalinjat kastamattomien kirjaamiskiistassa

Kastamattomien kirjaamiskiistassa ei sanoja säästetty, eikä keskustelukumppanin ymmärtäminen juuri kuulunut harrastettuihin hyveisiin. Vapaakirkollinen F. W. Lönnbeck vetosi kuitenkin piispa Johanssonin kirkko-oppiin ja piispa Råberghin käsityksiin kirkon järjestysmuodosta, kun hän lehtikirjoituksessaan toisti vaatimuksen kastamattomien lasten viemisestä kirkonkirjaan.¹⁶⁵ Oliko piispojen taolta sittenkin löytymässä uutta ymmärrystä kiistelyyn asiaan?

Kuopion tuomiokapitulin jyrkkä kiertokirje ei ollut karkottanut vapaakirkollisia kirkosta, vaan kastamattomien ongelma oli jäänyt sen sisäpuolelle. Piispojen

¹⁶⁴ Nordlund 1897, 99.

¹⁶⁵ EK 12/1896 F. W. L[önnbeck], Vid skiljövägen II.

yhteisessä neuvottelussa vuonna 1895 päätökseksi oli tullut, että luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset kuuluivat luterilaiseen kirkkoon. Samalla oli edellytetty, että vanhemmat kastattaisivat heidät kohtuullisen ajan sisällä, jotta heidät voitaisiin merkitä kirkonkirjoihin. Vaikuttaa siltä, että piispat halusivat nyt edetä sovittelun tietä. Esimerkiksi piispa Johanssonin suhtautuminen kirkosta eronneisiin baptisteihin oli 1890-luvun alun jälkeen liehtynyt, ja vuonna 1896 hän mainitsi kirjeessään kirkollistoimituskunnan päällikölle Y. S. Yrjö-Koskiselle, ettei hän pitänyt hyvänä vapaakirkollisten ajamista pois kirkosta.¹⁶⁶

Professori Hermanson oli vähän aikaisemmin erottanut toisistaan siviilioikeudellisen ja kirkko-oikeudellisen jäsenyyden, kun hän oli luennoissaan pohtinut kastamattomien lasten suhdetta kirkkoon. Johansson ilmeisesti myötäili hänen käsityksiään, sillä hänkin päätyi tulokseen, että kastamattomat lapset kuuluivat ”jollakin lailla” kirkkoon.¹⁶⁷ Johanssonin oma ajatustenkulku lienee ollut enemmän hengellinen kuin juridinen.

Johansson katsoi myös, että kastamattomat lapset tulisi panna ”johonkin luetteloon”, jota pappi voisi pitää väliaikaisesti, ei kuitenkaan kirkonkirjoihin, jotka eivät saaneet ”joutua häiriöön”. Jos tilanne jatkuisi, siviililuettelon pitäminen siirtyisi valtion virkamiehen tehtäväksi. *Osmo Tiililän* mukaan Johanssonin etiikka oli luonteeltaan käytännöllistä ja teoretisoiminen elämästä irrallisen totuuden äärellä oli hänelle vierasta. Kansankirkossa oli sallittava myös erilaisuutta tiettyyn rajaan saakka.¹⁶⁸ Kastamattomien merkitseminen ”johonkin luetteloon” kuvastaisi siten vaikean asian käytännöllistä tilapäisratkaisua. *Mikko Juva* on puolestaan viitannut osuvasti raamatullisen suunnan kirkkokäsitykseen, joka salli Johanssonin tekevän myönnytyksiä.¹⁶⁹

Kastamattomien rekisterikiistan aikoihin Suomen kirkollista ilmapiiriä halkoi raamatullisen ja kirkollisen suunnan vastakkaisuus, mikä ilmeni erityisesti keskusteltaessa ehtoollispakosta avioliiton ehtona. Raamatullinen eli biblisistinen eli beckiläinen suunta pohjautui tübingeniläisen professorin Johann Tobias Beckin (1804–1878) teologiaan. Sen merkittävin edustaja Suomessa oli piispa Johansson. Beckiltä oli peräisin myös Johanssonin kirkkokäsitys, joka on avain hänen ajatustensa ymmärtämiselle.¹⁷⁰

Kirkollinen suunta ei personoitunut samalla tavalla määrättyyn henkilöön kuten raamatullinen, eikä se ollut yhtä selväpiirteinen. Sen puhetorveksi muodostui lähinnä aikakauskirja *Vartija*, johon muun muassa Elis Bergroth, Frans Nordlund ja Agathon Meurman kirjoittivat artikkeleita. Tarkastelen tässä yhteydessä myös piispa Råberghia kirkollisen suunnan edustajana, vaikka hänen teologisen asemansa määrittely onkin ristiriitainen. Ehtoollispakkokiistassa hän kuului kirkollisen suunnan rintamaan ja oli Johanssonin merkittävin vastustaja.¹⁷¹ Kastamattomien kirjaamiskiista oli kuitenkin eri asia.

166 *Johansson* 1894, 21–23, 28, 146, 152; *Vuola* 1981, 142.

167 *Juva* 1960, 332.

168 *Tiililä* 1940, 47.

169 *Juva* 1960, 333.

170 *Johansson* 1890, 20–22; *Sentzke* 1949, 112–116; *Juva* 1960, 318–319; *Murtorinne* 1981, 250–251; *Murtorinne* 1986, 161–163. *Mikko Juva* on luonnehtinut Johanssonin kirkkokäsitystä pietistiseksi, *Eino Murtorinne* beckiläis-pietistiseksi tai beckiläiseksi.

171 *Murtorinne* 1981, 247–251; *Murtorinne* 1986, 178–180; *Nokkala* 1986, 253–261; *Jossas* 1990, 183. *Murtorinne* pitää Råberghia lähinnä uusluterilaisuuden edustajana.

Kirkkokäsitys ei ole avain vain Johanssonin ajatusten ymmärtämiseen, vaan myös Råberghin ja muidenkin kirkollista suuntaa edustaneiden kannan ymmärtämiseen. Kirkkokäsitykseen liittyi puolestaan kiinteästi kysymys kasteen merkityksestä.

Johanssonin kolme kehää ja Råberghin nuotta

Käsitystään kansankirkosta Gustaf Johanssonin oli kuvannut vuonna 1890 synodaalikirjoituksessaan "Mietteitä Suomen luterilaisen kirkon asemasta" ja vuonna 1894 kirjassaan "Kirkollisia kysymyksiä". Kansankirkkoon kuului sisimpänä piirinä eli ytimenä Kristuksen varsinainen seurakunta. Sen ympärillä oli opetuslasten eli opetettavien piiri, josta valmistui varsinaisia jäseniä ydinseurakunnalle. Uloimpana kehänä oli suuri joukko sellaisia kastettuja, jotka eivät eläneet varsinaista uskonelämää. Kirkon tuli kasvattaa myös heitä, ja armonvälineet vaikuttivat heidän keskuudessaan. Kansankirkko ei ollut sama kuin Kristuksen seurakunta. Johansson korosti, että tämän kansankirkkokäsitteen tuli olla selvä, että kirkko voisi käsittää oikein asemansa ja tehtävänsä.¹⁷²

Herman Råbergh oli ilmaissut käsityksensä kansankirkosta synodaalikirjoituksessaan "Folkkyrkan och den separatistiska rörelsen", jonka hän oli kirjoittanut Porvoon piispaksi tulonsa kynnyksellä vuonna 1892. Kansankirkko oli kirkko, johon kansan enemmistö tunnustautui. Uuden kirkkolain ja eriuskolaislain seurauksena Suomen kirkko ei ollut enää valtionkirkko, vaan kansankirkko. Se hyväksyi uskonnonvapauden periaatteen, eikä pakottanut ketään yhteyteensä, vaan antoi jokaiselle täysi-ikäiselle oikeuden erota siitä.¹⁷³

Suomen kansankirkko oli sitoutunut luterilaisen kirkon tunnustuskirjoihin. Jumalan sana oli sille *norma normans* ja tunnustuskirjat *normae normatae*. Råberghin mukaan kansankirkko ei ollut identtinen Jumalan valtakunnan kanssa, mutta se oli Jeesuksen perustama ja eräs niistä olomuodoista, joissa ja joiden kautta Jumalan valtakunta ilmeni maan päällä. Sen tehtävänä oli kasvattaa opetuslapsia Jumalan yhteyteen ja hänen yhteydessään. Råbergh näki kansankirkon raamatullisen perusteen esimerkiksi Jeesuksen vertauksessa nuotasta. Niin kuin nuotta kokosi hyviä ja huonoja kaloja, samoin historiassa ilmenevässä kirkossa oli uskovia ja epäuskoisia maailman loppuun saakka.¹⁷⁴ Toisin kuin valtionkirkko kansankirkko tunnusti omantunnon- ja uskonnonvapauden periaatteen. Samalla se vaati myös itselleen tunnustuksen vapautta ja halusi järjestää itsenäisesti omat asiansa. Se pyrki kuitenkin toimimaan yhteistyössä valtion kanssa kansan kasvatamiseksi.¹⁷⁵

Johanssonin kolmikehäinen käsitys kansankirkosta oli analyttinen ja pragmaattinen. Se salli laajan ja erilaisia näkemyksiä sisältävän kirkon, jonka uloimpana rajana oli kaste. Luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset kuuluivat "jollakin lailla" kirkkoon, jos ei muuten niin eräänlaisena kastetta odottavana ryhmänä kirkon uloimman kehän tuntumassa. Kuopion piispan kirkkokäsitys ei ollut puolen vuosikymmen kuluessa muuttunut, mutta hän sovelsi sitä 1890-luvun puolivälissä toisin kuin vuosikymmenen alussa. Kirjoituksessaan "Vid skiljovägen" vuonna 1896 F. W. Lönnbeck katsoikin, että Johanssonin kirkkokäsitys oli yksinkertainen, rehellinen ja liittyi vallitsevaan tilanteeseen. Osittain sen perusteella voitaisiin Lönnbeckin mielestä hahmotella Suomen uskonnollisten olojen järjestäminen.¹⁷⁶

¹⁷² Johansson 1890, 20–21; Johansson 1894, 21–28.

¹⁷³ Råbergh 1892, 4–5.

¹⁷⁴ Råbergh 1892, 7–8.

¹⁷⁵ Råbergh 1892, 9–11.

¹⁷⁶ EK 12/1896, 180 F. W. L[önnbeck], Vid skiljovägen II.

Råbergh oli puolestaan kysellyt synodaalikirjoituksessaan, miksi niihin, jotka olivat uskonnollisista syistä etäännyneet kirkosta, suhtauduttiin kirkon piirisä torjuvammin kuin uskonnollisesti välinpitämättömiin ja epäuskoisiin. Hänen mielestään uskonnollinen liike, joka harjoitti uskoa Jumalan sanan ja sakramenttien perustalla, saattoi olla ja olikin Jumalan valtakunnan väline. Kansankirkon oli syytä nähdä separatistisissa liikkeissä Jumalan kuritusta, sillä ne osoittivat kirkossa vallitsevia epäkohtia. Samalla oli kyseltävä, oliko kirkko itse osittain vastuussa separatismien synnystä. Vaikka kansankirkossa oli puutteita, sana ja sakramentit vaikuttivat siinä, joten oli totuuden vastaista väittää, että eroaminen siitä olisi välttämätöntä, jos mieli harjoittaa todellista kristillisyyttä.¹⁷⁷

Suomessa vapaakirkko oli ilmoittanut, ettei se halunnut erota kansankirkosta. Råberghin mielestä vapaakirkon edustama herätys johti hartaseen uskonnolliseen elämään, ja hän piti mahdollisena, jopa toivottavana, että vapaakirkollisille myönnettäisiin oikeus järjestää kirkon sisällä sellaisia luterilaisia vapaaseurakuntia, jotka säilyisivät kansankirkon hallinnon alaisina. Se olisi uskonnonvapauden periaatteiden mukaista ja toisi samalla elävän ja kehittävän vaikutuksen kansankirkkoon. Edellytyksenä oli kansankirkon tunnustuksen hyväksyminen. Toimivia malleja Råbergh oli löytänyt esimerkiksi Saksasta ja Tanskasta.¹⁷⁸ Ei ole ihme, että Lönnbeck koki myös Råberghin ajatukset pitkälti omikseen ja ilmaisi tyytyväisyytensä piispan toivomille muutoksille.¹⁷⁹

Oliko Råberghin kannassa tapahtunut muutoksia synodaalikirjoituksen kirjoittamisen jälkeen? Käsiteltäessä Walter Heikelin tapausta Porvoon tuomiokapitulissa Råbergh oli asettunut varauksettomasti tukemaan asessori Lyraa ja torjunut kastamattoman kirjoihin viemisen. Råbergh oli 1890-luvun puolivälissä eri asemassa kuin saman vuosikymmenen alussa. Hänestä oli tullut piispa, joka katseli asioita eri näkökulmasta kuin ennen. Samalla on kuitenkin muistettava, ettei Walter Alfred Heikel ollut vapaakirkollisen vaan vapauskosien perheen poika, joten Heikelin tapauksen perusteella ei voi päätellä Råberghin suhtautumista vapaakirkollisiin 1890-luvun puolivälissä.

Helsingin piispantarkastuksen yhteydessä vuonna 1896 Råbergh kuitenkin mainitsi, että sellaisten ryhmien, joiden kanta kasteesta ja ehtoollisesta poikkesi luterilaisesta uskonkäsityksestä, olisi tullut erota kirkosta, kuten eriuskolaislaki salli.¹⁸⁰ Samalla kun Johanssonin kanta oli lieventynyt, voidaan ajatella Råberghin kannan kiristyneen. Toisaalta hän oli piispojen yhteisessä neuvonpidossa asettunut odottavalle kannalle kuten muutkin.

Råberghin ja Johanssonin kirkkokäsityksissä oli yhtäläisyyksiä ja eroja. Kumpikin puhui kansankirkosta, mutta korostus oli erilainen. Suomen kirkko oli Johanssonille kirkko, johon mahdollisimman monen tuli kuulua. Koska kansankirkko toimi kansan kasvattajana, sen vaatimuksia voitiin väljentää vaarantamatta sen ydintä, Kristuksen varsinaista seurakuntaa. Pysyminen saman kirkon vaikutuspiirissä oli uskonnollisesti ja kansallisesti tärkeää.

177 *Råbergh* 1892, 16–17, 46–48, 53, 55.

178 *Råbergh* 1892, 63–66. Tanskassa kansankirkon jäsenillä, jotka halusivat muodostaa erityisen seurakunnan kirkon sisäpuolelle, oli ollut 1868 alkaen sellainen mahdollisuus. Kyseinen seurakunta oli osa Tanskan luterilaista kirkkoa, mutta se ei saanut tukea valtiolta. *Dübeck* 1995, 46.

179 *EK* 12/1896, 181 F. W. L.[önnbeck], Vid skiljövägen II.

180 *Auerna* 1986, 160–161.

Råberghin silmissä Suomen kirkko oli tunnustuskirkko, johon kansan enemmistö tunnustautui, mutta kenenkään ei ollut pakko kuulua siihen. Koska kansankirkko oli tunnustuskirkko, Råbergh halusi avata sen ulko-ovea etenkin eriuskolaisille. Samalla hän oli valmis suomaan kirkon sisällä vapauksia erilaisille hengellisille ryhmille. Näiden oli kuitenkin täytettävä tunnustukselliset kriteerit.

Aikakauslehti *Valvojan* toimittajan, maisteri Zachris Castrénin mielestä Råberghilla ei oikeastaan olisi ollut oikeutta puhua kansankirkosta,¹⁸¹ mutta tämä sai ajatuksilleen tukea erityisesti toisen aikakauslehden, *Vartijan*, taustavoimista. Kastamattomia koskevassa lehdistökeskustelussa Agathon Meurman, ”Kangasalan karhu”, ärähteli piispa Johanssonille. Samoin hän oli tehnyt kirjassaan ”Ehtoollispakko ja eriuskolaislaki” vuonna 1893. Sitä kirjoittaessaan hänellä oli ollut luettavana sekä Johanssonin että Råberghin synodaalikirjoitukset. Meurmanin kirja oli poleeminen puheenvuoro ehtoollispakkokiistassa, mutta hän ilmaisi siinä myös käsityksensä kirkosta ja sivusi kysymystä kastamattomien kirjaamisesta.

Meurmanin sympatiat olivat Råberghin tunnustuskirkon puolella, ja hän arvosteli purevasti Johanssonin käsitystä, missä kerän pohjana oli kelvollisten joukko, ”joku *communio sanctorum*”. Sen ympärille kiertyivät valtavana enemmistönä vähemmän valmistuneet. Viimeiseksi kerään kiertyivät kastamattomat lapset, joista kukaan ei tiennyt, mitä ne oikeastaan olivat. Meurmanin mielestä oli oikein, ettei kastamattomia lapsia kirjoitettu kirkonkirjoihin, koska he eivät kuuluneet luterilaiseen seurakuntaan. Vasta kasteen sakramentti merkitsi pääsyä seurakunnan jäseneksi. Kirjaamattomuudesta syntyvän ongelman Meurman kyllä myönsi. Råberghia suoraviivaisemmin hän samasti toisiinsa kansankirkon ja Kristuksen seurakunnan.¹⁸²

Råbergin puolelle asettui myös esittelijäsihteeri Frans Nordlund, joka edusti kirkollisen suunnan lisäksi evankelista ajattelutapaa. Hän ilmaisi ajatuksensa *Vartijassa* kirjoituksissaan ”Suomen evankelis-lutherilaisen kirkon nykyinen suhde valtioon” ja ”Suomen ev. lutherilainen kirkko ja kastamattomat”.¹⁸³ Tunnustuskirjojen mukaan kirkko oli sekä ”pyhän yhteys” että ”pyhän hengen yhdistysydämissä”. Sellainen kirkko oli kuitenkin näkymätön eikä tarvinnut mitään järjestyssääntöjä. Nordlundin kiinnostus kohdistui näkyvään kirkkoon, joka tarvitsi järjestyssääntöjä.¹⁸⁴

Nordlund iloitsi uuden kirkkolain luomasta tilanteesta, missä kirkko saattoi esiintyä olemuksensa mukaan hengellisenä laitoksena: armon, rakkauden ja totuuden yhdistyksenä. Armottomasti hän kuitenkin arvosteli etenkin vapaakirkollisia ja kastamattomia sekä varjeli tarkasti kirkon rajoja. Ajatuskin kastamattoman kuulumisesta kirkkoon ilman jäsenyyttä tai papin väliaikainen luettelonpito kastamattomista sai Nordlundin takajaloilleen. Kaste oli ainoa tie luterilaiseen kirkkoon ja sen kirjoihin.¹⁸⁵

181 *Valvoja* 1892, 606–615. Zach. Castrén, Kirkko ja n. s. sivistynyt sääty; *Valvoja* 1893, 293–296. Zach. Castrén, Kirkollisesta kysymyksestämmme.

182 *Meurman* 1893, 4–5, 15, 41, 63–65.

183 *Nordlund* 1895, 347–366; *Nordlund* 1896, 273–292. Nordlund oli saanut kutsun Evankeliumiyhdistyksen jäseneksi 1892. Hän suhtautui yhdistykseen arvostelevasti 1896, mutta säilyi sen jäsenenä kuolemaansa saakka 1903. *Koskenniemi* 1967, 195; *Koskenniemi* 1984, 52, 186; *Koskenniemi* 2003, 131, 145.

184 *Nordlund* 1895, 354; *Nordlund* 1896, 288.

185 *Nordlund* 1895, 350, 357; *Nordlund* 1896, 273–281, 283, 285.

Nordlund tarkasteli kirkkoa tiukasti kirkkolain säännösten valossa. Kastamaton oli ilman muuta sen ulkopuolella, mutta myös tila sen sisäpuolella oli Nordlundilla ahtaampi kuin Råberghilla. Nordlundin ehdottama kastamattomien siviilirekisteri sai vapaakirkollisten silmissä eräänlaisen ”mustan kirjan” luonteen, mikä loukkasi heitä.¹⁸⁶

Råbergh, Meurman ja Nordlund edustivat samaa kirkollista suuntaa mutta heidän torjuva suhtautumisensa kastamattomiin oli eriasteista. Se oli ymmärtävää Råberghilla, varsin tyyliä Meurmanilla ja tyyliä Nordlundilla. Meurman nojautui maallikkona lähinnä Råberghin käsityksiin, mutta oli jyrkän esiintymistapansa puolesta lähellä Nordlundia.

Kastamattomien rekisteröintikiistassa raamatullisen ja kirkollisen suunnan rintamalinjat eivät olleet vastakkaisia kuten ehtoollispakkokiistassa, vaan pitkälti yhteneviä. Kumpikin taho oli samaa mieltä, etteivät kastamattomat olleet kirkon jäseniä eikä heitä voitu sen vuoksi merkitä kirkonkirjoihin. Esimerkiksi Heikelien kiistassa Johanssonin johtama Kuopion tuomiokapituli suhtautui valitukseen yhtä torjuvasti kuin Råberghin johtama Porvoon kapituli. Sen sijaan kiistaan liittyneissä muissa yksityiskohdissa ilmeni eroja, joissa Råbergh ja Johansson olivat lähellä toisiaan, kun taas Nordlund ja Meurman edustivat toista laitaa.

Muutamista sympatioista huolimatta kastamattomien rekisteröinti oli umpikujassa. Mitään uutta asetusta tai määräystä erillisen luettelon pitämisestä tai kirkonkirjoihin viemisestä ei annettu. Kirkonmiehet linkittivät tiukasti yhteen paitsi kasteen ja kirkon jäsenyyden myös kirkonkirjat ja kirkon jäsenyyden. Kirkonkirjat eivät auenneet kirkkoon *kuuluvien* kirjoiksi, vaan säilyivät kirkon *jäsenten* kirjoina.

Jotakin valoa kastamattomille oli kuitenkin näkyvissä. Nya Pressen katsoi, että siviilirekisterin aika tulisi myöhemmin, mutta akuutti ongelma olisi ratkaistava papiston velvoittamisella. Myös vapaakirkolliset keskustelijat Edvard Björkenheim, J. A. Karlberg ja F. W. Lönnbeck olivat periaatteessa yleisen siviilirekisterin kannalla, vaikka vaativatkin siinä tilanteessa kastamattomien lasten viemistä kirkonkirjoihin. Esittelijäsihteeri Frans Nordlund oli ehdottomasti sitä mieltä, että kastamattomista tulisi tehdä siviililuettelo, elleivät he vanhempineen perustaneet omaa uskontokuntaa. Myös Agathon Meurman oli siviilirekisterin kannalla. Siihen tulisi kirjata myös julkijumalattomat ja teoreettiset jumalankieltäjät, ja sellaisen siviilirekisterin pitäjänä olisi valtion virkamies tai siviiliseurakunnan johtaja. Piispa Johanssonkin katsoi, ettei pappi voinut pitemmän päälle pitää luetteloita kastamattomista, vaan heidät tuli merkitä ”johonkuhun siviililuetteloon, jonka joku valtion virkamies on hoitava”. Erimielisyyksistä huolimatta oli löytyneessä yhteisen ajatuksen itu, siviilirekisteri. Eri mieltä oltiin, millainen sen tulisi olla, kenelle sen pitäminen kuuluisi ja milloin sellainen olisi syytä saada, mutta ilman siviilirekisteriä kastamattomien ongelma ei ilmeisesti ratkeaisi.

186 EK 12/1896, 181 F. W. L[önnbeck], Vid skiljövägen.

8. Kastamattomien kansalaisoikeudet 1897–1900

8.1. Constantin Boijen aloite kastamattomien rekisteristä

Vapaakirkollisten taholla ei jääty odottamaan, miten Heikelien nostama kiista senaatissa päättyisi, vaan Boije av Gennäs -suvun valtiopäiväedustaja, maallikko-saarnaaja Constantin Boije jätti tammikuussa 1897 valtiopäiville kaksi anomusta, jotka koskivat kastamattomien kansalaisoikeuksia. Toisessa oli kyse heidän merkitsemisestään ”laillisesti todistusvoimaiseen luetteloon”, toisessa heidän oikeudestaan avioliittoon. Boijen mielestä tilanne oli huonontunut:

Nämä kastamattomat lapset papisto on aikaisemmin merkinnyt kirkonkirjoihin ilmoituksen perusteella, mutta viime aikoina ei ole ainoastaan jo merkityjä kastamattomia lapsia pyyhitty kirkonkirjasta pois kaikessa hiljaisuudessa, vaan papisto on myös melko yleisesti alkanut kieltäytyä viemästä kirjoihin sellaisia luterilaisista vanhemmista syntyneitä lapsia, joita ei ole kastettu, ja tämä menettely on saanut myös tuomiokapitulin hyväksymisen.¹

Boije muistutti, että kirkonkirjat olivat ainoat pätevät rekisterit Suomen kansalaisista. Kastamattomien jättäminen kirjaamatta merkitsi samalla heidän jäämistään kansalaisyhteiskunnan ulkopuolelle. Papiston menettelyä Boije kuvasi ”taipumattomuudentilaksi”. Sen seurauksena kasvoi kansalaisten joukko, josta ei ollut olemassa oikeudellisesti pätevää tietoa. Boije katsoi, että laillisesti pätevä rekisteri kastamattomista oli jollakin tavalla järjestettävä. Yleisen siviilirekisterin saamista hän ei pitänyt vielä mahdollisena, niin toivottava kuin sellainen olisikin.²

Eri anomuksessa Boije ehdotti lainmuutosta, että kastamattomat ja ehtoollisella käymättömät voisivat täysi-ikäisinä solmia avioliiton. Kyseessä olivat nimenomaan luterilaisten vanhempien lapset, joita oli Boijen tietämän mukaan huomattava määrä. Suuri osa näistä oli 20–35 -vuotiaita.³ Boijen mainitsemien ikäluokkien syntymävuodet asettuvat vuosiin 1862–1877 eli osittain aikaan, jolloin vapaakirkon vaikutusta ei vielä ollut tai se oli vähäistä.⁴

Joukkoon kuului kastamattomien lisäksi ilmeisesti myös lapsina kastettuja kirkon jäseniä, jotka eivät voineet solmia avioliittoa, koska heillä ei ollut kirkonkirjoissa merkintää ehtoollisella käynnistä. Osa näistä oli vapaakirkollisia, osa vapaa-ajattelijoina, mutta kirkonkirjoissa oli myös baptisteja, sillä heistäkään kaikki eivät olleet liittyneet omiin seurakuntiinsa.⁵ Kirkonkirjat toimivat avioesteiden

1 RA ptk III 1897 (Bihang) anomusM 1.

2 RA ptk III 1897 (Bihang) anomusM 1.

3 RA ptk III 1897 (Bihang) anomusM 2.

4 Vapaakirkon ensimmäiset merkit näkyivät Suomessa 1860-luvun lopulla. Varsinaisesta liikkeestä voidaan puhua vasta 1880-luvulla. *Seppo* 1983, 17, 21.

5 Baptismi oli tullut Ahvenanmaalle 1850-luvulla ja Manner-Suomeen 1860-luvun alussa. *Näsman* 1962; 25–29, 62–65; Esim. Tampereella suurin osa baptisteista pysyi pitkään luterilaisen seurakunnan kirjoissa. *Kortekangas* 1965, 263–265; *Heikkilä* 1985, 311.



Tavallisen kansan kastemekko vuodelta 1897. Kastamatta jättäminen oli outo ilmiö maassa, jossa kaikkia koskevalla lapsikasteella oli vuosisataiset perinteet. Poikkeava menettely kertoi vanhempien vahvasta vakaumuksesta, joka vaihteli uskonnollisesta aatteelliseen. Määrällisesti vähäisestä ilmiöstä olisi tuskin syntynyt julkista keskustelua, ellei kastamatta jättämisestä olisi seurannut kansalaisoikeuksien menetys. – Valok. Pentti Pere, Pori. Satakunnan Museo.

ainoana rekisterinä myös niiden osalta, jotka olivat kirkon jäseniä vain muodollisesti tai olosuhteiden pakosta.

Ritariston ja aateliston lähetekeskustelussa Boije käytti kastamattomien rekisteröinnistä avauspuheenvuoron. Hän oli tietoisesti jättänyt avoimeksi kysymyksen luettelon pitäjistä, mutta hänen mielestään sopivin taho oli – Ruotsin mallin mukaisesti – luterilainen papisto, joka joutui saataviensa perimiseksi pitämään tarkkaa kirjaa myös kastamattomista. Papiston velvoittamisessa Boije ei nähnyt ongelmaa, sillä maan hallitus oli kirkon ylin hallitus, ja sillä oli oikeus määrätä papisto pitämään tarvittavia kirjoja.⁶

”Ruotsin malli”, jota oli aika ajoin ehdotettu väestökirjanpidon esikuvaksi myös Suomeen, oli osoittautunut naapurimaassa vakiintuneeksi käytännöksi. Ruotsissa oli vuonna 1895 astunut voimaan uusi asetus kirkonkirjoista, mutta eriuskolaisten kirjanpidossa ei ollut tapahtunut muutosta. Kirkko jatkoi siellä lähes kaikkien eriuskolaisten väestökirjanpitoa, kuten se oli käytännössä tehnyt siitä saakka kun Ruotsi oli saanut uskonnonvapauslakinsa vuonna 1860.⁷

Myös kielentutkija, dosentti Knut Hugo Pipping halusi luterilaisen papiston pitävän luetteloa kastamattomista, mutta eri syystä kuin Boije. Jos kastamattomat merkittäisiin yhteiskunnalliseen luetteloon, he olisivat tunnustuksettomia, jolloin he menettäisivät suuren osan kansalaisoikeuksistaan. Jos taas papisto ottaisi heidät luetteloonsa ja he nauttisivat uskonnonopetusta, heitä olisi pidettävä ainakin kristittyinä, jolloin he säilyttäisivät kansalaisoikeutensa. Pippingin mielestä luetteloa olisi laajennettava koskemaan myös tapauksia, joissa vanhemmat olivat kastamattomia.⁸ Päätelyn taustalla olivat voimassa olevat lainsäädökset, joissa kansalaisoikeudet oli sidottu uskonnollisiin kvalifikaatioihin.

6 Boije viittasi KL:n §:iin 14 ja 146. RA ptk 1897 I, 84.

7 Lext 1985, 35–39, 104–105, 107; Wannerdt 1987, 45.

8 RA ptk I 1897, 91–92.

Boijen anomus herätti erittäin mieluisia ajatuksia sielutieteen dosentti Arvid Grotenfeltissä, joka oli ollut kymmenen vuotta aikaisemmin perustamassa uskonnonvapaus- ja suvaitsevaisuusyhdistystä. Hänen mielestään kastamattomien lailliset oikeudet eivät riippuneet siitä, pitikö luetteloa pappi vai yhteiskunnallinen viranomainen. Monet seikat puhuivat sitä vastaan, että luterilainen papisto toimisi luettelon pitäjänä. Sellainen menettely olisi itse asiassa nurinkurista ja taantumuksellista. Kehitys kulki vääjäämättä siihen suuntaan, että luterilainen kirkko menetti yhä enemmän luonnettaan valtionkirkkona ja joutui vähitellen samaan asemaan kuin muutkin uskontokunnat. Siviilirekisterin sysääminen luterilaiselle papistolle ei myöskään olisi tarkoituksenmukaista, sillä siviilirekisteriin merkityt henkilöt eivät halunneet olla missään tekemisissä pappien sielunhoitotyön kanssa. Ennen kaikkea kirkon pakottaminen kastamattomien luettelointiin olisi vastoin uskonnonvapauden periaatetta. Grotenfelt katsoi, että kyseinen rekisteri tulisi antaa siviilivirkamiesten hoitoon, jolloin henkikirjoittajat olisivat luonteva vaihtoehto. Henkikirjaa voitaisiin käyttää rekisterinä myös silloin, jos kastetuille suotaisiin oikeus erota luterilaisesta kirkosta ja olla liittymättä mihinkään uskontokuntaan.⁹

Grotenfelt tähtäsi puheenvuorollaan tilanteeseen, jolloin luterilaisesta kirkosta olisi tullut yksi uskontokunta muiden joukossa. Samoin siviilirekisterisuunnitelmaa siivitti ajatus uskonnonvapauden laajentumisesta. Siviilikirjanpito antaisi uskonnonvapauden kasvulle erilaiset mahdollisuudet kuin papiston hoitama. Kirkosta eroava voisi silloin siirtyä uskonnollisesti neutraaliin rekisteriin. Uskonnonvapausyhdistys ei ollut saanut aikanaan perustamislupaa, mutta sen aatteet eivät olleet hävinneet.

Boijella ei ollut mitään sitä vastaan, että siviiliviranomainen pitäisi kastamattomien rekisteriä. Hänen mielestään oli kuitenkin murheellista, jos kirkko ei halunnut ottaa tehtäväkseen niin pientä vaivaa, sillä luterilaisten vanhempien kastamattomia lapsia oli kaiken kaikkiaan vähän. Jos kirkolla olisi luettelossaan kastamattomat lapset, sen olisi helpompi lähestyä heitä. Boijen mielestä kirkko voisi yhtä hyvin laatia luettelon kastamattomista jo siinä vaiheessa, kun nämä olivat lapsia eikä vasta sitten, kun heiltä ruvettiin kantamaan saatavia. Joka tapauksessa kastamattomat joutuisivat kääntymään papiston puoleen tarvitessaan laajempia sukuselvityksiä, sillä ”yleiset sukulaisuusrekisterit” olivat papiston hoidossa.¹⁰

Boijelle kastamattomien rekisteröinti oli sekä oikeudenmukaisuuskysymys että käytännön kysymys. Toisaalta hän odotti kirkolta vastapalvelusta kannettujen saatavien vastineeksi. Toisaalta hän ajatteli, mikä olisi kastamattomille käytännöllisintä ja helpointa sukuselvitysten hankinnassa. Kirkon kasvatustehtävästä murehtiminen ei ollut vapaakirkolliselle Boijelle olennaista, vaikka hän siihen vetosikin, sillä hän tuskin toivoi papiston puuttuvan vapaakirkollisten lasten uskonnolliseen kasvatukseen. Kohderyhmät olivat Boijen mielestä suuria, kun niiden asiat vaativat valtiovallan toimenpiteitä, mutta pieniä, kun kirkon tuli pitää niistä kirjaa.

Vastaavaa taktikointia oli ilmennyt myös asessori Lyralla, jonka mielestä kohderyhmät olisivat arvaamattomia, jos kirkon olisi pidettävä niistä kirjaa, mutta pieniä, jos kirjanpitäjänä olisi valtion virkamies.¹¹ Boije tarkasteli asioita vapaa-

9 NP 68A/ 11.3.1887 Religionsfrihetsförenings möte; RA ptk I 1897, 92–93.

10 RA ptk I 1897, 93–94.

11 KA STO AD 838/105 1896 Ote Porvoon tklin ptk:sta 3.9.1896 § 33.

kirkollisena maallikkosaarnaajana, jolla oli tarkoitus vierittää kastamattomien kirjanpito papistolle, Lyra puolestaan kirkonmiehenä, jonka tarkoitus oli saada valtion virkamies kirjanpitäjäksi.

Ritariston ja aateliston lähetekeskustelu kastamattomien ja ehtoollisella käymättömien oikeudesta avioliittoon ajautui ajankohtaiseen ehtoollispakkokiistaan, jolloin kysymys kastamattomuudesta jäi taka-alalle. Pippingin mielestä kastepakon poistaminen ei ollutkaan niin kiireellinen asia kuin konfirmaatio- ja ehtoollispakon poistaminen.¹²

Ehtoollispakon poistaminen koski määrällisesti suurempaa osaa väestöstä kuin kastamattomien rekisteröinti, mutta oikeudellisesti kastamattomat olivat heikommassa asemassa kuin ehtoollisella käymättömät. Ehtoollispakon poistaminen olisi helpottanut kirkon jäsenten tilannetta, mutta se ei olisi muuttanut kastamattomien asemaa. He olisivat jääneet avioliitto-oikeuden lisäksi vaille muitakin yhteiskunnallisia oikeuksia, koska he eivät olleet missään kirjoissa. Molemmat Boijen anomukset lähetettiin lakivaliokunnalle.

Lakivaliokunnan mietintö kastamattomien lasten rekisteristä valmistui toukokuun lopulla 1897. Siinä todettiin, että kyseisten lasten määrä oli vuodelta kasvanut ja heidän kirjoihin viemisessään oli vallinnut suuri epävarmuus. Heitä oli jonkin verran merkitty kirkonkirjoihin, vaikka he eivät oikeastaan kuuluneet luterilaiseen seurakuntaan. Tilanne oli kuitenkin kiristynyt:

Viime aikoina on kuitenkin se käsitys yhä enemmän päässyt vallalle papiston keskuudessa, että kirkonkirjoihin, joita ei muka ole pidettävä siviilirekisterin vertaisina, vaan jotka ovat ainoastaan kirkon kirjoja sen omista jäsenistä, ei ollut merkittävä muita kuin ne, jotka kuuluivat kirkolliseen seurakuntaan.¹³

Tilanteen kiristyminen näkyi myös valiokunnan sisäisissä ristiriidoissa. Enemmistö vertasi kirkonkirjoja siviilirekistereihin eikä hyväksynyt papiston keskuudessa yleistynyttä käsitystä, jonka mukaan ne olisivat vain kirkon jäsenten kirjoja. Kirkonkirjapykälää tulkittiin siten valiokunnassa kahdella tavalla. Osan mielestä seurakunnan jäsenten kastamattomat lapset kuuluivat ”seurakunnan asujamiini”, mutta osa oli sitä mieltä, että ”asujamilla” tarkoitettiin vain seurakunnan jäseniä.¹⁴

Toiset valiokunnan jäsenet pitivät käytännön syistä toivottavana, että kirkkoherra pitäisi myös kastamattomien rekisteriä. Maalliset viranomaiset olivat panneet papistolle muissakin asioissa vastaavia velvollisuuksia, kuten rikosluettelon pitämisen ja asevelvollisten luettelon laatimisen. Suomessa voitaisiin noudattaa vastaavaa käytäntö kuin Ruotsissa, jossa pappi piti kirjaa kastamattomista.¹⁵

Toiset taas totesivat, että kirkollinen lainsäädäntö oli Ruotsissa erilainen kuin Suomessa ja esimerkiksi rikosluettelon pitäminen liittyi siihen, että papisto merkitsi kirkonkirjoihin henkilön maineen. Lisäksi he muistuttivat, että vain kirkollishallituksella oli valta määrätä kirkollisesta kirjanpidosta.¹⁶ Heidän mielestään

¹² RA ptk I 1897, 95–96.

¹³ VpvAV 1897 anomusM 80 lakivkM 18, 1–2.

¹⁴ KL 1869 § 146; VpvAV 1897 anomusM 80 lakivkM 18, 2–3.

¹⁵ VpvAV 1897 anomusM 80 lakivkM 18, 3–4.

¹⁶ VpvAV 1897 anomusM 80 lakivkM 18, 3–4.

kirkonkirjapykälässä mainittu ”kirkollishallitus” tarkoitti kirkolla olevaa valtaa eikä maallista esivaltaa.

Valiokunta ilmoitti mietinnössään, ettei se halunnut ottaa kantaa asian oikeudelliseen puoleen. Ilmeisesti mielipiteiden vastakkaisuus oli niin jyrkkä ja niiden väliset voimasuhteet sellaiset, että valiokunta näki viisaimmaksi vain kuvailla eri kantoja. Yhdestä asiasta se oli kuitenkin yksimielinen: anomuksessa mainittu epäkohta ei saanut jatkoa järjestyneessä yhteiskunnassa. Boije ei ollut maininnut anomuksessaan mitään luettelon pitäjistä. Kysymys jäi auki myös valiokunnassa. Se tyytyi vaisusti ehdottamaan pontta, jonka mukaan hallitus huolehtisi siitä, että luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset merkittäisiin viralliseen luetteloon.¹⁷

Kaikki neljä säätyä käsittelivät kastamattomien rekisteröintikysymystä samana päivänä toukokuun lopussa 1897. Talonpoikaissäätö ei ollut kiinnostunut keskustelemaan koko kysymyksestä. Rymättyläläinen Sefanias Suutarla ehdotti valiokunnan ponnen hyväksymistä eli asian antamista hallituksen tehtäväksi, eikä muilla säätykumppaneilla ollut mitään sitä vastaan. Samalla Suutarla ilmaisi vastenmielisyytensä koko asiaa kohtaan. Hän ei tahtonut ”olla mukana päättämässä tällaisista anomuksista”.¹⁸

Yhteen puheenvuoroon supistui myös porvarissäädyn keskustelu. Sen käytti Helsingin edustajiin kuulunut pankinjohtaja, molempien oikeuksien kandidaatti Karl Theodor Alexander Wegelius, jonka mielestä koko rekisterikysymys oli nyt tienhaarassa:

Mitään muuta ratkaisua kysymykseen ei kaikeksi voida ajatella kuin että joko papisto pitää näitä rekistereitä kastamattomista lapsista tai sitten otetaan käyttöön yleinen siviilirekisteri, jonka pitäminen uskotaan siviilivirkamiehelle. Näistä kahdesta mahdollisuudesta ainoastaan yhteisen siviilirekisterin aikaansaaminen kaikista Suomen kansalaisista voi tarjota lopullisen ja todella tyydyttävän ratkaisun.¹⁹

Wegelius ymmärsi, että muut vaihtoehdot olisivat tilapäisratkaisuja paitsi yleinen siviilirekisteri, mutta säädyn ainoana puheenvuoron käyttäjänä hän jäi yksin.

Sen sijaan ritaristossa ja aatelistossa rekisterikysymyksestä kehkeytyi vilkas keskustelu. Hugo Pipping ei ollut tyytyväinen lakivaliokunnan ehdotukseen jättää rekisterin pitäjää koskeva kysymys avoimeksi. Hänen mielestään kastamattomien lasten rekisteri oli annettava papistolle. Hän ei halunnut ottaa kantaa kiistakysymykseen, tarkoittiko kirkonkirjapykälän maininta ”kaikki seurakunnan asukkaat” ainoastaan seurakunnan jäseniä vai myös muita seurakunnan alueella asuvia. Hän vain totesi, että kyseisen pykälän mukaan rekisterinpito voitiin järjestää hallinnollisen toimenpiteen avulla, sillä kirkollishallituksella oli oikeus antaa kirkonkirjoja koskevia määräyksiä. Tarkoitettiinpa kirkollishallituksella tuomiokapituleja tai kirkollistoimituskuntaa, Pippingin mielestä oli selvää että kir-

17 Asian käsittelevän lakivaliokunnassa ottivat osaa puheenjohtaja Karl Arvid Nybergh ja jäsenet Lars Knut Prytz, Krister Jägerskiöld, Henrik Edvard Schroderus, Johannes Schwartzberg, Johan Fredrik Hellman, Axel Lille, Matti Edvard Niemelä, Frans Fredrik Björni ja Vilho Penttilä sekä varajäsenet Adolf Aminoff ja Theodor Leopold Eck. *VpVA V 1897 anomusM 80 lakivkM 18*, 4–5.

18 *Talps ptk II 1897*, 1608. Suutarlan etunimi kirjoitettiin 1888 valtiopäivillä ”Zefanias”.

19 *Porus ptk II 1897*, 1522–1523.

kollistoimituskunta saattoi tuomiokapitulien välityksellä velvoittaa kirkkoherrat pitämään kastamattomien lasten luetteloita. Heillä oli myös velvollisuuksia niitä vanhempia kohtaan, joilta he kantoivat saataviaan.²⁰

Kastamattomien rekisteröinnissä eivät Pippingin mielestä kuitenkaan olleet tärkeintä käytännölliset vaan humanitaariset syyt:

Ei voida kieltää, etteikö kastamattomia henkilöitä ole nykyoloissa pidettävä enemmän tai vähemmän uskonnonvapauden asian marttyyreina, sillä edut joita he yhteiskunnassa nauttivat ovat hyvin vähäiset. Sellaisessa tilanteessa juuri meidän velvollisuutemme on huolehtia, että heidän marttyyriudestaan tulee niin lievää ja lyhytaikaista kuin mahdollista.²¹

Pipping kehottikin säätyänsä hylkäämään valiokunnan ponnin ja hyväksymään uuden:

että hallitus kirkkolain 146 §:n nojalla haluaisi velvoittaa evankelisluterilaisen kirkon kirkkoherrat pitämään julkista luetteloa kastamattomista henkilöistä, jotka eivät kuulu mihinkään vieraaseen kirkkokuntaan ja asuvat hänen seurakuntansa alueella ja merkitsemään [luetteloon] näiden henkilöiden iän, maineen, sukulaisuus- ja avioliittosuhteet.²²

Yliopiston vt. sijaiskansleri Thiodolf Rein oli eri mieltä Pippingin kanssa siitä, kenen tehtävänä olisi rekisterin pitäminen. Papistoa ei hänen mielestään pitäisi velvoittaa siihen, vaan ainoa oikea ratkaisu olisi antaa kyseinen rekisteri maalliselle virkamiehelle. Papistolle velvollisuus olisi erittäin vastenmielinen, ja luterilaisella papistollakin oli oikeus nauttia uskonnollisen vakaumuksensa kunnioittamista.²³

Myös kirkkolain tulkinnessa Rein oli Pippingin kanssa eri mieltä. Kirkonkirjapykälän mainitsemat luettelot koskivat vain seurakunnan jäseniä, ja pykälässä mainittu kirkollishallitus tarkoitti selvästi tuomiokapituleja. Ei ollut mahdollista, että tuomiokapitulit vastoin kirkkolakia pakottaisivat papiston viemään kirjoihin kastamattomia henkilöitä. Papiston velvoittaminen merkitsisi, että se pakotettaisiin kieltämään kastetta koskeva vakaumuksensa. Kirkkolakia voitiin muuttaa vain kirkolliskokouksen suostumuksella. Kehityksen tuli Reinin mielestä kulkea siihen suuntaan, että yhteiskunnallisten luetteloiden pitäminen otettaisiin papistolta pois:

Henkilökohtaisesti luulen, että näitä ja vastaavia vaikeuksia ei voida ratkaista muulla tavoin kuin että saamme siviilirekisteriluettelot, joita maallinen viranomais pitää kaikista kansalaisista ja että valtio lisäksi laillistaa tunnustuksettomien yhteisön. Se tarkoittaa, että tunnustuksettomat vahvistetaan yhdeksi lain oikeuttamaksi yhteisöksi. Ensimmäinen askel tähän suuntaan otettaisiin, jos maallinen viranomais veloitettaisiin nyt pitämään luetteloa kyseisistä kastamattomista lapsista.²⁴

20 RA *ptk* III 1897, 1631–1632.

21 RA *ptk* III 1897, 1631–1632.

22 RA *ptk* III 1897, 1633; *Juva* 1960, 334–335.

23 RA *ptk* III 1897, 1633.

24 RA *ptk* III 1897, 1633–1635.

Rein ei tehnyt varsinaista ehdotusta, vaan luotti siihen, että hallitus ottaisi huomioon hänen näkökohtansa. Lopullisessa äänestyksessä kysymys rekisterin pitäjistä jäi ritaristossa ja aatelistossa edelleen auki.²⁵

Vilkas keskustelu kastamattomien rekisteröinnistä käytiin myös pappissäädystä. Äänessä oli lähinnä kuusi edusmiestä. Kirkkoherra Wilhelm Malmberg, asessori A. W. Lyra, piispa Herman Råbergh ja yliopettaja Alfred Kilhman käyttivät kaksi puheenvuoroa, tuomiorovasti Johannes Schwartzberg ja professori Robert Hermanson kolme. Yksittäisen puheenvuoron käytti lakivaliokunnan jäsen rovasti Henrik Edvard Schroderus.

Paavolan kirkkoherra Malmberg katsoi, että kasteen laiminlyöminen oli rikos, joka painoi lapsia kirouksena. Hänen mielestään kirkon ja valtion tuli yhdessä valvoa, että vanhemmat täyttivät kasteen osalta velvollisuutensa. Jos kirkon käsi olisi voimaton, valtion tuli huolehtia, että kastamattomat lapset pääsivät kirouksen alta armonvälineiden osallisuuteen. Muuten kastamattomat muodostaisivat uuden pakanakunnan luterilaisen kirkon keskuuteen. Malmberg jatkoi:

Niin kauvan kuin Suomen Valtiosäädyt edustavat luterilaista kansaa, vaatii mielestäni johdonmukaisuus etteivät ne yhdisty sellaiseen ponteen, jossa pyydetään ikään kuin oikeutusta kastamattomille lapsille viihtyä luterilaisen kirkon helmassa. Mietinnön mainitsema epäkohta poistuu siten että nuo lapset kastetaan, ja silloin löytyy kirkolla kyllä luettelot, joihin ne merkitään sekä saavat niitä todistuksia, joita tarvitsevat yhteiskunnallisessa elämässä. Elleivät vanhemmat taivu tämän kirkon järjestyksen alaisiksi, niin ei ole muuta varaa kuin väistykööt kirkosta; onhan meillä eriuskolaislaki, joka antaa siihen oikeutta.²⁶

Malmberg ratkaisi rekisteriongelman tylysti: kastamattomien kastaminen tai vanhempien ja heidän kastamattomien lastensa eroaminen kirkosta omaksi eriuskolaisseurakunnaksi. Vaikka maassa oli jo eriuskolaisseurakuntia, Malmberg korosti, että valtiosäädyt edustivat vielä Suomen luterilaista kansaa. Valtiovaltan puuttuminen kastekysymykseen ja niskoittelevien vanhempien taivuttaminen olisi siten paikallaan.

Wilhelm Malmberg (myöhemmin Malmivaara) oli noussut 1890-luvulla herännäisjohtajaksi, joka oli ottanut tehtäväkseen paitsi herännäisyyden hajanaisen rivien kokoamisen myös liikkeen kirkollisuuden korostamisen ja kirkon aseman puolustamisen. *Ilkka Huhta* on todennut, että Malmberg osasi olla kovasana nainen ja kärjekäs erityisesti rajankäynnissä muiden uskonnollisten liikkeiden kanssa, joita hän piti suomalaisen maaperään sopimattomina.²⁷ Herännäisjohtajan jyrkkä ehdotus sopii hyvin Huhdan luomaan kuvaan Malmbergista ja hänen kirkkopoliitikastaan.

Tuomiorovasti Schwarzberg huomautti tasoittelevasti, ettei ketään voitu kirkkolain mukaan pakottaa eroamaan kirkosta. Hänen mielestään tosiasioita oli katsottava silmiin sellaisina kuin ne olivat. Ei vain kastamattomien lasten, vaan mahdollisesti kastamattomien aikuistenkin olemassaolo oli otettava huomioon.²⁸

25 *RA ptk III* 1897, 1635, 1640.

26 *Papps ptk III* 1897, 1908–1909.

27 *Huhta* 2001, 78–79, 99, 104–108, 138.

28 *Papps ptk III* 1897, 1909–1910.

Assessori Lyra piti koko kysymystä hallinnollisena asiana, johon säätyjen ei tarvinnut sekaantua. ”Mitäs säädyillä on sen kanssa tekemistä?” hän tokaisi. Hän ajatteli Malmbergin tavoin, että säätyjen – etenkin pappissäädyn – kannanotto merkitsisi samalla kastamattomuuden hyväksymistä, minkä vuoksi hän halusi pestä kätensä koko asiasta ja sysätä sen senaatin niskoille:

Jos heitä (kastamattomia) hankaluuksia elämässä kohtaa, niin kuin kohtaakin, niin kyllähän hallitus pitänee huolta heistä ja siitä, mitenkä tällainen kiljuva epäkohta saadaan poistetuksi.²⁹

Professori Hermanson puolestaan täsmensi ajatuksiaan, joita hän oli esittänyt sekä luennoissaan että Teologisessa Aikakauskirjassa. Lasten kastamatta jättäminen oli väärin luterilaisilta vanhemmilta. Sellaiset lapset eivät kuuluneet kirkkoon, eikä papisto voinut lain mukaan viedä heitä luterilaisen kirkon kirjoin. Hermanson tarkasteli asiaa kuitenkin myös kastamattomien näkökulmasta. Mihinään kirjaamattomina nämä joutuivat vaikeaan tilanteeseen ja oletettavasti heidän määränsä kasvaisi. Pakkokaste ei tullut kysymykseen, vaan hallituksen tuli ottaa rekisteröimiskysymys harkintaansa. Jos pappissääty hyväksyisi anomuksen, se ei suinkaan merkitsisi lasten kastamattomuuden hyväksymistä, mutta kastamattomat lapset olivat suomalaisen yhteiskunnan jäseniä, eikä heitä saanut jättää oikeudettomiksi.³⁰

Hermansonia voimakkaammin Thiodolf Rein oli huomauttanut jo edellisen vuosikymmenen lopussa, että osattomuus täysistä kansalaisoikeuksista oli itse asiassa rangaistuksen veroinen.³¹

Piispa Råberghkin myönsi ongelman olemassa olon. Tosin kastamattomien määrä ei ollut suuri, mutta kuitenkin kasvava. Sen sijaan valiokunnan ylimalkaista pontta hän ei hyväksynyt, koska siinä ei mainittu, miten rekisteröintikysymys ratkaistaisiin. Råbergh pelkäsi, että se sisälsi taka-ajatuksia. Jos papisto hyväksyisi ponnin, se loisi vaikutelman, että papisto voitaisiin velvoittaa luettelontäjäksi. Råbergh mainitsi tietävänsä, että hallitus oli jo valmistellut toimenpiteitä rekisteröintikysymyksen ratkaisemiseksi. Hän viittasi Lyrän ja Malmbergin puheenvuoroihin ja ehdotti, että anomus saisi raueta. Hallitus kyllä huolehtisi asiasta.³²

Hermanson totesi Råberghille, ettei valiokunnan ponsi sisältänyt viitteitä siitä, että papisto voitaisiin velvoittaa kastamattomien kirjanpitäjäksi puhumattaakaan, että papisto velvoitettaisiin viemään heidät kirkonkirjoihin. Lyralle hän puolestaan huomautti, etteivät kastamattomien rekisteröimiseen riittäneet hallinnolliset toimenpiteet, vaan siihen vaadittiin säätyjen hyväksyntä. Myöskään Schwartzberg ei ymmärtänyt, miksi pappissääty ei voisi pyytää esivallalta laillisia toimenpiteitä ongelman korjaamiseksi.³³

Kysymys kastamattomien kirjanpidosta oli paitsi ajankohtainen myös tulenarka keskusteltava. Viktor ja Hanna Heikelin valitus odotti ratkaisuaan senaatissa, eikä voitu tietää, mihin tulokseen senaatti päätyisi. Rovasti Schroderus mai-

29 *Papps ptk* III 1897, 1910.

30 *Papps ptk* III 1897, 1910–1911.

31 *Valvoja* 1889, 63 Th. Rein, Aiottu ”Yhdistys uskonvapautta ja suvaitsevaisuutta varten”.

32 *Papps ptk* III 1897, 1911; *Juva* 1960, 334.

33 *Papps ptk* III 1897, 1911–1913.

nitsikin, että pappissäädyn jäsenet olivat jo lakivaliokunnassa olleet sitä mieltä, ettei kastamattomien rekisteriasiaa olisi pitänyt käsitellä lainkaan valtiopäivillä.³⁴

Yliopettaja Alfred Kihlman ei kuitenkaan epäröinyt ottaa puheeksi ehdotusta, että papisto velvoitettaisiin pitämään rekisteriä kastamattomista lapsista. Oli selvää, ettei sellaista saanut sekoittaa rekisteriin, jota pidettiin evankelisluterilaisen kirkon jäsenistä. Myös lakivaliokunta oli pitänyt toivottavana, että kirkkoherra pitäisi kastamattomien rekisteriä, koska sen uskominen muulle viranomaiselle tuottaisi hankaluuksia. Kihlman jatkoi:

Tämä velvollisuus, pitää erillistä rekisteriä kastamattomista lapsista, on nyt kylläkin velvollisuus, jota vastaan papisto voisi esittää vastaväitteitä, koska se ei kaiketikaan voisi katsoa olevansa velvollinen ottamaan tehtäväkseen jotakin sellaista. Mutta papisto on aikaisemmin mukautunut palvelemaan valtiota monissa muissa suhteissa, esimerkiksi laatimalla vuosittaisia luetteloita asevelvollisista. Minusta tuntuu, että papistolla olisi tässä tapauksessa velvollisuus valtiota kohtaan, koska olosuhteet ovat sellaiset, että syntyisi monia hankaluuksia, jos asia järjestettäisiin muulla tavoin. Ja haluaisin mennä vielä pitemmälle. Mielestäni papiston pitäisi rakkauden vuoksi tehdä jokin uhraus, kun kyseessä on tämän epäkohdan poistaminen. Eihän papiston kunnioituksen tai toiminnan pitäisi millään tavoin kärsiä siitä, että papisto palvelee kykynsä mukaan yhteistä etua.³⁵

Aessori Lyralla oli vastaus valmiina. Hän oli pettynyt keskustelun pitkittymisestä, mutta Kihlmanin puheenvuoroa hän ei voinut ohittaa vaieten. Lyran mielestä se osoitti, että kastamattomien rekisteröintiä pidettiin yleisesti papiston tehtävänä. Samalla hän viittasi ”erääseen yleisesti tunnettuun tapaukseen” eli Heikelien aiheuttamaan jupakkaan. Kihlmanin mainitseman rakkauden vaatimuksen Lyra sivuutti eikä pitänyt hänen perusteluitaan muutenkaan riittävinä:

Minä vuorostani muistutan herra Kihlman’ia siitä että asevelvollisten luetteloiden pito tehdään papiston nimenomaisella suostumuksella ja luopumisella etuoikeuksistansa. Pappissääty nimittäin 1877 vuoden valtiopäivillä nimenomaan luopui siitä vapaudesta, jonka etuoikeudet muuten sille tässä asiassa takaavat. Että ollaan tottuneet papistolta kaikkea hyvää palvelusta odottamaan ei ole vielä todistuksena, että näin täytyy aina olla asian laita niitakin kohtaan, jotka julkisesti polkevat kirkon järjestystä ja häpäisevät kirkkoa ja sen oppia.³⁶

Lyra oli siinä oikeassa, että pappissääty oli vuoden 1877 valtiopäivillä osittain luopunut erioikeuksistaan, kun se oli suostunut laatimaan asevelvollisten luettelot. Tosin hän itse oli vastustanut sellaista ratkaisua. Hän esitti asian kuitenkin jossain määrin uudessa valossa. Pappissääty ei ollut vuonna 1877 niinkään keskittynyt privilegiokysymykseen vaan isänmaan senhetkiseen tarpeeseen.³⁷ Joka tapauksessa Lyra näyttää itse säilyneen pappisprivilegioiden vankkumattomana kannattajana.

34 *Papps ptk* III 1897, 1912.

35 *Papps ptk* III 1897, 1913.

36 *Papps ptk* III 1897, 1913–1914.

37 *Papps ptk* III 1877, 1464–1480.

Rekisterikysymyksen ratkaisuksi Lyra ehdotti kokonaan uutta pontta. Sen mukaan pappissääty jättäisi ehdotuksen huomioon ottamatta, ja luottaisi siihen, että hallitus ryhtyisi toimenpiteisiin vallitsevan epäkohdan poistamiseksi. Hän sai välittömästi kannattajikseen Råberghin ja Malmbergin. Råberghin mielestä Kihlmanin puheenvuoro osoitti, miten valiokunnan ponnen epämääräistä sanamuotoa saatettiin tulkita. Malmberg puolestaan myönsi nyt epäkohdan olemassaolon, mutta mistään rakkauden käskystä ei hänen mielestään voitu puhua rekisterin pitämisen yhteydessä. Pikemminkin kastamattomien vanhemmat tuli asettaa kirkkokurin alaisiksi, kunnes he nöyrtyisivät tai eroaisivat kirkosta.³⁸

Paljastavan puheenvuoron papiston motiiveista käytti tuomiorovasti Schwartzberg. Hänestä pääasia ei ollut, että papisto halusi vapautua siitä vaivasta, mikä kastamattomien kirjaamisesta aiheutuisi, ”sillä siitä ei olisi suoranainen suuri vaiva”, vaan pääasia oli kastamattomien lasten vanhempien vakaumuksen ja heidän menettelytapojensa vastustaminen:

että hän (pappi) ottaa pitääkseen niiden vanhempien lapsista luetteloa, jotka soivat evankelis-luterilaisen kirkon vakuutusta vastaan – – sillä toimellansa ikäänkuin näkyisi ylläpitävän tällaista laitonta oloa että monet vanhemmat, jotka vakuutuksensa puolesta kuitenkin ovat kokonaan eri mieltä luterilaiseen kirkkoon nähden, sittekin pysyvät tässä kirkossa ja siinä häiriötä koettavat matkaan saattaa, että pappi näkyisi ikään, kuin puoltavan semmoista järjestystä seurakunnassa.³⁹

Itse asiassa myös asessori Lyran puheenvuorossa oli ilmennyt Schwartzbergin mainitsema motiivi. Tämähän oli todennut, ettei papiston ”hyvää palvelusta” tullut ulottaa niihin, jotka polkivat julkisesti kirkon järjestystä.

Vaikka toisten edustajien taholta oli jo vaadittu äänestystä, Kihlmanilla ja Hermansonilla oli vielä lisättävää. Kihlman ei suinkaan halunnut pakottaa papistoa rekisterin pitämiseen vastoin lakia. Jos tehtävä olisi vastoin pappisprivilegioita, hallitus pyytäisi papiston suostumuksen. Säädyistä itsestään riippuisi, ottaisiko se rekisterin pitääkseen vai ei. Kihlmanin oli kuitenkin vaikea ymmärtää, että tehtävä sotisi luterilaisen papin tunteita vastaan,

sillä evankelis-luterilaisella papilla täytyisi toki olla rakkauden tunteita kaikkia ihmisiä kohtaan, ei vain evankelis-luterilaisen kirkon opin tunnustajia kohtaan. Jos voin palvella toisia ihmisiä, ei tämän (kastamattomien rekisterinpidon) kaiketi pitäisi olla ristiriidassa niiden tunteiden kanssa, jotka minulla on evankelis-luterilaisen kirkon jäsenenä.⁴⁰

Hermansonkaan ei voinut kaikessa yhtyä Kihlmanin ajatuksiin. Hän arveli, ettei kastamattomien rekisterinpito ollut papeille vastenmielistä tunnesyistä, vaan niiden ikävyyksien tähden, joita aiheutuisi, jos papisto velvoitettaisiin pitämään kyseisiä luetteloita.⁴¹

38 *Papps ptik* III 1897, 1914–1915.

39 *Papps ptik* III 1897, 1915–1916.

40 *Papps ptik* III 1897, 1916–1917.

41 *Papps ptik* III 1897, 1917.

Lopullisessa äänestyksessä Lyran ponsi voitti valiokunnan ehdotuksen äänin 15–9.⁴² Papisto oli ainoana säätyinä päättänyt, ettei anomus kastamattomien lasten rekisteristä antanut aihetta toimenpiteisiin, vaan hallitus saisi hoitaa asian parhaaksi katsomallaan tavalla.

Kaikki eivät kuitenkaan olleet Malmbergin, Lyran ja Råberghin linjoilla, vaikka valiokunnan ponnin hylkääminen tapahtuikin suurella äänen enemmistöllä. Äänestyskäyttäytymisen perusteella kolmannes säädyn jäsenistä ilmeisesti katsoi, että olemassa oleva epäkohta oli syytä tunnustaa ja pyytää toimenpiteitä sen poistamiseksi. Vaikka vähemmistöä edustaneiden Schwartzbergin, Herman-sonin ja Kihlmanin ajatukset erosivat toisistaan, kukin heistä tarkasteli kastamattomien rekisteröintiä lasten oikeudettomasta asemasta käsin. Säädyn enemmistö sen sijaan tarkasteli asiaa kirkon oikeuksista käsin. Äänestyskäyttäytyminen ei ilman muuta kerro mielipidejakaumasta koko papiston keskuudessa, mutta ei ole myöskään aihetta olettaa, että muu papisto olisi ollut olennaisesti eri linjoilla kuin sen edustajat valtiopäivillä.

Asessori Lyra oli asian valmistelijana joutunut juurta jaksaan perehtymään Heikelien valituskirjelmään ja kastamattomien rekisteröinnin problematiikkaan. Helsingin kirkkoherrana hänellä oli periaatteessa osavastuu Heikelien kastamattomien lasten epävirallisesta merkitsemisestä rippikirjaan. Tuomiokapitulin asessorina hän joutui puolestaan ottamaan kantaa viransijaisensa Bengelsdorffin suorittamaan nimien yliviivaamiseen. Kastamattomien kirjaamiskysymys lienee ollut Lyralle henkilökohtaisesti kiusallinen ja periaatteessa vastenmielinen. Hän olisi mieluummin sivuuttanut koko asian vähin äänin. Taustalla häällyi myös säädyn privilegioiden menettämisen pelko.

Lyran pappisuraa tutkinut *Kyllikki Tiensuu* on luonut kohdehenkilöstään varsin positiivisen kuvan. Kiistämätöntä onkin virkaveljien pitkäaikainen luottamus Lyraan tuomiokapitulin asessorina, valtiopäivämiehenä ja kirkolliskokousedustajana sekä hänen saamansa kannatus kahdessa piispanvaalissa, eikä Lyran lahjakkuutta, toimeliaisuutta eikä perinpohjaisuutta ole syytä epäillä. Joka tapauksessa Lyran kuva saa tutkitun aineiston perusteella uusia piirteitä ja nekrologin luonnehdintaa ”sympaattisesti vaikuttavasta persoonallisuudesta” on syytä täydentää.⁴³ Ilmeisesti Lyra koki voimakkaasti sekä henkilökohtaiset sympatiat että antipatiat, ja kastamattomien kirjaamiskysymys toi näkyviin hänen antipatiansa nimenomaan näiden vanhempia kohtaan.

Pappissäädystä käydyn keskustelun ääripäitä edustivat herännäisjohtaja Malmberg konservatiivisessa kirkollisuudessaan ja herännäisyydestä etäännyntyn yliopettaja Kihlman avaramielisyydessään. Kihlman ei malttanut olla vertaamatta kastamattomien kirjaamista papiston muihin luettelointitehtäviin. Edes privilegioiden menettämisen uhka ei saanut häntä perääntymään. Papisto oli ennenkin luopunut erioikeuksistaan paljon työläämmän asian vuoksi. Miksi se ei voisi tehdä samoin työmäärältään vähäisemmän asian tähden? Lain sijasta Kihlman vetosi rakkauteen, jonka tuli ulottua yli tunnustuksen rajan. Malmberg piti kuitenkin rakkauden vaatimusta käymättömänä perusteena kastamattomien rekisteröimiskysymyksessä ja luotti enemmän vanhempien rankaisemiseen. Vaikka

42 *Papps ptk* III 1897, 1917.

43 *Porvoon ppeptk* 1907, 71 Asessori Gustaf Adolf Hemanin muistosanat Lyrasta; *Tiensuu* 2005a, 329–340; *Tiensuu* 2005b, 246–247.

pappissäyty päätyikin hylkäämään Constantin Boijelta lähteneen anomuksen, se eteni kolmen muun säädyn kannattamana senaatille toimenpiteitä varten.

Kihlmanin motiivit: rakkaus ja teologia

Alfred Kihlmania epäkohta kastamattomien rekisterin puuttumisesta koski läheisemmin kuin muita, ja se toki tiedettiin, vaikka sitä ei sanottu ääneen. Kihlman oli jäänyt verraten nuorena leskeksi ensimmäisestä vaimostaan. Avioliiton kolmesta lapsesta kaksi oli kuollut pienenä ja jäljelle oli jäänyt tytär Hanna, ”isänsä silmänilo”, joka oli myöhemmin avioitunut Viktor Heikelin kanssa.⁴⁴ Kastamaton Walter Alfred Heikel, jonka nimi oli pyyhitty yli Helsingin kirkonkirjasta ja jolta oli evätty papintodistus, oli Alfred Kihlmanin lapsenlapsi. Hänen lisäksi Heikelin perheessä oli useita kastamattomia lapsia.⁴⁵ Kihlmanin vetoaminen rakkauteen kastamattomien lasten kirjoihin viemiseksi oli ymmärrettävää.

Kihlmanin ajatusten taustalla oli kuitenkin myös hänen teologinen näkemyksensä. Hänen oma kastekäsityksensä pohjautui beckiläiseen teologiaan. Lapsikasteen oikeudesta hän oli pohtinut Tübingenissä 1850-luvun alussa ja valinnut sen väitöskirjansa aiheeksi teologianlehtorin virkaa varten 1860-luvun puolivälissä. Tutkimuksessaan hän oli päätytynyt tulokseen, ettei lapsikasteen laiminlyömistä voinut leimata antikristilliseksi, vaan kirkko toimisi Kristuksen Hengen mukaisesti, jos se jättäisi yksityiselle seurakunnan jäsenelle vallan määrätä, milloin hänen lapsensa kastetaan.⁴⁶ Kihlmanin painettu puheenvuoro voidaan nähdä myös kannanottona valmistelun alla olleeseen kirkkolakiin.

Kihlmanin ajatukset lapsikasteesta eivät olleet muuttuneet seuraavallakaan vuosikymmenellä. Sanakäänneet olivat vain pehmeämmät, kun hän keväällä 1874 vastasi esikoistaan odottavan Hannan tiedusteluun, voisiko kasteen jättää siksi, kunnes lapsi itse päättäisi siitä. Kihlman kirjoitti:

”Minun menetteytyvastani tiedät, etten pidä lapsenkastetta syntisenä toimituksena. En olisi kastattanut lapsiani, jos olisin uskonut, että siinä toimin Jumalan tahtoa vastaan. Mutta minä en tuomitse ankarasti niitä, jotka eivät anna kastaa lapsiansa. Enkä myöskään usko, että tuomari korkeudessa ankarasti tuomitsee tätä laiminlyöntiä. Että tullaan osalliseksi Jumalan armosta ja siunauksesta sekä lapsuudessa kastettuna että kasteen saaneena kypsemmällä iällä, sen todistaa kirkon historia.”⁴⁷

Kihlman oli jättänyt Heikelin perheelle vapaat kädet menetellä lasten kastamisessa oman vakaumuksensa mukaan. Hän ei ollut kieltänyt lapsikasteen merkitystä, mutta ei ollut myöskään pitänyt sitä ehdottomana. Parikymmentä vuotta myöhemminkään hän ei pitänyt luterilaiselle papille sopimattomana luettelompitoa kastamattomista, mikä oli johdonmukainen seuraus hänen kastekäsityksestään. Kihlman oli joskus aikaisemmin huomauttanut: ”Mutta eihän ole pakko lakata olemasta ihminen, vaikka onkin pappi.”⁴⁸

8.2. Tapaus Samuel Krogius

Heikelien valitus senaattiin kastamattoman kirjaamiskiistassa ei jäänyt ainoaksi. Oululainen filosofian maisteri, pankin kassanhoitaja Walter Krogius ja hänen vaimonsa Ester saivat viidennen lapsensa 6.9.1897 ja päättivät, että lapsi kastettaisiin vasta sen jälkeen kun tämä oli saanut kristinopinopetusta. Isä ilmoitti asiasta Oulun kirkkoherralle Anshelm Waldemar Wallinille ja pyysi, että Samuel-niminen poika merkittäisiin kirkonkirjaan. Ei ole tiedossa, miten Krogius käyttäytyi pyyntöä esittäessään, mutta kirkkoherran vastauksen hän koki tulyksi. Kirkko-

44 *Aspelin-Haapkyllä* 1915, 133, 286; *Aspelin-Haapkyllä* 1918, 122.

45 HKA Helsingin rippikirjat 1880–1906 3 Pa 45 mf kortti 368.

46 *Kihlman* 1866, 99–100; *Aspelin-Haapkyllä* 1915, 275–276, 408–409, 438–440; *Murtorinne* 1986, 140.

47 *Aspelin-Haapkyllä* 1918, 139–140.

48 Kihlman kirjeessään A. J. Hornborgille 9.3.1873. *Aspelin-Haapkyllä* 1918, 86–87.

Uskonnon yliopettaja, Helsingin normaalilyseon rehtori, liikemies **Alfred Kihlman** (1825–1904) vuonna 1878 eli muutama vuosi sen jälkeen kun hän oli antanut tyttärensä Hannan perheelle vapaat kädet kastattaa esikoisensa tai siirtää kaste myöhemmäksi. Kihlman edusti kastekysymyksessä itsenäistä ajattelua, mikä soti luterilaisen kirkon käytäntöä vastaan mutta sopi allianssipohjaiseen kristillisyyteen.
– Valok. C. A. Hårdh, Helsinki. Museovirasto.



herra nimittäin ilmoitti, ettei hän aikonut viedä kastamatonta lasta kirkonkirjoihin. Lisäksi hän katsoi ”ettei hänen tarvinnut tunnustaa lapsen olemassaoloa, jollei sitä kastettu”. Toisen version mukaan hän ei ylipäänsä halunnut tietää lapsen olemassaolosta.⁴⁹

Walter Krogius teki valituksen Kuopion tuomiokapitulille. Siinä hän mainitsi, että hän oli vaimonsa ja neljän lapsensa kanssa kirjoilla Oulun evankelisluterilaisessa seurakunnassa eikä heillä ollut aikomusta vastaisuudessa erota kirkosta. Pojalleen he olivat antaneet ”Jumalan nimessä ilman kastetta nimen Samuel”. Rovasti Wallinille Krogius oli selittänyt, ettei lapsikastetta ollut käsketty Uudessa testamentissa, vaan kasteen edellytyksenä oli kristinopinopetukseen pohjautuva vapaaehtoinen usko.⁵⁰

Vaativustensa tueksi Krogius vetosi kirkonkirjapykälän ensimmäiseen momenttiin.⁵¹ Sen mukaan kirkon pääkirjaan tuli merkitä seurakunnan kaikki asukkaat. Kirkonkirjojen tuli toimia perustana mortaliteettiluetteloille, joihin merkittiin kaikki syntyneet lapset. Kirkonkirjojen perusteella tarkistettiin myös henkikirjat. Henkikirja-asetuksessa vuodelta 1894 säädettiin, että kirkonkirjat tuli täydentää vuosittain, jolloin niihin merkittiin muun muassa kaikki edellisenä vuonna syntyneet. Lisäksi kirkonkirjoista tuli välittää täydellisiä tietoja viranomaisille esimerkiksi asevelvollisuutta varten. Esittämiensä syiden perusteella

49 KA STO VD 312/63 1898 Kättilön antama todistus lapsen syntymästä 9.2.1898 ja pankkivirkailijoiden todistus lapsen olemassaolosta ja nimestä 9.2.1898 sekä Krogiuksen valitus Kuopion tkille 19.2.1898. Krogiusten suhtautuminen kirkkoon oli ilmeisesti muuttunut kevään 1897 jälkeen, sillä Samuelin odotusaikana keväällä 1897 vanhemmat olivat vielä käyneet kirkon ehtoollisella. OKA Oulun kaupunkiskr:n rippikirjat 1891–1900 I Aa 39 mf 140 auk 593.

50 KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus Kuopion tkille 19.2.1898.

51 Krogius viittasi virheellisesti KL:n 145 §:ään, vaikka tarkoitti KL 146 §:ää. KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus Kuopion tkille 19.2.1898.



Oululaisen pankin kassanhoitaja, filosofian maisteri Walter Krogius (1863–1931) vuonna 1896. Krogiuksen perheessä oli tuolloin neljä lasta, jotka oli kastettu. Seuraavana vuonna syntyi Samuel, jonka kohdalla meneteltiin aluksi toisin, minkä vuoksi Walter Krogius joutui napit vastakkain kirkkoherra Wallinin ja koko yhteiskuntajärjestyksen kanssa. – Valok. Daniel Nyblin, Helsinki. Museovirasto.

Krogius vaati, että hänen poikansa tuli ottaa kirkonkirjoihin heti, kun syntymästä oli ilmoitettu eikä vasta kasteen jälkeen.⁵²

Lisäksi Krogius viittasi kirkkolain määräyksiin, joiden mukaan kirkkoheran tuli muistuttaa vanhempia lapsen toimittamisesta kasteelle ja kehottaa heitä hankkimaan lapselleen luterilaisen opin opetusta, jos vanhemmat olivat laiminlyöneet velvollisuutensa. Krogius kysyi, miten kirkkoherra voi täyttää velvollisuutensa, ellei hän ollut vienyt lasta kirkonkirjoihin eikä ”halunnut tietää sen olemassaolosta”. Lapsi kuului Krogiuksen mukaan syntymänsä perusteella samaan seurakuntaan kuin hänen vanhempansa, koska laki ei tuntenut mahdollisuutta, että hänet merkittäisiin johonkin muuhun luetteloon.⁵³ Krogius toisti samoja perusteluita, joita oli esitetty vapaakirkollisten lehdistökeskustelussa ja Heikelien valituksessa.

Lopuksi Krogius palasi vielä Wallinin menettelyyn. Hänen mielestään tämä pyrki kirjaamiskiellolla pakottamaan vanhempia kastattamaan lapsensa yhteiskunnallisten haittojen estämiseksi. Vaikka kirkkolaissa olikin määräys lasten kastamisesta, siinä kiellettiin kaste vastoin vanhempien tahtoa. Moraalinen pakotus, johon kirkkoherra Wallin oli Krogiuksen mukaan turvautunut, oli kirkkolain mukaan hylättävää.⁵⁴ Mahdollisesti Wallin oli keskustelussa viitannut yhteiskunnallisten oikeuksien menettämiseen kastamattomuuden seurauksena, tai sitten Krogius ymmärsi asian muutenkin ja koki joutuneensa pakkotilanteeseen.

Krogius löysi käsityksilleen myös teologista tukea. Johan Tobias Beck oli todennut lapsikasteesta: ”In dem der Herr sie segnete, hat er die Kinder nicht getauft; man sollte aus der Kindertaufe keinen Zwang machen.” Lapsikastetta ei käsketty missään raamatunkohdassa. Myös August Neander, Karl Rudolf Hagen-

52 KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus Kuopion tklille 19.2.1898.

53 KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus Kuopion tklille 19.2.1898.

54 KL:n pykälät, joihin Krogius viittasi, olivat 34, 43 ja 44. KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus Kuopion tklille 19.2.1898.

Kirkkoherra Anshelm Waldemar Wallin (1847–1925) kuvattuna niihin aikoihin, jolloin oululaiset saivat hänet kirkkoherrakseen (1885). Wallin osasi kehittää työuotoja ja johtaa, mutta hänessä ilmeni myös kirkkoruhtinaan piirteitä: itsevaltaisuutta ja holhousmentaliteettia (*Mustakallio* 1997, 137–139). – Valok. Daniel Nyblin, Helsinki. Museovirasto.



bach ja Karl Weizsäcker todistivat, että kirkkohistoria tunsi lapsikasteen vasta kolmannella vuosisadalla. Protestanttisen kirkon periaate oli puolestaan ilmaistu lauselmassa: "Necessitas sacramentorum non est absoluta, sed ordinata" ja "non privatio, sed contemptus sacramenti damnat". Krogiuksen mukaan vanhemmilla oli omantuntonsa ja voimassa olevan lain mukaan oikeus siirtää lapsensa kaste myöhemmäksi, kunnes tämä käsittäisi toimituksen sisällön. Siitä huolimatta Samuel kuului jo kastamattomana luterilaiseen kirkkoon ja oli vietävä sen kirkonkirjoihin.⁵⁵

Krogiuksen teologiset tiedot ja perustelutaito selittyvät muun muassa hänen opinnoistaan. Hän oli ylioppilaaksi tulonsa jälkeen opiskellut yliopistossa kaksi vuotta teologiaa ja klassisia kieliä, ennen kuin hän siirtyi fyysis-matemaattiseen osastoon. Filosofian kandidaatin tutkinnon lisäksi hän oli suorittanut arvosanan filosofiasia erinomaisella menestyksellä.⁵⁶

Tuomiokapituli pyysi kirkkoherra Wallinilta vastineen Krogiuksen valitukseen. Wallin vetosi kirkkolain määräykseen, jonka mukaan seurakunnan jäseneksi tultiin kasteen kautta. Hän katsoi, että Krogius tahtoi pakottaa hänet ottamaan kastamattoman lapsen seurakunnan yhteyteen muulla tavoin. Kirkonkirjapöytäkirjasta Wallin poimi sen viimeisen momentin, jossa todettiin, että kirkonkirjat koskivat vain seurakunnan jäseniä. Hänen mielestään Krogiuksen käsitykset perustuivat osittain väriin ja osittain lain kiertelemisestä johtuviin perusteluihin, jot-

55 KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus Kuopion tuomiokapitulille 19.2.1898. Saksankielinen lause suomeksi: "Siunatessaan lapsia Herra ei kastanut heitä. Lapsikasteesta ei saanut tehdä pakkoa." Latinankieliset lauseet suomeksi: "Sakramenttien välttämättömyys ei ole ehdoton, vaikka se onkin [kirkollisen] järjestyksen mukainen" ja "Sakramentin puuttuminen ei kadota, vaan sen halveksiminen kadottaa". Neander ja Hagenbach olivat kirkkohistorian tutkijoita, Weizsäcker Uuden testamentin tutkija. *Holmquist* 1932, 33, 62, 136.

56 *Roos* 1924, 158.

ka sotivat kirkkolain henkeä vastaan ja osoittivat ”tyhjiyttänsä”.⁵⁷ Evankelinen Wallin lienee kokenut lapsikastetta koskevan arvostelun erityisen loukkaavana. Lisäksi vastakkain olivat pappi ja maallikko.

Wallin puolustautui myös pakottamissyystä vastaan:

Krogiuksen väite, että minun kieltoni lapsen kirjoittamisesta kirkonkirjoihin tarkoittaisi yhteiskunnallisilla hankaluuksilla pakoittamaan häntä vakaumus-tansa vastaan kastamaan lasta, ja että minä häntä vastaan olen käyttänyt siveel-listä pakkoa. Nuot väitteet ovat huonot ja väärät. Kun minä en katso itseäni oikeutetuksi rikkomaan kirkkolakia enkä siis voi kirjoihin kirjoittaa niitä, jotka eivät ole tämän seurakunnan jäseniä, niin on kaikki puhe pakosta – – väärää syytöstä, ilman pontta ja perää.⁵⁸

Krogiuksen teologiset perustelut Wallin sivuutti kevyesti. Hän ei katsonut sove-liaaksi ryhtyä osoittamaan niiden ”perättömyyttä ja tyhjänarvoisuutta”. Kuiten-kin hän paheksui, että kirkkohistoriaa, Raamattua ja tunnustuskirjoja käytettiin väärän asian tukena ja selitettiin omien oikkujen mukaan. Lopuksi Wallin totesi, että herra Krogiuksella oli täysi vapaus, jopa siveellinen velvollisuus erota kirkos-ta, jonka oppia, järjestystä ja lakia hän julkisesti halveksi ja rikkoi.⁵⁹

Tuomiokapitulilla oli nyt käsissään sekä valitus että vastine, joten se saattoi ryhtyä käsittelemään asiaa. Esittelijänä toimi asessori H. E. Schroderus. Hänen käsityksensä mukaan henkilö voitiin merkitä kirkonkirjaan vasta kasteen jälkeen. Käytäntö oli ollut sellainen jo vanhan kirkkolain aikana, eikä mikään muu me-nettely voinut edelleenkään tulla kyseeseen. Kastamattomalla ei ollut oikeutta myöskään kristilliseen opetukseen, vaikka vanhemmat olivatkin kirkon jäseniä. Koska valittaja kannatti baptistien kastekäsitystä, Schroderus ihmetteli, miksi hän ei käyttänyt hyväkseen laillista oikeutta ja siirtynyt kyseiseen uskontokun-taan. Se olisi luonnollisin ratkaisu, ja siten vältettäisiin vaikeudet, mitkä kasta-mattomuudesta aiheutuivat.⁶⁰

Viimeisenä perusteluna Schroderus vetosi papiston oikeuksiin :

Kaikkia esityksiä ja ehdotuksia, jotka tarkoittavat maan evankelis-luterilaisen papiston velvoittamista pitämään kirjaa omien jäsentensä tai muiden kasta-mattomista lapsista, on vastustettava, koska sellaiset esitykset ja ehdotukset ulottuvat sen kirjaamisvelvollisuuden ulkopuolelle, mikä kirkkolain mukaan kuuluu papille ja koska vuoden 1723 pappisprivilegiot, joilla on perustuslain voima, turvaavat papiston kaikelta kirkkolain ulkopuoliselta luettelonkirjoitta-miselta, mikäli papisto ei ole vapaaehtoisesti ottanut sellaista tehdäkseen.⁶¹

Tuomiokapituli hyväksyi yksimielisesti uuden piispansa Otto Immanuel Col-lianderin (Kuopion piispana 1897–1899) johdolla Schroderuksen ehdotuksen valituksen hylkäämisestä. Vastauskirjeessään se tukeutui samoihin kirkkolain kohtiin kuin Wallin. Kirkon jäseniksi tultiin kasteen kautta, ja kirkonkirjat kos-

57 KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus Kuopion tuomiokapitulille 19.2.1898 ja Wallinin vastine 1.4.1898. Wallinin evankelisuudesta *Koskenniemi* 1984, 173–174; *Mustakallio* 1997, 159, 166; *Koskenniemi* 2003, 149.

58 KA STO VD 312/63 1898 Wallinin vastine 1.4.1898.

59 KA STO VD 312/63 1898 Wallinin vastine 1.4.1898.

60 OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 7.4.1898 § 27 ja 12.5.1898 § 46.

61 OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 12.5.1898 § 46.

ivat vain seurakunnan jäseniä. Pappisprivilegiot se jätti mainitsematta. Kapituli hyväksyi myös Wallinin väitteen, ettei tämä ollut käyttänyt moraalista pakkoa. Väärä käsitys oli syntynyt siitä, kun Wallin ei katsonut voivansa viedä kirkonkirjoihin henkilöä, joka ei ollut seurakunnan jäsen. Valittajan teologisiin väitteisiin tuomiokapituli ei puuttunut.⁶²

Kalevi Toiviainen mukaan beekiläisyyttä edustanut piispa Colliander vierasti ja vastusti kaikkia ajassa ilmeneviä vapaamielisiä pyrkimyksiä, jotka sotivat valitsevaa järjestystä ja perinteisiä auktoriteetteja vastaan. Hänellä oli myös taipumus niputtaa vastustamansa aatteet erittelemättä niitä tarkemmin. Taistellessaan kirkollisen yhtenäisyyden puolesta häneltä ei myöskään liennyt myötätuntoa uskonnollisille liikkeille, tulivatpa ne pohjoisesta tai etelästä.⁶³ Ilmeisesti Colliander koki Walter Krogiuksen menettelyn ja vaatimukset kirkon yhtenäisyyttä hajottavina ja perinteisiä arvoja horjuttavina. Toisaalta hänen oli vaikea puuttua Krogiuksen teologisiin väitteisiin, jotka tulivat lähelle hänen omaa teologista suuntautuneisuuttaan, beekiläisyyttä.

Valitusviranomaisena tuomiokapitulin oli tietenkin toimittava lakien ja asetusten eikä teologisten näkemysten mukaan. Kysymys moraalaisesta pakottamisesta oli tulkinnanvarainen. Mitään näyttöä siitä ei ollut. Oli vain sana sanaa vastaan, jolloin kapituli katsoi Wallinin selityksen oikeaksi. Myöhemmin Wallin osoittautui kuitenkin paitsi jyrkäksi myös tuomiokapitulin keskuudessa kiisteltyksi henkilöksi.⁶⁴

Krogius ei siirtynyt baptistiyhdyskuntaan, kuten Schroderus oli ehdottanut, mutta ei myöskään tyytynyt tuomiokapitulin päätökseen, vaan vei asian senaatile ja pyysi oikeudenmukaista ratkaisua. Hän pysyi kirkkolain tulkinnassaan, jonka mukaan evankelisluterilaisten vanhempien lapset olivat kirkon jäseniä jo ennen kastetta. ”Kirkkoherra ei saa olla tietämätön kastamattoman lapsen olemassaolosta”, Krogius toisti. Hän tiesi, että kirjautuminen baptistiyhteisön kirjoihin takasi hänen pojalleen yhteiskunnalliset oikeudet, mutta hän ei halunnut menetellä niin ja perusteli Samuelin merkitsemistä kirkonkirjaan myös hallinnollisella käytännöllä:

Koko meidän hallinnollinen toimintamme edellyttää, että jokaisen Suomen asukkaan olemassaolo tulee olla todettavissa kirkonkirjaan tehdyn merkinnän perusteella. Tässä suhteessa meidän evankelis-luterilaisia seurakuntiamme alueellisine rajoineen on tarkasteltava hallintoalueina, joiden asukkaista kirkkoherrat pitävät rekisterikirjaa.⁶⁵

Senaattiin tullut valitus merkitsi uusien vastineiden pyytämistä sekä Kuopion tuomiokapitulilta että kirkkoherra Wallinilta. Wallinin vastaus oli lyhyt. Voimas-

62 KA STO VD 312/63 1898 Kuopion tklin päätös 26.5.1898; OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 12.5.1898 § 46.

63 *Toiviainen* 2005, 25–27, 38, 53, 56–57, 306–307.

64 Kuopion tklin siirryttyä kesällä 1900 Ouluun Wallinista tuli tuomiorovasti, mutta hän ei kyennyt sopeutumaan tuomiokapitulin muodostamaan yhteisöön. Asevelvollisuuslaista aiheutuneiden kiistojen yhteydessä 1903 piispa Forsman arvioi, että Wallin oli vaikuttanut paljon pahaa ja oli arvoton olemaan tuomiokapitulissa. Lain täytäntöönpanoa vastustanut Wallin sai samana vuonna karkotusmääräyksen maasta. *Österbladh* 1934, 678; *Murtorinne* 1964, 222, 239; *Mustakallio* 1997, 139–150.

65 KA STO VD 312/63 1898 Krogiuksen valitus senaatille 4.7.1898.

sa olevan kirkkolain mukaan hän ei katsonut olevansa oikeutettu saatikka velvollinen merkitsemään Oulun kirkonkirjoihin herra Krogiuksen kastamatonta lasta.⁶⁶ Wallinilla ei ollut tarvetta pitkiin selityksiin, sillä kapituli oli jo asettanut hänen taakseen.

Sen sijaan Kuopion tuomiokapituli intoutui laatimaan pitkän ja perusteellisen vastineen, jossa se kohta kohdalta kumosi Krogiuksen väitteet. Valittajan kirkkolain tulkintaa se piti mahdottomana. Kaste oli ensimmäisenä ehtona Suomen evankelisluterilaisen kirkon jäsenyyteen:

mutta joka ei ole kastettu, se ei vielä ole kristittykään, vielä vähemmin evankelis-luterilainen kristitty. Semmoinen on valittajan kastamaton lapsi Samuel, hän ei ole edes kristitty, ja että semmoinen voisi olla Suomen evankelis-luterilaisen seurakunnan jäsen, sitä valittaja ei ole kyennyt eikä kykenekään todistamaan.⁶⁷

Toinen asia, mitä valittaja ei ollut kapitulin mielestä kyennyt todistamaan, oli kastamattoman merkitseminen kirkonkirjaan, sillä kirkonkirjapykälän viimeisessä momentissa sanottiin, että kirkonkirjat koskivat vain seurakunnan jäseniä. Kirkon pääkirjan tiedot perustuivat puolestaan historiakirjoihin, eikä niiden joukossa ollut kirjaa, johon merkittäisiin vain lapsen syntymä. Sen sijaan kastettujen kirja siellä oli. Kapituli painotti, että kaikkien pääkirjaan tehtävien merkintöjen täytyi sitä ennen löytyä historiakirjoista.⁶⁸

Kiivaassa todistelussa tuomiokapitulin jäsenet unohtivat, että pääkirjan merkinnät rokotuksesta, äidinkielestä, luku- ja kirjoitustaidosta eivät perustuneet historiakirjojen tietoihin, eivät myöskään tiedot aistivallisuudesta, ruumiillisesta vajavuudesta tai asevelvollisuudesta. Toki nekin koskivat ainoastaan seurakunnan jäseniä, mutta lähtökohtana niiden merkitsemiselle – lukutaitoa lukuun ottamatta – olivat yhteiskunnan tiedontarpeet.

Kuopion tuomiokapitulin mielestä valittajalla ei ollut mitään todellista syytä valittaa siitäkään, että Wallin oli aikonut olla kirkonkirjoissaan tietämätön kastamattoman lapsen olemassaolosta, ”kirkkoherra Wallin kun siinä ei ole laiminlyönyt virkavelvollisuuttaan”. Valittaja yritti vain vierittää syyn muiden niskoille, vaikka oman vapaan tahdon käyttäminen oli ollut ongelmien syytä.⁶⁹

Samuelin mahdollisesta siirtymisestä baptistiyhdyskuntaan tuomiokapituli totesi, ettei se ilmeisesti käynytkään päinsä, koska häntä ei ollut merkitty mihinkään luetteloon. Henkikirjoihin hänet voitiin kuitenkin merkitä isänsä ilmoituksen perusteella, mikäli isä ei siinäkin laiminlöisi velvollisuuttaan. Samuel voitaisiin siten kutsua suorittamaan asepalvelustaan.⁷⁰

Lopuksi tuomiokapituli viittasi Krogiuksen ”mietelmiin” kirkonkirjojen luonteesta. Se ei vastustanut Krogiuksen käsitystä kirkonkirjoista hallinnollisina re-

66 KA STO VD 312/63 1898 Wallinin vastaus 25.8.1898.

67 KA STO VD 312/63 1898 Kuopion tklin vastaus 20.10.1898; OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 20.10.1898 § 40.

68 KA STO VD 312/63 1898 Kuopion tklin vastaus 20.10.1898; OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 20.10.1898 § 40.

69 KA STO VD 312/63 1898 Kuopion tklin vastaus 20.10.1898; OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 20.10.1898 § 40.

70 KA STO VD 312/63 1898 Kuopion tklin vastaus 20.10.1898; OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 20.10.1898 § 40.

kisterikirjoina, mutta totesi, ettei kirkonkirjojen luonne vaikuttanut asiassa mitään, koska kirkkolaissa oli ilmaistu, keitä kirkonkirjoihin oli merkittävä. Krogiuksen valitus oli kapitulin mielestä aiheeton.⁷¹

Kuopion tuomiokapitulin valmistellessa vastaustaan senaatille, ongelmat olivat kaksinkertaistuneet Krogiuksen perheessä, sillä Ester Krogius oli synnyttänyt Glory-nimisen tyttären 1.10.1898. Vanhemmat miettivät kuusi kuukautta, miten uuden lapsen kanssa meneteltäisiin ja päätyivät siihen, että puolitoistavuotias Samuel ja puolivuotias Glory kastettiin samalla kertaa 2.4.1899. Kastajaksi ei ymmärrettävistä syistä pyydetty kirkkoherra Wallinia, vaan Oulun kaupunkiseurakunnan kappalainen Pekka Gustaf Korpi suoritti toimituksen.⁷²

Lasten merkitsemiselle kirkonkirjoihin kasteen jälkeen ei ollut esteitä. Heidät vietiin ensin kastettujen historiakirjaan ja sen jälkeen lastenkirjaan, joka hiippakunnan käytännön mukaan oli rippikirjan rinnakkaiskirja. Samuel löytyi kuitenkin sieltä jo ennestään, vieläpä nimeltä mainittuna. Hänen kohdalleen lisättiin vain tarkka syntymäaika ja viivattiin yli aikaisempi huomautus: ”kastamaton lapsi, synt. 1897”.⁷³ Wallin ei siis ollut täysin toteuttanut uhkaustaan olla kirkonkirjoissa tietämätön kastamattoman lapsen olemassaolosta.

Mikä sai Ester ja Walter Krogiuksen muuttamaan mieltään vai taipuivatko he moraalisen pakotuksen edessä? Gloryn syntymän aikoihin syksyllä 1898 vanhempien suhtautuminen lapsikasteeseen oli edelleen kielteinen, sillä yleisestä käytännöstä poiketen he siirsivät kasteen toimittamista usealla kuukaudella. Kokko Walter Krogius jo hävinneensä valitusasiassa, vaikka sen käsittely senaatissa oli kesken? Luopuiko hän periaatteistaan lastensa yhteiskunnallisten oikeuksien vuoksi? Todennäköisesti hän oli tietoinen siitä, että kastamattomien rekisteristä oli olemassa Constantin Boijen valtiopäiväaloite, jonka käsittely oli kesken. Krogius ei ollut kuitenkaan vaatinut kastamattomille omaa rekisteriä, vaan kastamattoman poikansa merkitsemistä kirkonkirjaan. Mielenmuutos on tietenkin mahdollinen, mutta taipumisesta pakon edessä kertoo se, että Krogius kastatti lapsensa, mutta ei peruuttanut senaattiin tekemäänsä valitusta, vaikka se oli tullut käytännössä tarpeettomaksi. Kenties hän halusi katsoa, miten asia päättyisi. Valitus jäi siten senaattiin elämään omaa elämäänsä ja kulkemaan omaa tietänsä. Vastausta odotellessa lapset kastettiin, jotta he saisivat täydet kansalaisoikeudet.⁷⁴

Mikä sitten oli Krogiusten vakaumus, jonka perusteella he aluksi torjuivat lapsikasteen. Miksi he kehoituksista huolimatta eivät siirtyneet lähimmän baptistiseurakunnan jäseniksi vaan jäivät evankelisluterilaiseen kirkkoon? Baptismin todennäköisempi vaikuttaja oli vapaakirkollisuus. Tutkitun aineiston perusteella ei voi päätellä Krogiusten vapaakirkollistumisen ajankohtaa. Walter Krogius

71 KA STO VD 312/63 1898 Kuopion tklin vastaus 20.10.1898; OMA OTA (KTA) Ca 47 Kuopion tklin ptk 20.10.1898 § 40.

72 OKA Oulun kaupunkiskr:n rippikirjat 1891–1900 I Aa 39 mf 140 auk 593; OKA Oulun kaupunkiskr:n lastenkirjat 1891–1900 I Aa 41 mf 182 auk 593; OKA Oulun kaupunkiskr:n kastettujen kirja 1895–1907 I C 15 mf 47 syyskuu 1897 ja mf 49 lokakuu 1898.

73 OKA Oulun kaupunkiskr:n lastenkirjat 1891–1900 I Aa 41 mf 182 auk 593.

74 Senaatti ratkaisi asian lopullisesti 16 vuoden kuluttua samalla kun se ratkaisi Heikelien valituksen. Samuel Krogius oli silloin 17-vuotias. Päätös oli Krogiuksen kannalta kielteinen. KA STO Ca 27.10.1914 n:o 14. Lasten kastamiseen ja Glory-tyttären kasteen siirtämiseen saattoivat vaikuttaa myös muut syyt. Ester Krogius sairastui nimittäin parantumattomaan mielisairauteen 1898. *Roos* 1924, 160.

oli voinut saada vapaakirkollisia vaikutteita jo opiskeluaikana, sillä teologisessa tiedekunnassa oli 1880-luvulla vapaakirkollisia ylioppilaita, joista ei tullut luterilaisen kirkon pappeja. Myös Oulussa oli esiintynyt vapaakirkollista herätystä 1880-luvun lopussa eli muutamaa vuotta ennen Krogiusten sinne tuloa.⁷⁵ Lisäksi käyttäytyminen kastekysymyksessä tukee oletusta Krogiusten vapaakirkollisuudesta. Taipuminen lasten kastamiseen ei välttämättä tapahtunut vastoin ehdotonta vakaumusta, sillä vapaakirkollisten piirissä esiintyi kahdenlaista kastekäytäntöä: osa oli aikuiskasteen, osa lapsikasteen kannalla.

Krogiuksen tapaus osoitti yhteiskunnallisen lain puutteellisuuden. Säädökset eivät olleet enää ihmistä varten, vaan ihminen oli säädöksiä varten. Väestökirjanpidosta ei löytynyt paikkaa sellaiselle, joka käyttäytyi uskonnollisesti poikkeavalla tavalla. Aika oli osittain ajanut uskontokuntasidonnaisen väestökirjanpidon ohi.

Kamppailussa tuomiokapituli linnoittautui kirkkolaintulkintansa taakse ja varmisti siten kirkon ja pappien oikeudet, mutta se ei nähnyt tarpeelliseksi huolehtia oikeudettoman Samuelin asemasta muulla tavoin kuin suosittamalla siirtymistä eriuskolaisseurakuntaan, mikä ei ollut edes mahdollista. Tuomiokapituli ei vastustanut ajatusta, että kirkonkirjat toimivat hallinnollisena aluerekisterinä, mutta se katsoi senkin koskevan vain seurakunnan jäseniä eikä alueen kaikkia asukkaita.

Walter Krogiuksella ei ollut muuta paikkaa kuin kirkon virasto vaatia lapsensa rekisteröimistä, koska hän ei itse halunnut siirtyä baptistiseurakuntaan eikä vapaakirkolla ollut virallisia seurakuntia. Kirkosta tuli Krogiuksen silmissä kuitenkin pakottaja ja vallankäyttäjä, kun kirkkoherra Wallin torjui hänen vaatimuksensa. Positiivista ratkaisua ongelmaan oli vaikea löytää, sillä voimassa olevat lait olivat puutteellisia ja kiistelevät osapuolet näkivät toisensa pelkästään negatiivisessa valossa. Tuomiokapitulin tai kirkkoherran mahdollisuudet toisenlaisen kirjaamiskäytännön hyväksymiseen pysähtyivät lopulta senaatin päätöksen odottamiseen.

8.3. Kirkolliskokous siviiliavioliiton ja siviilirekisterin puristuksessa

Constantin Boijen vuonna 1897 tekemät valtiopäiväaloitteet kastamattomien kirjaamisesta ja oikeudesta avioliittoon olivat siirtyneet kolmen säädyn kannattamana senaatille. Varsin nopeasti, jo toukokuussa 1898 valmistuivat senaatin asetusehdotukset siviilirekisteristä ja siviiliavioliitosta. Molemmista pyydettiin kirkolliskokouksen lausunto. Senaatin mukaan siviiliavioliitto olisi mahdollinen paitsi ei-kristittyjen kesken myös kristityn ja ei-kristityn välillä ja siviilirekisteri koskisi niitä, jotka eivät kuuluneet maassa laillisesti perustettuun kirkkokuntaan. Senaatti ehdotti myös, että 21 vuotta täyttäneellä olisi oikeus erota kirkosta ja siirtyä uskontokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu. Se merkitsi sitä, että kirkon jäsenkin voisi siirtyä siviilirekisteriin. Siviilirekisterin pitäjän senaatti jätti keisarin määrättäväksi eli käytännössä omaan harkintavaltaansa.⁷⁶

75 Hautala 1976, 479–480; Luukkanen 2005, 149–151; Walter Krogius erosi 1923 Kotkan seurakunnasta ja siirtyi Suomen Vapaakirkkoon. Sukuselvitys, Yrjö Talan arkisto.

76 Hallituksen lähettämät asetusehdotukset. *Kirk.kok ptkL* 1898 I, 8–24.

Kysymys siviilirekisterin pitäjistä oli aiheuttanut senaatissa ristiriitoja, mikä ilmeni Y. S. Yrjö-Koskisen kirjeestä hänen pojalleen Sakarille. Siinä hän kertoi ystäviensä senaatissa ajattelevan toisin kuin hän, niin että ”pitäisi, niin kuin Vapaakirkolliset ja Viikingit vaativatkin, pakoittaa Suomen papistoa pitämään pakana-kunnankin kirjoja”. Tarkoituksena oli ”tehdä luterilaisen kirkon papistosta jonkun yleistunkion vartioita ja holhojia, Sion’in muurein vartioita ei enää tarvita”.⁷⁷ Vapaakirkollisilla Yrjö-Koskinen viittasi Boijen aloitteeseen, ja maininta viikingeistä kohdistui Heikelin tapaukseen, joka lepäsi edelleen kirkollistoimituskunnassa.

Kirkolliskokouksen siviilivaliokunta valmisti Yrjö-Koskisen johdolla mietinnön kummastakin asetusehdotuksesta. Siviiliavioliiton salliminen aiheutti jo valiokunnassa laajemman pohdinnan kuin kysymys siviilirekisteristä. Kummassakaan kysymyksessä valiokunta ei saavuttanut yksimielisyyttä, vaan molempiin mietintöihin jätettiin kolme vastalauseita.⁷⁸

Joitakin muutoksia valiokunta teki senaatin ehdotukseen siviilirekisteristä. Se lisäsi siihen selkeän ilmaisun, että rekisterin pitäjänä olisi nimenomaan yhteiskunnallinen virkamies, jonka keisari määräisi. Siten se halusi poistaa mahdollisuuden, että papisto määrättäisiin siviilirekisterin pitäjäksi.⁷⁹

Senaattori Henrik Borenius ehdotti vastalauseessaan, että seurakunnalla olisi velvollisuus pitää kastamattomat lapset kirjoissaan 15 ikävuoteen saakka, jotta näille voitaisiin tarjota kristillistä opetusta. Hän katsoi alle 15-vuotiaiden lasten tavallaan vastaavan kirkon katekumeeneja eli kasteoppilaita, minkä vuoksi heidän kirjanpituksensa oli syytä jättää papistolle.⁸⁰

Tiukimman vastalauseen esittivät kirkollisen suunnan miehet kirkkoherra Elis Bergroth ja komministeri Aleksander Auvinen. Heidän mielestään siirtymistä kirkosta siviilirekisteriin ei voitu sallia, ellei kirkolle samalla annettu oikeutta erottaa yhteydestään kelvottomia jäseniä. Bergrothia närkästyttivät erityisesti vapaakirkolliset, jotka polkivat julkisesti kirkon järjestystä.⁸¹

Agathon Meurman oli omassa vastalauseessaan taas sallivalla linjalla. Kirkosta oli voitava siirtyä, ei vain johonkin maassa tai sen ulkopuolella olevaan uskontokuntaan, vaan siviilirekisteriin vailla uskontokuntaa. Meurmanin mielestä vapaa-ajattelijoille ja rehellisille totuudenetsijöille mikään uskontokunta ei ollut mahdollinen:

77 Y. S. Yrjö-Koskisen kirje Sakari Yrjö-Koskiselle 5.1.1898. *Vuola* 1981, 143.

78 Siviilivaliokuntaan kuuluivat: vapaaherra Y. S. Yrjö-Koskinen puheenjohtajana ja jäsenenä: piispa Herman Råbergh, senaattori Henrik Borenius, kunnallisneuvos Agathon Meurman, valtioneuvos Thiodolf Rein, kirkkoherra Elis Bergroth, komministeri Aleksander Auvinen ja varajäsen, professori Georg Gustaf Rosenqvist. *Siviilivaliokunnan mietintö n:o 1* sen johdosta, että Kirkolliskokoukselta on vaadittu alamaista lausuntoa asetusehdotuksesta, joka koskee avioliiton solmimista siviili-viranomaisen edessä. *Siviilivaliokunnan mietintö n:o 3* sen johdosta, että Kirkolliskokoukselta on vaadittu alamainen lausunto asetusehdotuksesta, miten siviilisäätö-rekisteriä tulee pitää niistä henkilöistä, jotka eivät kuulu mihinkään Suomen maassa laillisesti perustettuun kirkkoyhdyskuntaan. Råbergh, Borenius ja Rosenqvist jättivät kukin eriävän mielipiteen siviiliavioliittoa koskevaan mietintöön, jolloin Bergroth ilmoitti yhtyvänsä Råberghin kantaan. Meurman, Bergroth ja Borenius jättivät kukin eriävän mielipiteen siviilirekisteriä koskevaan mietintöön, jolloin Auvinen ilmoitti yhtyvänsä pääasiassa Bergrothin kantaan. *Kirk. kok. ptkL* 1898 IV A, n:o 1, n:o 3.

79 *Kirk. kok. ptkL* 1898 IV A n:o 3, 4–5.

80 *Kirk. kok. pill* 1898 IV A No 3, 8, 14–15.

81 *Kirk. kok. ptkL* 1898 IV A No 3, 12–13.

Surkeata on, kun täytyy myöntää, että semmoisia henkilöitä löytyy maassamme. Mutta tosiasiaa ei voi kieltää, eivätkä ne parane sillä, että niitä pidetään luterilaisen kirkon kirjoissa – Haavat eivät parane peittelemällä. – Jos mikään on omansa nukuttamaan ja tylsyttämään kansaa, niin on se, että vapaaajattelulle ja pakanuudelle suodaan lymypaikka itse kirkon helmassa.⁸²

Vuoden 1898 kirkolliskokous keskusteli ensin siviiliavioliitosta noin 17 tuntia, mihin nähden kolmen ja puolen tunnin mittainen keskustelu siviilirekisteristä jäi vaatimattomaksi. Kummatkin kysymykset liittyivät läheisesti toisiinsa. Ennen kuin kastamattomat voisivat solmia siviiliavioliiton, heidät oli saatava siviilirekisteriin. Yrjö-Koskinen avasi keskustelun siviiliavioliitosta ja viittasi puheenvuorossaan kastamattomien lasten tilanteeseen:

Nyt on kuitenkin ilmaantunut luterilaisen kirkon piiriin vanhempia, jotka eivät kastata lapsiansa. Nämä lapset, joista jo muutamat ovat naimaikään ehtineet, eivät kirkkomme tähänastisen käsityksen mukaan ole kristityitä, eivätkä siis, vaikkapa ne otettaisiinkin, kuten on vaadittu, luterilaisen seurakunnan kirjoihin, voi saada avioliittoonsa vihkimyksellä vahvistettavaksi.⁸³

Yrjö-Koskinen jätti puheenvuorossaan avoimeksi kysymyksen, mihin rekisteriin kastamattomat lapset tulisi merkitä – nythän keskusteltiin heidän oikeudestaan avioliittoon – mutta hän korosti, ettei ongelma ratkeaisi kirkonkirjoihin viemisellä, koska avioliiton solmimisen ehtona oli lisäksi ehtoollisella käynti.

Kastamattomien lasten asemaan viittasivat myös valtioneuvos Thiodolf Rein ja piispa Råbergh. Reinin mielestä asia tuli järjestää, pidettiinpä näitä lapsia kristittyinä tai ei. Valtio ei voinut kieltää heiltä inhimillistä ja henkilökohtaista oikeutta avioliittoon. Myös Råberghin mielestä kastamattomilla tuli olla valtiossa kansalaisoikeudet.⁸⁴

Tuomiorovasti Juuso Hedberg oli toista mieltä. Hän viittasi sekä Yrjö-Koskinen että Råberghin puheenvuoroihin ja totesi, ettei kastamattomien ja niihin verrattavien poikkeusryhmien olemassaolo tehnyt ollenkaan tarpeelliseksi siviiliavioliittoa koskevaa lakia. Hän ehdottikin, ettei kirkolliskokous missään tapauksessa hyväksyisi siviiliavioliittoa Suomeen.⁸⁵

Bergroth ei hyväksynyt Hedbergin tiukkaa linjaa. Tämä oli vähätellyt kastamattomien lasten määrää, mutta Bergroth mainitsi, että heitä oli ainakin 70, ja heilläkin täytyi olla laki voidakseen solmia avioliiton.⁸⁶ Myös rusthollari Kaarlo Värri vastusti Hedbergin asennetta. Oikeudettomien lukumäärä ei ratkaissut, tuliko asia järjestää vai ei:

Olkoonpa nyt näiden luku vähempi tai suurempi, niin minun mielestäni yksi ainoakin valtion jäsen jo saattaa vaikuttaa sen, että hallituksen tulee hankkia hänelle tilaisuutta valtion jäsenenä nauttia oikeuksiansa lain myöntämien rajojen sisällä, niinkuin kaikki muutkin kansalaiset.⁸⁷

82 *Kirk.kok ptkL* 1898 IV A No 3, 11.

83 *Kirk.kok ptk* 1898, 762–764. Keskustelujen kestot arvioitu pöytäkirjasta ilmenevien tietojen mukaan. *Kirk.kok ptk* 1898, 885–886, 932, 958, 997.

84 *Kirk.kok ptk* 1898, 781–782, 797.

85 *Kirk.kok ptk* 1898, 850, 853.

86 *Kirk.kok ptk* 1898, 883.

87 *Kirk.kok ptk* 1898, 877–878.

Värrin puheenvuorossa korostui yksilön perusoikeuksien turvaaminen, mikä osoitti kollektiivisen ajattelutavan murtumista talonpojistonkin piirissä.

Kunnallisneuvos Agathon Meurman ei voinut olla muistuttamatta, miten kiinteässä yhteydessä siviiliavioliitto oli siviilirekisterin kanssa. Jos siviilirekisteri hyväksyttäisiin, samalla tunnustettaisiin, että oli olemassa ihmisiä, jotka eivät kuuluneet kirkonkirjoihin. Myös näiden ihmisten oikeudet oli järjestettävä. Jos taas Hedbergin ehdotus – ei missään tapauksessa siviiliavioliittoa Suomeen – tulisi kokouksen päätökseksi, silloin pitäisi hylätä myös ehdotus siviilirekisteristä. Tuomiorovasti Hedbergillä oli valmis ehdotus myös luterilaisten vanhempien kastamattomien lasten rekisteröimisestä, mutta hän halusi paljastaa sen vasta siten, kun keskusteltaisiin siviilirekisteristä.⁸⁸

Lopullisessa äänestyksessä kirkolliskokous asettui kannattamaan rajoitetun siviiliavioliiton hyväksymistä. Se ei hyväksynyt kristityn ja ei-kristityn välistä avioliittoa, mutta esimerkiksi ei-kristittyjen välinen avioliitto olisi mahdollinen.⁸⁹

Siviilirekisteriä koskevan yleiskeskustelun avasi tuomiorovasti Hedberg. Hän oli pettynyt siihen, että kirkolliskokous oli hyväksynyt mahdollisuuden siviiliavioliittoon, eikä hän sen vuoksi ollut innostunut keskustelemaan enää siviilirekisteristä. Hänen aikomuksensa oli ollut vastustaa myös siviilirekisteriä, niin kuin hän oli vastustanut siviiliavioliittoa. Hedberg ilmoitti myös jättävänsä vastaamatta Meurmanin kysymykseen, miten kastamattomien lasten kanssa olisi meneteltävä.⁹⁰ Nähtävästi siviilirekisteri oli Hedbergille uskonnollisesti ja yhteiskunnallisesti yhtä arveluttava kuin siviiliavioliitto.

Hedbergin penseydestä huolimatta keskustelu jatkui ja sekä Bergroth että Meurman puolustivat eriäviä mielipiteitään. Meurman arvosteli vapaamielistä lehdistöä, joka oli ensin vaatinut rajallista mahdollisuutta siviiliavioliittoon ja siviilirekisteriin ja siirtynyt sitten vaatimaan yleistä siviiliavioliittoa ja siviilirekisteriä. Hänen mielestään vapaamieliset kokivat joutuvansa kiusalliseen erikoisasemaan, jos rekisteri koskisi vain osaa kansalaisista. ”Sen verran on nyt vielä kansamme yleinen tajunta pakanallisuutta vastaan, etteivät nämät herrat ja naiset varsin mielellään mene pakanaluetteloon”, Meurman arveli.⁹¹ Siviilirekisteri ei ollut enää neutraali ilmaus, vaan se oli saanut pakanarekisterin negatiivisen leiman.

Meurmanin mielestä ketään ei tullut pitää väkisin luterilaisen kirkon yhteydessä, eikä vapaa-ajattelijoihin tullut sitoa mihinkään uskontokuntaan. Hän sai ajatuksilleen sekä kannattajia että vastustajia. Samalla siviilirekisterikeskustelu muuttui keskusteluksi uskonnonvapaudesta. Syynä painopisteen muuttumiseen oli asetusehdotuksen toinen pykälä, joka oli sisällöltään epämääräinen ja salli siirtymisen sellaiseen kirkkokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu. Råberghin mielestä uskonnonvapautta tuli laajentaa ja Meurmanin ehdotus oli siinä suhteessa johdonmukainen. Hän piti kuitenkin parempana pysytellä kirkkolain sallimissa rajoissa, jolloin kirkosta eroava saisi siirtyä ainoastaan toiseen kirkkokuntaan. Myös valtioneuvos Rein tunnusti, että Meurmanin ehdotus oli johdonmu-

88 *Kirk.kok ptk* 1898, 893–894, 903.

89 *Kirk.kok ptk* 1898, 914–915; *Juva* 1976, 71. *Juva* mainitsee valiokunnan kannan voittaneen lopullisessa äänestyksessä. Voittajaksi selviytyi kuitenkin piispa Råberghin ehdotus.

90 *Kirk.kok ptk* 1898, 958.

91 *Kirk.kok ptk* 1898, 960–962.

kainen, mutta se oli vielä ennenaikainen. Uskonnonvapauden laajentamisessa oli edettävä vaiheittain.⁹²

Bergroth puolestaan kauhisteli Meurmanin ehdotusta. Oltiinko jo niin pitkällä, että annettaisiin pakanuuden astua maahan? Samalla Bergroth huomautti, että uskonnonvapauden laajentamiseen tähtäävä pykälä oli huonosti valmisteltu, eikä hän ollut ainoa, joka oli sitä mieltä. Loimaan kappalainen Johan Vilhelm Vartiainen puolestaan pelkäsi, että työväestön keskuudessa ruvettaisiin harjoittamaan agitaatiota kirkosta eroamisen puolesta, jos uskonnonvapautta laajennettaisiin ehdotetulla tavalla.⁹³

Meurman teki kuitenkin yllättävän käänteen siinä vaiheessa kun keskustelu lähenei loppuaan ja eri ehdotusten kannatus oli arvioitavissa. Hän ilmoitti: ”Jos minun vastalauseeni ei mene läpi, jota minä en niin suuresti toivokaan, minä äänestän kirkkoherra Bergrothin vastalauseen hyväksi.” Kirkolliskokous päättikin poistaa asetusehdotuksesta uskonnonvapauden laajentamista koskevan pykälän, jolloin jäljelle jäi ainoastaan siviilirekisteriä koskeva asia.⁹⁴ Meurmanin radikaali vastalause oli siis ollut vain hämäystä eli poliittista peliä, jolla hän halusi torjua sen, ettei ehdotettu uskonnonvapauden laajentaminen toteutuisi.

Myös kysymys siviilirekisteristä osoittautui visaiseksi. Kuopiolainen lehtori Bruno Granit tarkasteli asiaa opettajan näkökulmasta ja kannatti senaattori Boreniuksen ehdotusta, jonka mukaan kirkko pitäisi kastamattomat kirjoissaan 15-vuotiaiksi saakka. Hän näki uhkana kastamattomien lasten lisääntymisen siviiliavioliiton seurauksena, kun lapsia ei jätettäisikään kastamatta uskonnollisista syistä, vaan ”comme il faut” – muodin mukaisesti. Siten kasvaisi vähitellen sukupolvi, joka olisi hyvin vähän tekemisissä uskonnonopetuksen kanssa. Jos kastamattomat lapset sen sijaan olisivat silloin papiston luettelossa, pappi voisi ainakin tarkastusmatkoillaan ottaa selkoa heidän opetuksestaan. Granit vetosi papistoon:

Minä en tahtoisi, – – papistolle lisää kuormaa, vaan soisin, että papisto, niin-
kuin rakastava hellä äiti, hoitaisi näitä harhateille joutuneita ja koettaisi niin
paljon kuin mahdollista saada heitä palautumaan kirkon yhteyteen – – ja sillä
tavalla pelastua pois epäuskon ja maallismielisyyden kynsistä.⁹⁵

Kansanrunouden tutkimuksen dosentti Kaarle Krohn jatkoi Granitin tunteisiin vetoavalla linjalla. Hän oli lisäksi halukas nostamaan papiston kirjanpitovelvollisuuden 21 ikävuoteen saakka. Myös teologisen tiedekunnan edustaja, professori Georg Gustaf Alexander Rosenqvist kannatti papiston pitämää rekisteriä. Hänen mielestään luettelon pitäminen kastamattomista ei sisältänyt papin oman-
tunnon pakottamista. Sellaisen luettelon pitäminen ei myöskään merkinnyt sitä, että kyseiset lapset tunnustettaisiin luterilaisen kirkon jäseniksi.⁹⁶

Senaattori Yrjö-Koskinen vastusti Boreniuksen ehdotusta papiston kirjanpidosta. Hänen mielestään rekisterikysymystä ja kysymystä lasten uskonnollisesta kasvatuksesta ei saanut sekoittaa toisiinsa. Yrjö-Koskinen kysyi, miten 15-vuo-

92 *Kirkk.kok ptk* 1898, 962–965, 980–981; *Kirkk.kok ptkL* 1898 I 16.

93 *Kirkk.kok ptk* 1898, 965–968, 972, 975.

94 *Kirkk.kok ptk* 1898, 983–984.

95 *Kirkk.kok ptk* 1898, 984–986.

96 *Kirkk.kok ptk* 1898, 986, 988–989.

tiat saataisiin pois papiston luetteloista. Hän myönsi, että Ruotsin mallin mukainen ratkaisu – pitää kastamattomat papiston kirjoissa – olisi helpoin tapa järjestää koko kysymys, ja senaatissa oli pohdittu sellaistaikin mahdollisuutta, sillä kirkkolain kirkonkirjapöytäkirja antoi kirkollishallitukselle – jonka pää oli keisari – oikeuden määrätä papisto pitämään tarpeellisia luetteloja. Lopulta senaatissa oli kuitenkin päädytty ehdottamaan erillistä siviilirekisteriä.⁹⁷ Yrjö-Koskisen kuvauksesta ilmenee, että kirkonkirjapöytäkirjassa mainittu kirkollishallitus tarkoitti senaatin mielestä maallista esivaltaa.

Keskustelun kuluessa kastamattomien rekisteriksi oli ehdotettu joko papiston tai yhteiskunnallisen virkamiehen pitämää luetteloa. Johan Vilhelm Vartiainen oli tarjottavana kolmas vaihtoehto. Hän ehdotti, että kastamattomat lapset merkittäisiin siviilirekisteriin, kuten senaatti oli ehdottanut ja sen lisäksi pappi pitäisi heistä luetteloa Boreniusin ehdottamalla tavalla. Uukuniemen kirkkoherra Alexander Gustaf Walle ihmetteli, miten niin epäkäytännöllistä menettelyä voitiin ehdottaa kuin kaksinkertaista kirjanpitoa. Paras ratkaisu olisi erillinen siviilirekisteri. Lisäksi Walle oli vakuuttunut, ettei papistolle annettaisi tilaisuutta minkäänlaisen opetuksen antamiseen, vaikka se pitäisikin kastamattomat kirjoissaan.⁹⁸ Siinä hän lienee ollut oikeassa.

Borenius paljastui kuitenkin lopulta samanlaiseksi pelin poliitikoksi kuin Meurman. Hän nimittäin huomautti, että oli suhteellisen samantekevää, antaako papisto vai joku muu lapsille uskonnonopetusta, sillä kansakoulun uskonnonopetus tavoittaisi lähitulevaisuudessa suurimman osan heistä. Hän ei kuitenkaan voinut hyväksyä siviilivaliokunnan ehdotusta, jonka mukaan papisto vapautettaisiin kastamattomien rekisterinpidosta. Sen tähden hän oli jättänyt erivän mielipiteensä.⁹⁹

Uhka papiston kirjanpitovelvollisuudesta sai Bergrothin tiukkasanaiseksi. Kastamattomia koskeva rekisteri koski sillä hetkellä vain muutamaa kymmentä lasta, mutta jos kirkolliskokous päättäisi, että papiston tuli ottaa nämä kirjoihin, vähitellen kaikki eriuskolaiset ajautuisivat papin kirjattaviksi, kuten Ruotsissa oli tapahtunut. ”Siten tulisi tämä Suomen kirkko sellaiseksi yhteislaitumeksi, miksi Ruotsin kirkko jo on tullut. – – Kirkko menee pirstaleiksi”, Bergroth ennusti ja jatkoi:

En minä muuta ymmärrä, kuin että kirkolliskokous jyrkästi asettuu tämmöistä vastaan. Suomen kirkkoon ei kuuluta syntymisen kautta vaan kasteen kautta siihen tullaan ja ne vanhemmat, jotka eivät anna lastensa sitä tietä tulla Suomen kirkkoon, vastatkoot Jumalan ja ihmisten edessä, siitä minne lapsensa joutuvat. Suomen kirkon täytyy tässäkin pysyä periaatteessaan. Heidän lapsensa eivät kuulu meille.¹⁰⁰

Mikko Juva on katsonut, että Bergroth ilmaisi puheenvuorossaan selkeästi siviilirekisterin teologiset perustelut.¹⁰¹ Itse asiassa Bergroth ei puhunut siviilire-

97 *Kirkk.kok ptk* 1898, 987–988.

98 *Kirkk.kok ptk* 1898, 989–990.

99 *Kirkk.kok ptk* 1898, 991.

100 *Kirkk.kok ptk* 1898, 991–992. Uhkakuvaa kirkosta ”yhteislaitumena” oli käyttänyt Agathon Meurman kiistellessään kastamattomien kirjaamisesta piispa Johanssonin kanssa. *US* 135/13.6.1896 Kastamattomat ja lutherilainen kirkko.

101 *Juva* 1976, 72.

kisteristä, vaan vastusti papiston velvoittamista kastamattomien kirjanpitäjäksi. Kyse ei myöskään ollut siviilirekisterin teologisista perusteluista, vaan pikemminkin kirkonkirjojen teologisista perusteluista sellaisina kuin Bergroth ne ymmärsi. Hänen mielestään kasteessa saatu kirkon jäsenyys ja papin suorittama väestöluettelon pitäminen liittyivät saumattomasti toisiinsa tai olivat saman asian kaksi eri puolta.

Professori Hermanson asettui kiistassa välittävälle kannalle. Hänenkään mukaansa kastamattomia ei voitu viedä kirkonkirjoihin, mutta hän ei olisi halunnut katkaista kokonaan sidettä kirkon ja kastamattomien lasten väliltä. Hänen kantansa perustui kirkonkirjapykälän tulkintaan:

Voidaan kaikesti sanoa, että KL 146 §:n perusteella kirkkohallitus voisi velvoittaa papistoa pitämään tiettyjä luetteloita näistä lapsista, jotka jollakin tavoin ovat kirkon valvonnan alaisia, vaikka he eivät olekaan kirkon jäseniä, mutta nämä luettelot olisivat kokonaan muita kuin ne luettelot, jotka muodostuvat kirkonkirjoista ja siviilirekisteristä. Ne eivät voisi olla mitään muita kuin papiston muistioita, että papisto olisi itse selvillä kyseisistä lapsista. Ne eivät voisi toimia siviilirekisterinä, sillä niiden perusteella ei voitaisi antaa mitään sellaisia todistuksia, joita annetaan siviilirekisterin perusteella. Ne eivät nauttisi publica fides tässä suhteessa.¹⁰²

Hermansonin mielestä kirkollishallitus voisi määrätä papiston pitämään vain epävirallista luetteloa kastamattomista, ei varsinaista siviilirekisteriä. Lisäksi hän totesi, ettei hän ollut riittävästi perehtynyt kysymykseen, muodostivatko vuoden 1723 pappisprivilegiot esteen papiston velvoittamiselle. Niiden mukaanhan papisto nautti vapautta luetteloiden kirjoittamisesta.¹⁰³

Aessori Lyralla ei sen sijaan ollut epätietoisuutta pappisprivilegioiden tulkinnasta. Niiden perusteella papit oli vapautettu pitämästä muita luetteloita kuin kymmenyuluetteloita. Lyra katsoi, että papiston suorittama luettelon pitäminen olisi vaikeaa jo käytännön syistä eikä sellaisen luettelon perusteella voisi antaa papintodistuksia. Lyran mielestä asia tuli ratkaista tosiasioiden eikä tunteiden perusteella.¹⁰⁴

Lopullisessa äänestyksessä siviilivaliokunnan ehdotus voitti. Sen mukaan kastamattomat lapset merkittäisiin siviilivirkamiehen pitämään rekisteriin eikä papiston tarvitsisi pitää heistä minkäänlaista luetteloa.¹⁰⁵

Kirkolliskokous oli saanut käsitellyksi kysymyksen siviilivioliitosta ja siviilirekisteristä. Kumpikin oli osoittautunut ongelmalliseksi. Itse asiassa kysymys rekisterinpidosta oli peruskysymys, joka oli aiheuttanut kysymyksen rekisteröimättömien oikeudesta avioliittoon. Siinä järjestyksessä Constantin Boije oli jättänyt anomuksensa valtiopäiville. Vaikka kumpikin asia oli valmisteltu senaatissa erikseen, niiden keskinäinen järjestys ilmeni lähetekirjeestä, jonka senaatti oli lähettänyt kirkolliskokoukselle.¹⁰⁶

102 *Kirk.kok ptk* 1898, 992–994.

103 *Kirk.kok ptk* 1898, 994.

104 *Kirk.kok ptk* 1898, 995

105 *Kirk.kok ptk* 1898, 996.

106 *Kirk.kok ptk* 1898, 41–44. Senaatin siviilivioliittoasetusta koskeva kirje kirkolliskokouksen puheenjohtajalle 17.5.1898. *Kirk.kok ptk* 1898, 43.

Jostakin syystä kirkolliskokouksen siviilivaliokunta muutti asioiden järjestystä ja valmisteli ensin laajan mietinnön siviilivioliitosta ja sen jälkeen lyhyemmän siviilirekisteristä. Samassa järjestyksessä asiat käsiteltiin kirkolliskokouksessa. On vaikea päätellä, oliko kysymyksessä taktikointi, kun kulissien takaisista keskusteluista ei ole tietoa. Meurman ilmaisi kyllä asioiden loogisen järjestyksen, mutta siinä vaiheessa siviilivioliittokeskustelu oli jo täydessä käynnissä. Ainakin tuomiorovasti Hedbergille kirkolliskokouksen käsittelyjärjestys oli mieluinen, sillä hän otaksui ehdotuksen siviilivioliitosta tulevan hylätyksi, jonka jälkeen olisi ollut helppo vastustaa myös siviilirekisteriä. Hedbergin kaavailema taktiikka ei toiminut, sillä molemmat ehdotukset selvisivät kirkolliskokouksessa voittajina, joskin kompuroiden ja kolhuja saaneina.

Kirkolliskokouksen päätökset siviilivioliitosta ja siviilirekisteristä merkitsivät vain vastausta senaatin lausuntopyyntöihin. Ne eivät sitoneet senaattia, joka saattoi harkintansa mukaan ottaa ne huomioon tai olla ottamatta.

Kastamattomien rekisteriasia herättää kuitenkin kysymyksen, miksi senaattissa ei ollut laadittu asetusehdotusta vain kastamattomien tai kirkkokuntiin kuulumattomien rekisteristä, vaan oli puututtu myös kirkon jäsenten oikeuteen erota kirkosta. Itse asiassa senaatti oli ujuttanut siviilirekisteriä koskevan asetusehdotuksen yhteyteen pykälän, joka kuului eriuskolaislain alaan. Sen mukaan kirkosta olisi saanut siirtyä kirkkokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu. Bergröth epäilikin, että hallitus oli heittänyt siinä kirkolle ”ansan”.¹⁰⁷

Uskonnonvapauden laajentamiseen oli kuitenkin olemassa paineita, sillä eriuskolaislaki oli jäänyt suppeaksi eikä ollut tyydyttänyt läheskään kaikkien toiveita. Yliopiston rehtori Thiodolf Rein oli heti eriuskolaislain voimaantulon jälkeen vuonna 1890 maininnut, että uskonnonvapauden aatteen tulisi sisältyä perustuslakiin, ”vaikka tosin sellainen vaatimus nykyisissä oloissa kuuluu melkein katkeralta ironialta”.¹⁰⁸

Uskonnonvapauden laajentamispaineet olivat vuosikymmenen kuluessa vain kasvaneet. Esimerkiksi vuoden 1897 valtiopäivillä Arvid Grotenfelt oli vedonnut nimenomaan uskonnonvapauteen, kun hän oli ehdottanut henkikirjoittajan pitämää siviilirekisteriä. Sellainen rekisteri olisi Grotenfeltin mielestä tarjonnut vastaisuudessa siirtymismahdollisuuden myös niille, jotka eroaisivat luterilaisesta kirkosta liittymättä mihinkään uskontokuntaan. Ilmeisesti senaatti oli katsonut, että kastamattomien rekisteröintikysymys tarjosi nyt sopivan tilaisuuden yrittää uskonnonvapauden laajentamista. Laajentamisyritys siirsi kuitenkin kirkolliskokouksen huomion alkuperäisestä asiasta, kastamattomien lasten rekisteristä, laajan ja periaatteellisen kysymyksen pohdintaan ja saattoi koko rekisteriasian epäilyksenalaiseksi. Olipa kyseessä hallituksen ansa tai ei, uskonnonvapauden laajentamisyritys oli joka tapauksessa ajan merkki.

Mikko Juva on kirkolliskokouksen historiassaan sivuuttanut kokonaan senaatin yrityksen kytkeä toisiinsa uskonnonvapauden laajentaminen ja siviilirekisteri, vaikka juuri uskonnonvapauden laajentaminen sai keskeisen aseman kirkolliskokouksen keskustellessa siviilirekisteristä.¹⁰⁹ Kirkolliskokouksessa senaatin kyt-

¹⁰⁷ *Kirk.kok ptk* 1898, 967.

¹⁰⁸ *Valvoja* 1890, 583, 588–589 Th. Rein, Kirkko ja lahkokunnat.

¹⁰⁹ Keskustelu asetusehdotuksen kiistellystä 2 §:stä, johon sisältyi ehdotus uskonnonvapauden laajentamisesta. *Kirk.kok ptk* 1898, 960–984; *Juva* 1976, 69–72.

kentä tosin purettiin ja vain siviilirekisterille näytettiin vihreää valoa. Se ei kuitenkaan vähentänyt uskonnonvapauden laajentamispaineita.

Myös *Mikko Reijonen* on ohittanut vuoden 1898 kirkolliskokouksen keskustelun uskonnonvapaudesta viitattaessaan eriuskolaislain laajentamispyrkimyksiin 1890-luvulla. Keskustelu uskonnonvapaudesta ei ollut kyseisellä vuosikymmenellä ”varsin maltillista”, kuten Reijonen otaksuu,¹¹⁰ vaan aktivoitui ajoittain kiihkeäksi.

8.4. Senaatti ja lakivaliokunta: uskonnonvapautta on laajennettava!

Senaatti sai kirkolliskokouksen lausunnon siviilirekisteristä syksyllä 1898 ja otti asian uudelleen harkittavaksi. Kirkolliskokous oli torjunut papiston pitämän kastamattomien rekisterin ja halunnut, että tehtävä annettaisiin yhteiskunnalliselle viranomaiselle. Sen lisäksi kirkolliskokous oli vastustanut asetusehdotukseen sisältynyttä uskonnonvapauden laajentamista, jonka mukaan kirkosta olisi voinut siirtyä kirkkokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu. Kokous oli katsonut, ettei kukaan saanut jäädä osattomaksi uskonnollisesta kasvatuksesta.¹¹¹

Senaatissa otettiin huomioon kirkolliskokouksen ehdotus yhteiskunnallisesta viranomaisesta ja asetusehdotus muotoiltiin siltä osin uudelleen: ”Suomen kansalaisista, jotka – – eivät kuulu mihinkään maassa laillisesti perustettuun kirkkoyhdyskuntaan, on yhteiskunnallisen viranomaisen pitäminen virallista rekisteriä.” Perusteluissaan senaatti katsoi, ettei papistoa voitu velvoittaa hoitamaan kastamattomien rekisteriä, vaikka sillä olikin velvollisuus opettaa heitä.¹¹²

Sen sijaan uskonnonvapauden laajentamistavoitteesta senaatti piti kiinni. Sen mielestä asetuksen tuli saada laajempi sisältö kuin anomuksessa oli pyydetty. Siviilirekisteriin tuli merkitä myös ulkomaalaiset, joille oli annettu Suomen kansalaisuus, mutta jotka eivät halunneet kuulua mihinkään maan kirkkokunnista. Sen lisäksi täysi-ikäiselle Suomen kansalaiselle oli suotava oikeus erota maassa olevasta kirkkokunnasta ja siirtyä sellaiseen kirkkokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu ja kirjoituttaa itsensä samalla yhteiskunnallisen viranomaisen pitämään luetteloon.¹¹³

Senaatti katsoi uskonnonvapauden laajentamisen olevan johdonmukainen seuraus kirkkolain mainitsemasta uskon- ja omantunnonvapauden periaatteesta. Lisäksi vanhemmille tuli suoda mahdollisuus siirtyä samaan rekisteriin kuin heidän kastamattomat lapsensa. Uskonnonvapautta olisi laajennettava myös vapaaajattelijoiden vuoksi, sillä maassa oli henkilöitä, joiden mielipiteet poikkesivat siinä määrin Raamatusta ja apostolisesta uskontunnustuksesta, ettei heillä ollut voimassa olevan lain mukaan oikeutta muodostaa omaa kirkkokuntaa.¹¹⁴

Senaatti ei kirjannut esitykseensä käymänsä keskustelun yksityiskohtia, mutta tieto niistä kulkeutui eteenpäin. Vuoden 1900 valtiopäivien lakivaliokunta paljastikin mietinnössään, millaisia reaktioita kirkolliskokouksen päätös oli ai-

110 *Reijonen* 1980, 23.

111 *VpvA II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 4.*

112 *VpvA II 1900 KM:n armE n:o 27, 2–3.*

113 *VpvA II 1900 KM:n armE n:o 27, 2–3.*

114 *VpvA II 1900 KM:n armE n:o 27, 3 lakivkM 12, 5.*

heuttanut senaatissa. Erityisen ärsyttävänä oli koettu kielteinen suhtautuminen uskonnonvapauden laajentamiseen. Senaatin mielestä uskonnollinen kasvatus päättyi 21 vuoden iässä, jolloin eroaminen kirkosta voisi tapahtua. Oli vähemmän vaarallista sallia täysikasvuisten ja uskonnollisen kasvatuksensa saaneiden henkilöiden luopua kirkon yhteydestä, ”kuin että siitä suljetaan ulos vähäisiä lapsia, jotka eivät ole vielä saaneet mitään kasvatusta ja joilta myöskin puuttuu omintakeista harkintakyky”.¹¹⁵

Valtiopäivien lakivaliokunta ei ollut senaatin esityksestä yksimielinen. Sen enemmistö puolusti tavoitetta uskonnonvapauden laajentamiseksi ja myönsi, että asetusehdotuksen tarkoituksena oli ”melkoisessa määrin täyttää” eriuskolaislain puutteita. Kyse ei ollut uskonnottomuuden sallimisesta, mutta kirkkokunnan, johon siirryttiin, ei tarvinnut olla protestanttinen eikä sellaisen tarvinnut löytyä Suomesta.¹¹⁶

Valiokunnan vähemmistö taas katsoi, ettei uskonnonvapauden laajentamiseen tähtäävällä pykälällä ollut mitään tekemistä asetuksen muun sisällön kanssa. Nyt oli tarkoitus säätää vain niiden henkilöiden rekisteristä, jotka eivät kuuluneet mihinkään kirkkokuntaan. Uskonnonvapauden laajentaminen oli vieras aines, joka tulisi jättää asetuksesta pois.¹¹⁷

Valiokunnan enemmistö ei luopunut uskonnonvapauden laajentamisen vaatimuksesta, mutta myönsi, että asia kuului eriuskolaislain alaan. Koska välttämätön tarve vaati virallista rekisteriä kastamattomista ja Suomen kansalaisuuden saaneista ulkomaalaisista, valiokunta päätyi korjaamaan hallituksen esityksen muodollista puolta. Tällöin kiistelty toinen pykälä – siirtyminen uskonto-kuntaan, jota ei ollut maahan perustettu – erotettiin eri asetukseksi. Sillä tavoin rekisteröintikysymystä ja uskonnonvapauden laajentamista voitiin käsitellä erikseen.¹¹⁸

Valiokunnan erimielisyydet puhkesivat uudelleen, kun se ryhtyi pohtimaan, minkä viranomaisen tehtävänä olisi pitää kastamattomien rekisteriä. Enemmistö halusi muuttaa senaatin esitystä siten, että rekisterinpito kastamattomista lapsista, joiden vanhemmat olivat evankelisluterilaisen kirkon jäseniä, voitaisiin antaa papiston tehtäväksi. Se piti nimittäin suotavana, että sama viranomainen, joka toimitti vanhempien rekisteröimisen, pitäisi kastamattomia lapsia kirjoissaan täysi-ikäisiksi saakka. Näitä lapsia oli myös opetettava kirkon opissa, ja käytännölliset syyt puolsivat sitä, että sama viranomainen pitäisi kirjoissaan vanhemmat ja lapset. Sukuselvitystietoja ei tarvitsisi silloin haalia eri tahoilta.¹¹⁹ Lakivaliokunnan enemmistö asennoitui siten kirkolliskokouksen lausuntoon kielteisemmin kuin senaatti.

Vähemmistö vetosi puolestaan kirkolliskokouksen päätökseen, jonka mukaan luetteloa pitäisi yhteiskunnallinen viranomainen eikä papistoa voitu vastoin papisprivilegioita velvoittaa kyseiseen tehtävään ilman sen suostumusta. Valiokunnan enemmistö ei kuitenkaan pitänyt tehtävää papistolle sopimattomana, sillä se oletti, että kyseiset lapset yleensä liittyisivät kirkkoon myöhemmin. Se oli toki

115 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 5.

116 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 9.

117 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 9–10.

118 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 13–14.

119 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 14–15.

tietoinen vuoden 1723 pappisprivilegioista ja niiden yleisestä tulkittamistavasta, mutta se toivoi, että papisto suostuisi tehtävään ”yleisen edun” vuoksi.¹²⁰

Valtiopäivien lakivaliokunta päätyi siten – määränemmistön turvin – ehdottamaan, että luterilaisten vanhempien kastamattomien lasten rekisterinpito voitaisiin antaa myös luterilaiselle papistolle. Sen sijaan eriuskolaisseurakuntien johtajille ei ulotettu vastaavaa velvoitetta, koska nämä eivät tarjonneet ”yhtä hyviä takeita rekisteröimisvelvollisuuden asianmukaisesta hoitamisesta kuin evankelisluterilainen papisto”.¹²¹ Huomautus papiston hyvästä kirjanpitotaidoista piti kaikei paikkansa, mutta kohteliaisuus se ei ollut, sillä luterilainen kirkko haluttiin velvoittaa sellaiseen tehtävään, mistä eriuskolaisseurakunnat nimenomaan vapautettaisiin.

Lakivaliokunta tarkoitti, että luterilainen papisto voitaisiin määrätä pitämään luetteloa ainoastaan luterilaisten vanhempien kastamattomista lapsista, mutta se jätti mainitsematta, mikä viranomaisen pitäisi luetteloa muista Suomen kansalaisista, joita ei ollut merkitty mihinkään rekisteriin.¹²² Sen vuoksi syntyi otollinen maaperä epäilyksille, että papisto yritettiin panna yleiseksi siviilirekisterin pitäjäksi.

Siviilirekisteriä koskevan ehdotuksen lisäksi valiokunta käsitteli erikseen kysymystä uskonnonvapauden laajentamisesta eli siirtymisestä sellaiseen kirkkokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu. Siinäkin se ei ollut yksimielinen. Osa olisi halunnut mahdollisimman laajaa vapautta, niin ettei mitään todistusta toisen kirkkokunnan jäsenyydestä olisi tarvinnut hankkia. Enemmistö oli kuitenkin sitä mieltä, että todistus toisen kirkkokunnan jäsenyydestä oli hankittava. Pelkkä ilmoitus siitä, mihin henkilö aikoi siirtyä, ei riittäisi. Yleisen edun kannalta ei ollut suotavaa, että kirkkokunnasta erottaisiin kevytmielisesti eikä sekään, että Suomen kansalaisesta tulisi tunnustukseton tai ei-kristitty. Jokaisen tuli omaksua yleiset oikeusperiaatteet ja siveellisyysnäkökohdat, joiden varaan yhteiskuntajärjestys oli rakennettu.¹²³ Kirkkokunnan jäsenyyden katsottiin edelleenkin antavan takeet kansalaiskunnosta.

Valiokunnan ehdotukset synnytettiin vaivalla, niin että mietinnön taakse jäi lopulta vain kaksi 12 varsinaisesta jäsenestä, ja siihen jätettiin kolme vastalauseita. Kolmen pappismiehen tuomiorovasti Johannes Schwartzbergin, assessori H. E. Schroderuksen ja lääninrovasti K. E. Stenbäckin eriävään mielipiteeseen yhtyi neljä talonpoikaissäädyn jäsentä. Rovasti Johan Fredrik Hellman jätti oman vastalauseensa ja esittelijäsihteeri Frederik Stjernvall sai vastalauseensa kannattajat

120 *VpVA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivKM 12, 15–16.

121 *VpVA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivKM 12, 15–16, 27.

122 *VpVA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivKM 12, 16, 23.

123 Asetus siirtymisestä kirkkoyhdyskuntaan, jota ei ole maassa asianmukaisesti perustettu. *VpVA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivKM 12, 25–26, 32–33.

aatelista ja porvarista, muun muassa valiokunnan puheenjohtajan Rabbe Axel Wreden.¹²⁴

Schwartzbergin, Schroderuksen ja Stenbäckin eriävissä mielipiteessä pidettiin tarkoituksenmukaisimpana, että siviilirekisteri koskisi ainoastaan evankelis-luterilaisten vanhempien kastamattomia lapsia, kuten säätyanomuksessa oli alun perin pyydetty. Laissa tuli mainita selvästi, että kyseinen rekisterinpito kuului nimenomaan yhteiskunnalliselle viranomaiselle. Siirtymistä uskontokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu, ei saanut sallia, ettei osa kansalaisista jäisi siveellisesti suojattomaksi.¹²⁵

Hellman arvosteli vastalauseessaan ehdotusta, että papisto velvoitettaisiin pitämään kastamattomien luetteloita. Samalla hän syytti kastamattomien vanhempia mukavuudenhalusta, kun nämä yrittivät todistella lastensa kuulumi- sen kirkkoon saadakseen papistosta rekisterinpitäjän. Mietinnön ristiriitaisuutta eivät Hellmanin mielestä auttaneet kiitoslauseet luterilaisen papiston hyvästä rekisterinpidosta. Hän ihmetteli, että luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset merkittäisiin luterilaisen papiston kirjoihin, mutta eriuskolaisten kasta- mattomat lapset pantaisiin yhteiskunnallisen viranomaisen luetteloon. Hellman ei malttanut olla nälväisemättä:

Sillä eihän tarpeellisten todistuksien antamista kastamattomista lapsista voi- tane pitää niin vaikeana tehtävänä, että sen kunnolliseen täyttämiseen tarviti- siin vuosisatojen kokemusta lutherilaisen papiston kirkollisen kirjanpidon alalta.¹²⁶

Hellman ehdottikin, ettei pappissäätö luopuisi eroikeuksistaan, vaan hylkäisi ehdotuksen.¹²⁷

Stjernvallin eriävissä mielipiteessä keskityttiin kysymykseen uskonnonva- paudesta ja vaadittiin, ettei kirkosta eroavan tarvitsisi esittää mitään todistusta liittymisestä toiseen kirkkokuntaan, vaan pelkkä ilmoitus riittäisi, minkä jälkeen hänen kirjansa siirrettäisiin siviilirekisteriin.¹²⁸ Se merkitsi yksilön vapautta päät- tää uskonnollisesta vakaumuksestaan ja samalla vapautta uskontokuntasidonnai- suudesta. Vastalauseen allekirjoittajille, jotka edustivat aatelistoa ja porvaristoa, rekisterikysymys oli sivuseikka. Pääasia oli uskonnonvapauden laajentaminen.

Ajan poliittinen jännityskään ei estänyt senaattia eikä lakivaliokunnan enem- mistöä yrittämästä uskonnonvapauden laajentamista, kun kysymys kastamatto- mien rekisteristä näytti antavan siihen tilaisuuden.

124 Ensimmäisen vastalauseen allekirjoittivat valiokunnan varsinaiset jäsenet: tuomiorov. Johannes Schwartzberg, asessori H. E. Schroderus, lääninrov. K. E. Stenbäck. Osittain sen allekirjoittivat rovasti J. F. Hellman sekä talonpoikaissäädyn jäsenet: lukkari Kaarlo Henrik Teittinen, tilallinen Erik Tensikkala, lautamies Juho Torppa ja maanviljelijä Kaarle Wilhelm Hollmén. Toinen vastalause oli pelkästään rovasti Hellmanin allekirjoittama. Kolmannen vastalauseen allekirjoittivat varsinaiset jäsenet esittelijäsihteeri Frederik Stjernvall ja professori Rabbe Axel Wrede aatelissäädystä sekä varajäsenet: varatuomarit Ernst Estlander ja Johannes Haartman aatelissäädystä sekä kihlakunnantuomari Theodor Leopold Eck porvarissäädystä. *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 33, 38–39, 43, 46; Säätyjen jäsenluettelot 1900 valtiopäivillä: *RA* ptk III, *Papps* ptk II, *Porvus* ptk I, *Talps* ptk III.

125 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 34–36.

126 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 40–41.

127 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 43.

128 *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 44–46.

8.5. Kolmen säädyn konsensus: papit rekisterin pitäjiksi!

Säädyt aloittivat rekisterikysymyksen käsittelyn toukokuun alussa vuonna 1900. Ritaristossa ja aatelistossa maanviljelysneuvos Edvard Björkenheim kannatti Stjernvallin eriävää mielipidettä laajasta uskonnonvapaudesta. Hän otaksui, että kirkosta eroavien joukko jäisi pieneksi. Samalla hän arvosteli pappis- ja talonpoikaisjäsenten vastalauseita, joka merkitsi kastamattomien lasten ja heidän vanhempiansa erottamista toisistaan. Kastamattomat lapset merkittäisiin siviililuetteloon, mutta heidän vanhempansa eivät saisi erota kirkosta ja siirtyä samaan rekisteriin. Björkenheim puolusti perheen jakamattomuutta ja ihmetteli, miksei Suomen papisto voitu velvoittaa vajaan sadan lapsen kirjanpitäjäksi, kun Ruotsin papisto joutui kirjaamaan kymmeniätuhansia eriuskolaisia ja heidän kastamattomia lapsiaan. Parasta olisi velvoittaa papisto kyseiseen tehtävään, kunnes saataisiin täydellinen siviilirekisteri. Vaikean poliittisen tilanteen keskellä Björkenheim tunnusti kuitenkin luterilaisen kirkon kansallisen merkityksen, mutta korosti, ettei sen voima ollut pakossa, vaan totuudessa, vapaudessa ja rakkaudessa. Tilanomistaja Constantin Boijen mielestä kirkkoloissa oli jo riittävät perusteet papiston velvoittamiselle.¹²⁹

Senaattori Y. S. Yrjö-Koskinen huomautti puolestaan, että puhe papiston velvoittamisesta kastamattomien kirjanpitäjäksi oli liian aikaista, sillä ratkaisu riippui papiston suostumuksesta. Hän puuttui myös kysymykseen, mille viranomaiselle oli tarkoitus antaa muiden kirkkoon kuulumattomien rekisterinpito. Senaatin esityksen mukaan se kuului erikseen määrättävälle yhteiskunnalliselle viranomaiselle, mutta valtiopäivien lakivaliokunta oli poistanut sanan ”yhteiskunnallinen”. Senaattorin mielestä ajatus siitä, että koko siviilirekisterinpito annettaisiin papistolle, ei ollut kaukaa haettu. Olihan Ruotsissa menetelty juuri sillä tavoin. Valiokunnan puheenjohtaja R. A. Wrede kuitenkin vakuutti, ettei valiokunta ollut tarkoittanut koko siviilirekisterinpitoa papistolle. Ainoastaan luterilaisten vanhempien kastamattomien lasten kirjanpito voitaisiin antaa sen tehtäväksi.¹³⁰

Yrjö-Koskinen ei uskonut Wreden vakuutteluja, sillä hän mainitsi myöhemmin pakottaneensa Wreden paljastamaan pykälään kätkeyttä ”pukinjalkaa” ja kirjoitti Uuteen Suomettaren kirjoituksen: ”Papitko yleisen rekisterin pitäjiksi?”¹³¹ Pukinjälalla Yrjö-Koskinen tarkoitti lakivaliokunnan salakavalaa suunnitelmaa:

Muutoksen oikea tarkoitus, sen nyt vapaaherra Wrede myönsi, on antaa hallitukselle tilaisuus lykkäämään koko rekisterinpidon kirkollisen viranomaisen, s.o. luterilaisen papiston niskoille. Sillä tavoin juuri luterilainen kirkko aiotaan siksi yhteislaitemeksi, jonka kirjoihin mahtuvat kaikki ne Suomen kansalaiset, jotka eivät kuulu tai tahdo kuulua mihinkään asianmukaisesti perustettuun kirkkoyhdyskuntaan – – Tämä on vapaakirkollinen ohjelma kaikessa loistossaan. Luterilainen kansankirkko on tosin oivallinen laitos, mutta sen pääasiallinen merkitys on rekisterinpito. Mitä hengelliseen hoitoon, sanan saarnaamiseen ja sakramenttien hoitamiseen tulee, siitä kyllä huolta pitävät kaikehenlaiset maallikkosaarnaajat ja saarnaajattaret.¹³²

129 RA *ptk* II 1900, 420–421, 424–425.

130 RA *ptk* II 1900, 422–424.

131 US 116/ 5.5.1900; Vuola 1981, 144.

132 US 116/ 5.5.1900.

Yrjö-Koskisen purevat sanat antavat virheellisen käsityksen Wreden käyttämästä puheenvuorosta. Tämä oli korostanut nimenomaan, että rekisteriviranomainen olisi yhteiskunnallinen kaikissa muissa tapauksissa paitsi luterilaisten vanhempien kastamattomien lasten kohdalla. Myös lakivaliokunnan muotoilemasta pykälästä on luettavissa, että Wreden ilmaisema ajatus oli säädöksen tarkoitus.¹³³ Yrjö-Koskisen väite ”pukinjalasta” vaikuttaa mielivaltaiselta, tai sitten Wrede on pöytäkirjan ulkopuolella puhunut hänelle jotakin muuta. Yrjö-Koskinen oli kuitenkin poliitikko, jota saatettiin pitää myös omavaltaisena.¹³⁴ Hänen kärkevästä kirjoituksestaan kuvastuu muutakin kuin Wreden rehellisyyden epäily, nimittäin kielteinen suhtautuminen vapaakirkollisiin, joita oli myös Wreden suvussa.¹³⁵

Yrjö-Koskisen vastustuksesta huolimatta ritaristo ja aatelisto hyväksyi lakivaliokunnan ehdotuksen, että rekisterinpito luterilaisten vanhempien kastamattomista lapsista voitaisiin antaa myös papiston tehtäväksi. Sen sijaan uskonnonvapauden laajentamisessa sääty halusi mennä valiokuntaa pitemmälle ja hyväksyi Stjernvallin eriävän mielipiteen.¹³⁶

Porvaristokaan ei ollut täysin yksimielinen rekisteriasiaista. Kaupunginlääkäri Gustaf Rudolf Idman piti epäjohtonmukaisena, että evankelisluterilaisten seurakuntien papisto velvoitettaisiin tehtävään, mistä eriuskolaisseurakuntien johtajat olisivat vapaita. Samaa mieltä oli varatuomari Emmanuel Berneri. Myös kamreeri Akseli August Lilius kannatti yhteiskunnallista virkamiestä siviilirekisterinpitäjäksi. Sen sijaan seminaarinjohtaja Fredrik Wilhelm Sundvallin mielestä papistolle ei esitetty suurtakaan pyyntöä, kun sen toivottiin pitävän kastamattomien rekisteriä. Pappien sydämen asiana pitäisi olla omien seurakuntalaisten palvelu kaikin mahdollisin tavoin, myös pitämällä luetteloita heidän kastamattomista lapsistaan.¹³⁷

Porvarissääty hyväksyikin suurella äänen enemmistöllä papiston mahdollisen velvoittamisen kastamattomien lasten rekisterin pitäjäksi, kuten valiokunta oli ehdottanut. Aatelissäädystä poiketen porvaristo kannatti myös uskonnonvapauden laajentamista valiokunnan kaavailemalla tavalla.¹³⁸

Talonpoikaissäädystä keskustelun avasi kunnallisneuvos Agathon Meurman. Hän mainitsi, että käsiteltävän asian alkusyynä olivat luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset, joita ei ollut merkitty mihinkään viralliseen rekisteriin. Valiokunta oli kuitenkin tehnyt kokonaan uuden eriuskolaislain. ”Mutta kuinka tästä todellakin tarpeellisesta siviilirekisteristä näin ollen todellakin kalua saadaan, sitä minä tosin en vielä käsitä”, Meurman ihmetteli.¹³⁹

Rustitilallinen Johan Viktor Hildénin mielestä siviilirekisterin pitäminen ei kuulunut papiston tehtäviin, olivatpa rekisteriin pantavat keitit hyvänsä. Yhtä ehdoton ei ollut tilanomistaja Adolf Nathanael Colliander.¹⁴⁰ Valtion täytyi saa-

133 RA *ptk* II 1900, 423–424.

134 K. J. Ståhlbergin arvio Yrjö-Koskisesta 1896. *Rommi* 1964, 188.

135 Wreden suvussa esiintyvistä vapaakirkollisuudesta *Antikainen* 2004, 25–37, 50–51, 57–61, 79.

136 RA *ptk* II 1900, 425–426.

137 *Porvus ptk* I 1900, 458–462.

138 *Porvus ptk* I 1900, 471–472; *VpvA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivk:n yhteensovittaminen, 10–11.

139 *Talps ptk* II 1900, 790.

140 A. N. Colliander oli piispa Collianderin veli. *Toivriainen* 2005, 15, 19–20.

da jonkinlainen järjestys, niin että ”nämät uudet pakanat” pidettiin kirjoissa. Pulmasta ei päästy syyttelemällä, vaan asia oli järjestettävä. Colliander jatkoi:

Suotavaa olisi, jos Suomen papisto ei pelkäisi niin paljon pakanoita kirkossa kuin pakanoita ulkopuolella kirkkoa. Minusta tuntuu olevan jossain määrin yhdentekevää, jos näiden pakanoiden nimet ovat merkityt kirkonkirjoihin tai siviilirekistereihin; yhteiskuntaan ne vaikuttavat aivan samalla tapaa. Kysymys on tullut polttopisteeseensä ja joutunut päiväjärjestykseen siitä syystä, että Suomen papisto ei ole tahtonut näitä kastamattomia lapsia kirjoihinsa merkitä. Minä en tahtoisi Suomen papistoa tähän pakottaa, mutta luulen, että suuri on se edesvastaus, jonka Suomen papisto tällä on ottanut päällensä, olkootpa seuraukset sitte hyvät tai pahat. Minä kyllä luulen, että papisto maltaa mielensä, mutta ellei niin ole, minä kuitenkin soisin, että tämä kysymys ratkais-taisiin – – niin vapaamieliseen suuntaan kuin mahdollista, sillä tällaisilla rajoit-
tusemääräyksillä emme kuitenkaan voi pakanuutta estää tunkeutumasta yhteiskuntaan.¹⁴¹

Myös varatuomari Gustaf Viktor Eklund ihmetteli papiston nihkeää kantaa:

En voi ymmärtää, miksi papisto on halukas pitämään jatkuvasti kirjaa henkilöistä, jotka suosivat harhaanjohtavia oppeja, mutta ei halua kirjata kastamattomia lapsia, joilla ei ole vielä mitään oppia ollenkaan – – ja tätä seikkaa meidän on kiittäminen, niin että meidän täytyy nyt saada siviilirekisteri. Sellaista tarvitaan kansalaisyhteiskunnan vuoksi.¹⁴²

Kunnallisneuvos Edvin Avellan Ahlmaisista ymmärsi kuitenkin Eklundia paremmin papiston kielteisen kannan. Hänen mielestään siviilirekisterin pitäminen kuului kaikissa tapauksissa yhteiskunnalliselle viranomaiselle, kuten hallitus oli alun perin esittänyt. Perheenjäsenten välinen yhteys ei heikentynyt, vaikka he olisivat eri luetteiloissa, eikä hän pitänyt merkittävänä haittana, vaikka sukuselvityksiä jouduttaisiin hakemaan eri paikoista.¹⁴³

Munsalalainen Jakob Näs oli toista mieltä. Sopivin rekisteriviranomainen ilman lisäpalkkaa olisi evankelisluterilaisten seurakuntien papisto. Sen palkkasaa-tavat olivat jo niin runsaat, että se voisi hoitaa muiden virkavelvollisuuksiensa ohessa työn, joka ei vienyt juuri aikaa. Näs käytti eriuskolaisille tyypillistä perus-telua papistoa vastaan, mikä johtui ainakin osittain Munsalan tilanteesta. Siellä kirkkoherran ja baptistien välit olivat tulehtuneet ja valtiopäivämies Näs oli aset-tunut baptistien puolelle tai ainakin papiston toimia vastaan.¹⁴⁴

Papiston palkkasaataviin vetosi myös suonenjokelainen maanviljelijä Kaarlo Ekberg. Papin tuli pitää kirjassaan kastamattomat lapset, joiden vanhemmilta hän kantoi palkkansa. Olennaista työmäärän lisäystä kirjanpidosta ei Ekbergin-kään mielestä koituisi. Hän piti myös oikeana, että papit koettaisivat johdattaa kastamattomia kirkon yhteyteen. Olihan papiston tehtävänä luterilaisen kirkon levittäminen. Samalla hän arvosteli papiston ulkolähetysinnostusta sisälähetkyk-sen kustannuksella:

141 *Talps ptk* II 1900, 792–793.

142 *Talps ptk* II 1900, 793, 796.

143 *Talps ptk* II 1900, 822–823, 827, 831, 835–836, 840.

144 *Talps ptk* II 1900, 824; *Näsman* 1962, 446.

Mahtaakohan niiden neekerilasten luterilaiseen kirkkoon saattaminen olla helpompi Afrikassa, koska tähän lähetystyöhön meidän papistomme tarmokkaasti ottaa osaa. Eiköhän suuremmalla syyllä olisi papiston oman seurakunnan kastamattomista lapsista huolta pidettävä ja eivätköhän nämät pakanat olisivatkin helpommalla tavalla luterilaisen kirkon yhteyteen saatettavissa?¹⁴⁵

Papiston vastahakoisuutta ihmetteli myös iiläinen virkatalon vuokraaja Pekka Aulin, joka piti valiokunnan esitystä rekisterinpidosta selkeänä ja hyvänä. Hänen mielestään ei ollut periaatteellisia eikä uskonnollisia syitä, miksi pappi ei voisi pitää kirjaa kastamattomista. Eihän kastamattomien ja viattomien lasten pitämisen rekisterissä pitäisi loukata papistoa niinkään paljon kuin luettelon pitäminen seurakunnan jäsenten törkeistä rikoksista, Aulin totesi.¹⁴⁶

Kanttori Yrjö Halosen mielestä siviilirekisteri oli kuitenkin uskonnollisesti kyseenalainen. Hän muistutti, että kirkolliskokouksen mukaan papistoa ei tullut pakottaa kastamattomien rekisterinpitäjäksi. Hallitus olikin esittänyt, että luetteloita pitäisi yhteiskunnallinen viranomaisena, mutta lakivaliokunnan kanta oli ollut toinen. Hän myönsi, että luetteloiminen oli yhteiskunnalliselta kannalta välttämätöntä, mutta uskonnolliselta kannalta se oli epäilyttävää.¹⁴⁷ Lestadiolainen Halonen ei selittänyt, miksi luettelonpito kastamattomista oli uskonnollisesti epäilyttävää. Ilmeisesti maan uskonnollinen kirjavuus, joka huipentuisi siviilirekisterissä, ylitti hänen mielestään hyväksyttävyyden rajat ja murensi vanhaa kirkollista järjestystä.

Agronomi Karl William Koskelin Jyväskylästä oli puolestaan papiston velvoittamisen kannalla, ja valiokunnan jäsen, tilallinen Erik Tensikkalakin toivoi, ettei papisto vastustaisi oikeutettua luettelointipyyntöä. Hänen mielestään olisi luonnollista, että sama viranomaisena pitäisi luetteloita vanhemmista ja lapsista. Ei ollut lasten syy, jos vanhemmat eivät olleet antaneet kastaa heitä. Tensikkalaa kannatti toinenkin valiokunnan jäsen, halikkolainen herastuomari Kaarle Wilhelm Hollmén, joka huomautti, ettei kyseisiä lapsia tarvinnut sekoittaa ”samaaan pyhään kirjaan, missä vanhemmat ovat”.¹⁴⁸

Papiston myönteistä suhtautumista toivoi kolmaskin lakivaliokunnan jäsen, veteliläinen lautamies ja kirkolliskokouksen edusmies Juho Torppa. Hänkin tunsi myötätuntoa viattomia lapsia kohtaan. Vaikka vanhemmat olivat jättäneet heidät kastamatta, kirkon tehtävänä oli vetää heitä puoleensa eikä työntää luotaan ja aiheuttaa heille vaikeuksia. Lisäksi Torppa kertoi kiinnostavan yksityiskohdan valiokunnan työskentelystä:

Kun asia oli valiokunnassa käsiteltävänä, niin pappissäädyn jäsenet siellä, yhtä lukuun ottamatta, tunnustivat rekisterinpidon antamisen mainitussa määrässä myöskin papiston oikeudenmukaiseksi tehtäväksi, vaikka he sitte loppuäänestyksessä äänestivät asian hylkäämiseksi.¹⁴⁹

145 *Talps ptk* II 1900, 831.

146 *Talps ptk* II 1900, 831–833.

147 *Talps ptk* II 1900, 827–828.

148 *Talps ptk* II 1900, 824–826, 841.

149 *Talps ptk* II 1900, 836–838.

Eriäviä mielipiteitä vertailemalla voidaan päätellä, kuka valiokunnan jäsenistä ei ollut osoittanut rekisteriasiansa minkäänlaisia myöntymisen merkkejä.¹⁵⁰ Schwartzbergin, Schroderuksen ja Stenbäckin perustelut olivat kiihottomia, Hellmanin puolestaan hyökkäviä. Ilmeisesti rovasti Hellman ei ollut missään vaiheessa katsonut kastamattomien rekisterinpitoa ”papiston oikeudenmukaiseksi tehtäväksi”.

Talonpoikaissäädyn päästessä lopulta äänestämään rekisterikysymyksestä valiokunnan ehdotus tuli sielläkin hyväksytyksi. Rekisterin pitäminen luterilaisen vanhempien kastamattomista lapsista voitaisiin siten antaa myös papiston tehtäväksi. Osa säädystä olisi halunnut jopa pakottaa papiston kyseiseen tehtävään.¹⁵¹

Kysymys uskonnonvapauden laajentamisesta ei sen sijaan herättänyt vilkasta keskustelua talonpoikien keskuudessa. Maakauppias Pekka Leppänen Ilomantsista oli valmis hyväksymään valiokunnan ehdotuksen eriuskolaislain laajentamisesta, ja hän sanoi tekevänsä sen kirkon todellisenä ystävänä.¹⁵² Mutta toisenlaisia ääniä kuului enemmän. Lautamies Torppa katsoi, että uskonnonvapauden laajentaminen merkitsisi pakanuuden hyväksymistä. Samaa mieltä oli kanttori Halonen, joka ei voinut ymmärtää sellaista omaatuntoa, joka käski olemaan erillään kaikesta uskonnonharjoituksesta. Säädyn enemmistö hylkäsi pyrkimykset uskonnonvapauden laajentamisesta.¹⁵³

Talonpoikaissäätö oli toisaalta konservatiivinen vastustaessaan uskonnonvapauden laajentamista. Toisaalta se arvosteli varsin radikaalisti papistoa ja sen kielteistä asennoitumista kastamattomien luettelointiin. Kolmessa vuodessa oli tapahtunut huomattava muutos säädyn mielipiteissä ja sen keskusteluhalukkuudessa. Kun Constantin Boijelta lähtenyt aloite oli ollut ensimmäisen kerran esillä talonpoikaissäädystä vuonna 1897, se ei ollut halunnut edes keskustella siitä. ”Tämmöinen anomus” oli tuntunut joistakin jopa vastenmieliseltä.¹⁵⁴

Mikä sitten oli muuttanut talonpojiston mielen? Tuskin on mahdollista, että konservatiivisena pidetty sääty olisi kolmessa vuodessa radikalisoitunut, mutta se katseli vuonna 1900 rekisteröintikysymystä eri näkökulmasta kuin kolme vuotta aikaisemmin. Enemmistö ei tarkastellut sitä enää harhaoppisuuden vaan oikeudenmukaisuuden näkökulmasta. Asian saama julkisuus oli valottanut kysymystä uudella tavalla ja antanut sille uudet mittasuhteet. Lisäksi papiston johdonmukainen kieltäytyminen vähäisestä tehtävästä oli selvästi ärsyttänyt talonpoikia. Yhtä kaikki myös talonpojat olivat muuttumassa alamaaisista kansalaisiksi.

8.6. Papisto pakenee privilegioiden suojaan

Oli luonnollista, että kastamattomien rekisteri ja uskonnonvapauden laajentaminen herättivät vilkkaimman keskustelun pappissäädystä. Pelkästään yleiskeskus-

150 Lakivaliokunnan mietinnön vastalauseet. *VpVA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM 12, 34–43.

151 Vastaehdotuksen teki tilanomistaja August Abraham Fellman. Äänestystulos oli 31–24. *Talps ptk* II 1900, 825, 843.

152 *Talps ptk* II 1900, 848.

153 *Talps ptk* II 1900, 853–854.

154 *Talps ptk* II 1897, 1608.

telu rekisteristä kesti yli kuusi tuntia, pikkutunneille saakka.¹⁵⁵ Piispa Råbergh korostikin, että käsiteltävillä asioilla oli erityisen suuri merkitys. Hän muistutti, että vuoden 1897 valtiopäivät olivat pyytäneet toimenpiteitä vain luterilaisten vanhempien kastamattomien lasten kirjaamiseksi. Hallitus oli kuitenkin antanut säädyille myös ehdotuksen uskonnollisen ”irtolaisuuden” sallimiseksi. Lakivaliokunnan suurimpana ansiona Råbergh piti sitä, että rekisterikysymyksen katsottiin liittyvän pappisprivilegioihin ja koskevan perustuslakia. Kysymys uskonnonvapaudesta oli hänen mielestään yhtä tärkeä kuin kysymys rekisteristä. Molemmat kuuluivat läheisesti yhteen, mutta tapa, jolla ne oli kytketty toisiinsa, ei ollut onnistunut. Rekisteriasiaa Råberghin kanta oli ehdoton:

Mitä tulee kysymykseen niiden henkilöiden kirjaamisesta, jotka eivät kuulu kansankirkkoon, haluan avoimesti lausua kantani. Minusta kansankirkon papiston ei pitäisi millään muotoa edes sopivuussyistä ottaa suorittaakseen tätä tehtävää, varsinkin kun kyseisellä tehtävällä aivan varmasti tulevaisuutta ajatellen olisi seurauksia, joiden laajuutta ei vielä voida aavistaa.¹⁵⁶

Kastamattomien lasten lisäksi oli muitakin, jotka piispan mielestä tarvitsivat rekisteröimistä. Suomeen oli muuttanut ja muutti kaupan ja teollisuuden vuoksi henkilöitä, jotka eivät kuuluneet mihinkään maan kirkkokunnista, kuten katolilaiset, irvingiläiset, apostoliset kristityt, plymouthin veljet, seitsemännen päivän adventistit, mormonit, svedenborgilaiset ja unitaarit. Viranomaisten oli merkittävä nämäkin luetteloonsa. Koska siviilirekisteri oli heidän vuokseen välttämätön, oli itsestään selvää, että siihen merkittäisiin myös luterilaisten vanhempien kastamattomat lapset. Råbergh ilmoitti yhtyvänsä rovasti Hellmanin vastalauseeseen ja perusteli kantaansa myös sillä, että kyseisten lasten kirjaaminen toisi papistolle monenlaisia harmoja. Maahan voisi vähitellen syntyä kastamattomien seurakunta, jolla olisi vain näennäinen suhde luterilaiseen kirkkoon. Lopuksi piispa viittasi privilegioiden merkitykseen:

Jos papisto yhden kerran väistyy siitä suojasta, jonka privilegiot käsitykseni mukaan sille suovat, on lähellä mahdollisuus, kuten lakivaliokunta näyttää toivovan, että myös kirjanpito tai luettelointi muista eriuskolaisista, jotka eivät kuuluneet mihinkään valtion tunnustamaan uskontokuntaan, voitaisiin panna papiston velvollisuudeksi.¹⁵⁷

Rovasti Hellman oli tyytyväinen siihen, että hänen eriävä mielipiteensä sai Råberghin tuen. Samalla hän tuli paljastaneeksi vastalauseensa motiivit:

Asia, jota vastalauseeni pyytää ajaa, ansaitsee pappissäädyn suurinta huomiota, ei sen tähden että se koskee evankelis-lutherilaisen papiston erioikeuksia, sillä maamme papisto on ennenkin osottanut tahtovansa luopua oikeuksistaan, kun maan ja kansan etu sitä vaatii, ja se on velvollinen niin tekemään ja tulee var-

155 Aika arvioitu keskustelun alkamisajan ja yliopettaja V. T. Rosenqvistin toteamuksen perusteella. *Papps ptk* II 1900, 617, 669.

156 *Papps ptk* II 1900, 617–622.

157 *Papps ptk* II 1900, 622–623.

maankin semmoisessa tapauksessa niin tekemään; mutta se ansaitsee pappis-säädyn huomiota sen tähden että se on periaatteellinen kysymys.¹⁵⁸

Hellman kyllä vakuutti, ettei asia ollut tärkeä privilegioiden vaan periaatteen vuoksi, mutta hänen taisteluaseenaan olivat nimenomaan privilegiot, jotka suojasivat periaatteita. Hänen kuvaamansa papiston jalous tinkiä tarvittaessa oikeuksistaan oli ihannekuva, joka sopi verraten huonosti sen hetkiseen arkitodellisuuteen.

Papisto ottaisi Hellmanin mielestä peruuttamattoman askeleen, jos se suostuisi rekisterin pitäjäksi. Hän epäili, että pappeihin kohdistettujen vaatimusten taustalla oli laajempia tarkoitusperiä. Mahdollisesti heidät pyrittiin vähitellen saamaan kaikkien kirkkoon kuulumattomien siviilirekisterin pitäjäksi. Ulkomaalaisten lisäksi maassa oli satakunta mustalaistakin, jotka eivät olleet missään kirjoissa.¹⁵⁹ Hellman ei viittänyt – kuten ei Råberghkaan – Ruotsin tilanteeseen, mutta molempien mielessä väikkyi sama uhka: papistosta tulisi yleinen siviilirekisterin pitäjä.

Papiston oikeuksiin nojautui myös tuomiorovasti Juuso Hedberg. Papistolla oli oikeus olla pitämättä vaadittua luetteloa, eikä hallituksella ollut oikeutta velvoittaa papistoa sen pitämiseen. Tuomiorovasti otti avukseen kirkonkirjapykälän ruotsinkielisen version: ”Kyrkoböckerna skall kyrkoherden föra och så inrätta, som derom stadgadt är eller framdeles kan varda af kyrkostyrelsen förödnadt – – åligger honom för öfrigt att föra de böcker kyrkostyrelsen ytterligare kan finna af behofvet påkallade.” Hän kyseli, mikä oli sellainen hallitus, joka voi määrätä kirkonkirjoista, ja vastasi, että kyse oli piispasta ja tuomiokapitulista. Kirkon ylin hallitus oli esivallalla, mutta kirkollishallitus oli tuomiokapitulin käsissä. Maan hallituksella ei ollut mitään oikeutta määrätä kirkonkirjoista.¹⁶⁰ Hedberg ei ollut ensimmäinen, joka tulkitsi kiistanalaisen *kyrkostyrelse*-sanana tarkoittavan kirkon eikä valtion hallinnollisia elimiä. Monimerkityksisestä sanasta oli tullut sopiva taisteluväline barrikadin molemmin puolin.

Hedberg ei kuitenkaan perustellut kielteistä suhtautumistaan papiston uusiin kirjanpito tehtäviin ainoastaan privilegioilla ja kirkkolailla, vaan sanoi suoraan: ”Minä en rupea siihen, koska minua ei voida siihen pakottaa.” Lieventääkseen jyrkkyyttään hän totesi, ettei Suomen papisto hylännyt kyseisiä lapsia, vaan lasten vanhemmat tekivät mahdottomaksi lasten viemisen luterilaisen papin kirjoihin.¹⁶¹ Hedbergin todistelutapa oli samanlainen kuin Hellmanin. Pappia ei voitu pakottaa, koska privilegiot suojasivat häntä. Siinä tilanteessa oli mahdollista yksinkertaisesti kieltäytyä tehtävästä. Hedberg paljasti myös, että hänen ärtymyksensä johtui nimenomaan kastamattomien lasten vanhempien menettelystä.

Tuomiorovasti Schwartzberg, joka oli lakivaliokunnan jäsenen kuten Hellmankin, suhtautui rekisterikysymykseen virkaveljeään rauhallisemmin. Hän pohdiskeli syitä, jotka olivat saaneet hallituksen laajentamaan kastamattomien lasten rekisteröimistä koskevaa esitystä. Jo vuonna 1898 hallitus oli esittänyt, että evankelisluterilaisesta kirkosta voisi siirtyä kirkkokuntaan, jota ei ollut maahan perustettu, mutta kirkolliskokous oli suhtautunut asiaan kielteisesti. Nyt

158 *Papps ptk* II 1900, 623–624.

159 *Papps ptk* II 1900, 624–627.

160 *Papps ptk* II 1900, 629–630.

161 *Papps ptk* II 1900, 630.

hallitus oli tehnyt samansisältöisen esityksen valtiopäiville. Schwartzberg oletti, että hallituksen menettelyyn oli monia syitä. Vanhemmille suotiin siten mahdollisuus siirtyä samaan rekisteriin kuin kastamattomat lapset. Lisäksi otettiin huomioon ne, joiden uskonnollisia tarpeita olemassa olevat kirkkokunnat eivät tyydyttäneet sekä ne, joita oli liian vähän kirkkokunnan muodostamiseen. Mutta hallituksen ehdotus oli Schwartzbergin mukaan myös moite pappeja kohtaan, jotka eivät halunneet kirjata kastamattomia. Hallitushan oli pitänyt kastettujen aikuisten siirtymistä kirkon ulkopuolelle vähemmän vaarallisena kuin pienten ja viattomien lasten sulkemista sen yhteydestä.¹⁶² Schwartzberg näki esityksen taustalla myös väestökirjanpidollisia syitä, kun taas monilla sen arvostelijoilla oli vahva epäily siitä, että hallituksen suunnitelmiin kätkeytyi nimenomaan salakavalta tarkoituseriä.

Professori Robert Hermanson ehdotti kiistassa kokonaan uutta ratkaisumallia. Hän erotti toisistaan siviilirekisterin ja kirkonkirjat. Siviilirekisterit olivat oikeuslähteitä, ja niiden pitäminen oli valtion velvollisuus. Valtiovallan oli huolehdittava siitä, että kansalaiset saisivat helposti todistuksia, joilla oli julkinen luotettavuus. Yksilön kannalta kyse oli erittäin tärkeistä yhteiskunnallisista seikoista.¹⁶³

Kirkonkirjat olivat Hermansonin mukaan *kirkon* kirjoja, vaikka ne toimivatkin siviilirekistereinä ja niistä oli sama hyöty kuin siviilirekisteristä. Itse asiassa ne olivat luotettavampia kuin siviilirekisteri. Pappi pystyi nimittäin kirkollisten toimitusten ja henkilökohtaisen tuntemuksensa avulla kontrolloimaan niiden tietoja. Esimerkiksi lasta ei merkitty kirkonkirjoihin, ennen kuin hänet oli kastettu. Kirkonkirjoilla ja niiden perusteella annetuilla todistuksilla oli siten suurin mahdollinen luotettavuus, kuten niiden hyväksikäyttö ja nautinta osoittivat. Papin todistusten todistusvoima johtui myös siitä, että niiden kirjoittajana oli henkilö, jota pidettiin julkisena viranomaisena.¹⁶⁴ Esittelijäsihteeri Frans Nordlund oli muutamaa vuotta aikaisemmin päätenyt todisteluissaan papin persoonan korostamiseen. Hermanson päätyi nyt papin virka-aseman korostamiseen.

Hermanson ei hyväksynyt lakivaliokunnan kaavailemaa papiston mahdollista velvoittamista, vaan ehdotti toista menettelytapaa:

Kun nyt on vaadittu, että papiston tulisi pitää siviilirekisteriä myös luterilaisten vanhempien kastamattomista lapsista, tämä vaatimus ei merkitse sitä, että lapset pitäisi viedä kirkon kirjoihin, vaan että pappi toimisi tässä suhteessa myös yhteiskunnallisena viranomaisena. – henkilökohtaisesti olen ajatellut, että papisto voisi suostua sellaiseen lakiin, jossa selitettäisiin, että papisto pitää tätä luterilaisten vanhempien kastamattomia lapsia koskevaa rekisteriä, kunnes lapset ovat saavuttaneet 21 vuoden iän, mutta sillä ehdolla, 1) ettei mitään lapsen uskonnollisia olosuhteita koskevaa viedä näihin kirjoihin, 2) ettei mitään sekaannusta tapahdu näiden kirjojen ja kirkonkirjojen välillä ja 3) että lakiin kirjataan papiston suostumus, mikä merkitsee muutosta pappisprivilegioiden 8. §:ään. Siitä olisi seurauksena, ettei vastaisuudessa mitään pitemmälle meneviä velvollisuuksia voi panna papiston tehtäväksi ilman sen suostumusta.¹⁶⁵

162 *Papps ptk* II 1900, 630–633.

163 *Papps ptk* II 1900, 643–646, 649.

164 *Papps ptk* II 1900, 649–650.

165 *Papps ptk* II 1900, 650.



Valtio-oikeuden professori, moninkertainen valtiopäivämies, kirkolliskokousedustaja Robert Hermanson (1846–1928) 1900-luvun taitteen jälkeen, jolloin rekisterikiista valtiopäivillä oli ohi. On sanottu, että Hermansonissa yhtyivät vastuuntunne ja totuudenrakkaus isänmaallisuuteen ja uskonnollisuuteen (*Modéen* 2004, 783–784). – Valok. *Atelier Friedrich, Turku. Museo-virasto.*

Hermanson oli aikaisemmin ollut valtiopäivillä ja kirkolliskokouksessa papiston velvoittamista vastaan, koska hän oli pelännyt, että siitä aiheutuisi rettelöitä vanhempien ja pappien välille. Papiston suorittaman kirjanpidon puolesta oli kuitenkin olemassa painavia syitä, minkä vuoksi hän oli päätnyt toisenlaiseen ratkaisuun. Hänen mielestään papiston suorittama kastamattomien kirjaaminen ei merkinnyt pakanuuden hyväksymistä eikä sitäkään, että vähitellen syntyisi käsitys kasteen tarpeettomuudesta. Nämä vaarat vältettäisiin, jos noudatettaisiin hänen ehdottamaansa menettelytapaa. Papisto palvelisi luettelon pitäjänä kansalaisyhteiskuntaa niin kuin se palveli sitä monessa muussakin suhteessa. Hermanson ei nähnyt papiston suorittaman rekisterinpidon tuovan mukanaan arvaamattomia seurauksia, pikemminkin päinvastoin:

Luulen, että jos papisto ei nyt suostu pitämään rekisteriä näistä lapsista, tätä askelta ei myöskään koskaan enää voida korjata. Mitkä syyt sitten puhuvat sen puolesta, että papisto pitää kirjaa näistä lapsista. Minusta näyttää tärkeältä, ettei kyseessä olevia kokonaan sysätä kirkon yhteydestä, ainakaan ennen kuin he ovat täyttäneet 21 vuotta. Tosin he eivät ole kirkon jäseniä, eikä heillä ole mitään oikeuksia kirkossa, mutta he eivät myöskään ole vieraita kirkolle. – Se ilmenee selvästi myös kirkkolain perusteluista, joiden mukaan kirkolla on tietty oikeus sen helmaan syntyneitä lapsia kohtaan. Jos nyt selitetään, että papisto ei halua olla missään tekemisissä heidän kanssaan, se on itse asiassa samaa kuin työntää heidät luotaan. Luultavasti monelle heistä on vastaisuudessa helpompi palata takaisin kirkkoon, jos heitä ei tällä tavalla työnnettäisi ulos. Minä en sitä paitsi aliarvioi sen kosketuksen merkitystä, johon papisto kuitenkin joutuisi näiden kastamattomien lasten kanssa, jos se pitäisi heidän rekisteriään ja antaisi heille todistuksia, kunnes he täysi-ikäisinä itse ilmoittavat kantanaan, etteivät halua olla missään tekemisissä kirkon kanssa. On kyllä totta, että vanhemmat, jotka eivät kastata lapsiaan, monta kertaa menettelevät siten vihamielisyydestä kirkkoa kohtaan. Mutta pitkämielisyys, ainakin alaikäisiä lapsia

kohtaan, ei ole ristiriidassa kirkon olemuksen kanssa, ja pitkämielisyyttä me kaikki suuresti tarvitsemme.¹⁶⁶

Hermanson oli usean vuoden ajan toistanut, että luterilaisten vanhempien kasta-mattomat lapset kuuluivat jollakin tavalla kirkkoon tai eivät olleet sille vieraita, vaikka eivät olleetkaan sen jäseniä. Nyt hän esitti ensimmäisen kerran yksityiskohtaisen ja käytännöllisen ratkaisun, joka säilyttäisi lapset määrättyssä suhteessa kirkkoon, mutta vapauttaisi papiston viemästä heitä kirkonkirjoihin. Lakimiehen näkemykseen yhdistyi ajatus kirkosta yhteiskuntaa palvelevana ja sitä hengellisesti hoitavana yhteisönä.

Savonlinnan tuomiokapitulिन asessori Ludvig Alexander Wennerström ei kuitenkaan voinut kannattaa Hermansonin ”kaunopuheista esitystä”, sillä hän oli joutunut tarkistamaan kantaansa:

Myös minä olin vielä muutama päivä sitten sitä mieltä, että papistolle voisi mahdollisesti sopia, että se ottaisi tehtäväkseen tämän velvollisuuden, mutta minun on ollut pakko sittemmin muuttaa mielipidettä. En halua puhua pappisprivilegioista, jotka muodostavat papeille suojan sellaisten velvollisuuksien vierittämistä vastaan, jotka heille seurakunnan opettajan ominaisuudessa eivät oikeastaan kuulu. Lähden enemmänkin siitä näkökohdasta, että papin pitää ennen kaikkea olla sen seurakunnan johtaja ja paimen, jonka palveluksessa hän on, eikä hänen tule ottaa sellaisia toimia, mitkä eivät hänelle kuulu. Haluan, että jokaiselle hänen seurakuntansa jäsenelle on selvää, ettei papilla ole muuta tehtävää kuin pitää huolta seurakunnastansa.¹⁶⁷

Asessori Wennerströmin kuvaus on mielenkiintoinen. Kastamattomien rekisteröintikysymys oli ollut vireillä vuosia, ja Wennerströmille oli syntynyt käsitys, että papisto voisi hoitaa kyseisen kirjanpidon. Meneillään olevien valtiopäivien aikana hän oli muuttanut mielipidettään tai hänen oli ollut pakko muuttaa sitä. Täydellinen takinkääntö oli ilmeisesti tapahtunut taustalla käytyjen keskustelujen eli juntauksen ansiosta. Wennerström ei halunnut puhua papiston erioikeuksista vaan sen paimenen tehtävästä, mutta hänen sanoistaan ilmeni, että pappisprivilegioilla oli ollut näissä keskusteluissa keskeinen asema. Ihannekuva papin työstä, jonka hän maalasi, oli vähintään yhtä kaunopuheinen kuin Hermansonin vetoamus. Kun otetaan huomioon papiston yhteiskunnallisen työn määrä 1800- ja 1900-luvun vaihteessa, Wennerströmin puheet olivat lähinnä hurskaita toiveita. Ne eivät vastanneet kansliapappien arkipäivää.

Professori Hermansonin sovittellemaa puheenvuoroa ei sivuutettu vaieten, mutta valmiita rintamalinjoja se ei kyennyt horjuttamaan. Kirkkoherra Edvard Hannula viittasi Hermansonin ajatuksiin, mutta totesi, että papilla olisi ilman kirjanpitoakin mahdollisuus osoittaa kastamattomille lapsille laupeutta sisälähetystyön avulla. Sen sijaan luettelon pitämällä voisi olla arvaamattomia seurauksia:

Sitenhän hämmennettäisiin kirkkokäsite eikä vähitellen tehtäisi mitään eroitusta kastamattomien ja kastettujen ihmisten välillä. Se on tässä kun varsinaisen vaara on ja se on tämän tähden kuin papin täytyy privilegioitensa suo-

¹⁶⁶ *Papps ptk* II 1900, 650–651.

¹⁶⁷ *Papps ptk* II 1900, 653–654.

jaan mennä eikä suinkaan sen tähden että se tahtoi välttää työtä ja vaivaa. – En pitäisi sittenkään tätä uutta kuormaa siksi painavana että olisi ainoasti sentähden semmoiseen ikävään keinoon turvaututtava kuin papiston privilegioit tässä suhteessa tarjoovat, sillä palvelemaan on Suomen papisto velvollinen siellä, missä voi kansallensa siunaukseksi olla. Mutta papisto ei saata kuitenkaan olla niin lyhytnäköinen, että se lähtee heikontamaan ja hajoittamaan sitä suurta työtä, jolle menneet sukupolvet ovat voimansa uhranneet.¹⁶⁸

Hermansonin käytännön sovellutusta ei ollut joko ymmärretty tai sitten päätökset oli jo lyöty lukkoon. Hänhän oli nimenomaan ehdottanut, ettei kirjanpidossa sekoitettaisi kastettuja ja kastamattomia. Privilegioiden suojaan menemistä rovasti Hannula piti ikävänä, mutta ainoana keinona välttää kiistely tehtävä. Hän jätti tarkemmin selittämättä, mitä hän tarkoitti menneitten sukupolvien työn turhentamisella. Ehkä hän ajatteli, että kasteeseen perustuva käsitys kirkosta voisi hämärtyä kansan silmissä. Hannula oli taustaltaan evankelisia pappeja, vaikka kuuluiakin vuosisadan taitteen vaiheilla niin sanottuun oppositioryhmään.¹⁶⁹

Hannula tunnusti peittelemättä, että osa papeista oli ottanut privilegioit taiseluaseekseen. Hän itse koki tilanteen ristiriitaisena, mutta ei nähnyt muuta vaihtoehtoa kuin asettua samaan rintamaan. Kastamattomien kirjaamisasian yhteydessä papiston ”siunauksellisille palveluhaluille” oli tullut raja vastaan.

Professori Johan Wilhelm Runebergin mielestä rekisteriasia oli nyt muutosten edessä. Siihen saakka papiston pitämät kirjat olivat käytännössä olleet maan siviilirekisterinä, mutta nyt oli ilmaantunut syitä, joiden vuoksi osa rekisterinpidosta voitaisiin siirtää siviilivirkamiehelle. Runeberg näki siinä samalla alkusäilyksen tulevalle kehitykselle:

Se on ensimmäinen askel tiettyyn suuntaan, askel, joka ei varmastikaan tule olemaan viimeinen. Mutta en usko, että seuraava askel – olipa asia mikä hyvänsä – tulisi ottaa siihen suuntaan, mihin rovasti Hellman on kulkenut, nimittäin taaksepäin. Askel tulee ottaa siihen suuntaan, mihin ajan olosuhteet ja yhteiskunnan kehitys vaativat eli luetteloiden pitäminen kaikista kansalaisista tulee yhä suuremmissa määrin antaa siviilivirkamiehen tehtäväksi. – On aina pyrittävä siihen, että nämä rekisterit ovat yhden viranomaisen käytettävissä, eikä ole epäilystäkään, että ennemmin tai myöhemmin toteutetaan siihen suuntaan käyvä reformi, että yhteiskunnallinen viranomainen pitää siviilirekisteriä maan kaikista asukkaista. Se on kehityksen välttämätön seuraus.¹⁷⁰

Runeberg ei kuitenkaan ollut vakuuttunut, että rekisterin siirto siviilivirkamiehelle olisi hyödyksi papistolle ja kansalle. Itse asiassa siten katkaistaisiin viimeisiä käytännöllisiä siteitä papiston ja kansan välillä. Aikaisemmin papisto oli hoitanut myös kunnallishallinnon ja köyhäinhoidon. Jos rekisterinpitokin siirtyisi papistolta pois, sen tehtäväksi jäisi vain ”teoreettinen opinkappaleiden esittäminen kansalle”. Runeberg rohkeni epäillä, olisiko sillä yhtä suuri merkitys kuin entisellä välittömällä kosketuksella kansan arkeen.¹⁷¹ Periaatteessa Runeberg suhtautui myönteisesti yhteiskunnan kehittymiseen ja siviilirekisteriin, mutta hän

168 *Papps ptk* II 1900, 660–661.

169 Hannulan evankelisuudesta *Junkkaala* 1986, 51, 103; *Koskenniemi* 2003, 141.

170 *Papps ptk* II 1900, 667–668. Runebergin ennustama reformi toteutettiin 1999. *Sääd.kok* 614–620/1998.

171 *Papps ptk* II 1900, 668.

näki myös, että vanhan kirkollisen kulttuurin hajoamisella oli hintansa: papisto ja kansa etäännyisivät toisistaan, ja kirkon vaikutus yhteiskuntaan vähenisi.

Yliopettaja Vilhelm Teodor Rosenqvist asettui tukemaan Hermansonin ehdotusta. Papiston taholta oli vähintään ajattelematonta kieltäytyä pitämästä siviilirekisteriä kastamattomista lapsista, koska kirkolla oli moraalisia tai juridisia velvollisuuksia heitä kohtaan. Kieltäytyminen vaikutti tyylyltä, eikä se koituisi kirkon hyödyksi. Rosenqvistin mielestä kiinnipitäminen periaatteista oli ajettu äärimmäisyyteen saakka, mutta niiden oikeutusta oli syytä epäillä. Hän myönsi, että siviilirekisterinpito saattoi aiheuttaa papille tukalia tilanteita, mutta papisto ei ollut ennenkään kieltäytynyt epämieluisasta työstä, kun se oli suoritettava kristillisen rakkauden vuoksi. Rosenqvist korosti myös vähäisten vaikutusmahdollisuuksien merkittävyyttä papin pitäessä kastamattomien rekisteriä:

Ja arvioitakoon miten vähäiseksi tahansa se side, joka rekisterinpidon johdosta on kirkon sekä nyt kyseessä olevien vanhempien ja lasten välillä, on se kuitenkin side, jota kirkon ei pidä kiirehtiä katkaisemaan. Tämä side saattaa papin sekä nämä vanhemmat ja lapset luonnollisella tavalla yhteen. Ja niin kovalta ja vastaanottamattomalta kuin maaperä useimmissa tapauksissa varmasti voi näyttää, uskon kuitenkin varmasti, että sanasta, joka lausutaan rakkaudessa ja uskossa kristillisen viisauden saattamana voi tulla siunauksen siemen. Sen tähden en voi välttyä ajatukselta, että kirkko vahingoittaa itseänsä ja tekee sitä enemmän kuin yhdessä suhteessa sillä, että sen papisto nyt, tukeutuen pappisprivilegioihin, kieltäytyy ottamasta tehtäväkseen kastamattomien lasten rekisterinpitoa, vaikka heidän vanhempansa kuuluvat edelleen luterilaiseen kirkkoon.¹⁷²

Professori Ernst Gustaf Palmén oli seurannut pitkää keskustelua ja totesi sen muodostuneen avoimeksi äänestykseksi, niin ettei kenenkään mielipidettä voitu enää horjuttaa. Palmén ymmärsi kuuluvansa Hermansonin ja Rosenqvistin kanssa vähemmistöön, mutta halusi sanoa, että oli ”valtiolliseltakin kannalta katsoen arveluttava erehdys, jos sääty menee torjumaan luotaan mahdollisuuden tässä kohden säilyttää vaikutusvaltansa”.¹⁷³ Kirkon pitämä rekisteri ei Palménin mukaan ollutkaan vain kirkon oma asia, vaan sillä oli myös valtiollinen ulottuvuus.

Monet olivat keskustelun yhteydessä arvostelleet sitä, että hallitus oli laajentanut rekisterikysymyksen uskonnonvapauskysymykseksi, minkä vuoksi professori Otto Donner piti aiheellisena huomauttaa, että hallituksella oli ollut siihen oikeus. Hän oli samaa mieltä kuin professori Runeberg, että rekisteröiminen tapahtuisi tulevaisuudessa yhdessä paikassa, mutta sen hetkessä tilanteessa hän katsoi, että papiston suorittama kastamattomien rekisteröinti koituisi kirkon eduksi eikä sen vahingoksi. Kirjanpitonsa avulla papisto voisi jossain määrin seurata kyseisten lasten kasvatusta ja opetusta, minkä kirkkolaki asetti myös sen velvollisuudeksi.¹⁷⁴

Professori Johan Richard Danielson ymmärsi hyvin, miksi hallitus oli laajentanut rekisterikysymystä. Moni oli ajatellut jo eriuskolaislain yhteydessä, että uskonnonvapautta olisi laajennettava heti, kun sellainen tulisi mahdolliseksi. Eri-

172 *Papps ptk* II 1900, 669–670.

173 *Papps ptk* II 1900, 670–671.

174 *Papps ptk* II 1900, 671–672.

uskolaislakihan ei toteuttanut kirkkolaissa lausuttuja periaatteita. Nyt oli ollut tarjolla tilaisuus, ja hallitus oli käyttänyt sitä hyväkseen.¹⁷⁵

Danielson piti uskonnollisen kentän kirjavoitumista tosiasiana. Haluttiinpa tai ei, maassa olisi vastaisuudessaakin uskonnollisia ”irtolaisia” – ilmaus josta Danielson ei pitänyt. Rekisterikysymyksessä Danielson oli Hermansonin ja Rosenqvistin kannalla. Luterilaisella papistolla olisi positiivisempi vaikutus kansaan, jos se ei haluaisi vapautua vastenmielisen tehtävän suorittamisesta, vaan pitäisi kastamattomat kirjoissaan. Samoin tulisi muidenkin kirkkokuntien menetellä.¹⁷⁶

Kirkkoherra Henrik Eliel Wegelius vastasi niille, jotka lasten kasvatuksen ja opetuksen vuoksi halusivat pappien pitävän kastamattomat kirjoissaan. Hänen mielestään kastamattomien opetus ei edellyttänyt heidän viemistään kirjoihin:

Ne papit, joilla ei ole mitään tekemistä kirkonkirjain kanssa, esim. emäseurakuntain kappalaiset, ovat usein paremmin tilaisuudessa harjoittaa varsinaista sielunhoitoa, kuin seurakunnan kirkkoherrat, joilta, varsinkin isoissa seurakunnissa, juuri kansliatyöt vievät ylen paljon aikaa – Sanotaan ettei pitäisi kirkon eikä papiston sysätä näitä kastamattomia lapsia tyköönsä. Sitä kaiketi ei kukaan tahdokaan tehdä; vanhemmat, jotka jättävät lapsensa kastamatta, nehän sysäävät lapsensa pois kirkosta, oikeammin sanottuna eivät päästä niitä ollenkaan kirkon yhteyteen. Papit tulevat varmaan tekemään voitavansa vetääkseen nämä kastamattomat lapset kirkon yhteyteen.¹⁷⁷

Kun pappissääty lopulta pääsi äänestämään, oli jo tiedossa, että kolme säätyä oli hyväksynyt kiistellyn kysymyksen rekisterinpidosta lakivaliokunnan esittämällä tavalla. Sillä ei kuitenkaan näytä olleen vaikutusta äänestyskäyttäytymiseen, sillä Hermansonin ehdotus hävisi, kuten oli ollut ennakoitavissa. Hellmanin ehdotus, jossa jyrkin sanoin ja privilegioihin vedoten vastustettiin papiston velvoittamista, selviytyi voittajana. Pappissääty päätti lähettää mietinnön takaisin valiokunnan muokattavaksi, vaikka joukossa oli niitäkin, jotka olisivat halunneet lykätä lakiehdotuksen neljällä vuodella eteenpäin.¹⁷⁸

Pappissäädyn taikka paremminkin niin sanotun oppisäädyn¹⁷⁹ keskustelussa vedenjakajaksi hahmottui pappisjäsenten ja ei-pappisjäsenten välinen linja. Robert Hermanson oli valtio-oikeuden professori, Johan Wilhelm Runeberg sisätautiopin professori, Vilhelm Teodor Rosenqvist uskonnon yliopettaja mutta ei pappi, Otto Donner kielentutkija ja ylimääräinen professori, Ernst Gustaf Palmén ja Johan Richard Danielson olivat historian professoreita. Kukin heistä todisti vuorollaan, että papiston olisi syytä siinä tilanteessa ottaa kastamattomien rekisteröinti tehtäväkseen. Tietyllä tavalla he tarkastelivat kirjanpitotehtävää ulkoapäin. Sehän ei koskenut varsinaisesti heidän työtään eikä heidän etujensa mahdollista menetystä. Käytettyjen puheenvuorojen perusteella vaikuttaa kuitenkin siltä, että ulkopuolinen arviointi oli kiihkottomampaa kuin pappisjäsen-

175 *Papps ptk* II 1900, 673–674.

176 *Papps ptk* II 1900, 675–676.

177 *Papps ptk* II 1900, 679.

178 *Papps ptk* II 1900, 680–683.

179 Pappissäätyyn kuuluivat piispat, hiippakuntien pappien ja opettajien valitsemat edustajat sekä yliopiston edustajat. Säädyn 48 jäsenen joukossa oli vuoden 1900 valtiopäivillä 12 ei-pappisjäsentä, näistä kolme hiippakuntien papiston valitseamia edustajia. *Papps ptk* I 1900, 1–3.

ten. Valmiiksi lukkiutuneissa asetelmissa kaunopuheisuudella, asiallisuudella ja kiihkottomuudella ei voitu enää horjuttaa kenenkään mielipidettä.

8.7. Rekisterikiistan laiha sopu

Senaatin ehdotus uskonnonvapauden laajentamiseksi oli valtiopäivien lakivaliokunnan päätöksellä irrotettu rekisteriä koskevasta kysymyksestä ja muodostettu eri asetukseksi. Valiokunnan ehdotus sai sellaisenaan vain porvarissäädyn hyväksynnän. Ritaristo ja aatelisto olisi halunnut laajentaa valiokunnan esittämää vapautta, kun sen sijaan talonpojisto ja papisto hylkäsivät koko ehdotuksen. Koska kaksi säätyä hylkäsi ehdotuksen, se raukesi ja tavoite uskonnonvapauden laajentamiseksi jäi saavuttamatta. Vain ehdotus virallisen rekisterin pitämiseksi niistä, jotka eivät kuuluneet mihinkään kirkkokuntaan, palautui lakivaliokunnan pöydälle muokattavaksi.¹⁸⁰

Ehdotuksen kiistanalaisimpia kohtia oli papiston velvoittaminen luterilaisten vanhempien kastamattomien lasten rekisterin pitäjäksi. Valiokunta totesi, että asia kosketti pappisprivilegioita ”sen mukaan miten tätä säännöstä on tullut tavaksi tulkita”. Kun pappissääty ei ollut suostunut privilegioiden kaventamiseen, ehdotus raukesi siltä osin, sillä perustuslakia koskevaan lainmuutokseen ei riittänyt kolmen säädyn hyväksyntä. Papisto pystyi siten yksin torjumaan valiokunnan ehdotuksen. Suomen papiston asema oli sikäli poikkeuksellinen, että missään muualla Euroopassa papisto ei enää muodostanut valtiopäiväsäätystä.¹⁸¹

Valiokunnan tekemän uuden ehdotuksen mukaan kirkkokuntiin kuulumattomien rekisterin pitäjäksi tulisi erikseen määrättävä yhteiskunnallinen viranomaislainen, niin kuin hallitus oli alun perin esittänytkin. Viikon kuluttua eli toukokuun puolivälissä muokattu asetusehdotus oli uudelleen säätyjen käsiteltävänä.¹⁸²

Talonpoikaissääty hyväksyi yhteensovituksen vähin äänin. Mielipiteet oli ilmaistu jo edellisen käsittelyn yhteydessä, ja enemmistön vaatimukset olivat kariutuneet. Tilanomistaja Avellan halusi kuitenkin käyttää puheenvuoron. Vastasihan uusi ehdotus hänen ajatuksiaan. Hän piti koko rekisteriasiaa pelkästään yhteiskunnallisena kysymyksenä, joka oli enemmän käytännöllinen kuin periaatteellinen. Suomessa oli kirkkokuntiin kuulumattomia ihmisiä, ja heidän rekisteröimistään tarvittiin yhteiskunnan vuoksi. Sen tähden oli johdonmukaista, että rekisteröiminen kuului yhteiskunnalliselle viranomaiselle. Avellanilla oli hyväuskoiset käsitykset pappissäädyn vaikuttimista tai hän halusi lieventää papiston ja talonpojiston näkemysten vastakkaisuutta:

Pappissääty on erioikeuksiansa nojalla evännyt sen vaatimuksen, että luterilaisen papiston tulisi pitää kirjoissa luterilaiseen kirkkoon kuuluvien vanhempien kastamattomia lapsia. Tietysti pappissääty ei ole sitä tehnyt mistään nurjuudesta taikka muista itsekkäistä syistä. Mutta pappissääty ei ole tahtonut papiston niskaan säilyttää tehtävää, joka luonnollisesti kuuluu yhteiskunnalliselle viranomaiselle.¹⁸³

180 *VpuA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivk:n yhteensovittaminen, 1-2, 10–11.

181 *VpuA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivk:n yhteensovittaminen, 2; *Papps pik* II 1900, 958 (Palmén); *Paasivirta* 1978, 331.

182 *VpuA* II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivk:n yhteensovittaminen, 3, 12.

183 *Papps pik* II 1900, 987–988.

Mitä kauemmin siviilirekisteriä pidettäisiin, sitä täydellisemmiksi sen tiedot tulisivat. Pääasia oli, että saatiin aikaan järjestystä.¹⁸⁴ Avellan pystyi näkemään siviilirekisterin yhteiskunnallisen luonteen, toimivuuden ja kehitysmahdollisuudet toisin kuin useimmat muut talonpoikaissäädyn jäsenet. Kiistelty kysymys oli hänelle lähinnä käytännöllinen, kun taas papistolle se oli ollut periaatteellinen.

Aatelissäätö hyväksyi rekisteröintiä koskevan yhteensovituksen keskusteluta, mutta porvarissäädyssä Axel Lille totesi, että jokainen uskonnonvapauden ja kansankirkon ystävä oli syvästi pettynyt asioiden saamaan käännteeseen. Kaikki toivo suvaitsevuuden voitosta näytti niillä valtiopäivillä menneen. Hän olisi myös halunnut, että lakivaliokunta olisi ryhtynyt oikeudelliseen selvittelyyn, eikä valtionkirkon pappia todellakaan voitu velvoittaa ottamaan luterilaisten vanhempien kastamattomia lapsia kirjoihinsa. Lillen mielestä lakivaliokunta oli valitettavasti antanut periksi ja tyytynyt pappissäädyn vaatimuksiin. Jos asia olisi tutkittu, painavat syyt olisivat voineet johtaa papiston velvoittamiseen, niin ettei se olisi voinut vedota privilegioihinsa, Lille päätteli.¹⁸⁵

Puoli vuosisataa myöhemmin professori *Veli Merikoski* selvitteli papiston erioikeuksia yleisen väestörekisterin kaavailun yhteydessä. Hän katsoi, että lainsäädännön käytäntö oli jo kauan ollut johdonmukaisesti sillä kannalla, etteivät papiston luettelointivelvollisuudet rajoittuneet siihen, mitä oli mainittu vuoden 1723 privilegiosäännöksissä. Vakiintunut käytäntö antoi hänelle aiheen kysyä, olivatko privilegiosäännökset tulleet oikeudellisesti merkityksettömiksi, koska ne oli jatkuvasti ja johdonmukaisesti jätetty soveltamatta (*desuetudo legis*). Merikoski huomautti lisäksi, ettei erivapaussäännöksen tarkoituksena ollut vain papiston työmäärän vähentäminen, vaan sen estäminen, etteivät papit joutuisi huonoihin väleihin seurakuntalaistensa kanssa verotuksen ja sotaväenottojen yhteydessä. Merikoski perusteli tulkintaansa 1900-luvun säädöksillä.¹⁸⁶

Merikosken huomiota ei voida suoraan siirtää vuoden 1900 tilanteeseen, mutta todennäköisesti selvitys privilegioiden soveltamatta jättämisestä olisi tuottanut tulokseksi mittavan luettelon säädöksiä myös vuoden 1900 valtiopäiviä edeltäneeltä ajalta. Lakivaliokunta ei kuitenkaan lähtenyt sille tielle, eikä jousen kiristämällä sisäpolitiikassa olisi ollut mieltäkään, kun tulehtuneet suhteet Venäjään aiheuttivat yllin kyllin huolta. Lillen toivomus selvityksen tekemisestä osoitti kuitenkin sen, ettei kyseessä ollut vain laki, vaan myös sen tulkinta.

Miksi lakivaliokunta sitten halusi vastoin hallituksen esitystä velvoittaa papiston kastamattomien kirjaajaksi? Papiston kirjanpitotaidot tunnustettiin yleisesti, eikä saman perheen jäseniä olisi haluttu jakaa useampaan rekisteriin. Ratkaisu olisi ollut valtiolle myös taloudellisesti edullinen, vaikka sitä ei lausuttukaan ääneen. Eri yhteyksissä kuitenkin todettiin, että papiston palkkasaatavat olisivat olleet riittävä maksu rekisterinpidosta. Papiston palkkasaatavathan olivat pysyneet muuttumattomina, vaikka sen yhteiskunnalliset tehtävät olivat vähentyneet. Lisäksi kirkonkirjoja pidettiin edelleen siviilirekisterin luonteisina, eikä niiden korostaminen kirkon jäsenten kirjoina ollut saanut yleistä hyväksyntää. Väestökirjanpito oli säilynyt uskontokuntasidonnaisena, vaikka eriuskolaislain yhteydessä olikin pohdittu erilaisia ratkaisumalleja. Siviilirekisterille ei ollut olemassa mi-

184 *Papps ptk* II 1900, 988.

185 *RA ptk* II 1900, 538; *Porrs ptk* II 1900, 599–600, 602–603.

186 *Merikoski* 1950, 701–708.

tään apparaattia. Väestörekisterin uskontokuntasidonnaisuus osoittautui kuitenkin kärjistyneessä tilanteessa todelliseksi ongelmaksi kansalaisyhteiskunnassa.

Miksi rekisterikysymys oli puolestaan papistolle niin vaikea asia, ettei se nähty muuta mahdollisuutta kuin vetäytyä privilegioiden suojaan? Siihen oli monia syitä. Papiston piirissä vaikutti selvästi pelko joutua Ruotsin tapaan yleisen siviilirekisterin pitäjäksi. Sellaisia ehdotuksia eivät olleet tehneet vain vapaakirkolliset, vaan sitä mahdollisuutta oli pohtinut myös vuoden 1897 lakivaliokunta, eikä se ollut vieras ajatus hallituksenkaan piirissä. Siviilirekisteriin merkittävien määrä olisi tosin ollut sillä hetkellä vähäinen, mutta tulevaisuus koettiin papiston keskuudessa arvaamattomana.

Myös pappien uskonnollinen vakaumus oli esteenä kastamattomien kirjaamiselle, sillä tehtävän katsottiin horjuttavan kasteeseen perustuvaa kirkkokäsitettä. Sellaisia ajatuksia lausuttiin myös pappissäädyn ulkopuolella. Esimerkiksi Th. Reinkin oli sitä mieltä, ettei luterilaisen kirkon pappeja voitu vastoin vakaumusta pakottaa kastamattomien kirjanpitäjäksi. Heilläkin oli oikeus nauttia vakauksensa suoja. Rekisterikysymyksestä tuli papistolle periaatteellinen kysymys, vaikka V. T. Rosenqvistin mukaan periaatteellisuus vietiinkin niin pitkälle, että sen oikeutusta voitiin epäillä.

Vaara joutua yleisen siviilirekisterin pitäjäksi ja kirkkokäsitteen hämartyminen olisi R. Hermansonin mielestä voitu välttää, jos hänen kompromissiehdotuksensa olisi hyväksytty. Oppisäädyn pappisjäsenet eivät kuitenkaan lämmenneet ehdotukselle, minkä vuoksi on syytä epäillä, että kieltäytymisen taustalla vaikutti muitakin motiiveja. Papit kyllä vakuuttivat olevansa halukkaita palvelemaan kansaa, mutta ilmeisesti erilaistuvan kansalaisyhteiskunnan palvelu koettiin vaikeammaksi kuin uskonnollisesti yhtenäisen alamaisyhteiskunnan. Eri yhteyksissä nimittäin ilmeni, että uskonnollisesti poikkeavien käyttäytyminen oli papistolle vaikea pala. Monien pappien kielteiset tunteet kohdistuivat nimenomaan kastamattomien lasten vanhempiin, jotka koettiin luterilaisen kirkon vastustajiksi. Niskoittelevia vanhempia ei voitu kuitenkaan erottaa kirkosta, jolloin heidän kastamattomat lapsensa joutuivat kantamaan rekisterikiistan seuraukset. Pappissäädyn ei-pappisjäsenet kiinnittivät kiistassa huomiota myös kastamattomien lasten asemaan, mikä ei niinkään kiinnostanut säädyn pappeja.

Taistelussa käytetyn arsenaalin muodostivat kirkkolain säännökset, pappisprivilegiot ja teologia. Niitä käyttämällä taistelusta tuli oikeutettua tai se sai oikeutetun luonteen, jolloin Rosenqvistin toivoma rakkaus ja Hermansonin kuuluttama pitkämielisyys eivät painaneet vaa'assa paljoakaan. Tilapäisratkaisukaan ei ollut mahdollinen, kun taisteltiin oikeuksien ja periaatteiden puolesta.

Kolmen vuoden takainen anomus rekisterin pitämisestä luterilaisten vanhempien kastamattomista lapsista johti vuoden 1900 valtiopäivillä lopulta laahaan sopuun. Pitkien keskustelujen ja monivaiheisen päätöksenteon jälkeen valtiopäivät hyväksyivät asetuksen virallisen rekisterin pitämisestä kirkkokuntiin kuulumattomista henkilöistä. Sen pitäjänä toimisi erikseen määrättävä yhteiskunnallinen viranomainen. Kastamattomien lasten merkitseminen oli tarkoitus suorittaa siten, että lapsen syntymästä ilmoitettaisiin seurakunnan kirkkoherralta tai johtajalle, jonka tuli kirjoittaa lapsen vanhempia koskeva todistus. Tämä todistus ja ilmoitus lapsen syntymästä annettaisiin virallisen rekisterin pitäjälle. Myös Suomen kansalaisiksi otetut ulkomaalaiset, jotka eivät olleet missään kirjoissa, merkittäisiin viralliseen rekisteriin. Asetukselle oli hankittava vielä keisa-

rin vahvistus, eikä sellaisen nopeasta saamisesta ollut tietoa eikä takeita. Pietariin oli juuttunut moni muukin asia, kuten esimerkiksi ehdotus siviiliavioliitosta.¹⁸⁷

Politiikka puuttui kuitenkin arvaamattomalla tavalla asioiden kulkuun. Vuoden 1905 tapahtumat ja yhteiskunnallinen kuohunta johtivat muun muassa siihen, että uskonnonvapaus, siviilirekisteri ja siviiliavioliitto joutuivat uudelleen suurennuslasin alle. Asetukset siviilirekisteristä ja siviiliavioliitosta annettiin vasta tutkimuskauden jälkeen vuonna 1917, ja ne astuivat voimaan seuraavan vuoden alussa. Vasta silloin ratkesi myös kysymys kastamattomien lasten ja ulkomaalaisten väestökirjanpidosta.¹⁸⁸

187 VpvA II 1900 KM:n armE n:o 27 Suomen valtiopäätäjien alamainen vastaus, 1–3, 5–9. Asessori L. A. Wennerströmin puheenvuoro 5.5.1900. *Papps ptk* II 1900, 653.

188 *As.kok* 101/1917, 115/1917.

9. Asevelvollisten luettelot – kuohuvan ajan kysymys 1901–1904

9.1. Kagaali kehottaa papistoa vastarintaan

Helmikuun manifestin mukaisesti Nikolai II (Venäjän keisarina 1894–1917) vahvisti heinäkuussa 1901 Suomelle uuden asevelvollisuuslain, joka vastasi Venäjän hallituksen tavoitteita. Laki antoi mahdollisuuden siirtää suomalaisia sotilaita Venäjän rajojen sisäpuolella ja sen ulkopuolelle. Suomalaisia sotaväenosastoja täydennettäisiin etupäässä syntyperäisillä suomalaisilla, mutta aliupseereilta ja upseereilta edellytettiin sujuvaa venäjän kielen taitoa.¹ Asevelvollisuuslain laillisuudesta syntyi Suomessa kiista.

Syyskuussa 1901 perustuslaillinen ryhmittymä muodosti maahan kagaaliksi kutsutun varjohallituksen. Sen piirissä pidettiin koko maata koskevaa yhteistoimintaa välttämättömänä vastustettaessa uutta asevelvollisuuslakia. Kansan tunteet oli herätettävä ja saatava se toimimaan. Sitä oli valistettava valtiollisesti, ja sen ”syviin riveihin” juurrutettava oikea käsitys Suomen oikeuksista. Tätä toimintaa varten tarvittiin eri puolille maata maaseutukomiteoita. Paikalliset virkamiehet ja vaikuttajat, kuten kunnallislautakuntien esimiehet, papit, henkikirjoittajat, kutsuntatoimistojen sihteerit ja lääkärit tuli koota yhtenäiseksi rintamaksi. Jos joku avainhenkilöistä osoittautuisi epäluotettavaksi tai vastahakoiseksi, hänet oli taivutettava ja alistettava riittävän voimakkaan yleisen mielipiteen avulla.²

Kagaalin ensimmäinen tavoite oli estää asevelvollisuuslain kuuluttaminen kirkoissa. Suuri osa papistosta kuulutti sen kuitenkin, mutta niskoittelijoitakin löytyi. Monin paikoin seurakuntalaiset huolehtivat kuulutusten keskeyttämisestä poistumalla kirkosta tai aloittamalla virren. Tilanne oli ristiriitainen myös hiippakuntien johdossa. Esimerkiksi Porvoon ja Savonlinnan tuomiokapitulit lähettivät senaatille anomuksen papiston vapauttamiseksi lain kuuluttamisesta. Lopulta niiden pappien määrä, jotka kokonaan kieltäytyivät lain kuuluttamisesta, jäi verraten pieneksi. Vastarintapapistoa rankaistiin kaikissa hiippakunnissa.³

Papit olivat joutuneet puun ja kuoren väliin. Maallinen ja kirkollinen esivalta vaativat lain kuuluttamista, kun taas kagaalin maaseutukomiteat ja usein myös seurakuntalaiset toimivat kuuluttamista vastaan. Kirkollinen esivalta vetosi Jumalan sanaan ja kuuliaisuuteen, perustuslaillinen vastarinta puolestaan lain pyhyteen ja omaantuntoon. Pappi oli toisaalta virkamies, toisaalta seurakuntalaisten paimen.

Kamppailun ollessa käynnissä kagaali valmistautui jo taistelun uuteen vaiheeseen. Oli selvää, että asevelvollisuuslaki johtaisi myös käytännön toimiin. Seuraavaksi hallitus järjestäisi kutsunnat, joita varten tarvittaisiin asevelvollisten luettelot. Velvollisuus luetteloiden antamiseen – ennen tammikuun viidettä päivää – oli sekä henkikirjoittajilla että papistolla. Papiston luettelot perustuivat kirkonkirjojen tietoihin.

1 *As.kok* 26/1901; *Virtanen* 1974, 132.

2 ”Kagaalin” *arkistoa* 1939, 224–225, 227; *Murtorinne* 1964, 89, 111, 165; *Virtanen* 1974, 135–140; *Vares* 2000, 72.

3 *Murtorinne* 1964, 129, 136–137, 143, 147–149, 151, 153–164.

Viimeistään joulukuussa 1901 kagaalin johto lähetti kirjeen maaseutukomiteoille ja henkikirjoittajille. Kirjeen lähettäjäksi oli merkitty ”lakimiehiä”. Olosuhteet vaativat nimitöntä esiintymistä, jos toimintaa haluttiin jatkaa. Henkikirjoittajat saivat kirjeensä postin välityksellä. Maaseutukomiteoiden tuli toimittaa kirje kunnan asiamiehille ja kirkkoherranvirastoille. Kunnan asiamiehen tehtävänä oli vaikuttaa kirkkoherraan kuntalaisten lähetystöjen avulla.⁴

Kagaali piti itsestään selvänä, että uutta asevelvollisuuslakia pyrittäisiin soveltamaan jo kevään 1902 kutsunnoissa, vaikka se oli tarkoitettu sovellettavaksi vasta seuraavan kevään kutsunnoissa. Kagaalin tulkinnan mukaan uusi laki oli laitton, joten myös kutsunnat ja kaikki siihen liittyvät toimenpiteet olivat laittomia. Asevelvollisten luettelot, jotka papit laatisivat vielä vanhan lain mukaan, pantaisiin kuitenkin laittomien kutsuntojen perustaksi. Papit joutuisivat siten tietten tai tietämättään tukemaan laittomia toimia, jolloin heistä tulisi moraalisesti osasyllisiä laittomuuteen ja väkivaltaan. Luettelon antaja ei voisi kagaalin mielestä mitenkään välttää vastuutaan.⁵ Ennen kuin papisto olisi voinut hyvällä omallatunnolla antaa asevelvollisten luettelot, sen olisi pitänyt olla varma, että maan hallitus toimisi vielä vanhan lain mukaan.

Kirjeen vaikutus jäi papiston kohdalla vähäiseksi. Kagaali joutuikin myöhemmin toteamaan, että seurakuntien papisto oli muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta ollut siinä uskossa, ettei sillä ollut oikeutta kieltäytyä luettelojen antamisesta. Kun hallitus oli antanut käskyn kutsuntojen toimittamisesta, se oli ollut soveltavanaan vanhaa eli vuoden 1878 asevelvollisuuslakia. Papistoa oli kuitenkin johdettu harhaan, sillä jo kevään 1902 kutsunnat oli Kagaalin käsityksen mukaan toimitettu laittoman asevelvollisuuslain mukaan. Kagaali katsoi ennakoineensa asian oikein.⁶

Joka tapauksessa vuoden 1903 kutsunnat toimitettaisiin uuden asevelvollisuuslain mukaan. Vastaavasti papistonkin tulisi kirjoittaa asevelvollisten luettelot sen perusteella. Kagaali keskitti nyt voimansa näiden kutsuntojen estämiseen. Marraskuussa 1902 se järjesti Helsingissä suuren kansalaiskokouksen, jossa yksimielisesti päätettiin tehostaa menettelytapoja. Ensimmäinen tehtävä oli taivuttaa papit ja muut virkamiehet siihen, etteivät he antaisi luetteloja asevelvollisuuslainsäädännön olevista miehistä. Seurakuntalaisten tuli lähetystöjen välityksellä kääntyä pappien puoleen ja ”voimakkaasti kehottaa heitä liittymään kansaansa sen vaikeassa taistelussa vääryyttä ja sortoa vastaan”. Jos papit ja virkamiehet menettäisivät virkansa sen vuoksi, etteivät he noudattaneet hallituksen laittomia käskyjä, isänmaa ei jättäisi heitä ilman apua.⁷ Papistolla oli siten keskeinen tehtävä kagaalin suunnitelmissa.

Joulukuun alussa 1902 kagaali lähestyi papistoa uudella kirjeellä, jossa ketään ei jätetty enää hyväuskoisuuden varaan. Myös kieltäytymiselle luettelojen antamisesta oli etsitty lailliset perustelut. Jokaiselle papille tehtiin selväksi, että heidän luetteloitaan käytettäisiin toimissa, joissa Suomen kansalaisia pakotettaisiin

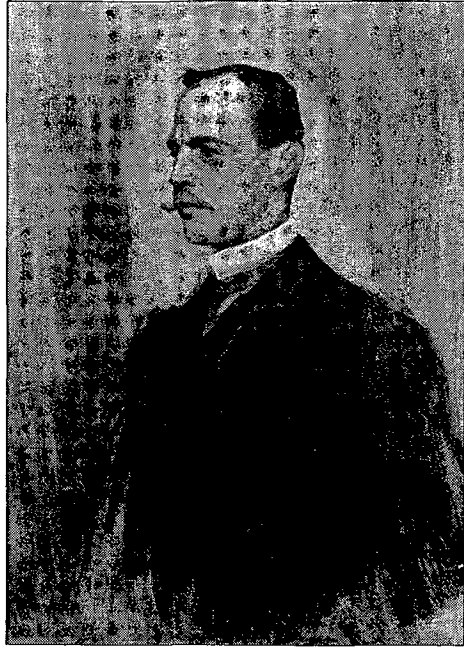
4 ”Kagaalin” arkistoa 1939, 314.

5 ”Ensimmäinen asevelvollisten kutsunta uutta lakia tarkasti noudattaen on toimitettava vuonna 1903.” *As.kok* 26/1901 KM:n armollinen julistuskirja, 2 II; ”Kagaalin” arkistoa 1939, 314–315.

6 ”Kagaalin” arkistoa 1939, 325.

7 ”Kagaalin” arkistoa 1939, 392–393; *Murtorinne* 1964, 184–185.

Albert Edelfeltin (1854–1905) keskeneräinen muotokuva Ernst Estlanderista (1870–1949) on vuosilta 1904–1905. Perustuslaillisiin kuulunut Estlander oli oikeusoppinut ja valtiopäivämies, myöhemmin oikeushistorian ylimääräinen professori. Edelfeltin tulkinta kohteestaan on samalla tulkinta passiivisen vastarinnan ehdottomuudesta. Estlander oli aatteen lipunkantaja ja halusi sen taakse myös papiston. Maalaus kuuluu Nylands Nationin taidekokoelmiin (Nylands nationin julkaisulupa, Yrjö Talan arkisto). – Valok. Fredrik Forsell 2007.



alistumaan venäläiseen sotapalvelukseen. *Eino Murtorinteen* mukaan kirjeen laatija oli molempien oikeuksien kandidaatti, varatuomari Ernst Estlander.⁸

Estlander oli passiivisen vastarinnan johtavia miehiä kagaalissa, ja häntä on kutsuttu ”personoiduksi perustuslaillisuudeksi”. Kysymys perustuslaillisuudesta ja myöntövyvyydestä oli hänelle samalla kysymys hyvästä ja pahasta, eikä hänen legalistinen ajattelutapansa sallinut minkäänlaisten myönnytysten tekemistä. Ajan luonteeseen kuului myös voimakas idealismi, usko omien aatteiden voimaan ja voittoon. Määrällisesti vakinaiseen väkeen valittavien määrä oli mitättömän pieni, eikä sillä ollut käytännössä minkäänlaista yleisvaltakunnallista merkitystä. Kysymys olikin periaatteesta.⁹

Kagaalin lähettämässä kirjeessä haluttiin kumota väitteet, että kirkkoherra olisi papintodistuspykälän¹⁰ perusteella velvollinen antamaan viranomaisille kirkonkirjoista mitä otteita tahansa:

Tällainen väite kummastuttaa sitä enemmän, kun tiedetään miten kirkkomme vaikuttavimmat miehet valtiopäivillä aina ovat pitäneet kiinni siitä periaatteesta että kirkonkirjat ovat seurakuntain kirjoja ja ettei papistoa, jota ei ole pidettävä erityisenä valtion virkamiesluokkana, mitenkään voida pakottaa antamaan otteita näistä kirjoista, lukuun ottamatta sellaisia luetteloita, joista – – 1869 annetun Kirkkolain 147 §:ssä mainitaan, tai joita papisto erityisesti on suostunut antamaan.¹¹

8 ”Kagaalin” arkistoa 1939, 325–326; *Murtorinne* 1964, 185.

9 *Paasivirta* 1978, 314; *Polvinen* 1984, 161; *Ylikangas* 1990, 93; *Vares* 2000, 77–79; *Vares* 2003, 682–684. Perustuslaillinen idealismi ei ollut sinänsä uutta. Vastaavaa idealismia oli edustanut mm. Runeberg runossaan Maaherra: ”Då stod Wibelius vid sitt domarbord och där låg Sveriges lag – – Men lag skall överleva mig, som jag långt efter den blev till.” *Runeberg* 1977 [1860], 212, 214.

10 KL 1869 § 147.

11 ”Kagaalin” arkistoa 1939, 326.

Kirjeeseen sisältyi myös taktikointia, tietoista tai tiedostamatonta. Pappeja oli yleisesti pidetty valtion virkamiehinä, kun oli kyse kirkonkirjojen pitämiseen liittyvistä asioista. Nyt heiltä riisuttiin virkamiehen luonne ja heitä kehoitettiin jättämään rippikirjoihin perustuvat luettelot kirjoittamatta.

Kirjeen kirjoittaja Ernst Estlander oli vuoden 1900 valtiopäivillä kuulunut lakivaliokuntaan, joka oli valmistanut mietinnön kirkkokuntiin kuulumattomien rekisteristä ja uskonnonvapauslain laajentamisesta. Hän oli edustanut valiokunnan vapaamielistä siipeä, joka oli tavoitellut mahdollisimman laajaa uskonnonvapautta. Lakivaliokunta ei ollut päässyt yksimielisyyteen, oliko kirkonkirjoja pidettävä siviilirekisterin luonteisina vai ainoastaan kirkon jäsenten kirjoina.¹² Todennäköisesti Estlanderkin oli kuulunut siihen joukkoon, joka oli kannattanut kirkonkirjojen siviilirekisteriluonnetta. Hänen kantansa oli tuskin muuttunut sen jälkeen, mutta tilanne oli muuttunut. Papiston ”ainainen kiinnipitäminen periaatteesta”, että kirkonkirjat olivat seurakuntien kirjoja olikin uudessa tilanteessa positiivinen asia.

Vuoden 1900 valtiopäivien lakivaliokunta oli kosketellut myös pappisprivilegioita. Estlander oli osallistunut aktiivisesti sen kokouksiin. Valiokunnan enemmistö ei ollut tullut täysin vakuuttuneeksi niiden tulkinnasta. Se oli vain todennut, miten niitä oli ollut tapana tulkita.¹³ Paitsi lakivaliokunnan jäsenenä Estlander lienee myös oikeusoppineena ollut hyvin perillä pappisprivilegioista ja niiden problematiikasta. Ilmeisesti hän oli selvillä pappissäädyn laajasta privilegiokeskustelusta kyseisillä valtiopäivillä, vaikka hän omassa säädysssä ei käyttänytkaan kastamattomien rekisteristä yhtään puheenvuoroa.¹⁴

Estlanderin kirjelmässä todettiin, että papintodistuspykälän mainitsemiin otteisiin ja todistuksiin ei mitenkään voinut lukea asevelvollisten luetteloja. Pappissääty oli vuosien 1877–1878 valtiopäivillä suostunut vain siihen, että papisto antaisi sellaisia luetteloja, joita silloisen asevelvollisuuslain mukaan tarvittiin. Ainoastaan siltä osin pappissääty oli luopunut luetteloiden laatimisvapaudesta, mutta muissa kohdin se ei ollut supistanut vuoden 1723 privilegioiden takaamia vapauksia eikä oikeuksia.¹⁵

Pappissääty oli omia oikeuksiaan puolustaessaan vedonnut vuoden 1900 valtiopäivillä privilegioihinsa tai suorastaan paennut niiden taakse välttääkseen kastamattomien rekisterin pitämisen. Sellainen menettely oli asetettu monelta taholta kyseenalaiseksi, eikä sen laillisuudesta oltu varmoja. Nyt ulkopuolinen taho suorastaan kehotti papistoa turvautumaan erioikeuksiinsa. Niistä oli uudessa tilanteessa tullut hyväksyttävä ja laillinen puolustusväline, johon papiston sopi tarttua, kun se taisteli asevelvollisten luetteloiden laatimisesta vastaan.

Uuden asevelvollisuuslain velvoitus luetteloiden antamisesta oli Estlanderin mielestä katsottava uudeksi kysymykseksi, joka pappissäädyn oli ratkaistava valtiopäivillä. Papisto oli itse asiassa vapaa luetteloiden laatimisesta, sillä se oli sitoutunut toimimaan vain vanhan lain mukaan. Oli siis ”päivänselvää”, ettei maan papistolla ollut minkäänlaista velvollisuutta olla luetteloineen apuna kevään 1903 kutsunnoissa. Papistolla ei myöskään ollut oikeutta myötävaikuttaa laitto-
man käskyn toimeenpanemiseen:

12 VpvA II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM n:o 12, 2–3, 44–46.

13 VpvA II 1900 KM:n armE n:o 27 lakivkM N:o 12, 16, 33.

14 RA ptk II 1900, 420–426, 538–603, 797–798, 887–890.

15 ”Kagaalin” arkistoa 1939, 326–327; Murtorinne 1964, 185.

Päinvastoin käskee *velvollisuus* (kursivointi Estlanderin) jokainoata kansalaisia, mutta erittäinkin maan papistoa, jonka jäsenten tulee olla seurakuntalaisena esikuvana oikeamielisyydessä ja lujassa velvollisuuden ja vakaumuksen noudattamisessa, tässä samoin kuin muissakin suhteissa kieltämään apuansa toimenpiteiltä, jotka sisältävät hallitsijan valalla vannoman lain rikkomista ja tarkoittavat kansallisen yhteiskuntajärjestyksemme hävittämistä.¹⁶

Estlander nosti papiston seurakuntalaisten moraaliseksi esikuvaksi taistelussa laittomuutta vastaan. Suostuminen luettelon laatimiseen merkitsisi paitsi moraalista lankeemusta myös osallisuutta kansallisen yhteiskuntajärjestyksen hävittämiseen. Ammukset olivat huomattavasti raskaammat kuin vuotta aikaisemmassa kirjeessä, ja niiden osumatarkkuutta oli lisätty. Kirkkoherran asema ei ollut kehuttava, kun hän joutui arvioimaan luettelon antamista uskonkäsityksensä, velvollisuudentuntonsa, esivallan kunnioittamisen, oikeuden, laillisuuden, moraalien, isänmaan ja yhteiskuntajärjestyksen näkökulmasta.

Estlanderin väite pappissäädyn menettelystä vuoden 1877 valtiopäivillä oli väritetty palvelemaan kagaalin tarkoituseriä. Papistohan oli suostunut silloin antamaan asevelvollisten luettelot ja luopunut siltä osin privilegioistaan, mutta painopiste oli ollut isänmaallisissa tekijöissä ja kansalaisvelvollisuuden täyttämässä. Siinä tilanteessa oli korostettu, ettei papisto saanut ajatella omaa etuaan, vaan sen tuli osallistua yhteisen kuorman kantamiseen, minkä yleinen asevelvollisuus aiheutti. Luopuminen privilegioista oli ollut keskusteluissa verraten vähän esillä. Päätöstä tehtäessä ei myöskään ollut mainittu, että luettelot annettaisiin vain niin kauan kuin silloinen asevelvollisuuslaki olisi voimassa. Estlanderin mukaan laki oli autonominen systeemi, jota ei voitu selittää ympäröivän yhteiskunnan rakenteilla.¹⁷ Ympäröivä yhteiskunta vaikutti kuitenkin aivan ilmeisesti Estlanderin omaan laintulkintaan.

9.2. Kiista luetteloista jakaa papiston

Kagaalin toimet eivät jääneet salaisiksi. Myös kenraalikuvernööri tiesi, että papisto olisi avainasemassa seuraavien kutsuntojen onnistumiseksi. Jo marraskuussa 1902 hän oli pyytänyt tietoja asevelvollisten luetteloiden toimittamisesta ja kehottanut senaattia varotoimiin. Senaatti kehottikin joulukuun puolivälin jälkeen tuomiokapituleja saattamaan papiston tietoon, että luettelot oli toimitettava kutsuntaviranomaisille viimeistään tammikuun 5. päivään mennessä. Virkatie kangerteli hetken, sillä senaatin käskyn julkaiseminen synnytti tuomiokapituleissa erimielisyyttä. Osa tuomiokapitulien jäsenistä oli perustuslaillisia, osa kannatti myöntövyölylinjaa. Ristiriidoista huolimatta kaikki kapitulit julkaisivat senaatin käskyn kiertokirjeissään: Savonlinna ja Turku ennen joulua, Porvoo ja Kuopio vasta joulun jälkeen.¹⁸ Ainakaan viimeksi mainittujen kiertokirjeet eivät ehtineet saavuttaa hiippakunnan papistoa juurikaan ennen tammikuun viidettä päivää.

Arkkipiispa Johansson (arkkipiispana 1899–1930) lähetti lisäksi henkilökohtaisen vetoomuksensa koko maan papistolle ja korosti, ettei pappi voinut Ju-

16 ”Kagaalin” arkistoa 1939, 328.

17 Vares 2003, 682–684.

18 Savonlinnan tklin kiertok n:o 72/ 22.12.1902; Turun tklin kiertok n:o 875/ 24.12.1902; Porvoon tklin kiertok n:o 361/ 27.12.1902; Kuopion tklin kiertok n:o 502/27.12.1902; Murtorinne 1964, 189–190.

malan sanan mukaan nousta esivaltaa vastaan. Hän oli myös vakuuttunut siitä, etteivät vallanpitäjät halunneet hävittää maan sisäistä hallintoa. Johansson vetosi kirjeessään sekä uskonnollisiin että poliittisiin syihin. *Juhani Paasivirta* on todennut, että luterilainen esivalta-ajattelu oli ollut piispojen erityisesti korostama linja koko Venäjän vallan ajan.¹⁹ Uskollisuus esivallalle ei ollut uusi vaatimus, mutta kriittinen tilanne, jossa Johansson sitä korosti oli uusi.

Piispojen yhtenäisestä myöntövyyskannasta huolimatta papisto jakaantui tuomiokapituleja myöten myöntövyvyyden ja vastarinnan kannattajiin. Kaiken lisäksi vastarinta saavutti aikaisempaa laajemman kannatuksen. Tammikuun puolivälin jälkeen 1903 kagaali ilmoitti, että siihen mennessä 103 pastorinkansliaa oli kieltäytynyt toimittamasta asevelvollisten luetteloja. Useimmat niistä olivat arkkhiippakunnan alueelta. Lukumäärä oli tosin vielä epätarkka, mutta se merkitsi noin viidennestä kirkkoherranvirastoista.²⁰

Kagaalin ohjeet papistolle olivat olleet kolmiportaiset. Parasta olisi ehdoton kieltö. Toisena vaihtoehtona oli joukkokieltäytyminen eli olla antamatta luetteloja, mikäli vähintään 50 muuta pappia menettelisi samoin. Kolmantena vaihtoehtona oli luetteloiden viivästyttäminen. Missään tapauksessa luetteloja ei tullut antaa, ennen kuin pappi olisi anonut tuomiokapitulilta vapautusta ja saanut siltä uuden kehotuksen niiden antamiseen.²¹

Osa vastarintapapeista ilmoittikin tuomiokapitulille, ettei se voinut suosua luetteloiden antamiseen. Osa kääntyi tuomiokapitulilin tai senaatin puoleen ja pyysi vapautusta tehtävästä. Osa taas viivytteli luetteloiden toimittamisessa. Perusteluksi vastustelijat esittivät, että tehtävä soti pappisprivilegioita vastaan, mutta oli niitäkin, jotka vetosivat yksilönvapauteen ja kuuliaisuuteen omantunnon äänelle. Kun Porvoon tuomiokapituli ei pystynyt ratkaisemaan sinne saapuneita valituksia, se lähetti senaatille pyynnön, että papisto privilegioiden perusteella vapautettaisiin luetteloiden antamisesta.²²

Nilalan kirkkoherra Klas Emil Hohenthal yritti selviytyä luetteloiden antamisesta terveydellisistä syistä. Hän kävi vuoden 1903 alussa Helsingissä ja sai professori Hugo Hohdilta todistuksen, jossa suositettiin kuukauden virkavapautta sokeritaudin perusteella. Kalajoen lääninrovasti Jonathan Montin ilmoittikin välittömästi Kuopion tuomiokapitulille myöntäneensä virkavapauden.²³ Siinä ei piispakaan ennättänyt väliin.

Muutama päivä Hohenthalin tapauksen jälkeen seitsemän pappia Pohjanlahden perukasta jätti Kuopion tuomiokapitulille kirjelmän, jossa pyydettiin lähinnä pappisprivilegioihin vedoten vapautusta luetteloiden antamisesta. Ryhmän keulakuvana oli tuomiorovasti Waldemar Wallin. Kirjelmässä pidettiin ilmeisenä, ettei yksityisellä papilla ollut velvollisuutta eikä oikeutta suostua luetteloiden antamiseen, vaan siihen tarvittiin koko säädyn hyväksyntä. Myöskään millään

19 *Murtorinne* 1964, 190–191; *Paasivirta* 1978, 31, 168, 331.

20 "*Kagaalin*" arkistoa 1939, 341–342; *Murtorinne* 1964, 194; *Tiensuu* 2005b, 345.

21 *Murtorinne* 1964, 187.

22 *Murtorinne* 1964, 198–200, 210.

23 OMA OTA (KTA) Ea 189 Hohdin lääkärintodistus 5.1.1903 sekä Hohenthalin sairauslomanomus ja rov. Montinin ilmoitus Kuopion tklille 8.1.1903.

maan virastolla ei allekirjoittajien mielestä ollut valtaa antaa papistolle käskyjä, jotka sotivat sen erioikeuksia vastaan.²⁴

Papiston vastarinta kuitenkin mureni kevään 1903 kuluessa, kun yksi ja toinen pappi taipui luetteloiden antamiseen. Ainakin osa taipui vastoin vakaumustaan, sillä esimerkiksi joukko Pohjois-Pohjanmaan pappeja lähetti – luettelot jo annettuaan – senaatille anomuksen, jossa he pyysivät, että papisto privilegioiden perusteella vapautettaisiin vastaisuudessa kutsuntaluetteloiden antamisesta.²⁵

Vastarintapapisto turvautui siten laajalti pappisprivilegioihin ja laintulkintaan, jonka mukaan pappien velvollisuus laatia asevelvollisten luettelot oli päätynyt, kun keisari oli kumonnut vanhan asevelvollisuuslain ja antanut uuden. Ilmeisesti Estlanderin kirje oli toiminut hyvänä sytykkeenä laillisen kieltäytymisperusteen löytämiseksi.

Piispat asettivat kuitenkin Estlanderin esittämän ja monien pappien toistaman tulkinnan papiston erioikeuksista kyseenalaiseksi. Kuopion piispa Juho Rudolf Forsman (Kuopion/Oulun piispana 1900–1936) mainitsi Johanssonille, että hän oli tutkinut tarkoin papiston privilegioita koskevat asiakirjat ja tullut siihen tulokseen, ettei papisto voinut niiden perusteella vapautua juridisesta vastuusta. Myös Johansson piti privilegioperustetta kestäättömänä. Hänen mukaansa vetoaminen siihen tai omaantuntoon oli ulkokultaisuutta ja saivartelua. Vastarintapapiston perusteille ei löytynyt Johanssonin mukaan tukea Jumalan sanasta eikä kirkkolaista.²⁶

Estlanderin tulkinta asevelvollisuuslaista ja pappien privilegioista sai kuitenkin tukea piispoja lähellä toimineilta oikeusoppineilta. Turun ja Porvoon kapitulien lainoppineet sihteerit esittivät nimittäin eriävät näkemyksensä, kun vastarintapapistoa ryhdyttiin rankaisemaan. Turussa Albert Alexander von Hellens katsoi, ettei pappeja voitu tuomita lainkaan rangaistukseen, koska uusi asevelvollisuuslaki ei ollut syntynyt perustuslakien mukaisessa järjestyksessä eikä papisto ollut uuden lain osalta luopunut privilegioistaan.²⁷

Porvoon tuomiokapitulin sihteerä, varatuomari Henrik Hjalmar Kahelin perusteli omaa näkemystään yksityiskohtaisesti. Hänen mielestään kirkkolain 14. pykälän mukaan maan hallitus oli ”korkein kirkkohallitus”, jolla oli ollut oikeus papintodistuspykälän perusteella käskä papistoa antamaan asevelvollisten luettelot. Syytettyjen pappien olisi sen tähden tullut noudattaa käskyä. Toisaalta papit olivat joutuneet ristiriitaiseen tilanteeseen ”vuoden 1901 laittomalla tavalla syntyneen” asevelvollisuuslain vuoksi. He olivat voineet katsoa, että pappisprivilegiot vapauttivat heidät muiden paitsi vanhan asevelvollisuuslain määrittämien sotilaallisten luetteloiden antamisesta. Lieventävien seikkojen vuoksi vastarintapapisto voitaisiin Kahelinin mukaan tuomita vain tottelemattomuudesta.²⁸

24 OMA OTA (KTA) Ea 189 Seitsemän papin anomus Kuopion tklille 12.1.1903. Anomuksen allekirjoittajat: Irov., Tervolan khra Peter Edvard Ervast, Kemin khra Juhani Gustav Snellman, Tornion khra Jooseppi Joakim Simelius, Kemin khra apul. Mikko Katila, Kemin kappal. Felix Lujanen, tuomiorov. Waldemar Wallin ja Kempeleen pitäjänapul. Uno Wegelius. *Murtorinne* 1964, 199; *Mustakallio* 1997, 142.

25 *Murtorinne* 1964, 220–221.

26 *Murtorinne* 1964, 209.

27 *Westerlund* 1909, 244; *Murtorinne* 1964, 228–229.

28 KA PTA Cd 32 ptk Porvoon tklissa 11.12.1903 § 1 Kahelinin lausunto; *Westerlund* 1909, 189; *Murtorinne* 1964, 229–230.

Ote 1903 vuoden kutsuntaluettelosta asevelvollisia Porin maaseurakunta.

Hyytiälä	Harjman, Juhon eduston	39	estetty poissa
Ilkamaa	Henrichin, Juhon eduston		estetty poissa
"	Helin, Erikki, Anttoni	46	aineston vapaus
"	Hoelius, Robert	55	nestor. sl.
"	Kalonen, Niiniluoto	51	" sl.
"	Uenius, Niiniluoto	60	ain. vap.
"	Kajanus, Juhon eduston	36	"
"	Abstrund, Juhon eduston	9	nestor. sl.
"	Hakkarinen, Anttoni	58	" sl.
"	Sijala, Juhon eduston	72	" sl.
"	Andersson, Anttoni	52	" sl.
"	Noos, Juhon eduston	56	" sl.
"	Small, Oskari		estetty poissa
"	Kellund, Frans Nestor	55	ain. vap.
Kahelin	Junnila, Anttoni		estetty poissa
"	Rosnell, Frans Nestor		"
Sijällylä	Kalin, Anttoni	64	ain. vap.
"	Peltola, Anttoni	40	"
"	Edelina, Juhon eduston	78	"
"	Nordström, Anttoni	114	nestor. sl.
Pätkäinen	Marjo, Anttoni	52	
"	Anttoni, Anttoni		estetty poissa
"	Edelund, Frans Nestor	70	nestor. sl.
Mäkelä	Orvola, Frans Nestor	82	" sl.
"	Yhola, Frans Nestor	191	" sl.
Mauna	Mattila, Robert		estetty poissa
"	Kellman, Anttoni	56	nestor. sl.
"	Stenman, Anttoni	78	lyhyt vuorokausi
"	Peltola, Anttoni	76	nestor. sl.
"	Wallenius, Anttoni	56	" sl.
Ruuska	Helin, Anttoni	65	" sl.
"	Hakkarinen, Otto	49	" sl.
"	Saarela, Frans Nestor	89	" sl.

Kutsuntaluettelo vuodelta 1903. Esimerkkinä Porin maaseurakunta. Luettelosta ei ilmene, antoi kirkkoherra suosiolla asevelvollisten tiedot Porin maaseurakunnassa vai ei, mutta siitä ilmenee kansan reagointi. "Esteettä poissa" -merkintä on kuudella nuorella miehellä 33:sta eli lähes joka viidennellä. Perustuslaillisten kehotukset boikotoida kutsuntoja eivät olleet kaikuneet Porissakaan kuuroille korville (PKA I Hg 1 1880–1903).

Kahelinin näkemyksen mukaan kirkkolaisissa oli siten selkeät määräykset, jotka antoivat maalliselle esivallalle oikeuden määrätä papisto antamaan vaaditut luettelot. Privilegiosäädökset eivät syrjäyttäneet kirkkolain määräyksiä. Kahelin piti uutta asevelvollisuuslakia laittomana, mutta sen laittomuus ei vapauttanut papistoa luetteloiden antamisesta. Lieventäväksi asianhaaraksi nousi kuitenkin yleinen hämminki ja ristiriidat, jotka laitton asevelvollisuuslaki oli aiheuttanut. Kahelin näyttää pitäneen lieventävien seikkojen merkitystä ratkaisevana rangaitusta määrittäessä. Käytännössä Kahelin asettui perustuslaillisten linjalle, mutta hänen laintulkintansa poikkesi Estlanderin esittämästä.

Kaikki tuomiokapitulit päätyivät vastarintapapiston rankaisemiseen. Piispojen ankara linja lieveni kollegioiden päätöksissä. Tuomiot vaihtelivat syyttämättä jättämisestä varoitukseen tai määräaikaiseen palkan menetykseen. Vain Kuopion tuomiokapituli langetti kolmelle papille kolmen kuukauden palkanmenetyksen, muut tyytyivät vähempään. Perusteena oli kirkkolain pykälä 126, jossa todettiin:

Jos pappi muulla tavalla rikkoo virkansa velvollisuuksia, – – laiminlyöpi tai huolimattomasti hoitaa virkaansa taikka sitä väärin käyttää – – rangaistakoon, kunkin asian laadun mukaan, yksityisellä tahi julkisella varoituksella, palkan menettämällä vähintään yhdeltä ja enintään kuudelta kuukaudelta, jos asianhaarat ovat erittäin raskauttavia, vähintään kahden kuukauden ja enintään yhden vuoden virantoimituserolla.²⁹

Pappien saamat rangaistukset liikkuivat kirkkolaisissa säädetyn asteikon alapäässä. Ketään ei tuomittu virantoimituseroon, joten asianhaarat eivät olleet kapitulien mielestä erittäin raskauttavia, vaikka prokuraattori esimerkiksi kirjelmässään Porvoon tuomiokapitulille oli katsonut vastarintapappien syyllistyneen törkeään virkarikokseen.³⁰ Rangaistusten lievyyteen vaikutti ilmeisesti rankaisutoimien jääminen tuomiokapituleille, joiden keskuudessa ei oltu yksimielisiä rikkomusten raskauttavuudesta. Vastarintapapisto pääsi itse asiassa vähällä verrattuna muiden virkamiesten saamiin rangaistuksiin.³¹ Ankarampaa linjaa kannattaneet piispat eivät voineet yksin sanella rangaistuksia, vaan niistä muodostui kompromisseja, mihin myös maallinen esivalta tyytyi. Vastarintapapiston saatua rangaistuksensa uutta yhteenottoa asevelvollisten luetteloista ei enää syntynyt, vaan papisto suoritti kevään 1904 kutsuntoihin liittyvät toimenpiteet uuden asevelvollisuuslain mukaisesti.

Eino Murtorinne, joka on tutkinut papiston ja esivallan suhteita routavuosina, on todennut kaikkien tuomiokapitulien perustaneen rankaisutoimensa kirkkolain 126. pykälään eli viran velvollisuuksien laiminlyömiseen. Murtorinne on kuitenkin jättänyt tutkimuksensa ulkopuolelle sen, millä perusteella kapitulit katsoivat pappien rikkoneen virkansa velvollisuuksia.³² Tuomiokapitulien päätökset poikkesivat nimittäin mielenkiintoisella tavalla toisistaan. Tätä tutkimusta varten olen selvittänyt Porvoon ja Kuopion tuomiokapitulien rankaisuperusteet.

Porvoon tuomiokapituli katsoi, että papit eivät olleet syyllistyneet virkavirheeseen varsinaisen pappisviran toimittamisessa, ”vaan tähän virkaan liittyvien maallisten toimien täyttämässä”. Kyseiset maalliset toimet oli mainittu kirkkolain papintodistuspykälässä, jonka mukaan pappi oli velvollinen antamaan viranomaisen vaatimuksesta otteen kirkonkirjasta. Päätöksessään kapituli ei kosketellut kysymystä pappisprivilegioista, vaikka se totesikin useimpien pappien vedonneen niihin kieltäytymisen perusteena. Pelkkä hallituksen käsky oli kapitulin mielestä papistoa velvoittava, kuten lainoppinut sihteeri Kahelin oli todennut.³³

29 KL 1869 § 126; *Murtorinne* 1964, 228–232.

30 KA PTA Cd 32 ptk Porvoon tkliissa 11.12.1903 § 1.

31 *Murtorinne* 1964, 234.

32 *Murtorinne* 1964, 229–231.

33 KA PTA Cd:32 ptk Porvoon tkliissa 11.12.1903 § 1.

Kuopion päätöksessä ei taas viitattu kertaakaan papin maallisiin tehtäviin, kirkkolain papintodistuspykälään eikä velvollisuuteen antaa viranomaisille otteita kirkonkirjoista, vaan syytettyjen pappien kohdalla toistettiin saman kaavan mukaisesti, että papisto oli vuoden 1878 valtiopäivillä ”kerran kaikkiaan luopunut siitä erioikeudesta, mikä sillä Erioikeuksien 16 pltä Lokakuuta 1723 8. kohdan mukaan oli sotilasluetteloiden antamiseen nähden ennen ollut”. Kukaan hiippakunnan papeista ei myöskään ollut voinut näyttää toteen, ettei vuoden 1901 asevelvollisuuslaki olisi ollut maassa voimassaoleva laki.³⁴

Porvoo erotti toisistaan pappisvirkaan varsinaisesti kuuluvat tehtävät siihen liittyvistä maallisista toimit. Vastaava analyysi puuttui Kuopiolta. Porvoo tuomiokapituli vaikenä siitä, oliko uusi asevelvollisuuslaki laillinen vai laitton, mutta Kuopio ilmaisi selvästi, että se oli voimassa oleva laki. Lain syntyvaiheita Kuopio ei kosketellut. Privilegiotulkinnassaan Kuopion kapituli edusti vastakkaista kantaa kuin kagaali, jonka mielestä papisto oli luopunut privilegioistaan ainoastaan vanhan asevelvollisuuslain ajaksi. Kuopio katsoi, että luopuminen oli ollut kertakaikkinen ja jatkui uuden lain aikana. Porvoo nojasi virkarikkomusten osalta kirkkolakiin, Kuopio puolestaan papiston kertakaikkiseen luopumiseen privilegioista asevelvollisten luetteloiden osalta. Lopputulos oli sama: viran velvollisuuksia oli rikottu, kun luettelot ei ollut annettu.

Kysymys pappisprivilegioista sai asevelvollisten luetteloista syntyneen kiistan yhteydessä keskeisen merkityksen. Erioikeudet olivat muutamaa vuotta aikaisemmin olleet papiston aseena sen taistellessa kastamattomien rekisterinpitoa vastaan. Nyt kagaali kehotti papistoa taistelemaan niiden avulla keisarin laitonta lakia vastaan. Aikaisemmin papisto oli taistellut privilegioiden avulla omien etujensa puolesta, nyt kagaali tavallaan kehotti sitä taistelemaan niiden avulla koko maan ja laillisen yhteiskuntajärjestyksen puolesta. Papisto oli vanhan asevelvollisuuslain yhteydessä pitänyt keisarin vaatimusta tärkeämpänä kuin privilegit ja suostunut kirjoittamaan asevelvollisten luettelot. Uuden asevelvollisuuslain yhteydessä privilegioista tuli vastarintapapistolle tärkeämpiä kuin keisarin vaatimus, minkä vuoksi luetteloiden laatimisesta voitiin kieltäytyä.

Kireässä poliittisessa tilanteessa kukaan ei tuntunut kaipaavan siviilivirkamiestä väestörekisterin pitäjäksi, mikä oli ollut pitkään monen uskonnonvapauden kannattajan vaatimuksena. Päinvastoin ainakin kagaalin piirissä oltiin ilmeisen tyytyväisiä, että papisto hoiti väestökirjanpidon, sillä papistolta voitiin odottaa tukea perustuslailliselle kannalle. Väestörekisterin uskontokuntasidonnaisuus nähtiin nyt voimavarana, joka voitaisiin vaaran hetkellä valjastaa perustuslaillisiin tarkoituksiin. Papiston oikeamielisyyteen, velvollisuudentuntoon ja vakaukseen vetoamisen oli tarkoitus hivellä papin itsetuntoa ja osoittaa, mitä hän parhaimmillaan voi olla. Lisäksi papiston menettelylle olla antamatta asevelvollisten luettelot löytyivät kagaalin mielestä juridiset ja moraaliset perusteet. Laskeumat kuitenkin pettivät.

Kagaali tulkitsi papiston vastarinnan luhistumisen kirkon byrokraattisen johdon voitoksi. Sen tavoitteena oli ollut kirkon ulkonaisen aseman turvaaminen.³⁵ Perustuslaillisten moraalisen närkästyksen osasyynä oli luonnollisesti harmien suunnitelmien kariutumisesta. Syyllisen löytyminen kirkon johtajista helpotti omaa epäonnistumista.

34 OMA OTA (KTA) Ca:53 Kuopion tklin ptk 5.10.1903 § 31 sekä liite: Rangaistavat papit.

35 *Murtorinne* 1964, 233.

Papiston vastarinnan murtumiseen oli useita syitä. Henkilökohtaisten menestysten pelkoon ja kirkkoon kohdistuvaan uhkaan liittyivät uskonnolliset syyt. Perinteisellä esivaltauskollisuudella oli vahva kannatus papiston keskuudessa, mikä esti jatkamasta vastarintaa tietyn rajan yli. Lisäksi vastarintapapiston määrän huvetessa vastarinnan jatkaminen ei vaikuttanut tarkoituksenmukaiselta.³⁶

Murtorinne on selvittänyt yksityiskohtaisesti ristiriitojen kehittymisen sekä eri osapuolten teologiset, ideologiset ja poliittiset perusteet. Hän on kuitenkin kiinnittänyt vähemmän huomiota perustuslaillisten laskelmoivaan politiikkaan kuin periaatteiden pohjalta käytyyn taisteluun. Ajan idealismi ei välttämättä sulkenut pois taktikointia ”oikean päämäärän” saavuttamiseksi. Kagaali syytti papistoa opportunistista, mutta myös sen omaan toimintaan liittyi laskelmointia. Poliittisten suhdanteiden vuoksi kagaali teki pappisprivilegioista, joita se tuskin muuten arvosti, käyttökelpoisen aseensa ja tarjosi sitä papistolle. Osalla papistoa oli valmiudet tarttua siihen.

Vastarintapappien liittoutuminen perustuslaillisten kanssa herätti myös arvostelua kirkon piirissä. Esimerkiksi Wilhelm Malmbergia epäilytti passiivinen vastarinta, koska sen olivat panneet toimeen ruotsalaiset ja nuorsuomalaiset, joiden sydämen suhde Jumalaan ei ollut mitenkään muuttunut. Samoin Elis Bergroth arvosteli vastarintapappien liittymistä kirkon vanhoihin vihollisiin, jotka eivät ymmärtäneet kirkon olemusta eivätkä välittäneet sen parhaasta.³⁷

Tutkitun aineiston perusteella vaikuttaa siltä, että perustuslaillisten suhde papistoon ja kirkkoon oli korosteisesti myönteinen lähinnä taktisista syistä. Ilmapiirin nopea kylmeneminen ja papiston syyttelemisen viestivät perusasenteen muuttumattomuudesta. Malmbergin ja Bergrothin arvioinnit olivat yleistyksiä, jotka eivät kertoneet kenenkään henkilökohtaisesta vakaumuksesta, mutta ilmeisesti ne osuivat osittain oikeaan.

Ilmapiirin viilenemiseen vaikuttivat muutkin tekijät. Antiklerikaaliset mielipiteet olivat samanaikaisesti voimistumassa perustuslaillisten keskuudessa.³⁸ Kyse ei ollut vain suomalaisesta ilmiöstä vaan laajalle levinneestä aatevirtauksesta, jota kansainvälinen vapaa-ajattelijaliitto markkinoi 1900-luvun alkuvuosina Keski- ja Etelä-Euroopassa. Liitto halusi nimenomaan terävöittää kirkon- ja uskonnonvastaista taisteluaan.³⁹ Pettyminen papistoon luonnollisesti vahvisti perustuslaillisten negatiivista asennoitumista kirkkoon.

Asevelvollisten luetteloja koskeneessa kiistassa piispojen kanta oli yhtenäisen, kun taas seurakuntapapiston mielipiteet vaihtelivat. Vaikka kaikki piispat ja papit olivat aina vannoneet siviilivirkamiesten tavoin uskollisuudenvalan keisarille,⁴⁰ piispojen tilanne oli erilainen kuin seurakuntapappien. He olivat saaneet nimityksen merkittävään virkaansa keisarilta – eivätkä aina ensimmäiseltä vaalisijalta, ja he olivat keisarin erityisiä luottomiehiä, mikä osaltaan ohjasi heidän toimintaansa ja puheitaan. Piispan tehtäväkin oli erilainen kuin seurakuntapapin. Se koski koko hiippakuntaa tai koko kirkkoa ja sen olemassaoloa, kuten Johanssonin oman tehtävänsä ymmärsi. Piispoilla oli myös tietoja, joita seurakuntapapistolta puuttui, eivätkä he voineet kertoa kaikkea julkisesti.

36 Murtorinne 1964, 225–226.

37 Murtorinne 1964, 201–202, 214.

38 Murtorinne 1964, 233.

39 Seppo 1991, 128, 134, 137–140.

40 Pohjolan-Pirhonen 1973, 414.

Esimerkiksi arkkipiispa Johanssonin mielestä luterilaisen kirkon kohtalo Baltiassa tarjosi varoittavan esimerkin siitä, mihin papiston poliittinen uhkapeli saattoi johtaa. Baltian nationalismi oli radikalisoitunut 1800-luvun lopulla ja aiheuttanut Venäjän vastatoimia. Venäläistämisen välineenä oli käytetty myös Baltian ortodoksista kirkkoa. Samanaikaisesti slavofiilinen eli kiihkokansallinen virtaus pyrki hallinnon keskittämiseen koko imperiumin alueella, ja sen tavoitteena näytti olevan ”yksi keisari, yksi usko, yksi laki ja yksi kieli”⁴¹. Piispatkin olivat puun ja kuoren välissä.

Venäläistämismääräykset ulottuivat Suomessa myös kielipolitiikkaan. Vuonna 1900 annettu kielimanifesti merkitsi venäjän kielen asteittaista käyttöön ottamista hallinnon kielenä, mikä edellytti puolestaan koulua käyvän nuorison kasvattamista venäjäntaitoiseksi.⁴² Määräys ei koskenut suoranaisesti evankelisluterilaista kirkkoa, mutta esimerkiksi Pietarin Pyhän Marian suomalaisen seurakunnan historiakirjat ja rippikirjat oli pitänyt kirjoittaa jo vuodesta 1892 alkaen venäjäksi.⁴³

Kiista asevelvollisten luetteloista oli routavuosien kamppailun sivujuonne. Se osoitti kuitenkin, että papiston hoitama väestökirjanpito oli yhteiskunnan toiminnan kannalta välttämätön. Se oli valtion hallintokoneistoon kytketty osa, ratta, jonka jumiutuessa muukin toiminta jumiutui. Sen moitteettomaan toimimiseen nojauduttiin keisarin antamassa asevelvollisuuslaissa, ja kajoamalla sen toimintaan kagaali halusi sabotoida keisarin määräämiä toimia. Kirkonkirjojen yhteiskäyttö valtion ja kirkon tarpeisiin oli edelleen maallisen vallan perusoletamus.

41 *Murtorinne* 1964, 44–45, 91–92, 209; *Virtanen* 1974, 13–18; *Koukkunen* 1977, 35–39; *Murtorinne* 1996, 153–154; *Zetterberg* 1996, 80; *Alenius* 2000, 182–184; *Luntinen* 2006, 322.

42 *Juva* 1967, 31–34.

43 *Myllyniemi* 1990, 23.

10. Tutkimustulokset

Joseph Lortzin mukaan Saksan kulttuuritaistelu oli osa milloinkaan päättymättöntä kirkon ja valtion, uskonnon ja politiikan välistä kiistaa. On vaikea sanoa, kuuluuko kysymys Suomen väestörekisteristä milloinkaan päättymättömään välienselvittelyyn kirkon ja valtion välillä, mutta vuosina 1839–1904 se on ollut konflikteille altis alue, sillä kummallakin on ollut omat intressinsä saman rekisterin käyttöön.

Kirkon ja valtion vastakkain asettamisessa on yksinkertaistamisen vaara, ikään kuin kysymyksessä olisi kaksi toisilleen vihamielistä instituutiota. Siitähän ei ole kyse. Suurin osa tutkimuskaudesta oli kirkon ja valtion välistä hyvää kumppanuutta. Lisäksi kirkollisen ja ei-kirkollisen välinen raja oli 1800-luvulla pitkälti hahmottomaton kuin veteen piirretty viiva, vaikka voidaankin puhua valtiosta ja kirkosta. Niiden suhteen pätee Athanasiuksen sääntö: sekoittamatta ja erottamatta.

Kirkonkirjojen historia alkoi kirkollisen vallan luomalla kristillisyyden kontrollijärjestelmällä, rippikirjalla, jota maallinen valta hyödynsi omiin tarkoituksiinsa, taloudellisiin ja sotilaallisiin. Yksinkertaistaen voidaan todeta, että rippikirja oli kirkon hallinnassa, mutta sen käyttö oli yhteiskäyttöä kruunun kanssa.

Maallisella vallalla oli henkikirjansa, mutta niiden tiedot eivät riittäneet valtion tarpeisiin. Lisäksi henkikirjan väkimäärä poikkesi saman alueen rippikirjan väkimäärästä. Tutkimuskauden alussa poikkeama oli huomattavan suuri, mutta vielä sen lopussa jatkui valtion pyrkimys saada nämä kaksi väestökirjaa vastamaan toisiaan. Rippikirjat säilyivät kuitenkin koko ajan varsinaisena väestörekisterinä, joka takasi osaltaan yhteiskunnan toimivuuden.

Vuonna 1723 pappissääty oli päässyt hallitsijan ja muiden säätyjen kanssa sopimukseen rippikirjojen yhteiskäytön rajoittamisesta. Se sai privilegionsa ja niiden mukana vapautuksen ylimääräisten luetteloiden laatimisesta. Tosin pieni takaportti maalliselle vallalle jäi, sillä manttaalikomissaarit saivat edelleen kirkonkirjoista tiedot verollepanoa varten. Privilegioista tuli papistolle suoja valtiovallan pakkotoimia vastaan, mutta myös keino ajaa omia tavoitteita. Tutkimuskauden lopussa papisto torjui privilegioiden perusteella kastamattomien rekisterinpidon, ja niihin vedoten vastarintapapisto kieltäytyi laatimasta asevelvollisten luetteloita.

Myös historiallinen tilanne vaikutti siihen, mikä merkitys privilegioille annettiin. Ne eivät olleet esteenä vuonna 1877, kun papisto päätti antaa kirjoitetaan valtiovallan tarvitsemat asevelvollisten luettelot. Sen sijaan vuonna 1903 vastarintapapisto tulkitsi privilegioiden takaavan sen, ettei vastaavia luetteloita tarvinnut antaa. Ensiksi mainitussa tilanteessa keisarin vaatimus ohitti painavuudessaan privilegit, koska kyseessä oli isänmaan etu. Jälkimmäisessä tilanteessa pappisprivilegit ohittivat painavuudessaan keisarin vaatimuksen, koska kyseessä oli jälleen isänmaan etu. Selityksenä paradoksaaliseen väitteeseen on se, että poliittiset suhdanteet ja keisarin persoona olivat erilaisia ja alamaisten yhteiskunnasta oltiin siirtymässä kohti kansalaisten yhteiskuntaa. Muutos ilmeni myös pappien käyttäytymisessä, sillä jopa keisaria uskallettiin arvostella ja vastustaa sanoin ja teoin.

Papisto ei voinut ennakoida privilegiot saadessaan, millainen tehtävä sitä odotti 1700-luvun puolivälissä, jolloin Ruotsin valtakunnassa havahduttiin tietämättömyyteen valtakunnan väkimäärästä ja siitä, keistä se koostui ja kuinka paljon väkeä missäkin päin asui. Puuttuvien tietojen selvittämiseksi papisto joutui uusiin tehtäviin, kun se valjastettiin kirjoineen ja tietoineen maallisen vallan vuotuisen palveluun. Teologisesti määritettynä se merkitsi työtä yhteiseksi hyväksi sekä Jumalan kunniaksi. Uusi toimi sopi hyvin valistuksen käsitykseen papin tehtävästä alueensa hengellisenä, taloudellisena ja hallinnollisena johtajana.

Taulustolaitos, joka sai alkunsa vuonna 1748, osoittautui kestäväksi ja sopeutuvaksi järjestelmäksi, sillä se jatkoi olemassaoloaan, vaikka vallat vaihtuivat, tilastolliset tarpeet kasvoivat ja yhteiskunta muuttui. Valtiovalta valjasti 1890-luvun alussa myös eriuskolaisseurakuntien johtajat tämän hyväksi havaitsemansa tietojenkeruujärjestelmän apumiehiksi. Siitä ilmeni, että maan statistiikkakin oli uskontokuntasidonnaista, koska se perustui uskontokuntasidonnaiseen väestökirjanpitoon. Kirkkoherra oli menettänyt kuntauudistuksen yhteydessä taloudellisen ja hallinnollisen johtajuutensa, mutta hän ei jäänyt pelkäksi hengelliseksi johtajaksi, vaan säilytti virkamiesluonteensa. Alueensa väestökirjanpitäjänä ja statistikkona hän pysyi tiiviisti maan hallintojärjestelmään kytkettynä. Kirjat olivat kirkon, mutta niiden tietoja hyödynnettiin mitä erilaisimpiin yhteiskunnallisiin tarkoituksiin.

Kirkon rippikirja täsmentyi ja kehittyi taulustolaitoksen myötä, mikä oli sekä kirkon että valtion etu. Taulustolaitos teki rippikirjojen yhteiskunnallisesta käytöstä myös systemaattista, mikä vauhditti niiden kehittymistä yleiseksi väestörekisteriksi. Aluksi rippikirjaan lisättiin taulustolaitoksen edellyttämät tiedot syntymästä, kuolemasta, sisään- ja ulosmuutosta. Tutkimuskauden lopulla rippikirjoista löytyivät henkilön perustietojen ja kirkollisten tietojen lisäksi maininnat rokotuksesta, äidinkielestä, kirjoitustaidosta, ruumiin ja sielun vajavuuksista sekä asevelvollisuudesta. Sitä mukaa kuin uusia yhteiskunnallisten tietojen sarakkeita lisättiin rippikirjaan, kirkollisten tietojen aluetta jouduttiin kaventamaan, vaikka niiden määrää ei varsinaisesti vähennettykään. Ei ollut ihme, että yksi ja toinen käytti tutkimuskauden lopulla sanontaa ”niin kauan kuin kirkko pitää siviilirekisteriä”.

Frans Ludvig Schaumankaan ei löytänyt ratkaisua kirkon ja valtion yhteisrekisteriin, vaikka hän kirkkolakia hahmotellessaan oli jo 1850-luvulla kaavailut yhteiskunnallisen väestörekisterin erottamista kirkollisesta ja sen siirtämistä nimismiehille. Kirkonkirjoilla säilyivät koko tutkimuskauden Januksen kasvot: niiden toinen puoli tarkkaili kirkon tarpeita, toinen valtion tarpeita. Väestökirjanpidon jakaminen kirkolliseen ja yhteiskunnalliseen ei myöskään olisi ollut yhtä mutkatonta kuin lainamakasiinin siirtäminen kuntakokouksen huoleksi. Schaumankin myönsi, että kirjanpidosta tulisi jaon jälkeen osittain kaksinkertaista.

Siviilirekisteri oli kokenut Manner-Euroopassa uuden tulemisen 1800-luvun puolivälin jälkeen. Suomessa kysymys sen tarpeellisuudesta herätettiin 1880-luvulla, jolloin kirkko joutui muutenkin arvostelun kohteeksi. Uskonnonvapaus ja suvaitsevaisuusyhdistyksen perustamiskokousta vuonna 1887 henkisesti hallinnut Helsingfors Dagbladin liberaali päätoimittaja Anders Herman Chydenius vaati kansalaisuuden irrottamista kaikista uskonnollisista kvalifikaatioista ja yleistä siviilirekisteriä. Samalla Chydenius kytki vaatimuksensa uskonnonvapauden periaatteeseen, jonka lopullisena tavoitteena oli kirkon ja valtion ero. Chy-

deniuksen ajatukset levisivät laajalti yleisön tietoon. Yhteiskunta oli muuttamassa luonnettaan kohti kansalaisyhteiskuntaa, kun havaittuja ongelmia ryhdyttiin käsittelemään julkisessa keskustelussa: kansalaiskokouksissa, yhdistyksissä ja lehdistössä. Hallitusmuodon muuttaminen, johon Chydenius tähtäsi, oli kuitenkin Venäjän Suomessa arkaluontoinen asia, ja hänen vaatimuksiaan pidettiin ilmeisesti niin vallankumouksellisina, ettei sellaisia asioita ajava yhdistys saanut senaattilta toimilupaa, vaikka elettiinkin yhdistysten perustamisen luvattua aikaa.

Valtiopäiväpapiston suhtautuminen siviilirekisteriin oli ollut 1870-luvun lopulla vielä myönteisen odottava, mutta kymmenessä vuodessa se muuttui pelokkaan torjuvaksi. Kiiivaimmin siviilirekisteriä vastusti vuoden 1888 valtiopäivillä kirkkoherra Frans Nordlund, mutta ei kukaan muukaan papeista ilmoittautunut enää sen kannattajaksi. Syitä oli useita. Siviilirekisteristä oli tullut Suomessa etenkin kirkon vastustajiksi koettujen liberaalien ja vapaakirkollisten toivoma asia, eivätkä uutiset Saksassa toteutetusta siviilirekisteristä ja siviiliavioliitosta olleet kirkon kannalta myönteisiä.

Kirkonmiesten mielessä siviilirekisteriin liittyi moraalisesti arveluttavana pidetty siviiliavioliitto ja pelko uskonnottomuuden lisääntymisestä, mikä olisi heikentänyt kansalaiskuntoa. Aikaisemmin neutraaliksi ymmärretty kansalaisrekisteri muuttui miinusmerkiseksi ja leimautui lopulta pakanarekisteriksi. Käytännön syyt pakottivat papiston kuitenkin lieventämään kantaansa siviilirekisteriin 1890-luvun edetessä. Vuonna 1900 kaikki neljä säätyä hyväksyivätkin tarkasti rajatun siviilirekisterin, koska kastamattomien kirjaamiskiistaan ei löydetty muuta ratkaisua. Hanke ei kuitenkaan toteutunut.

Kirkonkirjojen varhaishistoria osoittaa, ettei rippikirjojen yhteiskäyttö kirkon ja valtion tarpeisiin ole milloinkaan ollut ongelmatonta, mutta jonkinlainen konsensus näyttää siinä asiassa vallinneen tutkimuskauden alkuvuosina. Papin aherтамiseen kansliassa ei esimerkiksi puututtu, kun kunta erotettiin seurakunnasta, vaikka muuttunut käsitys papin tehtävistä olikin saanut laajan kannatuksen. Sama linja jatkui vuonna 1869 Schaumanin kirkkolaissa, jonka papintodistuspykälään kirjattiin kenenkään vastustamatta kansliapapin yhteiskunnalliset velvollisuudet.

Kirkon ja valtion näkemykset kirkonkirjoista törmäsivät tutkimuskaudella ensimmäisen kerran toisiinsa 1870-luvulla, jolloin tilastollinen virasto oli ryhtynyt omin luvin suunnittelemaan kirkollisten kirjojen uusia kaavoja. Taustalla olivat kehittyvän valtion kasvavat tiedontarpeet, joihin olisi pitänyt pystyä vastaamaan kirkonkirjoista löytyvien tietojen perusteella. Kirkko ei ymmärtänyt tilastollisen viraston näkemyksiä, eikä valtiota edustava virasto ymmärtänyt, että kirkon itsetunto oli kirkkolain myötä noussut. Katkeraksi kehkeytynyt kiista jäi kuitenkin virkamiesten väliseksi kabinetinahisteluksi.

Kymmenen vuoden tauon jälkeen senaatti aloitti vuonna 1888 uuden kamppailun kirkonkirjojen uudistamiseksi ja yhtenäistämiseksi. Taustalla vaikutti edellisen vuosikymmenen kiistoissa koettu tappio, mutta uudistamiselle oli myös todellisia tarpeita. Elinkeinovapauden ja muuttovapauden myötä huomattava osa irrallisesta väestöstä oli lähtenyt työn perässä liikkeelle. Liikkuvan väen hallitseminen ja valvonta aiheuttivat yhteiskunnassa merkittävän ongelman. Valtion tiedontarpeet olivat muutenkin kasvaneet yli sen, mitä kirkonkirjoista löytyi. Kirkonkirjajärjestelmä oli syntynyt staattiseen agraariyhteiskuntaan, ja aika vaati sen kehittämistä.

Papisto asettui lähes yksimielisesti tuomiokapituliensa kanssa vastustamaan kirkonkirjojen uudistamista sillä tavoin kuin senaatti ja sen taustavoimana ollut tilastollinen päätoimisto olivat suunnitelleet. Käytännössä suunnitelma olisi merkinnyt hiippakunnallisten erojen poistumista kirkonkirjoista, mutta myös niiden tekemistä yhteiskunnalliseksi rekisteriksi tilastollisia tarpeita varten. Papiston vastustus ei ollut pelkästään periaatteellista, sillä siinä kiinnitettiin huomiota myös suunnitelman epäkäytännöllisyyteen. Kirkon piirissä oltiin toisaalta tyytyväisiä, että kiista päättyi sen voittoon, mutta toisaalta huolestuneita siitä, ettei kirkolla ollut ehdotonta sananvaltaa kirjoihinsa.

Kirkon kamppaillessa kirkonkirjojen määräysvallasta se joutui kokemaan, mitä merkitsi ylimmän kirkollisen hallintoelimen puuttuminen. Kirkkolain kirkonkirjapykälän maininta kirkollishallituksesta, jonka tehtävänä oli ”vastaisuudessa” antaa kirkonkirjoja koskevia määräyksiä, oli nimittäin osoittautunut tulkinnanvaraiseksi. Hiippakuntien välisen yhteyden lujittamiseksi Kuopion pappeinkokous teki vuonna 1890 aloitteen kirkkohallituksesta ja kaavaili sen yhdeksi tehtäväksi kirkonkirjoja koskevien määräysten antamisen. Hanke ei silloin toteutunut.

Varhaisimmat tulkinnat kirkonkirjapykälän ”kirkollishallituksesta” viittasivat senaatin kirkollistoimituskuntaan, ja vasta myöhemmin käsitys tuomiokapituleista kirkollishallituksina alkoi saada kannatusta. Tutkimuskauden jälkeisessä kirjallisuudessa kahdenlainen tulkinta on jatkunut. Kun kirkonkirjoja koskevas- ta kamppailusta ei tullut missään vaiheessa ”kulttuuritaistelua”, vahvemman oikeuskaan ei sanellut, kumpaa tulkintaa tuli soveltaa. Senaatti ja kirkollistoimituskunta käyttäytyivät 1870- ja 1880-luvun kiistoissa kirkollishallituksen tavoin, mutta niin tekivät tuomiokapitulitkin.

Tulkintavaikeuksiin oli muitakin syitä kuin sanan alkuperäisen merkityksen hämärtyminen. Kirkon käsitys kristillisen yhteiskunnan olemuksesta nojautui koko 1800-luvun perinteiseen kolmisäätöoppiin, joka jakoi yhteiskunnan valtion, kirkon ja kodin piireihin. Erityisesti *politian* ja *ecclesian* tehtäväkentät olivat käytännössä sekoittuneet. F. L. Schauman puhui niiden onnettomasta sekoittumisesta, mutta salli sen jatkuvan kirkkolaissa kirkon hallintoa, kirkonkirjoja ja papintodistuksia koskevien määräysten yhteydessä.

Maallisen ja kirkollisen välinen raja olikin pitkälti hahmottomaton. Esimerkiksi *politiaa* edustavassa senaatissa oli kirkollistoimituskunta ja *ecclesiaa* edustavien tuomiokapitulien toimiin kuului puhtaasti maallisia toimia. Samalla tavoin kirkolliset ja yhteiskunnalliset tehtävät kulkivat rinnan kirkkoherran kansliatyössä. *Ecclesia* ja *politia* olivat 1800-luvun Suomessa kuin sormet sormien lomassa. Kirkkolaissa mainitun kirkollishallituksen tulkitseminen joko kirkollistoimituskunnaksi tai tuomiokapituliksi tai molemmiksi tai jättämällä kysymys kokonaan avoimeksi kuvaa kirkon ja valtion tehtävien eriytymättömyyttä sekä ajattelun että käytännön tasolla.

Maallinen valta ei asettanut uskontokuntasidonnaista väestörekisteriä missään vaiheessa kyseenalaiseksi. Sen hankkeet kirkonkirjojen uudistamiseksi eivät tähänneet itse järjestelmän muuttamiseen, vaan sen parantamiseen ja ajanmukaistamiseen. Viimeinenkin senaatin ehdotus nojautui siihen, että papisto hoitaisi väestökirjanpidon. Sen sijaan vaatimukset väestökirjanpidon uskontokuntasidonnaisuuden purkamiseksi tai avartamiseksi nousivat kansalaisten keskuudesta kuten myös vaatimukset siviilirekisteristä ja kastamattomien kirjaamisesta.

Kirkonkirjat tulivat kansalaisten erityisen kiinnostuksen kohteeksi siinä vaiheessa, kun papisto ryhtyi aktiivisesti korostamaan niitä kirkon jäsenten kirjoja ja poistamaan niistä huomautusmerkinnätkin kastamattomista lapsista. Kirkon terävöitynyt kanta tuli ilmi vuonna 1890 eriuskolaislain tultua voimaan. Lain seurauksena kastamattomien lasten rekisteröintiongelma ratkesi vain niiden baptistien kohdalla, jotka erosivat kirkosta, perustivat oman uskontokunnan ja ryhtyivät pitämään omia jäsenluetteloita. Muiden osalta tilanne jatkui ennallaan.

Pitkäksi venyneessä kastamattomien rekisterikiistassa ei ollut kyse vain konservatiivisista kirkonmiehistä, jotka eivät ymmärtäneet aikaansa tai hankaliksi heittäytyneistä kansalaisista, jotka nousivat kristillistä esivaltaa vastaan, vaan myös lainsäädännön puutteista. Ruotsin vallan ajoilta peräisin oleva hallitusmuoto edellytti nimittäin kaikkien kansalaisten luterilaisuutta, ja eriuskolaislaki salli poikkeuksen ainoastaan määrättyt kriteerit täyttävälle protestanteille.

Kirkonkirjajärjestelmä oli syntynyt paitsi staattisen agraariyhteiskunnan myös uskonnollisesti yhtenäisen alamaisyhteiskunnan aikana. Sen toimivuus koko maan väestörekisterinä alkoi kuitenkin kangerrella, kun kansalaisyhteiskunta kirjavoitui uskonnollisesti ja aatteellisesti eikä pysynyt niissä rajoissa, jotka eriuskolaisten saama poikkeuslaki salli. Myös valtiovalta osoittautui pitkään kykenemättömäksi ratkaisemaan, mihin rekisteriin luterilaisten kastamattomat lapset kirjattaisiin. Senaatissa saatettiin ajatella vielä vuosisadan vaihteen tienoilla: antaa asian olla, koska muutos on ilmeisesti tulossa.

Eriuskolaislaki ei muuttanut väestörekisterin keskeistä periaatetta, vaan sinetöi sen edelleen uskontokuntasidonnaiseksi. Valtiovalta ideokin metodisteille ja baptisteille kirkonkirjojen kaltaisen rekisterin ja kontrolloi sen toimivuutta. Rekisterinpitoa ei haluttu uskoa maalliselle virkamiehelle kuin ääritapauksessa. Vallitsevan ajattelutavan mukaan henkilötietojen luetettavuus perustui nimittäin kirjoihin vietävän henkilökohtaiseen tuntemiseen. Siviilivirkamiehen katsottiin olevan liian kaukana rekisteröitävistä. Professori Robert Hermansonkin totesi, että kirkon rekisterillä oli suurin mahdollinen luotettavuus, koska pappi tunsii seurakuntalaiset. Rekisterin uskontokuntasidonnaisuus oli tietojen luotettavuuden kannalta positiivinen seikka, mutta se osoittautui tietojen kattavuuden kannalta sellaisen rekisterin heikkoudeksi.

Väestörekisterin uskontokuntasidonnaisuus vaati nimittäin uhrinsa. Dosentti Knut Hugo Pipping puhui vuoden 1897 valtiopäivillä uskonnonvapauden marttyyreista. Niitä löytyi vapaamielisten, vapaakirkollisten ja baptistien piiristä. Yhteisenä tekijänä kaikilla oli kasteen puuttuminen, joka oli muodostunut kirkollisen rekisteröinnin esteeksi. Tutkimuksessa on yksityiskohtaisesti analysoitu Walter Heikelin ja Samuel Krogiuksen tapaukset, joita yhdisti sama vaatimus, vaikka aatteellinen tausta olikin erilainen. Kahden henkilöhistorian avulla on pyritty osoittamaan uskontokuntasidonnaisen väestökirjanpidon riittämättömyys. Samalla niistä ilmenee yhteiskunnan ja kansalaisuuden muuttuminen, yhteiskuntajärjestelmän hidastuuminen sekä konservatiivisen, kuuliaisuutta edellyttävän alamaissajattelun ja yksilönvapautta korostavan kansalaisajattelun välinen jännite. Perinteisen ajattelutavan puolella oli laki ilman oikeutta, uusien vaatimusten puolella taas oikeus ilman lakia.

Samuel Krogiuksen vanhemmat taipuivat kirkollisen esivallan vaatimukseen ja kastattivat lapsensa, joka pääsi sillä tavoin yhteiskunnan laillisiin kirjoihin, kir-

konkirjoihin. Walter Heikelin vanhemmat eivät taipuneet toimittamaan poikaansa kasteelle, minkä vuoksi nuoren Heikelin tie kulki merille yliopiston suljettua häneltä ovensa puuttuvan papintodistuksen vuoksi.

Uskontokuntasidonnaisen väestökirjanpidon uhreja – jos sitä sanaa käytetään – eivät kuitenkaan olleet vain kastamattomat, vaan myös papit, jotka kieltäytyivät heidän kirjaamisestaan. Jäykän menettelyn perimmäisenä syynä olivat lait ja asetukset, jotka eivät myöntäneet erivapauksia sen paremmin kirkkoherroille kuin kastamattomillekaan. Vt. kirkkoherra Bengelsdorff ja rovasti Wallin toimivat voimassa olevien lakien puitteissa. Eri asia on, miten he tekivät sen, minkä tekivät. On kuitenkin otettava huomioon, että lapsikaste oli luterilaisen kirkon papeille luovuttamaton asia, joten sen kyseenalaistaminen kosketti heidän henkilökohtaista vakaumustaan ja loukkasi heitä, mikä taas vaikutti heidän menetelytapoihinsa.

Kirkonmiesten taholta myönnettiin yleisesti, että kastamattomien rekisteröimiseksi tarvittiin uutta lainsäädäntöä, mutta aktiivinen toiminta sellaisen saamiseksi ei kuulunut heidän intresseihinsä, sillä uuden lain tarvitsijat koettiin kirkon vastustajiksi. Kun Constantin Boije teki vuonna 1897 aloitteen kastamattomien rekisterin järjestämiseksi, senaatin liberaalisipi kytki siihen puolestaan omat toivonsa uskonnonvapauden laajentamisesta, mikä kiinnosti sitä enemmän kuin lukumäärältään pienen erityisryhmän tarve. Uskonnonvapauden laajentamispyrkimys oli kuitenkin vähällä kaataa koko rekisterikysymyksen.

Kysymys uhreista herättää myös kysymyksen vallasta. Rippikirjat syntyivät luterilaisen ortodoksian aikana seurakuntalaisten valvonnan välineiksi. Ne olivat aikansa sielunhoidon välineitä ja hengellisen vallan välineitä. Rippikirjojen käyttö hengellisen vallan välineinä riippui sekä seurakuntalaisen elämän laadusta että kirjoja pitävästä papista, mutta sen lisäksi rippikirjoista tuli maallisen vallan välineitä. Kun kirkkoherra kirjasi niihin esimerkiksi tiedot rokotuksesta, rikoksista, kirjoitustaidosta, asevelvollisuudesta ja muutoista, hän oli samalla näiden asioiden ja niitä koskevien ihmisten valvoja omalla paikkakunnallaan. Mainetodistuksessa ja muuttokirjassa hänen oli lueteltava rikokset, vaikka Jumalakin olisi antanut ne anteeksi. Hengen miekan lisäksi kirkkoherra käytti väestörekisterin pitäjänä myös maallisen esivallan miekkaa – ainakin välillisesti. Kyse oli pitkään jatkuneesta – ylimuistoisesta – käytännöstä, johon ei juuri kiinnitetty huomiota.

Sen sijaan kastamattomien rekisterikiistan yhteydessä papit leimautuivat erityisellä tavalla vallankäyttäjiksi, koska heidän vallassaan näyttivät olevan, eivät vain kirkon pyhät toimitukset, vaan myös kansalaisoikeudet. Kun kirkkoherra ei suostunut viemään kirkonkirjoihin kastamatonta eikä antamaan hänestä papintodistusta, hänet miellettiin vallankäyttäjäksi ja hänen kirjansa vallankäytön välineiksi. Kiistan jatkuessa ja äänensävyjen jyrkentyessä juridiikasta oli vaara tulla juristeriaa ja teologiasta lyömäase. Kiista koski kastamattomien kirjaamista, mutta sen keulakuvina toimineet papit kohdistivat syytöksensä erityisesti näiden vanhempiin, joiden uskonnollista tai aatteellista taustaa he eivät hyväksyneet. Lapset jäivät kiistassa sananmukaisesti jalkoihin, ja kantoivat sen seuraukset.

Samalla kun kirkon piirissä taisteltiin kastamattomien rekisteriä vastaan, ei havaittu, miten sakraalit ja profaanit tekijät olivat kietoutuneet kasteessa toisiinsa. Kaste ja seurakunnan jäsenyys kuuluivat erottamattomasti yhteen, mutta samaan erottamattomaan yhteyteen nivoutuivat myös kansalaisoikeudet. Kastamattoman tie kansalaisoikeuksiin kulki vain kasteen ja kirkonkirjojen kautta.

Kasteen sakramentista oli siten tullut myös yhteiskunnallinen riitti. Vain kastettu oli todistettavasti olemassa, ja papin kirjoittaman todistuksen perusteella hänelle aukenivat ovet esimerkiksi avioliittoon, perinnönjakoon, kouluun ja virkaan sekä luvallinen muutto toiseen seurakuntaan. Kukaan ei voinut virallisesti todistaa kastamattoman olemassaoloa ja vaikka olisi voinutkin, kasteen puuttuminen olisi pitänyt mainitua ovet suljettuina. Raamatullinen suunta taisteli epä-kristillisenä pitämäänsä ehtoollispakkoa vastaan avioliiton ehtona, mutta se ei nähnyt kastepakkoa epäkristillisenä eikä lähtenyt taistelemaan sitä vastaan kaikkien kansalaisoikeuksien ehtona.

On kuitenkin muistettava, että kirkonkirjat, uskontokuntasidonnainen väestörekisteri, palveli valtaosaa yhteiskunnan jäsenistä moitteettomasti. Kirkon asema johtavana väestörekisterinpitäjänä ei myöskään horjunut missään vaiheessa, vaikka väliinputoajat osoittivatkin perinteisen rekisterin riittämättömyyden.

Tutkimuksessa käsitellyn ajanjakson aikana valtio ja kirkko löysivät vähitellen ominaispiirteensä ja kumpikin instituutio alkoi myös irtaantua toisistaan. Sen seurauksena niiden välinen keskusteluyhteys aika ajoin katkeili, mutta myös toisenlainen keskusteluyhteys joutui vaikeuksiin, kun alamaisten rinnalle ilmes-tyivät yksilökansalaiset. Näiden oli yhtä vaikea ymmärtää kirkonmiehiä kuin kirkonmiesten heitä. Kirkossa, valtiossa ja yhteiskunnassa tapahtuneet muutokset koettiin ajoittain ja tilanteittain vaikeina, jopa uhkaavina, mikä ilmeni toimijoiden ajatuksissa, sanoissa ja teoissa. Heidän käyttäytymisensä antaa kuitenkin tutkimukselle ihmisen kasvot.

Tutkitun aineiston perusteella vaikuttaa siltä, että ajanjakson edetessä yhteis-kunnassa kasvoi kompromisseja vierastava ehdottomuus. Se ilmeni yhtä hyvin kirkon ja valtion kamppaillessa kirkonkirjojen uudistamisesta kuin kirkonmiesten ja kansalaisten taistellessa kastamattomien rekisteröimisestä tai pappien ja piispojen kiistellessä asevelvollisten luetteloista. Sovittelematon ehdottomuus leimasi tilastomiehiä ja kirkonmiehiä, liberaaleja ja konservatiiveja, vapaakirkollisia ja kirkollisia sekä perustuslaillisia ja myöntäviä. Sovittelumentaliteetti-kin vahvistaa kuvaa sovittelemattomuuden hegemoniasta, sillä kompromisseihin taivuttiin vain "pakon" edessä ja välirauhameilessä.

Lyhenteet

AD	anomusdiaari	porvs	porvarissääty
anomusM	anomusmietintö	ppk	pappeinkokous
armE	armollinen esitys	ppkptk	pappeinkokouksen pöytäkirja
as.kok	asetuskokous/asetuskokoelma	Pr	prosessioikeus
auk	aukeama	psp.kok	piispainkokous
diss.	dissertaatio/väitöskirja	PTA	Porvoon tuomiokapitulin arkisto
EK	Evangelisk Kristendom	ptk	pöytäkirja
FKHSH	Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar	ptkL	pöytäkirjan liitteet
FKL	förslag till kyrkolag	RA	ritaristo ja aatelisto
FT	Finsk Tidskrift	rov.	rovasti
FV	Finska Veckobladet	s.l.	sine loco/ilman painopaikkaa
förf.s	författningssamling	Si	siviilioikeus
Hbl	Hufvudstadsbladet	SK	saapuneet kirjeet
HD	Helsingfors Dagblad	SKB	Suomen kansallisbiografia
Hjs	Helsingin jakamaton seurakunta	SKHST	Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia
HKA	Helsingin kirkonarkisto	SKHSVK	Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja
HM	hallitusmuoto	SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
HMA	Helsingin maistraatin arkisto	SKST	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia
HT	Helsingfors Tidningar	SLH	Suomen lehdistön historia
HYTTK	Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan kirjasto	srk	seurakunta
KA	Kansallisarkisto	StCk	Statistiska Centralkommissionen
kappal.	kappalainen	STKSJ	Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja
KD	kirjediaari	STO	senaanin talousosasto
khra	kirkkoherra	SV	Suomen Viikkolahti
kiertok	kiertokirje	sääd.kok	säädöskokoelma
kirk.kok	kirkolliskokous	TA	Teologinen Aikakauskirja
KirkT	kirkollistoimituskunta/ kirkollis asian toimituskunta	talps	talonpoikaissäty
KL	kirkkolaki	TFK	Tidskrift för Finska Kyrkan
KM	komiteanmietintö	Til. ptsto	Tilastollinen päätoimisto
KM:n	Kuninkaallisen/Keisarillisen Majesteetin	TKA	Tilastokeskuksen arkisto
KTA	Kuopion tuomiokapitulin arkisto	tkli	tuomiokapituli
KyrkoL	kyrkolag	TMA	Turun maakunta-arkisto
lakivk	lakivaliokunta	TTA	Turun tuomiokapitulin arkisto
lakivkM	lakivaliokunnan mietintö	US	Uusi Suometar
LK	lähteneet kirjeet	VD	valitusdiaari
lrov.	lääninrovasti	vk	valiokunta
M	mietintö	vpv	valtiopäivät
mf	mikrofilmi	vpvA	valtiopäiväasiakirjat
ML	muistolista/minneslista	WT	Wasa Tidning
NBA	Närpes baptistförsamlings arkiv	vvk	valmistusvaliokunta
NP	Nya Pressen	Ym	ympäristö ja asuminen
Nsv	Norra svenska församlingen	ÅBA	Åmossa baptistförsamlings arkiv
OKA	Oulun kirkonarkisto	ÅT	Åbo Tidning
OMA	Oulun maakunta-arkisto	ÖP	Österbottniska Posten
OTA	Oulun tuomiokapitulin arkisto		
papps	pappissäty		
PKA	Porin kirkonarkisto		

Lähteet ja kirjallisuus

1. Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto		KA
Senaatin talousosasto		STO
Anomusdiaarit	1896	AD
Pöytäkirjat	1875, 1876, 1888, 1914	Ca
Kirjediaarit	1874, 1878	KD
Valitusdiaarit	1898	VD
Kirkollistoimituskunta/Kirkollisasian toimituskunta		KirkT
Puhtaaksikirjoitetut kirjekonseptit	1890	Da
Kirjediaarit	1888	KD
Porvoon tuomiokapitulien arkisto		PTA
Tuomiokirjat	1903	Cd
Saapuneet kirjeet		
Keisarilliset kirjeet	1888	Ea
Kirkonkirjojen mikrofilmit		mf
Kiikan kappeliskr:n rippikirjat	1753–1890	
Kuopion maaskr:n rippi- ja lastenkirjat	1874–1900	
Porvoon kaupunkiskr:n rippi- ja lastenkirjat	1749–1889	
Uudenkaarlepyyn rippikirjat	1870–1879	
K. E. F. Ignatiuksen kokoelma		
Ignatiuksen muistelmat <i>Ignatius</i> 1902 (painamaton suomennos)		
Y. S. Yrjö-Koskisen kokoelma		
Frans Nordlundin kirjeet Yrjö-Koskiselle		mf
Tilastokeskuksen arkisto		TKA
Erikoisarkisto		K19a
Kuvernöörien kertomukset	1839	
Kuvernöörien lausunnot	1844–1845	
Tuomiokapitulien lausunnot	1844	
Vanhemmat väestö- ym. tilastokomiteat		
KM 1842 [Helsingiuksen komiteanmietintö 28.7.1842] Underdånigt förslag och betänkande om lämpligaste sättet, såväl till Kyrkoböckers inrättande i hvad desamma med folkberäkningen ägde sammanhang, som ock för Mantalskrifningarnes verkställande och hvad dervid vore att iakttaga.		
KM 1852 [Jägerhornin komiteanmietintö 17.4.1852] Fullständigt förslag till Nådige Förordning angående det som iakttagas bör, till vinnande af större fullständighet vid folkräkningen, och hvad dermed gemenskap äger.		
Pöytäkirjat		Ca
Statistiska Centralkommissionen (Tilastollinen pääneuvosto)	1871–1875	StCk
Saapuneet kirjeet	1874, 1875, 1892	SK
Lähteneet kirjeet	1874, 1891	LK
Mikrofilmit		mf
Mortaliteetti- ja väkilukutaulut	1749, 1840, 1857	

Oulun maakunta-arkisto		OMA
Oulun tuomiokapitulin arkisto		OTA
Kuopion tuomiokapitulin arkisto		KTA
Kuopion tuomiokapitulin pöytäkirjat	1898, 1903	Ca
Saapuneet kirjeet	1903	Ea
Turun maakunta-arkisto		TMA
Turun tuomiokapitulin arkisto		TTA
Tuomiokapitulin pöytäkirjat	1877, 1878	A I
Kirjekirjat	1877, 1878	B I
Saapuneet kirjeet	1877	C I
Toisten tuomiokapitulien kirjeitä	1878	E IV
Helsingin kirkonarkisto		HKA
Muuttotodistukset	1876	I Jba
Kirkonkirjojen mikrofilmit		mf
Helsingin kaupunkisrk:n rippikirjat (Hjs)	1870–1881	I Aa (P)
Helsingin kaupunkisrk:n rippikirjat (Hjs)	1880–1906	I Aa (Pa)
Pohjoisen ruosalaisen srk:n rippikirjat (Nsv)	1906–1919	I Aa
Helsingin kaupunkisrk:n lastenkirjat (Hjs)	1880–1906	I Ab (L)
Seurakuntaan muuttaneet (Hjs)	1876	I Ba
Oulun kirkonarkisto		OKA
Kirkonkirjojen mikrofilmit		mf
Oulun kaupunkisrk:n rippikirjat	1891–1900	I Aa
Oulun kaupunkisrk:n lastenkirjat	1891–1900	I Ab
Kastettujen kirja	1897–1898	I C
Porin kirkonarkisto		PKA
Ahlaisten rippikirjat	1870–1899	I Aa
Porin kaupunkiseurakunta		
Saapuneet muuttokirjat	1867–70	I Jba
Omassa seurakunnassa kuulutettujen ja vihittyjen asiakirjat	1870–1871	I Jea
Rikosrekisteri-ilmoituksia	1842–1880	I Jh
Porin maaseurakunta		
Asevelvollisten luettelot	1880–1903	I Hg
Helsingin maistraatin arkisto		HMA
Närpes baptistförsamlings arkiv		NBA
Hufvudbok	1894–1911	I A 1
Förteckning öfver födda och vigde	1894–1919	I C 1
Åmossa baptistförsamlings arkiv		ÅBA
Förteckning öfver födda, döda och vigda	1892–1923	I C 1
Yrjö Talan arkisto (tekijän hallussa)		
Kotka-Kymin keskusrekisterin laatima sukuselvitys	1906–1926	
Ylihärmän kirkkoherranviraston laatima sukuselvitys	1884–1905	
Ylihärmän kirkkoneuvoston kokouksen pöytäkirjan kopio	1900	
Nylands Nationin myöntämä julkaisulupa	2008	

2. Painetut lähteet

Aho, Juhani

1922 Sanomalehtimiesajoiltani. – Kootut teokset X. Porvoo.

As.kok

Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-Kokous/Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-kokoelma/Suomen asetuskokoelma 1864–1865, 1869, 877–1878, 1882–1883, 1885–1887, 1889, 1890–99, 1901, 1917, 1969. Helsinki.

Bergholm, Axel

1912 Keisarillisen Suomen hallituskonseljin ja senaatin puheenjohtajat, jäsenet ja virkamiehet 1809–1909. Biograafisia tietoja. Porvoo.

Borg, Olavi

1965 Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964. Poliitiikan tutkimuksia 7. Porvoo.

Canth, Minna

1953 Valitut teokset. Porvoo.

Colliander, O. I.

1910 Suomen kirkon paimenmuisto 19:n vuosisadan alusta nykyaikaan. I osa. SKHST 8:1. Helsinki.

1918 Suomen kirkon paimenmuisto 19:n vuosisadan alusta nykyaikaan. II osa Suomen kirkon papisto yhdeksännellätoista vuosisadalla. Ensimmäinen nide A–E. SKHST 8:2. Helsinki.

Ekman, Fredric

1860 Systematisk samling af utdrag utur gällande författningar rörande ecclesiastik- och skole-staterne uti Stor-furstendömet Finland med särskildt hänseende till Åbo Erke-stift III. Åbo.

Förf.s

Finlands Författningssamling 1869, 1877. Helsingfors.

Hakkila, Esko

1939 Suomen tasavallan perustuslait sekä eräitä niihin liittyviä lakeja, asetuksia ja säännöstöjä. Porvoo.

Heikel, Viktor

1925 Vidgad horisont. Fria tankar i religiösa frågor. Borgå.

Heikinheimo, Ilmo

1980 Genealogia Heikeliana. Heikel-Heikinheimon suku. Rauma.

Hermanson, Robert

1893 Anteckningar enligt professor R. Hermansons föreläsningar öfver Finlands statsförfattningsrätt IV. Helsingfors.

1896 Några kyrkliga spörsmål, belysta ur juridisk synpunkt I–II. – TA.

1897 Några kyrkliga spörsmål, belysta ur juridisk synpunkt III. Om odöpta barn af lutherska föräldrar. – TA.

1933a Utlåtanden och Betänkanden. På uppdrag av statsrådet samlade och utgivna af en för ändamålet tillsatt kommitté. Helsingfors.

1933b Lausuntoja ja mietintöjä. Valtioneuvoston toimeksiannosta koonnut ja julkaissut sitä varten asetettu komitea. Helsinki.

Hällström, Gustaf Gabriel

1824 Utdrag ur Dom-Kapitlets i Åbo Circular-Bref innehållande hvad under loppet af sednast förflutna 140 år blifvit till Församlingarnes och Presterskapets i Åbo Stift ständiga iakttagande förordnad. Åbo.

Johansson, Gustaf

1890 Mietteitä Suomen luterilaisen kirkon asemasta. Kuopio.

1894 Kirkollisia kysymyksiä. Porvoo.

Järnefelt, Arvid

- 1894 Heräämiseni. Helsinki.
1895 Ateisti. Kokoelma pienempiä kirjoituksia. Helsinki.

"Kagaalin" arkistoa

- 1939 Kokoelma vuosina 1899–1905 ilmestyneitä poliittisia lentolehtisiä, julistuksia, kiertokirjeitä y.m. Julkaissut eduskunnan kirjasto. Helsinki.

Kihlman, Alfred

- 1866 Dogmen om barndopet. Historisk-kritisk afhandling med H. H. Herr Erkebiskopens samt Högvördiga Domkapitlets tillåtelse till offentlig granskning. Åbo.

Kirkko ja valtio

- 1972 Kirkko ja valtio. Laajennetun piispainkokouksen asettaman komitean mietintö Pieksämäki.

Kirk.kok ptk

- 1876 Turussa istuneen, Suomen ensimmäisen seurakunta-kokouksen protokollat. Hämeenlinna 1877.
1886 Turussa istuneen Suomen toisen kirkollis-kokouksen protokollat. Hämeenlinna 1888.
1898 Suomen neljännen kirkollis-kokouksen pöytäkirjat. Turku 1899.

Kirk.kok ptkL

- 1886 Liitteitä Turussa istuneen Suomen toisen kirkolliskokouksen Protokolliin... Hämeenlinna 1888.
1898 Suomen neljännen kirkolliskokouksen pöytäkirjain liitteet. Turku 1900.
1903 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon viidennen yleisen kirkolliskokouksen pöytäkirjain liitteet. Turku 1904.

KL

- 1686 Kircko-Laki Ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa & Anja Jussila & Martti Parvio. SKST 444. Juva 1986.
1869 Kirkkolaki. – As.kok 30/1869. Helsinki.
1908 Kirkkolaki Suomen Suuriruhtinaanmaan evankelis-luterilaiselle kirkolle. Uusi suomenkielinen teksti ynnä muutokset 19 p:ltä Lokakuuta 1908. Toim. K. J. Ståhlberg. Helsinki.
1997 Kirkkolainsäädäntö 1997. Kirkkolain, kirkkojärjestyksen ja kirkon vaalijärjestyksen kommentaari. Toim. Jaakko Voipio, Gunnar Träskman, Matti Halttunen, Kari Ventä. Jyväskylä.

KLE

- 1864 Evankelis-lutherilaisen seurakunnan Kirkkolaki Suomen Suuriruhtinaanmaassa, Esityksenä, Syiden ja Varomusten kanssa. Turku.

KLF

- 1845 Förslag till Kyrkolag för Storfurstendömet Finland, jemte Motiver och Betänkanden. Helsingfors.
1863 Förslag till Kyrkolag för den Evangelisk-Lutherska kyrkan i Storfurstendömet Finland jemte Motiver och Reservationer. Helsingfors.

KLF ändr

- 1866 Förslag till ändringar i Kyrkolagsförslaget jemte Motiver och Reservationer Helsingfors.

KM

- 1843 Underdånigt förslag till Nädig förordning, angående det som iakttagas bör, till vinnande af större fullständighet vid folkberäkningen, och hvad dermed gemenskap äger. Komitébetänkande 1843:3. Helsingfors. [Helsingiuksen komiteamietinnön 28.7.1842 painettu laitos. KA, TKA]

- 1900 Komitébetänkande från Delegationen för afgifvande af yttrande och förslag angående skyddande af landets kyrkliga och andra lokala arkiv af offentlig natur. Komitébetänkande 1900:1. Helsingfors.
- 1977 Kirkko ja valtio -komitean mietintö. Komiteanmietintö 1977:21. Tampere.
- 1980 Väestökirjanpidon järjestelytoimikunnan mietintö. Komiteanmietintö 1980:59. 2. p. Helsinki 1981.
- 1982 Opetusministeriön kirkko ja valtio -työryhmän mietintö. Komiteanmietintö 1982:47. Helsinki 1983.
- 1997 Valtion ja kirkon taloudelliset suhteet. Komiteanmietintö 1997:7. S. I.

KM:n asetus ja kielto

- 1686 Cuning. Maj:tin Asetos ja Kiöldö. Tappeluxista, Capinoista ja Pahennuxista Kircoisa. – Kircko-Laki ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa & Anja Jussila & Martti Parvio. SKST 444. Juva 1986.

KM:n uudistettu asetus

- 1687 Cuning. Maj:n Udistettu Asetus Waloista ja Sabbatin Ricoxesta. – Kircko-Laki ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa & Anja Jussila & Martti Parvio. SKST 444. Juva 1986.

Kuopion ppeptk

- 1864 Protokoll fördt vid Synodal mötet i Kuopio den 24–28 Augusti 1864. Kuopio 1865.
- 1896 Pöytäkirja, joka syntyi Kuopion hiippakunnan yhdeksännessä yleisessä Pappeinkokouksessa Kuopiossa syyskuun 23. 24. 25. ja 26. päivinä vuonna 1896. Kuopio.

Kuopion ppk vuotk

- 1890 Pöytäkirja, tehty Kuopion Hiippakunnan Syyskuun 10 päivänä 1890 alkavaan Pappeinkokoukseen määrättyjen ja ehdoteltujen kysymyksen valmistusta varten asetetun Valiokunnan kokouksissa Kuopion kaupungissa 26–29 päivinä Elokuuta v. 1890. Kuopio 1892.

Kuopion tklin kiertok

- 1890 Kuopion hiippakunnan Tuomiokapitulin Kiertokirjeet. Kahdeksas jakso eli 1886 vuoden alusta 1890 vuoden loppuun. N:rot 285–328. Kuopio 1892.
- 1902 Kuopion hiippakunnan Tuomiokapitulin Kiertokirjeet. Yhdestoista jakso eli 1901 vuoden alusta 1905 vuoden loppuun. N:rot 467–562. Oulu 1906.

Kuvataiteilijat

- 1972 Suomen kuvataiteilijoiden henkilöhakemisto. Toim. Heikki Somersalo etc. Porvoo.

KyrkoL

- 1869 Kyrkolag. – Förf.s 30/1869. Helsingfors.

Lainopillisen tiedekunnan lausunto

- [1901] Lausunto arkistokomiteanmietinnöstä (KM 1900:1) toukokuun 7. pltä 1901. Liitteenä mietinnössä, jonka on valmistanut 1928 vuoden kirkolliskokouksen asettama kirkkolakikomitea s. 119–123. Kirk.kok ptkL 1933. Sortavala 1932.

Leinberg, K. G.

- 1892 Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner. Från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut. Skrifter utgifna af Svenska Literatursällskapet i Finland XXII. Jyväskylä.

Lext, Gösta

- 1979 Förordning om mantalsskrivning 1635, Mantalskommissarie instruktionen 1673, 1693. – Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Bilagor. Göteborg.

Lönbeck, F. Wald.

1889 De frikyrkliges program. Helsingfors.

Meurman, Agathon

1893 Ehtoollispakko ja Eriuskolaislaki. Helsinki.

Nordlund, Frans

1895 Suomen evankelis-lutherilaisen kirkon nykyinen suhde valtioon. – Vartija.

1896 Suomen ev.lutherilainen kirkko ja kastamattomat. – Vartija.

1897 Kirkonkirjat I–II. – Vartija.

Papps ptk

1863–1864 Högvördiga Prestaståndets Pleni-Protokoll vid Landtdagen i Helsingfors 1863–1864. II. Helsingfors 1865.

1867 Presteståndets protokoll vid Landtdagen i Helsingfors, år 1867. I–III. Helsingfors 1892.

1877–1878 Presteståndets protokoll vid Landtdagen i Helsingfors år 1877–1878. III. Helsingfors 1898.

1882 Presteståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1882. III. Helsingfors 1905.

1888a Suomen Pappissäädyn pöytäkirjat valtiopäiviltä v. 1888. I. Helsinki.

1888b Suomen Pappissäädyn pöytäkirjat valtiopäiviltä v. 1888. II. Helsinki 1889.

1897 Suomen Pappissäädyn pöytäkirjat valtiopäiviltä v. 1897. III. Helsinki 1897.

1900 Suomen Pappissäädyn pöytäkirjat valtiopäiviltä v. 1900. I–II. Helsinki 1900.

Perko, Touko

1968 Suomen autonomian ajan korkeimmat virkamiehet. Turun yliopiston Suomen historian laitos. Monistesarja A. Käsikirja II. Moniste [KA].

Porvoon ppkptk

1860 Protokoll fördt vid prestmötet i Borgå år 1860 den 12–15 juli. Borgå 1861.

1866 Protokoll fördt vid Prestmötet i Borgå den 18–21 September 1866. Borgå 1867.

1890 Pöytäkirja tehty Pappiskokouksessa Porvoossa 10, 11, 12, 13, 15 ja 16 p:nä Syyskuuta v. 1890. Helsinki 1891.

1907 Pöytäkirja tehty pappeinkokouksessa Porvoossa Lokakuun 1–4 päivinä 1907. Helsinki 1908.

1912 Pöytäkirja tehty Porvoon hiippakunnan lakimääräisessä pappeinkokouksessa Porvoossa Lokakuun 1–4 päivinä 1912. Porvoo 1913.

Porvoon tklin kiertok

1840–1857 Circulaire [Porvoon tuomiokapitulin kiertokirjeet 1840–1857. N:o 97–242]. Borgå.

1858–1870 Circulär [Porvoon tuomiokapitulin kiertokirjeet 1858–1870. N:o 242–335]. Borgå.

1870–1880 Domkapitlets i Borgå Cirkulärbref. Senare Seriens Fösta Flock. N:ris 1–98. (1870–1880). Borgå 1881.

1881–1890 Domkapitlets i Borgå Cirkulärbref. Senare Seriens Andra Flock. N:ris 99–201 (1881–1890). Borgå 1891.

1897–1910 Porvoon hiippakunnan tuomiokapitulin kiertokirjeet. Jälkimmäisen sarjan neljäs jakso v. 1897–1910. N:ot 287–449. Porvoo 1911.

Porvs ptk

1882 Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1882. III. Helsingfors 1909.

1888 Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1888. II. Helsingfors.

1897 Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1897. I–II. Helsingfors.

1900 Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1900. I. Helsingfors.

- Psp.kok ptk*
1895 Piispainkokousten pöytäkirjat ajalta 17/5 1891–5/2 1909. Sortavala 1936.
- Raittila, Pekka*
1967 Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia. SKHST 74. Forssa.
- RA ptk*
1888 Protokoll förda hos Finlands Ridderskap och Adel vid landtdagen år 1888. I. Helsingfors.
1897 Protokoll förda hos Finlands Ridderskap och Adel vid landtdagen år 1897. I. III. Helsingfors.
1900 Protokoll förda hos Finlands Ridderskap och Adel vid landtdagen år 1900. II. Helsingfors.
- Roos, John E.*
1924 Släkten Krogius. En släkthistorisk skildring. Helsingfors.
- Runeberg, Johan Ludvig*
1977 Fänrik Ståls sägner. Uddevalla.
- Ruotsin valtakunnan laki*
1734 Hyväksytty ja noudatettavaksi otettu valtiopäivillä vuonna 1734. 2. p. SKST 54. Helsinki 1885.
- Räbergh, Herman*
1892 Folkkyrkan och den separatistiska rörelsen. Synodal-afhandling för stiftsmötet i Borgå 1892. Helsingfors.
- Savonlinnan tklin kiertok*
1907 Savonlinnan hiippakunnan Tuomiokapitulin kiertokirjeet. Toinen jakso eli 1902 vuoden alusta 1906 vuoden loppuun. N:rot 57–130. Savonlinna.
- Schauman, F. L.*
1858 Om presterskapets närvarande ställning i vårt land samt om medlen till dess sanna höjande – TFK 2 & 3, 5/1858.
1859 Några ord om religionsfrihet, statskyrka och kyrkostyrelse. – TFK 3 & 4/1859.
- Siv.rekE*
1910 Lainvalmistelukunnan ehdotus laiksi erinäisissä tapauksissa pidettävästä siviilirekisteristä ja asetukseksi siitä, mitä on otettava huomioon sovellettaessa lakia erinäisissä tapauksissa pidettävästä siviilirekisteristä ynnä perustelmat. Helsinki. [KM 1910:3].
- SOU*
1972 Samhälle och trossamfund. Slutbetänkande avgivet av 1968 års beredning om stat och kyrka III. Statens offentliga utredningar 1972:36. Stockholm.
- Statuter*
1852 Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Statuter för Dess Alexanders-Universitet i Storfurstendömet Finland. – Kejserliga förordningar 1852. Helsingfors.
- Suomen elämäkerrasto*
1955 Suomen elämäkerrasto. Toim. Ilmari Heikinheimo. Porvoo.
- Suomen laki I*
1998 Suomen laki. Mikkeli.
- Suomen laki II*
1997 Suomen laki. Mikkeli.
- Suomen valokuvaajat*
1996 Suomen valokuvaajat 1842–1920. Toim. Hannu Sinisalo & Ritva Tähtinen. Jyväskylä.
- Sääd.kok*
Suomen säädöskokoelma 1995, 1998. Helsinki.

Talps ptk

- 1882 Suomen Talonpoikaissäädyn pöytäkirjat Valtiopäivillä v. 1882. I–II. Helsinki 1901.
- 1888 Suomen Talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat valtiopäivillä vuonna 1888. II. Helsinki 1890.
- 1897 Suomen Talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat 1897 vuoden valtiopäivillä. II. Helsinki.
- 1900 Suomen Talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat 1900 vuoden valtiopäivillä II. Helsinki.

Tikkanen, Paavo

- 1859 Väki-luvun ja Asukas-vaiheiden suhteita Suomessa. Diss. Helsinki. Helsinki.

Topelius, Zacharias

- 1975 Aulangon pastorinvaali. – Talvi-iltain tarinoita 2. Porvoo.

Turun tklin kiertok

- 1905 Turun arkkihiippakunnan tuomiokapitulin kiertokirjeet. Kahdeskymmenes sarja. 1898 vuoden alusta 1904 vuoden loppuun. N:ot 872–950. Turku.

Turun ppkptk

- 1859 Handlingar, i anledning af Prestmötet i Åbo den 28 juni–1 juli 1859. Åbo 1860.
- 1880 Protokoll, fördt vid Prestmötet i Åbo den 15–21 September 1880. Åbo 1881.
- 1890 Protokoll fördt vid Prestmötet i Åbo den 10–17 september 1890. Åbo 1891.

Tyyri Jouko

- 1959 Asenteet. – Matti Kekkonen & Jouko Tyyri, Asiat ja asenteet. Jyväskylä.

Valtiokalenteri

- 1900 Suomenmaan valtiokalenteri. Helsinki 1899.

Westerlund, A. W.

- 1898 Finlands jurister år 1898. Biografiska anteckningar. Åbo.
- 1909 Finlands jurister. Biografiska anteckningar. Åbo.

VpvA

- 1877–1878 Asiakirjat valtiopäiviltä Helsingissä vuosina 1877–1878. III. Helsinki 1878.
- 1882 Asiakirjat valtiopäiviltä Helsingissä vuonna 1882. V. Helsinki 1883.
- 1888 Asiakirjat valtiopäiviltä Helsingissä vuonna 1888. I. Helsinki 1889.
- 1897 Asiakirjat valtiopäiviltä Helsingissä vuonna 1897. V. Helsinki.
- 1900 Asiakirjat valtiopäiviltä Helsingissä vuonna 1900. II. Helsinki.

Österbladh, Kaarlo

- 1934 Pappissäädyn puhemiehet ja jäsenet 1809–1906. – Pappissäätty Suomen valtiopäivillä 1809–1906 II. SKHST 36. Turku.

3. Sanoma- ja aikakauslehdet

EK	Evangelisk Kristendom	1890–1898
	Finland	1888
FT	Finsk Tidskrift	1884
FV	Finska Veckobladet	1888
	Genos	1976
Hbl	Hufvudstadsbladet	1887
HD	Helsingfors Dagblad	1862, 1887–1889
HT	Helsingfors Tidningar	1856
	Keski-Suomi	1887
	Lakimies	1950
	Mnemosyne	1821
NP	Nya Pressen	1887–1889, 1895–1896
	Savo	1887
SV	Suomen Viikkolehti	1888
TA	Teologinen Aikakauskirja	1896–1897
TFK	Tidskrift för Finska Kyrkan	1858–1859
	Tro och Lif	1887
US	Uusi Suometar	1890, 1896, 1900
	Valvoja	1885, 1889–1894
	Vartija	1888–1903
WT	Wasa Tidning	1887
ÅT	Åbo Tidning	1887
ÖP	Österbottniska Posten	1887

4. Kirjallisuus

Aalto, Teemu

1976 Kansakunta kerää voimia. – Kansakunnan historia 4. Porvoo.

Ahla, Eino J.

1950 Lausunto perustuslakivaliokunnalle hallituksen esitykseen N:o 80/1949. Laki- ja talousvaliokunnan mietintö n:o 66 hallituksen esityksen johdosta laiksi väestörekisteristä. – VpVA III 1950. Helsinki.

Alanen, Aulis J.

1953 Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen tiennäyttäjänä maakunnalle maamiesseura-aikana. Vaasa.

Alapuro, Risto

2003 Vallankumous. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.

Alapuro, Risto & Stenius, Henrik

1987 Kansanliikkeet loivat kansakunnan. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro etc. Vaasa.

Alenius, Kari

2000 Viron, Latvian ja Liettuan historia. Jyväskylä.

Antikainen, Marjo-Riitta

2004 Sääty, sukupuoli, uskonto. Mathilda Wrede ja yhteiskunnan muutos 1883–1913. Bibliotheca historica 83. SKS. Diss. Helsinki. Helsinki.

Arffman, Kaarlo

2000 Luterilaisuuden vakiintumisesta Ruotsin vallan loppuun. Puhdasoppisuuden ja valistuksen aika. – Kristinuskon historia 2000. Kristinuskon Suomessa. Toim. Eino Murtorinne etc. Porvoo.

Aspelin-Haapakylä, Eliel

1915 Alfred Kihlman. Elämän kuvaus I. Porvoo.

1918 Alfred Kihlman. Elämän kuvaus II. Porvoo.

Auerma, Risto

1986 Vapaakirkollinen liike Helsingissä 1879–1899. Suomen kirkkohistorian pro gradu työ. Painamaton. HYTTK.

Autio, Veli-Matti

2003 Fredrik Elfving. – SKB 2. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.

Basdevant-Gaudemet, Brigitte

1995 Staat und Kirche in Frankreich. – Staat und Kirche in der Europäischen Union. Hrsg. Gerhard Robbers. Baden-Baden.

Borg, Olavi

1965 Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964. Poliittikan tutkimuksia 7. Porvoo.

Brotherus, K. R.

1923 Valtio ja kirkko. Katsaus Suomen uskontolainsäädännön kehitykseen. Sivistys ja tiede 38. Porvoo.

Burke, Peter

1992a The New History, its Past and its Future. – New Perspectives on Historical Writing. Ed. Peter Burke. Pennsylvania.

1992b History of Events and the Revival of Narrative. – New Perspectives on Historical Writing. Ed. Peter Burke. Pennsylvania.

Cederberg, A. R.

1936 Maamme kirkonarkistot. Opas kirkonarkistojen käyttäjille. SKHST 14. 2. p. Helsinki.

- Dübeck, Inger*
 1995 Staat und Kirche in Dänemark. – Staat und Kirche in der Europäischen Union. Hrsg. Gerhard Robbers. Baden-Baden.
- Engman, Max*
 1976 Den kyrkliga registreringen av finländare i Ryssland. – Genos 1976. Lahti.
 1987 Ulkосуomalaisuuden synty. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro etc. Vaasa.
 2004 Pietarin-suomalaiset. Juva.
- Ferrari, Silvio*
 1995 Staat und Kirche in Italien. – Staat und Kirche in der Europäischen Union. Hrsg. Gerhard Robbers. Baden-Baden.
- Haavio, Ari*
 1965 Suomen uskonnolliset liikkeet. Porvoo 1965.
- Harviainen, Tapani*
 2005 Suomen juutalaisten historia. – Ikkuna juutalaisuuteen. Historia, usko, kulttuuri. Toim. Jouni Turtiainen. Helsinki.
- Hautala, Kustaa*
 1976 Oulun kaupungin historia IV 1856–1918. Oulu.
- Havu, Toini*
 1953 Minna Canth – Minna Canth, Valitut teokset. Porvoo 1953.
- Heikkilä, Markku*
 1968 Rippikirjoitus Suomessa 1900-luvulla. Helsingin yliopiston Suomen kirkkohistorian laitoksen tutkimuksia N:o 1. [Helsinki].
 1985 Kielitaistelusta sortovuosiin 1869–1917. – Opetusministeriön historia III. Pieksämäki.
- Heikkilä, Markku & Seppo, Juha*
 1987 Uskonnollinen liike, esivalta ja "maailma" – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro etc. Vaasa.
- Heikkinen, Antero*
 1974 Historiankirjoituksen päämäärät ja menetelmät. S.I.
- Heikkinen, Sakari & Hoffman, Kari*
 1982 Teollisuus ja käsityö. – Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toim. Jorma Ahvenainen etc. Helsinki.
- Heilimo, Olli*
 1958 Suomen evankelisluterilaisen kirkon oikeudellinen asema vuoden 1869 kirkkolain mukaan. Suomen lakimiesyhdistyksen julkaisuja B-sarja N:o 93. Vammala.
- Heininen, Simo*
 2008 Püspa XLI Jacob Tengström. Arkkipiispaksi veikannut yhteistoimintamies. – Tuore oliivipuun lehti 2. Turun arkkihiippakunnan neljännesvuosijulkaisu. Raisio.
- Heininen, Simo & Heikkilä, Markku*
 1996 Suomen kirkkohistoria. Helsinki.
- Heino, Ulla*
 1990 Eurajoen historia II. Rauma.
- Holmquist, Hjalmar*
 1932 Kirkkohistoria III. Uusin aika ja nykyaika. Porvoo.
- Huhta, Ilkka*
 2001 "Täällä on oikea Suomenkansa". Körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918. SKHST 186. Diss. Helsinki. Saarijärvi.

- Hurskainen, Eeva*
2004 Mathilda Wrede. Aatelistytön tie vankien ja pakolaisten ystäväksi. Hämeenlinna.
- Hyrkkänen, Markku*
2002 Aatehistorian mieli. Tampere.
- Ikkala, A. K.*
1960 Maamme väestöluettelot. – Oma maa. Tietokirja Suomen kodeille. 7. osa. Toim. Edwin Linkomies. Porvoo.
- Illman, Karl Johan & Harviainen, Tapani*
1993 Judisk historia. Religionsvetenskapliga skrifter nr 14. 5. uppl. Åbo.
- Ingman, Lauri*
1911 Kirkkolainsäädäntö Suomessa jälkeen v. 1870. Vaasa.
- Jarlert, Anders*
2001 Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid. Huvudred. Lennart Tegborg. Stockholm.
- Jossas, Esko*
1975 Luterilaisen kirkon kritiikki vapaakirkollisessa informaatiossa ennen vuotta 1923. Kirkkohistorian laudaturtyö. Painamaton. HYTTK.
1990 Agathon Meurman – suomalaisuusliikkeen uskonto- ja kirkkopoliitikko 1863–1899. SKHST 152. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
- Junkkaala, Timo*
1986 Hannulan herätys. Tutkimus Lounais-Suomen lähetysherätyksestä 1894–1914. Diss. Helsinki. Pieksämäki.
- Jussila, Osmo*
1969 Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863. Historiallisia tutkimuksia LXXVII. Julkaissut Suomen Historiallinen Seura. Diss. Helsinki. Helsinki.
1987 Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty. Juva.
2004 Suomen "valtion" synty. – Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Toim. Pertti Haapala. 10. p. Tampere.
2006 Konservatiivinen imperiumi. – Venäjän historia. Toim. Heikki Kirkinen. 4. p. Keuruu.
- Jutikkala, Eino*
1994 Kuoleamalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriviivoja. 3. p. Porvoo.
- Jutikkala, Eino & Pirinen, Kauko*
1966 Suomen historia. Helsinki.
- Juva, Mikko*
1950 Suomen sivistyneistö uskonnollisen vapaamielisyyden murroksessa 1848–1869. Diss. Turku. Forssa.
1956 Rajuilman alla. Suomalaisen kahdeksankymmentäluvun synty. Porvoo.
1960 Valtiokirkosta kansankirkoksi. Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen. Porvoo.
1967 Suomen kansan historia V. Tie itsenäisyyteen ja itsenäisyyden aika. Keuruu.
1976 Kirkon parlamentti. Suomen kirkolliskokousten historia 1876–1976. Pieksämäki.
- Jyränki, Antero & Perttunen, Juhani & Vilkkonen, Eero*
1989 Valta, valtio ja kansalainen. Forum – oikeustiede. 8. painos. Helsinki.
- Kangas, Risto*
2001 Yhteiskunta. Tutkielmia yhteiskunnasta, yhteiskunnan käsitteestä ja sosiologiasta. Helsinki.

- Kansanaho, Erkki*
 1954 Suomen evankelisluterilaisen kirkon itsehallinto. Kirkon lainsäädännön ja hallinnon kehitys Ruotsin vallan ajoista nykypäiviin. SKHST 55. Helsinki.
 1976 Suomen kirkon hallinto. Vaasa.
 1983 Kirkko ja merenkulkijat. Sata vuotta Suomen Merimieslähetyksen työtä. Saarijärvi.
- Karppinen, Saara*
 2004 Mathilda, Henrik ja vangit. Hämeenlinna.
- Kettunen, Pauli*
 2003 Yhteiskunta. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.
- Kinnunen, Matti*
 1988 Savo. – SLH 6. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
- Klinge, Matti*
 1982 Kaksi Suomea. Keuruu.
 2006 Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkoston periferiassa. SKST 1087. Keuruu.
- Korhonen, Rauno*
 1999 Suomen väestökirjanpidon historiaa. Rovaniemi.
- Kortekangas, Paavo*
 1965 Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa. Tutkimus Tampereesta 1855–1905. Diss. Helsinki. Porvoo.
- Koukkunen, Heikki*
 1977 Suomen valtiovalta ja kreikkalaiskatoliset 1881–1897. Joensuun korkeakoulun julkaisuja. Sarja A No 7. Diss. Joensuu. Helsinki.
- Koskenniemi, Lauri*
 1967 Suomen evankelinen liike 1870–1895. Diss. Helsinki, Turku.
 1984 Suomen evankelinen liike 1896–1916. Porvoo.
 2003 Evankelisen herätysliikkeen papisto. SKHSVK 92–2002. Vaasa.
- Koskenvesa, Esko*
 1984 Synodaalikokous Porvoon hiippakunnan hallinnossa 1723–1870. SKHST 130. Diss. Helsinki. Helsinki.
 2005 Porvoon hiippakunta 1721–1869. – Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004. Helsinki.
- Kovero, Martti*
 1923 Siviilirekisteri eri maissa. – Väestötilastokomitean mietintö n:o 1: väestöluettelo. KM 7:1923. Liite 2.
 1948 Taulustolaitoksen perustaminen. – Taulustolaitos 1748–1948 Tabellverket. Helsinki.
- Kuoppala, Jussi*
 1963 Suomen papisto ja työväenkysymys 1863–1899. SKHST 65. Diss. Helsinki. Vaasa.
- Kuusterä, Antti*
 2004 Valtio, talous ja valtiontalous. – Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Toim. Pertti Haapala. 10. p. Tampere.
- Kuvat kunniaan*
 1989 Kuvat kunniaan. Toim. Sirkku Dölle etc. 2. p. Helsinki.
- Könönen, Elsa*
 1964 Hengen miekka, auttava käsi. Pelastusarmeijan vaiheet Suomessa. Porvoo.

- Laasonen, Pentti*
 1971 Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa. SKHST 83. Joensuu.
 1977 Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. SKHST 103. Loimaa.
 1991 Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808. Porvoo.
- Laasonen, Pentti & Raittila, Pekka*
 1985 Talonpoika kirkollisessa yhtenäiskulttuurissa. – Sukupolvien perintö 2. Talonpoikaiskulttuurin kasvu. Toim. Martti Linkola etc. Tampere.
- Lahtinen, Mikko*
 2006 Snellmanin Suomi. Tampere.
- Laine, Leena*
 2003 Mathilda Asp. – SKB 1. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Landgren, Lars*
 1988 Helsingfors Dagblad. – SLH 5. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
- Landgren, Lars & Leino-Kaukiainen, Pirkko*
 1988 Åbo Tidning. – SLH 7. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
- Landgren, Lars & Leino-Kaukiainen, Pirkko & Salokangas Raimo*
 1988 Hufvudstadsbladet – SLH 5. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
- Landgrén, Lars-Folke*
 2004 Rafael Hertzberg. – SKB 3. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
 2005 Axel Lille ja Kalle Lindholm. – SKB 6. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Leikola, Anto*
 2005 Aukusti Juhana Mela. – SKB 6. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Leino, Pekka*
 2002 Kirkkolaki vai laki kirkosta. Hallinto-oikeudellinen tutkimus kirkon oikeudellisista normeista ja niiden synnystä. Suomen lakimiesyhdistyksen julkaisuja A-sarja N:o 231. Diss. Helsinki. Vammala.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko & Nygård, Toivo & Salokangas, Raimo*
 1988a Nya Pressen. – SLH 6. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
 1988b Österbottniska Posten. – SLH 7. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
- Leitzinger, Antero*
 2006 Suomen tataarit. Vuosina 1868–1944 muodostuneen muslimiyhteisön menestystarina. Tampere.
- Lenhammar, Harry*
 1994 Kyrkan i sockenstämman. Uppvidinge härad/kontract ca 1820 till 1860. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 37. Uppsala.
- Lempiäinen, Pentti*
 1963 Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun. SKSHT 64. Diss. Helsinki. Forssa.
- Lext, Gösta*
 1979 Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universität 13. Göteborg.
 1985 Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universität 54. Falköping.
- Liikanen, Ilkka*
 2005 Kansallinen yhtenäisyys ja kansanvalta – suomalainen nationalismi. – Nationalismit. Toim. Jussi Pakkasvirta & Pasi Saukkonen. Porvoo.

- Lohi, Seppo*
1997 Pohjolan kristillisyyden leviäminen Suomessa 1870–1899. Diss. Oulu. Jyväskylä.
- Lortz, Joseph*
1964 Geschichte der Kirche in ideengeschichtlicher Betrachtung. Band II. Die Neuzeit. Münster.
- Lundell, Oscar*
1913 Bidrag till den finska befolkningsstatistikens historia. Diss. Helsingfors. Helsingfors.
- Luntinen, Pertti*
2006 Uudenaikaistumisen paine. – Venäjän historia. Toim. Heikki Kirkinen. 4. p. Keuruu.
- Luther, Georg*
1993 Suomen tilastotoimen historia vuoteen 1970. Helsinki.
2004 K. F. Ignatius. – SKB 4. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Luukkanen, Tarja-Liisa*
2000 B. O. Lille ja kirkkohistorian opetuksen alkuvaiheet Aleksanterin yliopiston teologisessa tiedekunnassa. Historiallisia tutkimuksia 207. SKS. Helsinki.
2005 Sääty-ylioppilaasta ensimmäisen polven sivistyneistöön. Jumaluusopin ylioppilaiden sukupolvi kehitys ja poliittis-yhteiskunnallisten näkemysten muodostuminen 1853–1918. Historiallisia tutkimuksia 218. SKS. Tampere.
- Merikoski, Veli*
1949 Suomen julkisoikeuden oppikirja I nide. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja B-sarja N:o 3. 3. p. Porvoo.
1950 Papiston erioikeudet ja yleisen väestökisterin aikaansaaminen. – Lakimies 1950. Vammala.
- Modéen, Tore*
2004 Robert Hermanson. – SKB 3. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Murtorinne, Eino*
1964 Papisto ja esivalta routavuosina 1899–1906. SKHST 68. Diss. Helsinki. Kuopio.
1981 Herman Råbergh ja teologian elpyminen 1890-luvulla. – SKHSVK 70–71. 1980–1981. Loimaa.
1986 Suomalainen teologia autonomian kautena (1828–1918). Helsinki.
1992 Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809–1899. Porvoo.
1995 Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990. Porvoo.
1996 Kirkolliset vaiheet. – Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Toim. Seppo Zetterberg. SKST 610. 2. p. Jyväskylä.
1997a Viisi vuosikymmentä kirkon keskushallintoa. Saarijärvi.
1997b Kenelle kuuluu hallintovalta kirkossa? Kirkon keskushallinnon syntyyn johtanut kehitys. – Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997. Toim. Jukka Kekkonen etc. Juva.
2003 Carl Gustaf von Essen. – SKB 2. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Mustakallio, Hannu*
1997 Maanpakolaisesta Tampereen ensimmäiseksi kirkkoherraksi. Tuomiorovasti Waldemar Wallin (Walli) Oulun kautensa lopulla ja sen jälkeen. – SKHSVK 86–1996. Jyväskylä.
- Myllyniemi, Varpu*
1990 Pyhän Marian suomalainen seurakunta Pietarissa 1890–1917. Yleisen kirkkohistorian pro gradu -työ. HYTTK. Painamaton.
- Mäkinen, Antti*
1911 Vapaakirkollinen liike Suomessa. I osa sisältävä ajan 1879–1889. Helsinki.

- Renvall, Pentti*
1965 Nykyajan historiantutkimus. Porvoo.
- Robbers, Gerhard*
1995 Staat und Kirche in der Europäischen Union. – Staat und Kirche in der Europäischen Union. Hrsg. Gerhard Robbers. Baden-Baden.
- Rommi, Pirkko*
1964 Yrjö-Koskisen linja. Myöntövyvyyssuunnan hahmottuminen suomalaisen puolueen toimintalinjaksi. Diss. Helsinki. Lahti.
- Ruuth, Martti*
1927 Carl Gustaf von Essen. – Kansallinen elämäkerrasto. Toim. Kaarlo Blomstedt etc. Porvoo.
1936 Viktor Heikel anglosaksilaisen kristillisyyden, vapaakirkollisuuden ja pyhäkouluharrastuksen ajajana Suomessa. – SKHSVK XIX–XX. 1929–1930. Helsinki.
- Saastamoinen, Kari*
2003 Johdatus poliittisiin käsitteisiin. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.
- Salokangas, Raimo*
1988 Wasa Tidning. – SLH 7. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
- Schmidt-Volkmar, Erich*
1962 Der Kulturkampf in Deutschland 1871–1890. Berlin.
- Scott, Joan*
1992 Women's History. – New Perspectives on Historical Writing. Ed. Peter Burke. Pennsylvania.
- Sentzke, Geert*
1949 Die Theologie Johann Tobias Becks und ihr Einfluss in Finnland. Band 1. Kuopio.
- Seppo, Juha*
1983 Uskoven yhteisö vai valtionkirkko. Uskonnolliset vähemmistöyhteisöt ja evankelis-luterilaisesta kirkosta eroaminen vuosina 1923–1930. SKHST 127. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
1991 Kansainvälinen vapaa-ajattelijaliitto 1880–1905. SKHST 154. Jyväskylä.
- Sharpe, Jim*
1992 History from Below. – New Perspectives on Historical Writing. Ed. Peter Burke. Pennsylvania.
- Sirenus, Sigfrid*
1954 Elis Bergroth. Julistaja – taistelija – ihminen. Porvoo 1954.
- Sjöblom, Kenth*
2004 Viktor Heikel. – SKB 3. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Sjöblom, Marko*
1995 Rukouspäiväjulistukset ja suomalainen sääty-yhteiskunta vuosina 1809–1859. – Sääty-yhteiskunnasta Ahtisaareen. Artikkeleita hallinnosta ja sen historiasta. Hallintohistoriallisia tutkimuksia 21. Helsinki.
- SKB*
2003–2007 Suomen kansallisbiografia 1–10. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Soikkanen, Hannu*
1966 Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia. Helsinki.
1991 Historiantutkimuksen eettiset ongelmat. – Tiede ja etiikka. Toim. Paavo Löppönen etc. Juva.

- Lohi, Seppo*
1997 Pohjolan kristillisyyden leviäminen Suomessa 1870–1899. Diss. Oulu. Jyväskylä.
- Lortz, Joseph*
1964 Geschichte der Kirche in ideengeschichtlicher Betrachtung. Band II. Die Neuzeit. Münster.
- Lundell, Oscar*
1913 Bidrag till den finska befolkningsstatistikens historia. Diss. Helsingfors. Helsingfors.
- Luntinen, Pertti*
2006 Uudenaikaistumisen paine. – Venäjän historia. Toim. Heikki Kirkinen. 4. p. Keuruu.
- Luther, Georg*
1993 Suomen tilastotoimen historia vuoteen 1970. Helsinki.
2004 K. F. Ignatius. – SKB 4. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Luukkanen, Tarja-Liisa*
2000 B. O. Lille ja kirkkohistorian opetuksen alkuvaiheet Aleksanterin yliopiston teologisessa tiedekunnassa. Historiallisia tutkimuksia 207. SKS. Helsinki.
2005 Säätö-ylioppilaasta ensimmäisen polven sivistyneistöön. Jumaluusopin ylioppilaiden sukupolvikehitys ja poliittis-yhteiskunnallisten näkemysten muodostuminen 1853–1918. Historiallisia tutkimuksia 218. SKS. Tampere.
- Merikoski, Veli*
1949 Suomen julkisoikeuden oppikirja I nide. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja B-sarja N:o 3. 3. p. Porvoo.
1950 Papiston erioikeudet ja yleisen väestökisterin aikaansaaminen. – Lakimies 1950. Vammala.
- Modéen, Tore*
2004 Robert Hermanson. – SKB 3. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Murtorinne, Eino*
1964 Papisto ja esivalta routavuosina 1899–1906. SKHST 68. Diss. Helsinki. Kuopio.
1981 Herman Råbergh ja teologian elpyminen 1890-luvulla. – SKHSVK 70–71. 1980–1981. Loimaa.
1986 Suomalainen teologia autonomian kautena (1828–1918). Helsinki.
1992 Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809–1899. Porvoo.
1995 Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990. Porvoo.
1996 Kirkolliset vaiheet. – Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Toim. Seppo Zetterberg. SKST 610. 2. p. Jyväskylä.
1997a Viisi vuosikymmentä kirkon keskushallintoa. Saarijärvi.
1997b Kenelle kuuluu hallintovalta kirkossa? Kirkon keskushallinnon syntyyn johtanut kehitys. – Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997. Toim. Jukka Kekkonen etc. Juva.
2003 Carl Gustaf von Essen. – SKB 2. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Mustakallio, Hannu*
1997 Maanpakolaisesta Tampereen ensimmäiseksi kirkkoherraksi. Tuomiorovasti Waldemar Wallin (Walli) Oulun kautensa lopulla ja sen jälkeen. – SKHSVK 86–1996. Jyväskylä.
- Myllyniemi, Varpu*
1990 Pyhän Marian suomalainen seurakunta Pietarissa 1890–1917. Yleisen kirkkohistorian pro gradu -työ. HYTTK. Painamaton.
- Mäkinen, Antti*
1911 Vapaakirkollinen liike Suomessa. I osa sisältävä ajan 1879–1889. Helsinki.

- Mäntylä, Ilkka*
1997 Suurvaltakausi. – Suomen historian Pikkujättiläinen. Porvoo.
- Mäntylä, R. A.*
1954 Eriuskolaiskysymys Suomessa 1809–1889 I. 1809–1871. Turun yliopiston julkaisuja, sarja B osa 48. Diss. Turku. Kuopio.
- Niemelä, Jari*
1991 Kristinopin merkinnöistä väestörekisteriksi. Kirkollinen väestökirjanpito Turun hiippakunnassa 1600-luvulta 1820-luvulle. Esimerkkialueena Porin rovastikunta. Turun yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 22. Turku.
- Nieminen, Hannu*
2006 Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa 1809–1917. Tampere.
- Nieminen, Mauri*
1999 Väestötilastoja 250 vuotta. Katsaus väestötilaston historiaan vuosina 1749–1999. Vantaa.
- Nilsson, Sven A.*
1982 Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal. – Scandia. Tidskrift för historisk forskning. Band 48. Årgång 1982. Häfte 1. Lund.
- Nokkala, Armo*
1958 Tolstoilaisuus Suomessa. Aatehistoriallinen tutkimus. SKHST 59. Diss. Helsinki. Helsinki.
- Nokkala, Immo*
1986 Ehtoollispakkokysymys Suomessa 1818–1910. SKHST 137. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
- Nouseva maakunta*
2006 Nouseva maakunta. Satakunnan historia VII (1870–1939). Päätoim. Pertti Haapala. Pori.
- Näsman, Nils*
1962 Baptismen i svenska Österbotten 1868–1905. FKHS 63. Diss. Helsingfors. Vasa.
- Ojanen, Eeva*
1966 Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla. SKHST 71. Diss. Helsinki. Forssa.
- Olkkonen, Tuomo*
1997 Modernisoitua suuriruhtinaskunta. – Suomen historian Pikkujättiläinen. Porvoo.
- Paasivirta, Juhani*
1978 Suomi ja Eurooppa. Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit (1808–1914). Helsinki.
- Palonen, Kari*
2003 Poliitiikka. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.
- Parvio, Martti*
1986 Vuoden 1571 kirkkojärjestyksestä vuoden 1686 karoliiniseen kirkkolakiin. – Kircko-Laki Ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila, Martti Parvio. SKST 444. Juva.
- Paunu, Eira*
1952 Torsten Thure Renvall. Elämä ja toiminta. SKHST 53. Diss. Helsinki. Jyväskylä.

- Pekonen, Kyösti*
2003 Hallitseminen. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.
- Peltonen, Matti*
1992 Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta. Tampere.
2004 Aatelisto ja eliitin muodonmuutos. – Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Toim. Pertti Haapala. 10. p. Tampere.
- Perälä, Väinö*
1938 Ylihärman seurakunta 1787–1939. Turku.
- Pirinen, Kauko*
1969 Suomen kirkollisen aluejaotuksen kehitys. – Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli II. Seurakuntamatrikkeli. Pieksämäki.
1985 Schamanin kirkkolain synty. SKHST 132. Rauma.
1986 Kirkollisen väestökirjanpidon historia. Gösta Lext, Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946 (kirja-arvostelu). – SKHSVK 76–1986. Valkeakoski.
- Plit, Keijo*
1984 Carl Henrik Alopaeus aistivammaistyön uranuurtajana Suomessa. SKHST 128. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
- Pohjantammi, Ismo*
2003 Edustus. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge*
1967 Heräävä kansakunta 1709–1772. Kansakunnan historia 1. Porvoo.
1973 Kansakunta löytää itsensä 1808–1855. Kansakunnan historia 3. Porvoo.
- Polvinen, Tuomo*
1984 Valtakunta ja rajamaa. N. I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904. Juva.
- Pulkkinen, Tuija*
2003 Valtio. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.
- Pulma, Panu*
1997 Yhteiskunta ja talouselämä. – Suomen historian Pikkujättiläinen. Porvoo.
2004 Köyhästäkö kansalainen? – Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Toim. Pertti Haapala. Tampere.
- Puokka, Jaakko*
1949 Magnus Enckell. Ihminen ja taiteilija. Suomen tiedettä N:o 4. Helsinki.
- Rasila, Viljo*
1982a Liberalismin aika. – Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toim. Jorma Ahvenainen etc. Helsinki.
1982b Kauppa ja rahaliike. – Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toim. Jorma Ahvenainen etc. Helsinki.
1982c Liikenne. – Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toim. Jorma Ahvenainen etc. Helsinki.
1982d Väestönkehitys ja sosiaaliset ongelmat. – Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toim. Jorma Ahvenainen etc. Helsinki.
1982e Kehitys ja sen tulokset. – Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toim. Jorma Ahvenainen etc. Helsinki.
- Reijonen, Mikko*
1980 Uskonnonvapauden toteuttaminen Suomessa vuosina 1917–1922. SKHST 119. Diss. Helsinki. Mikkeli.

- Renvall, Pentti*
1965 Nykyajan historian tutkimus. Porvoo.
- Robbers, Gerhard*
1995 Staat und Kirche in der Europäischen Union. – Staat und Kirche in der Europäischen Union. Hrsg. Gerhard Robbers. Baden-Baden.
- Rommi, Pirkko*
1964 Yrjö-Koskisen linja. Myöntövyösuunnan hahmottuminen suomalaisen puolueen toimintalinjaksi. Diss. Helsinki. Lahti.
- Ruuth, Martti*
1927 Carl Gustaf von Essen. – Kansallinen elämäkerrasto. Toim. Kaarlo Blomstedt etc. Porvoo.
1936 Viktor Heikel anglosaksilaisen kristillisyyden, vapaakirkollisuuden ja pyhäkouluharrastuksen ajajana Suomessa. – SKHSVK XIX–XX. 1929–1930. Helsinki.
- Saastamoinen, Kari*
2003 Johdatus poliittisiin käsitteisiin. – Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen etc. Jyväskylä.
- Salokangas, Raimo*
1988 Wasa Tidning. – SLH 7. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
- Schmidt-Volkmar, Erich*
1962 Der Kulturkampf in Deutschland 1871–1890. Berlin.
- Scott, Joan*
1992 Women's History. – New Perspectives on Historical Writing. Ed. Peter Burke. Pennsylvania.
- Sentzke, Geert*
1949 Die Theologie Johann Tobias Becks und ihr Einfluss in Finnland. Band 1. Kuopio.
- Seppo, Juha*
1983 Uskoviien yhteisö vai valtionkirkko. Uskonnolliset vähemmistöyhteisöt ja evankelis-luterilaisesta kirkosta eroaminen vuosina 1923–1930. SKHST 127. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
1991 Kansainvälinen vapaa-ajattelijaliitto 1880–1905. SKHST 154. Jyväskylä.
- Sharpe, Jim*
1992 History from Below. – New Perspectives on Historical Writing. Ed. Peter Burke. Pennsylvania.
- Sirenius, Sigfrid*
1954 Elis Bergroth. Julistaja – taistelija – ihminen. Porvoo 1954.
- Sjöblom, Kenth*
2004 Viktor Heikel. – SKB 3. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Sjöblom, Marko*
1995 Rukouspäiväjulistukset ja suomalainen sääty-yhteiskunta vuosina 1809–1859. – Sääty-yhteiskunnasta Ahtisaareen. Artikkeleita hallinnosta ja sen historiasta. Hallintohistoriallisia tutkimuksia 21. Helsinki.
- SKB*
2003–2007 Suomen kansallisbiografia 1–10. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Soikkanen, Hannu*
1966 Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia. Helsinki.
1991 Historiantutkimuksen eettiset ongelmat. – Tiede ja etiikka. Toim. Paavo Löppönen etc. Juva.

- Stenius, Henrik*
2004 Julkisen keskustelun rajat. – Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Toim. Pertti Haapala. Tampere.
- Strömmer, Mikko*
1948 Maamme väestötilaston uudistamisen vaiheita. – Taulustolaitos 1748–1948 Tabellverket. Helsinki.
- Ståhlberg, K. J.*
1915 Suomen hallinto-oikeus. Sisäasiain hallinto. Helsinki.
- Sulkunen, Irma*
1986 Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin. Historiallisia tutkimuksia 134. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
- Suomela, Klaus U.*
1953 Viktor Heikel suomalaisen liikuntakasvatuksen luoja. Liikuntakasvatusopillinen väitöskirja filosofian lisensiaattitutkintoon. Porvoo.
- Tala, Yrjö*
1995 Lauma ja lampaat. Seurakunnan jäsentiedot Baijerin maakirkossa. Kirkon tutkimuskeskus C 53. Tampere.
1996 Aika purkaa ja rakentaa. Väestökirjanpidon siirto kirkolta valtiolle Ruotsissa. Kirkon tutkimuskeskus C 54. Tampere.
- Talonen, Jouko*
1988 Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905–1929. SKHST 144. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
- Tiensuu, Kyllikki*
1985 Edvard Bergenheim. Toiminta koulumiehenä ja arkkipiispana vuoteen 1863. SKHST 133. Diss. Helsinki. Valkeakoski.
2004 Heikel, Henrik. – SKB 3. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
2005a Alexander Wilhelm Lyra – puhelajainen pappi ja melkein piispa Porvoon hiippakunnasta. – Kirkko–Taide–Viestintä. Markku Heikkilän juhla- ja muistokirja. Toim. Sari Dhima. Saarijärvi.
2005b Porvoon hiippakunta 1870–1929. Itärajalta Hämeen ja Uudenmaan hiippakunnaksi. – Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004. Helsinki.
- Tuulilä, Osmo*
1940 Uuden elämän etiikka. Piirteitä Gustaf Johanssonin siveysopista. STKSJ 31. Helsinki.
- Toiviainen, Kalevi*
2005 Muurinvirta. O. I. Colliander Kuopion ja Savonlinnan hiippakuntien piispana 1897–1924. SKHST 194. Vaasa.
- Tommila, Päiviö*
1988 Keski-Suomi. – SLH 5. Toim. Päiviö Tommila. Jyväskylä.
1999 Suuri adressi. Juva.
- Torvinen, Taimi*
1989 Kadimah. Suomen juutalaisten historia. Keuruu.
- Tuulio, Tyyni*
1959 Aleksandra Gripenberg. Kirjailija, taistelija, ihminen. Porvoo.
- Wannerdt, Arvid*
1987 Den svenska folkbokföringens historia under tre sekler. Riksskatteverket: Utbildning & Information. Stockholm.

- Vares, Vesa*
 2000 Varpuset ja pääskysel. Nuorsuomalaisuus ja Nuorsuomalainen puolue 1870-luvulta vuoteen 1918. SKS. Historiallisia tutkimuksia 206. Helsinki.
 2003 Ernst Estlander. – SKB 2. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Weber, Werner*
 1978 Staat und Kiche im Personenstandwesen. – Staat und Kirche in der Gegenwart. Rechtswissenschaftliche Beiträge aus vier Jahrzehnten. Jus Ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht. Band 25. Tübingen.
- Widén, Bill*
 1968 Prästmötet i Åbo stift 1624–1864. FKSHS 77. Borgå.
- Virtanen, Kari O.*
 1974 Ahdistettu kansakunta 1890–1917. – Kansakunnan historia 5. Porvoo.
- Vuola, Voitto*
 1981 Yrjö Sakari Yrjö-Koskisen kristillisyydenkäsitys. STKJ 129. Diss. Helsinki. Vammala.
- Vuorela, Tapani*
 1976 Keisarillisen Suomen senaatin kirkkopoliitikka 1809–1824. Opetusministeriön historia I. Kirkollistoimituskunta – Opetusministeriö. Diss. Helsinki. Pieksämäki.
 1980 Taantumuksesta uudistuksiin 1825–1868. Opetusministeriön historia II. Kirkollistoimituskunta – Opetusministeriö. Pieksämäki.
- Väisänen, Maija*
 2003 Anders Herman Chydenius. – SKB 2. Toim. Matti Klinge etc. Hämeenlinna.
- Välimäki, Hannu*
 2002 Kymmenyksistä kirkollisveroon. Kirkollisverotus Suomen evankelisluterilaisessa kirkossa reformaatiosta nykypäiviin. Diss. Jyväskylä. Saarijärvi.
- Ylikangas, Heikki*
 1984 Murtuva säätyvalta. Porvoo.
 1990 Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi. Porvoo.
 2002 Käännekohtat Suomen historiassa. Pohdiskeluja kehityslinjoista ja niiden muutoksista uudella ajalla. 6. p. Juva.
- Ylikangas, Heikki & Pajuoja, Jussi*
 1987 Lauri Kivekäs, aikansa ajaton radikaali. Juva.
- Zetterberg, Seppo*
 1996 Historian jännevälit. – Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Toim. Seppo Zetterberg. SKST 610. 2. p. Jyväskylä.
- Österlin, Lars*
 2001 "Själv en hel kommitté i en person" J. H. Thomander och hans program för Svenska kyrkan. – Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid. Huvudred. Lennart Tegborg. Stockholm.
- Österbladh, Kaarlo*
 1933 Pappissäätö Suomen valtiopäivillä 1809–1906 I. 1809–1885. SKHST 34. Turku.
 1934 Pappissäätö Suomen valtiopäivillä 1809–1906 II. 1885–1906. SKHST 36. Turku.

Henkilöhakemisto

- Aejmelaeus, Sanfrid August 150
Ahlman, Johan Markus 208
Aho, Juhani 117, 131
Aleksanteri I 26
Aleksanteri II 95
Aleksanteri III 156
Alopaeus, Carl Henrik 135, 145
Alopaeus, Magnus Erik 75
Aminoff, Adolf 225
Anthoni, Knut 69
Asp, Mathilda 113, 115–118
Aulin, Pekka 255
Auvinen, Aleksander 241
Avellan, Edvin 134–136, 254, 265–266
- Beck, Johann Tobias 216, 234
Bengelsdorff, Frans Ludvig 153, 187,
191–192, 194–197, 202, 205–206,
208–209, 231, 286
von Bergen, Carl 109
Bergenheim, Edvard 53, 57
Bergh, Julius Immanuel 95
Bergroth, Elis 153, 168, 180, 216,
241–247, 279
Bergroth, Frans Henrik 95
Bergroth, Selim 154
Berneri, Emmanuel 253
Björkenheim, Edvard 121, 124, 128,
130–132, 157, 160, 163–164, 187,
220, 252
Björni, Frans Fredrik 225
Boije, Constantin 124, 128–132, 140, 157,
182, 221–225, 232, 239–241, 246,
252, 256, 286
von Bonsdorff, Carl 69
Borenus, Henrik 241, 244–245
Borg, Aron Gustaf 71, 75, 82, 94
Boxström, Anders 149–150
Braxén, Hjalmar 157, 182
Bremer, Walfrid 73
Brofeldt, Henrik Gustaf Theodor 151
- Calamnius, Johan Viktor 95, 100
Calamnius, Sixtus Victor 73
Canth, Minna 113, 179, 184
Castrén, Zachris 219
Chydenius, Anders Herman 114–120,
133, 200, 282–283
Colliander, Adolf Nathanael 253–254
Colliander, Otto Immanuel 236–237, 253
- Dahlberg, Gustaf 98–99, 208
Dahlberg, Viktor 170
Danielson, Johan Richard 139, 263–264
Donner, Otto 263–264
Durchman, Gustaf 152
Durchman, Knut 151, 208
- Eck, Theodor Leopold 225, 251
Edelfelt, Albert 271
Edelheim, Frans 33
Ehrnrooth, Adeleide 113
Ehrström, Otto Wilhelm 58
Ekberg, Kaarlo 254
Eklund, Gustaf Viktor 254
Ekqvist, Josefina 46
Elfvig, Fredrik 109
Enckell, Carl Wilhelm 63
Enckell, Magnus 63
Eneberg, Waldemar 132, 209–210
Erkko, Eero 117
Ervast, Peter Edvard 275
von Essen, Carl Gustaf 58–59, 74–76,
78–79, 82
Estlander, Ernst 251, 271–273, 275–276
Estlander, Jakob Jonas 33
- Federley, Carl Berndt 113, 115–116, 118
Fellman, August Abraham 256
Florin, August 73
Fontell, August Gideon 149–150
af Forselles, Alexander 73
Forsman, Georg Zacharias (ks. Yrjö-
Koskinen)
Forsman, Jaakko 61–62, 136–137
Forsman, Juho Rudolf 237, 275
Fredrik I 96
Fredrikson, Fredrik Wilhelm 95, 111
- Geijer, Erik Gustaf 52
Gezelius, Johannes (vpi) 14, 17, 20, 26
Granfelt August Edvard 90
Granfelt, Axel Fredrik 60, 75
Granit, Bruno 244
Grotenfelt, Adolf 73
Grotenfelt, Arvid 116, 118, 223, 247
Grönberg, Josef 57–58, 98, 101, 108
Gummerus, Julius Immanuel 197, 205
Gylden, Claes Wilhelm 73

- von Haartman, Lars Gabriel 11, 32–33
 von Haartman, Viktor Georg Gustaf Gabriel 86
 Haartman, Johannes 251
 Hackman, Wilhelm 130
 Hackzell, Johan Mathias 99
 Hagenbach, Karl Rudolf 234–235
 Hallsten, Alexander Gustaf Julius 95
 Halonen, Yrjö 255–256
 Hannikainen, Pietari 10
 Hannula, Edvard 261–262
 Hedberg, Fredrik Gabriel 58
 Hedberg, John 134
 Hedberg, Juuso 242–243, 247, 258
 Heikel, Felix 107, 132–133
 Heikel, Hanna 113, 191–203, 205, 207–210, 220–221, 228, 231–234, 239
 Heikel, Henrik 58, 73
 Heikel, Rosina 113
 Heikel, Selma Angelica 192, 195
 Heikel, Torkel 192, 195
 Heikel, Walter Alfred 191–192, 196–198, 201, 203–206, 208–209, 212, 218, 232, 241, 285–286
 Heikel, Viktor 113–118, 122–123, 126, 128–130, 133, 187, 191–203, 205, 207–210, 220–221, 228, 231–232, 234, 239
 Heikel, Yngvar Sigurd 193
 Helander, Karl Jakob 90
 Helander, Viktor Lars 75, 143, 152
 Helenius, Matias 154
 von Hellens, Albert Alexander 275
 von Hellens, Gustaf Waldemar 208
 von Hellens, Harald Wilhelm 196–197, 204–205, 210
 Hellman, Johan Fredrik 225, 250–251, 256–258, 264
 Helsingius, Carl Johan 33, 38, 155
 Heman, Gustaf Adolf 231
 Herckman, Karl August 208
 Hermanson, Robert 112, 185–187, 189, 200, 210–212, 215–216, 227–228, 230–231, 246, 259–264, 267, 285
 Hertzberg, Rafael 115–118
 Hildén, Johan Viktor 253
 Hildén, Karl August 143
 Hjelt, Frans Wilhelm Gustaf 99, 101
 Hohenthal, Klas Emil 274
 Hohti, Hugo 274
 Hoikka, Iisakki 133–134
 Hollmén, Kaarle Wilhelm 127, 251, 255
 Hornborg, Anders Johan 75, 82, 232
 Hällfors, Karl Erik 33
 Idman, Gustaf Rudolf 253
 Ignatius, Karl Emil Ferdinand 72–76, 79, 82–84, 86, 104, 117, 119, 147–150
 Jahnsson, Adolf Waldemar 110–111, 121
 Johansson, Edvard 152
 Johansson, Gustaf 111–112, 128, 136, 145, 156, 160–161, 163–165, 180–181, 187–189, 191, 206–208, 215–220, 245, 273–275, 279–280
 Johnsson, Johan Viktor 95, 98–99, 101
 Jägerskiöld, Krister 225
 Jägerhorn, Lars 33–34, 36–37
 Järnefelt, Arvid 182–183
 Järvinen, Nestor 136
 Kahelin, Henrik Hjalmar 275–277
 Karlberg, Johan Alfred 124–125, 157, 181–182, 187, 220
 Karhunen, Maria 92
 Katila, Mikko 275
 Kihlman, Alfred 98, 101, 227, 229–233
 Kihlman, Hanna (ks. Heikel, Hanna)
 Kivekäs, Lauri (ks. Stenbäck, Lauri)
 Kontio, Sakari 153
 Korpi-Jaakko (Jaakko Stenius vpi) 26
 Korpi, Pekka Gustaf 239
 Koskelin, Karl William 255
 Koski-Jaakko (Jaakko Stenius npi) 26
 Krogius, Ester 232–233, 239–240
 Krogius, Glory 239
 Krogius, Samuel 232–235, 237–240, 285
 Krogius, Walter 232–240
 Krohn, Kaarle Leopold 244
 Kustaa III 22, 200
 von Lantingshausen, Jakob Albrekt 23
 Leppänen, Pekka 256
 Lilius, Akseli August 253
 Liljenstrand, Axel Wilhelm 72–73, 75, 84
 Liljestrand, E. 121
 Liljestrand, Johan 121
 Lille, Axel 114, 116–118, 133, 225, 266
 Lille, Bengt Olof 60
 Lindelöf, Johan August 197, 205
 Lindholm, Karl Henrik 107
 Lindros, Anders Viktor 46
 Luhlman, Niklas 10
 Lujanen, Felix 275

- Luther, Martti 30, 190
 Lyly, Julius Anshelm 184
 Lyra, Alexander Wilhelm 97–102,
 111–112, 127, 138–142, 145, 187,
 194–197, 202–205, 218, 223–224,
 227–231, 246
 Lönnbeck, Fredrik Waldemar 157–159,
 190–191, 215, 217, 220

 Malmberg, Wilhelm 227–228, 230–231,
 279
 Mathilda Josefina (sepän tytär) 48
 Mechelin, Henrik Adolf 86, 132
 Mechelin, Leo 112
 Mela, Aukusti Juhana 115–118
 Messman, Berndt Wilhelm 33
 Meurman, Agathon 14, 111–112,
 134–136, 163, 180–181, 187–190,
 216, 219–220, 241, 243–245, 247,
 253
 Mickwitz, Julius 73
 Montgomery, Robert August 107
 Montin, Jonathan 274
 Mäkinen, Antti 157
 Möttölä, Juhana 106

 Neander, August 234–235
 Neovius, Adolf 69
 Niemelä, Matti Edvard 127, 225
 Nikolai I 39
 Nikolai II 269
 Nordlund, Frans 140–142, 179, 189–191,
 198–203, 210, 212–216, 219–220,
 259, 283
 Nordqvist, Arvid 59
 Nordqvist, Ebba 113
 Nordström, Gustaf Oskar Theodor 153
 Nordström, Johan Jakob 50–51, 64,
 66–67, 70, 136
 Nordström, Otto Mauritz 100
 Nybergh, August 209–210
 Nybergh, Karl Arvid 225
 Nyholm, Eugen 154
 Nykopp, Adolf Werner 86
 Näs, Jakob 254

 Pajula, Johan Samuel 206
 Palmén, Ernst Gustaf 69, 263–265
 Palmén, Johan Philip 183
 Penttilä, Vilho 225
 von Pfaler, Henrik Johan 33
 Pipping, Knut Hugo 222, 224–226, 285
 Prytz, Lars Knut 225

 Puchta, Georg Friedrich 60

 Ramsay, Gustaf Adolf 35
 Rausk, Anders 170
 Rein, Thiodolf 226–228, 241–243, 247,
 267
 Renvall, Torsten Thure 58, 69–70, 90,
 94, 107–108, 160, 208
 Reuterdahl, Henrik 136
 Richter, Aemilius Ludwig 60
 Riihimäki, Juhana 106
 Roos, Jakob Henrik 95–96, 99
 Rosenberg, Herman 33
 Rosengren, Elias Malakias 99–100, 102,
 153
 Rosenqvist, Georg Gustaf Alexander 241,
 244
 Rosenqvist, Vilhelm Teodor 257,
 263–264, 267
 Rothovius, Isaacus 13
 Runeberg, Fredrika 106
 Runeberg, Johan Ludvig 106, 271
 Runeberg, Johan Wilhelm 106–108,
 262–264
 Ruuth, Johan Wilhelm 69
 Räbergh, Herman 108, 110, 112, 127,
 139, 142, 160, 191, 197, 205,
 215–220, 227–228, 230–231,
 241–243, 257–258

 Sahlberg, Johan Frans 136
 Sallmén, Carl Johan 33
 Saurén, Emanuel 151, 208
 Schauman, Frans Ludvig 10, 16, 39,
 53–57, 59–67, 70–71, 82, 89, 105,
 130, 282–284
 Schroderus, Henrik Edvard 127, 151, 225,
 227–228, 236–237, 250–251, 256
 Schwartzberg, Johannes 127, 135–136,
 139, 208, 225, 227–228, 230–231,
 250–251, 256, 258–259
 Sederholm, Carl 73
 Simelius, Jooseppi Joakim 275
 Sjöroos, Berndt Wilhelm 152
 Snellman, Johan Vilhelm 72
 Snellman, Juhani Gustav 275
 Sohlberg, Herman Fredrik 75
 Stenbäck, Josef 100
 Stenbäck, Karl Emil 100–102, 108, 138,
 143, 152, 192, 195, 202, 250–251,
 256
 Stenbäck (Kivekäs), Lauri 100
 Stenbäck, Ottilia 100

- Stjernvall, Frederik 250–253
 Ståhlberg, Kaarlo Juho 253
 Sundvall, Fredrik Wilhelm 253
 Suutarla, Zefanias 134, 225
 Svedberg, Anders 105–106, 120, 133–134
 Söderman, Berndt Israel 152
- Takala, Iikka 183
 Takala, Kessu 183
 Takala, Matti Edvard 183
 Tallqvist, Antoinette 38
 Tallqvist, Henrik 37–38, 51, 77–78,
 148–149, 151, 155
 Tarkkanen, Matti 190
 Teittinen, Kaarlo Henrik 251
 Tengström, Jakob 27–28, 52
 Tensikkala, Erik 251, 255
 Thomander, Johan Henrik 52–54, 60
 Tiainen, Adolf 153
 Tikkanen, Paavo 10
 Tolstoi, Leo 182
 Topelius, Zacharias 52
 Torppa, Juho 251, 255–256
 Tuomikoski, Antti 127
- Waenerberg, Gabriel Mauritz 86
 Walle, Alexander Gustaf 153, 245
 Wallin, Anshelm Waldemar 232–240,
 274–275, 286
- Warelius, Antero 68, 95, 98
 Vartiainen, Johan Vilhelm 244–245
 Wegelius, Henrik Eliel 264
 Wegelius, Joseph 33
 Wegelius, Karl Theodor Alexander 225
 Wegelius, Uno 275
 Weizsäcker, Karl 235
 Wennerström, Ludvig Alexander 261, 268
 Wetterhoff, Rosina 113
 Wibelius, Olof 271
 Wideman, Henrik 58
 Wikman, Constantin 73
 Wilhelm I 101
 von Willebrand, Felix 73
 Wrede, Henrik Knut 177–178
 Wrede, Mathilda 178
 Wrede, Rabbe Axel 131, 251–253
 Wuolijoki, Juho Robert 127
 Värri, Kaarlo 106, 242–243
- Yrjö-Koskinen, Georg Zacharias 73–74,
 129, 132, 146–147, 154, 160, 166,
 170, 179–180, 198, 216, 241–242,
 244–245, 252–253
 Yrjö-Koskinen, Sakari 241
- Öller, Karl Fredrik 95–96, 99, 102,
 177–178

Zusammenfassung

Yrjö Tala

Bücher der Kirche oder Bücher des Staates?

Das Problem der religionsgemeinschaftsgebundenen Bevölkerungsbuchführung in Finnland 1839–1904.

Die Bevölkerungsbuchführung wurde in Deutschland im Jahre 1876 von den Kirchen dem Staat übertragen. Die Veränderung geschah in Zusammenhang mit dem sogenannten Kulturkampf, sie war aber auch mit dem Allgemeinwerden des Zivilregisters im europäischen Kontinent verknüpft. In den nordischen Ländern setzte sich die Bevölkerungsbuchführung als Aufgabe der Kirche noch über hundert Jahre danach fort. Z.B. in Schweden wurde die Bevölkerungsbuchführung erst im Jahre 1991 und in Finnland im Jahre 1999 dem Staat übertragen.

In Finnland wie auch in Schweden wurde die Übertragung lange und in vielen Kommissionsberichten erörtert. Die öffentliche Diskussion über die Übertragung war zeitweise heftig in den 80er und 90er Jahren des 20. Jahrhunderts. Seit der Übertragung ist ein staatliches Amt, der Magistrat, der offizielle Registerführer in Finnland.

Das kirchengebundene oder religionsgemeinschaftsgebundene Bevölkerungsregister wurde in Finnland nicht erst am Ende des 20. Jahrhunderts problematisch, sondern es hat von Anfang an Spannungen enthalten. Meine Aufgabe ist gewesen, die Probleme des religionsgemeinschaftsgebundenen Bevölkerungsregisters in Finnland in den Jahren 1839–1904 zu erläutern. Es geht um die Zeit, wo Finnland staatsbewusst, die Lutherische Kirche selbständigkeitsbewusst und die finnischen Staatsbürger rechtsbewusst wurden. Zu derselben Zeit fassten Baptisten, Methodisten und freikirchliche Bewegungen sowie Freidenker und Freigläubige festen Fuß im Lande, das im religiösen Sinn sehr einheitlich gewesen war und trotz der gesellschaftlichen Änderungen verfassungsgemäß lutherisch blieb. Finnland gehörte die ganze Untersuchungsperiode als autonomischer Teil dem Russischen Imperium an, und der Pfarrerstand war einer von den vier Landständen.

Die Diskussion über das von der Kirche geführte Bevölkerungsregister, also über die Kirchenbücher, blieb zuerst in den Kabinetten und wurde öffentlich erst in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts. Im Jahre 1865, als die kommunale Gemeinde von der Kirchengemeinde getrennt wurde, war die Situation im religiösen und ideologischen Sinn noch ziemlich statisch. Kein kommunales Bevölkerungsregister wurde eingerichtet, sondern die Registerführung blieb weiter eine Aufgabe der Kirchengemeinde.

Der Übergang von der Gesellschaft der Untertanen zur Gesellschaft der Staatsbürger änderte die Situation. Am Ende des 19. Jahrhunderts folgten nicht mehr alle Leute den traditionellen kirchlichen Sitten, sondern einige konnten z. B. ihre Kinder ungetauft lassen, obgleich das Kirchengesetz die Eltern verpflichtete, ihre Kinder taufen zu lassen. Weil die Ungetauften nicht in die Kirchenbücher eingetragen wurden und es kein Zivilregister gab, blieb ein Teil der Staatsbürger außerhalb aller Bevölkerungsbuchführung und zugleich ohne bürgerliche Ehrenrechte. Sie konnten von ihrer Existenz kein Zeugnis bekommen, um

sich in einer Schule anzumelden, um Ehen zu schließen oder um ein staatliches Amt erhalten zu können. Bei der Erbteilung waren sie offiziell auch nicht existent. Die Zahl der außerhalb der Gesellschaft stehenden war nicht groß, aber der Missstand war arg genug, so dass er öffentliche Diskussion hervorrief.

Der Staat hatte sich im Laufe der Zeit daran gewöhnt, die Kirchenbücher für seine eigenen Zwecke, z. B. bei den Steuererhebungen und der Erfassung zu benutzen. Auch die Bedürfnisse des sich weiter entwickelnden Staates wuchsen und wurden gegen das Ende des 19. Jahrhunderts vielseitiger, weswegen sich auch die Kirchenbücher den modernen Gegebenheiten hätten anpassen sollen. Die Kirche lehnte jedoch immer wieder die Reformen der Bevölkerungsbuchführung ab, die der Staat geplant hatte.

Die Evangelisch-Lutherische Kirche Finnlands erlangte ihr eigenes Kirchengesetz im Jahre 1869. Auch der Inhalt der Kirchenbücher und die Aufgaben des Pfarrers als Kirchenbuchführer wurden dann genau präzisiert. Aufgrund des Kirchengesetzes erhielt die Kirche die Genehmigung, die Kirchenbücher als ihre eigenen Mitgliederverzeichnisse zu betonen, die um der kirchlichen Bedürfnisse willen geführt wurden. Weil es kein Zivilregister gab, stießen die kirchlichen und staatlichen Endzwecke der Bevölkerungsbuchführung unvermeidlich zusammen. Problematisch wurde auch der Paragraph des Kirchengesetzes, kraft dessen die höchste kirchliche Verwaltungsgewalt der weltlichen Obrigkeit gehörte. In den Diözesen übten dagegen die Konsistorien die kirchliche Verwaltungsgewalt aus. Es entstand dann eine umstrittene Frage, wer die Verordnungen über die Kirchenbücher erlassen sollte.

Nach den Versuchen von zwei Jahrzehnten bekam Finnland das Dissidentengesetz im Jahre 1889. Das Gesetz galt jedoch nur für die protestantischen Religionsgemeinschaften, so dass die Möglichkeit, aus der Lutherischen Kirche auszutreten, schmal blieb. Auch bei dieser Gelegenheit wurde kein Zivilregister eingerichtet, sondern die neuen Religionsgemeinschaften wurden verpflichtet, amtliche Verzeichnisse über ihre Mitglieder zu führen. Die Baptisten und Methodisten traten aus der Lutherischen Kirche aus und begannen ihre eigenen Mitgliederverzeichnisse zu führen. Dagegen blieben die Anhänger der freikirchlichen Bewegung Mitglieder der Lutherischen Kirche und ihre ungetauften Kinder immer noch außerhalb der Bevölkerungsbuchführung.

In meiner Untersuchung habe ich zwei Rechtsfälle erläutert, die den Eintrag der ungetauften Kinder in die Kirchenbücher betrafen. In beiden Fällen waren die Eltern Mitglieder der Lutherischen Kirche. In einem Fall waren sie freikirchlich, im anderen Fall den Freidenkern oder Freigläubigen nahestehend. Die beiden Prozesse wurden von den Klägern nicht gewonnen. Nach den gültigen Gesetzartikeln durfte niemand außerhalb einer Religionsgemeinschaft stehen, aber auch die lutherische Pfarrerschaft konnte nicht verpflichtet werden, die Ungetauften in ihre Kirchenbücher einzutragen. Der Pfarrerstand berief sich in dieser Streitsituation auf die Standesprivilegien vom Jahre 1723, laut deren die Pfarrerschaft keine Pflicht hatte, über Personen Extraverzeichnisse zu führen. Die religiösen Entscheidungen einiger Menschen waren also derart, dass sie durch die gültigen Gesetzartikel nicht abgedeckt werden konnten. Weil kein neues Gesetz betreffend Registrierung der ungetauften Kinder erlangt wurde, verblieb es auch bei dem Problem.

Über das Zivilregister wurde in den Kreisen der Kirche lange diskutiert. Als das Problem im Jahre 1877 im Pfarrerstande erörtert wurde, verhielt sich der größte Teil des Standes dazu positiv. Ein Teil wünschte sogar, dass das kommunale Zivilregister schnell eingerichtet würde. Zwar wurden auch warnende Stimmen laut. Die in Deutschland durchgeführte Übertragung der Bevölkerungsbuchführung von den Kirchen an den Staat und die dortige obligatorische Zivilehe hatten in Finnland Bedenken erregt, es liege kein Grund vor, sich an „Zivil-Deutschland“ zu orientieren.

Zehn Jahre später, genau gesagt im Jahre 1888, unterstützte niemand mehr von den Mitgliedern des Pfarrerstandes die Einführung des Zivilregisters in Finnland. Ein Teil fürchtete sich sogar vor dessen Kommen. Das Abnehmen der kirchlichen Amtshandlungen in Deutschland, besonders in den Großstädten, kam den Pfarrern bedrohlich vor. Der Widerstand gegen das Zivilregister unter der Pfarrerschaft hatte auch deswegen zugenommen, weil die Anhänger des Zivilregisters in Finnland in erster Linie Liberalisten oder freikirchlich waren. Auch die mögliche Einrichtung der Zivilehe in Zusammenhang mit dem Zivilregister rief Furcht hervor, weil die Zivilehe von vielen für moralisch bedenklich gehalten wurde. War das Zivilregister bisher als ein neutrales Register für Staatsbürger verstanden worden, so wurde es im Laufe von zehn Jahren zum negativen Heidenregister.

Misstrauen gegen das von einem Zivilbeamten geführte Register wurde auch deswegen gehegt, weil der Registerführer weit von den Staatsbürgern entfernt sein würde. Der herrschenden Denkart nach gründete sich die Zuverlässigkeit der Personalien auf das persönliche Kennen der eingetragenen Person. Das von der Kirche geführte Register hatte nach Meinung von vielen größtmögliche Zuverlässigkeit, weil der Pfarrer seine Gemeindemitglieder kannte. In dieser Hinsicht wurde die religionsgemeinschaftsgebundene Bevölkerungsbuchführung für positiv erachtet.

Auf dem Landtag von 1897 wurde von den Freikirchlichen ein Antrag gestellt, ein Register über die ungetauften Kinder einzurichten. Nach vielen Phasen und Diskussionen genehmigte der Landtag von 1900 den Vorschlag, ein Zivilregister für das Eintragen der ungetauften Kinder und der Ausländer im Lande zu gründen. Die Staatsmacht tat aber keine schnellen Schritte, um dieses Register hervorzubringen, und auch die Kirche hielt es nicht für ihre Sache, ein solches Register voranzutreiben. Es war übrigens auch nicht leicht, Gesetzesänderungen in den letzten Jahren der Russischen Herrschaft zustandezubringen. Das Zivilregister wurde in Finnland erst nach meiner Untersuchungsperiode im Jahre 1917 Wirklichkeit.

Auch die Frage der öffentlichen Gewalt war mit dem religionsgemeinschaftsgebundenen Bevölkerungsregister verbunden. Die Kirchenbücher waren während der lutherischen Orthodoxie im 17. Jahrhundert für die Überwachung der Gemeindemitglieder entstanden. Einerseits waren sie Mittel für Seelsorge, andererseits Mittel für die geistliche Gewalt. Die Grenze zwischen der geistlichen und weltlichen Macht war jedoch unklar, und der Pfarrer trug in die Kirchenbücher auch „gesellschaftliche Angaben“ ein, deren Menge im Laufe der Zeit zunahm. Z. B. am Ende meiner Untersuchungsperiode waren Angaben von Impfung, Verbrechen, Schreibkunst und Wehrpflicht in den Kirchenbüchern zu finden. Der Pfarrer war an seinem Ort gewissermaßen Überwacher dieser Ange-

legenheiten und der betreffenden Menschen. Er griff sowohl zum geistlichen Schwert als auch zum Schwert der Obrigkeit. Als Bevölkerungsregisterführer war er gleichzeitig Vertreter von Kirche (*ecclesia*) und Staat (*politia*). Es ging um eine langandauernde Praxis, auf die kaum jemand seine Aufmerksamkeit richtete.

In Zusammenhang mit dem Registerstreit wurden die Pfarrer in besonderer Weise Träger der weltlichen Amtsgewalt, weil nicht nur die heiligen Amtshandlungen der Kirche sondern auch die bürgerlichen Ehrenrechte der Menschen in ihrer Macht zu sein schienen. Die Kirchenbücher waren zu Mitteln für die Gewaltausübung geworden, und das geistliche Amt kam in den Geruch der Willkürherrschaft, weil der Pfarrer sich weigerte, die Ungetauften in seine Bücher einzutragen und für sie eine amtliche Bescheinigung zu schreiben.

Die Taufe bedeutete nicht nur die Tür zur Kirche, sondern auch die in die Gesellschaft. Sie war die unbedingte Voraussetzung für die Mitgliedschaft in der Kirchengemeinde, sie war aber auch die unbedingte Voraussetzung für die Eintragung in die Kirchenbücher geworden. Erst die in die Kirchenbücher eingetragene Person konnte an den Staatsbürgerrechten teilhaben, weil es keine andere Bevölkerungsbuchführung gab. Die Taufe war natürlich weiter ein Sakrament, sie war aber auch ein gesellschaftlicher Ritus geworden, der die Staatsbürgerrechte der Menschen garantierte. Nur Getaufte existierten nachweislich, und nur durch die von einem Pfarrer geschriebenen Bescheinigungen öffneten sich die Möglichkeiten zu Eheschließung, Erbteilung, Schule und Amt, wie auch zum erlaubten Wegziehen in eine andere Gemeinde.

Zu Beginn des 20. Jahrhunderts rief die religionsgemeinschaftsgebundene Bevölkerungsbuchführung einen sehr eigenartigen Streit hervor. Russland bedrohte damals die autonome Stellung Finnlands. Ein Teil der lutherischen Pfarrer weigerte sich nämlich, Angaben über die Wehrdienstpflichtigen an die Staatsbeamten weiter zu geben, weil das Wehrgesetz, gegeben vom Russischen Zaren, in Finnland für gesetzwidrig gehalten wurde. Die Bischöfe der Lutherischen Kirche, die der Zar für Bürgen des gesellschaftlichen Friedens hielt, gerieten dann in eine bedrückende Situation. Sie beriefen sich darauf, man solle der Obrigkeit untertan sein. Darum hätten auch die Pfarrer die geforderten Angaben auszuhandigen. Der größte Teil der Pfarrerschaft beugte sich der Forderung der Bischöfe, aber nicht alle, weswegen die Konsistorien die Widerstandspfarrrer bestrafen mussten.

Der Titel dieser Untersuchung „Bücher der Kirche oder Bücher des Staates?“ stellt die Spannung zwischen Kirche und Staat dar, in der Zeit als die zwei Institutionen dasselbe Ständeregister benutzten. Joseph Lortz hat von dem Kulturkampf Deutschlands festgestellt, er sei eine Phase der nie endenden Auseinandersetzung zwischen Religion und Politik, Kirche und Staat gewesen. Wahrscheinlich ist die Frage des Bevölkerungsregisters ein Teil dieses Streites, wenigstens solange die beiden Institutionen Interesse für dasselbe Personenregister haben. Es ist doch bemerkenswert, dass der größte Teil meiner Untersuchungsperiode eine grundsätzlich gute Zeit der Zusammenarbeit zwischen Staat und Kirche bedeutete, aber im Bevölkerungsregister, das die Kirche führte und der Staat benutzte, waren dauernde Spannungen enthalten, die zeitweise in Streit ausbrachen, nicht nur zwischen den beiden Institutionen, sondern auch zwischen den Staatsbürgern und der Kirche.

Als religionsgemeinschaftsgebundenes Bevölkerungsregister dienten die Kirchenbücher nicht hinterfragt hauptsächlich dem Staat und dem größten Teil der Gesellschaft während der ganzen von mir untersuchten Periode. Auch die Stellung der Kirche als leitende Bevölkerungsbuchführerin schwankte zu keiner Zeit. Die kritischen Situationen und die nicht registrierten Menschen ließen jedoch erkennen, dass das bloße religionsgemeinschaftsgebundene Standesregister nicht mehr genug für die Bedürfnisse der ganzen Gesellschaft war, sondern die Notwendigkeit zur Veränderung auf der Hand lag.

Überprüft von Mag. Phil. Raili Heinäjoki und Dr. Theol. Hermann Reiner

Kenellä oli valta määrätä kirkonkirjoista ja mitä niihin tuli merkitä? Ensimmäinen kirkollista väestökirjanpitoa koskeva väitöskirja valottaa kamppailua, joka käytiin kirkon ja valtion sekä virkamiesten ja kansalaisten välillä. Myös tilastollinen virasto ja päätoimisto koettelivat kädenväännössä voimiaan kirkon kanssa. Samalla siviilirekisterin aate tunkeutui hitaasti Suomeen.



9 789524 678780

Tilastokeskus, myyntipalvelu
PL 4C
00022 TILASTOKESKUS
puh. (09) 1734 2011
faksi (09) 1734 2500
myynti@tilastokeskus.fi
www.tilastokeskus.fi

Statistikcentralen, försäljning
PB 4C
00022 STATISTIKCENTRALEN
tfn (09) 1734 2011
fax (09) 1734 2500
myynti@stat.fi
www.stat.fi

Statistics Finland, Sales Services
PO Box 4C
FI-00022 STATISTICS FINLAND
Tel. +358 9 1734 2011
Fax +358 9 1734 2500
sales@stat.fi
www.stat.fi

ISSN 0355-2071
= Tutkimuksia
ISBN 978-952-467-878-0